

**O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O`RTA MAXSUS TA`LIM VAZIRLIGI
NAVOIY DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI**

**UMUMIY TILSHUNOSLIK
fani bo`yicha
O`QUV-USLUBIY MAJMUASI**

Bilim sohasi:	100000 – Gumanitar
Ta'lim sohasi:	110000 – Pedagogika
Ta'lim yo'nalishi (mutaxassisligi):	5111200 - O'zbek tili va adabiyoti

Navoiy shahri
Navoiy davlat pedagogika instituti O`zbek filologiyasi fakulteti
O`zbek tilshunosligi
kafedra yig`ilish bayonnomasidan
KO`CHIRMA

Navoiy shahri

2014-yil 26 -avgust

Qatnashdilar:

Kafedra mudiri, f.f.n.R.Nuritdinova,
kafedra a`zolaridan: f.f.d.N.Murodova,
f.f.n.B.Zaripov, f.f.n R.Yusubova,
R.Sharopova, N.Sadinova
A.Allaberdiyev, N.Rahmonov, D.Gadoyeva,
G.Ernazarova, J.Yo`ldoshev (kotib)

KUN TARTIBI:

Har xil masalalar

1. Kafedra professor-o`qituvchilari tomonidan tayyorlangan bakalavriatura uchun “Tilshunoslik asoslari”, “Umumiy tilshunoslik”, “O`zbek tilining nazariy grammatikasi”, “O`zbek tilining tarixiy grammatikasi”, “Hozirgi o`zbek adabiy tili”, “Badiiy matnning lisoniy tahlili”, “O`zbek tili praktikumi”, “O`zbek tili dialektologiyasi”, “O`zbek tili stilistikasi”, “O`zbek adabiy tili tarixi”, “O`zbek tilshunosligi tarixi”, “O`zbek onomastikasi” va magistratura yo`nalishi uchun “Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi”, “O`zbek tili fonetikasi”, “O`zbek tili leksikologiyasi”, “Badiiy matnning lingvopoetik tahlili metodikasi”, “O`zbek tilining nazariy grammatikasi”, “Areal lingvistika”, “Sistem tilshunoslik”, “Leksikologiya-frazeologiya” fanlaridan o`quv-uslubiy majmuani tayyorlash haqida.

ESHITILDI: Kafedra mudiri so`zga chiqib, “O`zbek tilshunosligi” kafedrasida hozirgi kunda yigirma bitta fan o`qitilayotganligi, jumladan, “Tilshunoslik asoslari” fani fakultetning barcha 1-kurslar uchun, o`qitilib kelinayotganligini ta`kidladi. Ta`lim-tarbiya jarayonini maqsaddan kafolatlangan natijaga erishishda yaratilayotgan ta`lim texnologiyasining o`rni va ahamiyati juda beqiyos bo`lib, unga ijodiy yondashgan holda ishlab chiqish bo`lajak o`qituvchilarni tayyorlashda o`ziga xos ahamiyatga ega ekanligini aytib o`tdi. Ushbu masala yuzasidan kafedra professor-o`qituvchilaridan fikr bildirishlarini so`radi.

**SO`ZGA CHIQDI:** f.f.d.N.Murodova, f.f.n.B.Zaripov, f.f.n R.Yusubova, N.Sadinova, A.Allaberdiyev, N.Rahmonovlar so`zga chiqib, yuqorida e`tirof etilgan fanlar bo`yicha ta`lim texnologiyalari o`z nihoyasiga yetganligi va belgilangan talab bo`yicha vazifalar o`z vaqtida bajarilganligini aytib o`tdilar.

Shundan so`ng, yig`ilish raisi f.f.n.R.Nuritdinova so`zga chiqib, kafedra professor-o`qituvchilari tomonidan tayyorlangan o`quv-uslubiy majmua tayyorlanib tugatilganligini aytib, uni ko`rib chiqishni fakultet o`quv-uslubiy kengashidan so`rash taklifini berdi.

Yuqorida bildirilgan fikr-mulohazalardan kelib chiqib, yig`ilish

Q A R O R Q I L A D I

1. Kafedra professor-o`qituvchilari tomonidan tayyorlangan bakalavriatura uchun “Tilshunoslik asoslari” fanidan o`quv-uslubiy majmuaning tayyorlangan darajasi yuqori, barcha talablarga javob beradi.

2. O`quv-uslubiy majmua tayyorlanib tugatilganligini ko`rib chiqish fakultet o`quv-uslubiy kengashidan so`ralsin.

Yig`ilish raisi:

Kotib:

f.f.n. R.Nuritdinova

o`qit. J. Yo`ldoshev

Navoiy davlat pedagogika instituti “O`zbek filologiyasi” fakulteti
“O`zbek tilshunosligi” kafedra professor-o`qituvchilarining “Umumiy
tilshunoslik” fanidan barcha bakalavriatura ta`lim yo`nalishi bo`yicha tayyorlagan
ta`lim texnologiyalari majmuasiga

EKSPERT XULOSASI

O`zbekiston Respublikasining «Ta`lim to`g`risida»gi Qonuni va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» hamda ularning hayotga tatbiq etilishini ta`minlovchi hukumat qarorlari shaklidagi me`yoriy hujjatlar respublikamizda uzluksiz ta`lim tizimining poydevori yaratildi. Uzluksiz ta`limning barcha bo`g`inlarini boshqarish, jahon andozalari va zamon talablari darajasida yo`lga qo`yish, ularning har biri uchun o`ziga xos xususiyatlari va imkoniyatlarini hisobga olgan holda ta`lim-tarbiyaning yangicha tizimini shakllantirish mustaqil O`zbekiston taraqqiyotining negizi sifatida kun tartibiga qo`yildi.

Bugungi kunda xalqining ko`p asrlik badiiy-ijodiy salohiyati natijasida yaratilgan ma`naviy boyliklarini yanada chuqurroq o`rganqsh, uning asl namunalarini ommalashtirish, milliy qadriyatlarini tiklashga bo`lgan ehtiyoj kuchaydi.

Buning boisi shundaki, ming yillar mobaynida shakllangan qadriyatlar, madaniy-ma`naviy boyliklar hamisha jamiyat taraqqiyotiga, insonning g`oyaviy-ruhiy poklanishiga xizmat qilib kelgan.

O`zbek tili o`zbek xalqi ma`naviy madaniyatining ko`p asrlik boy xazinasidir. Shuning uchun ham o`zbek tilining shakllanishi va taraqqiyotida so`zlar– bitmas-tuganmas manbaa bo`lib xizmat qiladi.

“Umumiy tilshunoslik” fani bo`lajak o`qituvchilarni tayyorlash uchun o`qitiladigan umumkasbiy, amaliy fanlardan biri hisoblanadi. Ushbu fanning o`zlashtirilishi natijasida talabalar pedagogic texnologiyalar fanining mazmun mohiyati, rivojlanish bosqichlari va pedagogic texnologiyalarning klassifikatsion

tamoyillari hamda an'anaviy innovatsion ta'limning o'ziga xos xususiyatlari haqida bilim ko'nikmalarning egallaydilar va malakaga ega bo'ladilar.

"Umumiy tilshunoslik" fanidan kafedra professor-o'qituvchilar tomonidan tayyorlangan ta'lim texnologiyalari majmuasi zamon talablar asosida, innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo'llash texnikasi ochib berilgan holda ishlab chiqilgan.

Kurs bo'yicha o'quv rejasida ma'ruza, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlari rejalashtirilgan bo'lib, har bir mavzu bo'yicha dars mashg'ulotini o'tkazish texnologiyalari batafsil izohlab berilgan bo'lib, majmuada "Aqliy hujum", "Klaster", "Nima uchun?", "Qanday?", "FSMU", "Muammo", "Tushunchalar tahlili", "Venn diagrammasi", "T-organizeyri", "BBB", "Nilufar guli", "Esse", "SWOT", "Charxpalak", "Qarama-qarshi munosabat", "Ikki qismli kundalik", "Fidbeyk", "Assisment", "Agar men...", "Xulosalash" kabi interfaol ta'lim texnologiyalarida foydalanilgan.

"Umumiy tilshunoslik" fanidan kafedra professor-o'qituvchilar tomonidan tayyorlangan ta'lim texnologiyalari majmuasi qo'yilgan talablariga to'la mos keladi va ta'lim tizimida talabalarni o'qitishda qo'llash o'z samaradorligini beradi.

O'zbek tilshunosligi
kafedrasi dotsenti, f.f.n:

R.Nuritdinova

Navoiy davlat pedagogika instituti "O'zbek filologiyasi" fakulteti
"O'zbek tilshunosligi" kafedrasi professor-o'qituvchilarining "Umumiy tilshunoslik" fanidan barcha bakalavriatura ta'lim yo'nalishi bo'yicha tayyorlagan ta'lim texnologiyalari majmuasiga

EKSPERT XULOSASI (tashqi)

Ta'lim tizimini isloh qilish kadrlar tayyorlash jarayoniga zamon talab qilayotgan tub o'zgarishlarni kiritish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Oliy majlisi I chaqiriq IX sessiyasi 1997-yil 29- avgustda "Ta'lim to'g'risidagi qonun" va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi", Vazirlar mahkamasining "O'zbekiston Respublikasida umumiy o'rta ta'limni tashkil etish" to'g'risidagi 1998-yil 13-maydagi 203-sonli qarori, hamda umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standarti va hujjatlarga asosan hozir respublikamizda ta'lim- tarbiya tizimini tubdan o'zgartirish, uni yangi zamon talablari darajasiga ko'tarish, barkamol avlodni tarbiyalab voyaga yetkazishning qonuniy asoslari belgilab olindi.

O'zbek tiliga davlat tili maqomi berilishi bu tilning ichki va tashqi imkoniyatlaridan yanada kengroq foydalanish imkonini yaratdi. O'zbek tili asrlar davomida necha minglab turkiy ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan bo'lib, o'zbek xalqi orasida o'zaro aloqa vositasi hamda uning matbuot va badiiy adabiyot tili bo'lib xizmat qilmoqda. Bu tilda Alisher Navoiy, Bobur, Abdulg'ofi Bahodirxon, Mashrab, Muqimiy, Furqat, Cho'lpon, Fitrat, Abdulla Qodiriy, Abdulla Qahhor,

Erkin Vohidov, Abdulla Oripov va boshqa qator adiblarimiz o`zlarining tarixi-badiiy asarlarini yaratib, uning qudratini namoyish qilganlar.

“Umumiy tilshunoslik” fani bo`ljak o`qituvchilarni tayyorlash uchun o`qitiladigan umumkasbiy, amaliy fanlardan biri hisoblanadi. Ushbu fanning o`zlashtirilishi natijasida talabalar pedagogic texnologiyalar fanining mazmun mohiyati, rivojlanish bosqichlari va pedagogic texnologiyalarning klassifikatsion tamoyillari hamda an`anaviy innovatsion ta`limning o`ziga xos xususiyatlari haqida bilim ko`nikmalarning egallaydilar va malakaga ega bo`ladilar.

“Umumiy tilshunoslik” fanidan kafedra professor-o`qituvchilar tomonidan tayyorlangan ta`lim texnologiyalari majmuasi zamon talablar asosida, innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo`llash texnikasi ochib berilgan holda ishlab chiqilgan.

Kurs bo`yicha o`quv rejasida ma`ruza, amaliy va laboratoriya mashg`ulotlari rejalashtirilgan bo`lib, har bir mavzu bo`yicha dars mashg`ulotini o`tkazish texnologiyalari batafsil izohlab berilgan bo`lib, majmuada “Aqliy hujum”, “Klaster”, “Nima uchun?”, “Qanday?”, “FSMU”, “Muammo”, “Tushunchalar tahlili”, “Venn diagrammasi”, “T-organizeyri”, “BBB”, “Nilufar guli”, “Esse”, “SWOT”, “Charxpalak”, “Qarama-qarshi munosabat”, “Ikki qismli kundalik”, “Fidbeyk”, “Assisment”, “Agar men...”, “Xulosalash” kabi interfaol ta`lim texnologiyalarida foydalanilgan.

“Umumiy tilshunoslik” fanidan kafedra professor-o`qituvchilar tomonidan tayyorlangan ta`lim texnologiyalari majmuasi qo`yilgan talablariga to`la mos keladi va ta`lim tizimida talabalarni o`qitishda qo`llash o`z samarasini beradi.

Navoiy davlat konchilik instituti
Chet tillar kafedrasi dotsenti

f.f.n. M.Ravshanov

KO`CHIRMA

Navoiy shahri

2014-yil 28-avgust

Qatnashdilar:

Ilmiy Kengash raisi

f.f.d.N.Murodova

19 ta a`zolari

KUN TARTIBI:

4.Turli masalalar

Kafedra professor-o`qituvchilari tomonidan tayyorlangan bakalavriatura uchun “Tilshunoslik asoslari”, “Umumiy tilshunoslik”, “O`zbek tilining nazariy grammatikasi”, “O`zbek tilining tarixiy grammatikasi”, “Hozirgi o`zbek adabiy tili”, “Qadimgi turkiy til”, “Badiiy matnning lisoniy tahlili”, “O`zbek tili praktikumi”, “O`zbek tili dialektologiyasi”, “O`zbek tili stilistikasi”, “O`zbek adabiy tili tarixi”, “O`zbek tilshunosligi tarixi”, “O`zbek onomastikasi” va magistratura yo`nalishi uchun “Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi”, “O`zbek tili fonetikasi”, “O`zbek tili leksikologiyasi”, “Badiiy matnning lingvopoetik tahlili metodikasi”, “O`zbek tilining nazariy grammatikasi”, “Areal lingvistika”, “Sistem tilshunoslik”, “Leksikologiya-frazeologiya” fanlaridan o`quv-uslubiy majmua tayyorlanganligi haqida.

So`zga chiqdi: Ilmiy Kengash raisi f.f.d.N.Murodova

Kafedra professor-o`qituvchilari tomonidan tayyorlangan bakalavriatura uchun “Umumiy tilshunoslik” fanidan tayyorlangan o`quv-uslubiy majmuaning tayyorlanganligi to`g`risida fikr-mulohazalaringizni bildirishlaringizni so`rayman.

So`zga chiqdi: f.f.n. B.Zaripov so`zga chiqib,

“Umumiy tilshunoslik” fanidan kafedra professor-o`qituvchilari tomonidan tayyorlangan ta`lim texnologiyalari majmuasi zamon talablari asosida, innovatsion pedagogic texnologiyalarni qo`llash texnikasi ochib berilganligi haqida to`xtalib o`tdi. O`quv-uslubiy majmuada “Aqliy hujum”, “Klaster”, “Nima uchun?”, “Qanday?”, “FSMU”, “Muammo”, “Tushunchalar tahlili”, “Venn diagrammasi”, “T-organizeyri”, “BBB”, “Nilufar guli”, “Esse”, “SWOT”, “Charxpalak”, “Qarama-qarshi munosabat”, “Ikki qismli kundalik”, “Fidbeyk”, “Assisment”, “Agar men...”, “Xulosalash” kabi interfaol ta`lim texnologiyalarida foydalanilganligini aytib o`tdi. “O`zbek tilining tarixiy grammatikasi” fanidan kafedra professor-o`qituvchilari tomonidan tayyorlangan ta`lim texnologiyalari

majmuasi qo'yilgan talablarga to'la mos keladi va ta'lim tizimida talabalarni o'qitishda qo'llash o'z samaradorligini beradi.

Yuqorida bildirilgan fikr-mulohazalardan kelib chiqib, yig'ilishda

Q A R O R Q I L I N D I:

1. Kafedra professor-o'qituvchilari tomonidan tayyorlangan bakalavriatura uchun "Umumiy tilshunoslik" fanidan o'quv-uslubiy majmua tayyorlangan va tugatilgan deb topilsin.

2. . Kafedra professor-o'qituvchilari tomonidan tayyorlangan bakalavriatura uchun "Umumiy tilshunoslik" fanidan o'quv-uslubiy majmuani institut o'quv-uslubiy Kengashidan ko'rib chiqish so'ralsin.

Yig'ilish raisi:

f.f.d. N.Q.Murodova

Kotiba:

o'qit. N.Mansurova

Ushbu ta'lim yo'nalishining DTS O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2011-yil «16» sentabrdagi 387-buyrug'i bilan **TASDIQLANDI** hamda 2013- yil «1» martda 2660 - raqami bilan O'zbekiston standartlashtirish, metrologiya va sertifikatsiyalashtirish agentligi (**«O'zstandart» AGENTLIGI**) **RO'YXATIDAN O'TGAN**.

Ushbu ishchi o'quv fan dasturi 2011-yil 17-noyabrda O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirining 467-buyrug'i bilan tasdiqlangan va BD-5111200-3.05 raqam bilan qayd qilingan **“Umumiy tilshunoslik”** o'quv fani fan dasturi asosida ishlab chiqildi.

Fanning o'quv dasturi Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universitetida ishlab chiqildi.

Tuzuvchi:

Rasulov Ravshanxo'ja – TDPU Umumiy tilshunoslik kafedrasini mudiri, filologiya fanlari doktori, professor

Taqrizchilar:

Dadaboev Hamidulla – Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zMU Umumiy tilshunoslik va kompyuter lingvistikasi kafedrasini mudiri, filologiya fanlari doktori, professor

Jamolxonov Hasanboy - Toshkent davlat pedagogika universiteti professori, filologiya fanlari nomzodi

Ishchi o'quv fan dasturi O'zbek tilshunosligi kafedrasining 201_ yil _____dagi majlisida muhokama qilingan va _____-sonli qarori bilan ma'qullangan.

Kafedra mudiri _____

(imzo)

Ishchi o'quv fan dasturi _____ fakultet o'quv-metodik komissiyasining 201_ yil _____dagi yig'ilishida qo'llanish uchun tavsiya etilgan.

O'quv-metodik komissiya

raisi _____

(F.I.SH)

Фаннинг ўқув дастури Олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълими ўқув-методик бирлашмалари фаолиятини Мувофиқлаштирувчи Кенгашнинг 2011 йил “___” _____даги “___” -сон мажлис баёни билан маъқулланган.

Фаннинг ўқув дастури Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университетида ишлаб чиқилди.

Тузувчи:

Расулов Равшанхўжа – ТДПУ Умумий тилшунослик кафедраси мудири, филология фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:

Дадабоев Ҳамидулла – Мирзо Улуғбек номидаги ЎзМУ Умумий тилшунослик ва компьютер лингвистикаси кафедраси мудири, филология фанлари доктори, профессор

Жамолхонов Ҳасанбой - Тошкент давлат педагогика университети профессори, филология фанлари номзоди

Фаннинг ўқув дастури Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика университети илмий-методик кенгашида тавсия қилинган (20 йил «__» _____даги __-сонли мажлис баённома).

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI**

Ro`yxatga olindi

№ BD 5111200 -3.05

2011 yil 17 noyabr

UMUMIY TILSHUNOSLIK

FAN DASTURI

Bilim sohasi:	100000 – Gumanitar
Ta’lim sohasi:	110000 - Pedagogika
Ta’lim yo‘nalishi (mutaxassisligi):	5111200 - O‘zbek tili va adabiyoti

Toshkent – 2011

Fan dasturining shakli Oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi yo'nalishlari bo'yicha Muvofiqlashtiruvchi Kengashning 2011 yil 1 noyabrdagi 4 son majlis bayoni bilan ma'qullangan

Fan dasturi Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universitetida ishlab chiqildi va turdosh oily ta'lim muassalari bilan kelishildi.

Tuzuvchilar:

R.Rasulov – “Umumiy tilshunoslik” kafedrası professori, filologiya fanlari doktori, professor

S.Muhamedova – “Umumiy tilshunoslik” kafedrası mudiri v.b., filologiya fanlari doktori, dotsent

H.Dadaboev - Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zMU “Umumiy tilshunoslik va kompyuter lingvistikasi” kafedrası mudiri, filologiya fanlari doktori, professor

Taqrizchilar:

M.Tursunpo'latov - Jizzax davlat pedagogika instituti “O'zbek tilshunosligi” kafedrası dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

K.Shayxova - Toshkent Bank kolleji “Tillar kafedrası” mudiri

Fan dasturi Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika universiteti Ilmiy-metodik kengashida tavsiya qilingan (2011 yil 13 oktabrdagi 3 -sonli bayonnoma).

Kirish

Ushbu dastur tilshunoslik fanining tarixi, ilmiy-nazariy masalalari, tilshunoslik metodlari bilan bog'liq muammolar hamda stilistika, amaliy stilistika va tilning funksional va lingvistik uslublari haqida ma'lumot beradi.

Fanning maqsadi va vazifalari

Fanni o'qitishdan maqsad - bo'lajak o'qituvchilarga tilshunoslik fanining tarixi, ilmiy- nazariy masalalari, tilshunoslik metodlari bo'yicha atroflicha bilim berish, stilistika, til uslublari haqida, adabiy me'yor bilan uslubiy me'yor o'rtasidagi munosabat va ularning farqli jihatlari haqida ma'lumot berish va ularning kelajakdagi ish faoliyatlarida amaliy ahamiyat kasb etuvchi lingvistik bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish va rivojlantirishdan iborat.

Fanning vazifasi - tilshunoslik fanining tarixi, ilmiy-nazariy masalalari, tilshunoslik metodlari bo'yicha bilimlarga o'rgatish hamda uslub, uslubshunoslik, uning asosiy tushuncha va kategoriyalari; fonetika, leksika, frazeologiya, sintaksisning uslubiy imkoniyatlari bo'yicha ma'lumotlar berish; talabalarga uslubiy xatolar va ularning oldini olish yo'llari bo'yicha bilimlar berish kabilardan iborat. Ushbu fan talabalarni nazariy jihatdan etuk mutaxassis bo'lishlari uchun xizmat qiladi.

Fan bo'yicha talabalarining bilim, ko'nikma va malakasiga qo'yiladigan talablar

“Umumiy tilshunoslik” o'quv fanini o'zlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida bakalavr:

- jahon tilshunosligining tarixiy taraqqiyot bosqichlari, tilshunoslik maktablari, tilshunoslikning nazariy masalalari, tilshunoslik metodlari hamda uslub, uslubshunoslik; til vositalarini tanlashda xatoga yo'l qo'ymaslik; o'zbek tili uslublari; ularning o'ziga xosliklari; fonetik, morfologik, frazeologik, sintaktik birliklarning uslubiy imkoniyatlari haqidagi bilimlarni ***bilishi kerak***;
- muayyan nazariy masalalarga oid fikrlarni bayon etishi, ayni fikrlarga nisbatan tanqidiy munosabatini shakllantirish ***ko'nikmalariga ega bo'lishi kerak***;
- o'z nuqtai nazarini ilmiy asoslab berishi va bulardan amaliy masalalarni echishda foydalana bilish ***malakalariga ega bo'lishi kerak***.

Fanning o'quv rejadagi boshqa fanlar bilan o'zaro bog'liqligi va uslubiy jihatdan uzviy ketma-ketligi

Umumiy tilshunoslik fani ixtisoslik fani hisoblanib, 6-semestrda o'qitiladi. Dasturni amalga oshirish o'quv rejasida rejalashtirilgan tilshunoslik asoslari, hozirgi o'zbek adabiy tili, falsafa, mantiq, informatika va axborot texnologiyalari kabi fanlardan egallagan bilimlarga tayaniladi.

Fanning ta'limdagi o'rni

Umumiy tilshunoslik fani bo'lajak o'zbek tili va adabiyoti o'qituvchilarini tilshunoslikning umumiy nazariy asoslari bilan tanishtiradi, talabalarga tilshunoslik tarixi,

tilshunoslikning nazariy masalalari va metodlari bo'yicha puxta ma'lumotlarni beradi hamda ularni uslubiyat asoslari bilan tanishtiradi, talabalarga uslubiyat, uning turlari va funksional uslublar haqida nazariy va amaliy ma'lumotlarni beradi.

Fanni o'qitishda foydalaniladigan zamonaviy axborot va pedagogik texnologiyalar

Talabalarning umumiy tilshunoslik fanini o'zlashtirishlari uchun o'qitishning ilg'or va zamonaviy usullaridan, ya'ni "Klaster" metodi, "Skorobey", "Zigzag" va boshqa zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish, yangi informatsion-pedagogik texnologiyalarni tatbiq qilish muhim ahamiyatga egadir. Fanni o'zlashtirishda darslik va o'quv qo'llanmalar, seminar ishlanmalari, tarqatma materiallar va elektron materiallardan foydalaniladi. Seminarlarda mos ravishdagi zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalaniladi.

Seminar mashg'ulotlarida "Aqliy hujum", "Tarozi", "Bumerang" pedagogik texnologiyalaridan, kichik guruhlar mksobaqalari, guruhli fikrlash pedagogik texnologiyalarini qo'llash nazarda tutiladi.

Asosiy qism

I Bo'lim. Umumiy tilshunoslik

Fanning nazariy mashg'ulotlari mazmuni

Umumiy tilshunoslik fanining maqsadi, vazifasi va ahamiyati. Umumiy tilshunoslik fanining ilmiy-nazariy, falsafiy fan ekanligi. Ayni fanning tilshunoslik tarixi, tilshunoslikning nazariy masalalari va lisoniy tahlil usullari kabi bo'limlardan iboratligi.

Umumiy tilshunoslik fanining maqsadi va vazifasi talabalarni til falsafasi, til nazariyasi bilan tanishtirish va qurollantirish, til hodisalari tahlilidan nazariy xulosalar chiqarishga o'rgatish.

Tilshunoslik tarixi

Til haqidagi fanning uzoq taraqqiyot natijasi ekanligi, uning jamiyat tarixi bilan bog'liqligi, o'z tarixiga egaligi.

Umumiy tilshunoslikni tilshunoslik tarixi bo'limidan boshlashning zarurligi, tilshunoslik tarixidagi asosiy yo'nalishlar, maktablar, ularning tilshunoslik tarixida tutgan o'rni, tilshunoslikka qo'shgan hissasi.

Jahon tilshunosligining tarixiy bosqichlari.

Qadimgi Hind tilshunosligi

Hindlarning qadimgi tilshunoslari. Ularning eng buyuk fonetikachi va grammatikachilari. Vedalar. Panini grammatikasi. Sanskrit.

Qadimgi Yunon tilshunosligi

Qadimgi yunon tilshunosligining falsafa bilan bog'liqligi. Yunon tilshunosligining

ikki davri: falsafiy va grammatik davrlari. Soʻz va u bildirgan narsa, hodisalar orasida tabiiy munosabat mavjudligi haqidagi munozaralar. Analogiya va anomaliya. Yunon tilshunosligining Iskandariya davri va til hodisalariga oid fikrlar.

Qadimgi Rim tilshunosligi

Rim grammatikasining grek grammatikasining shahobchasi sifatida maydonga kelishi. Rimlik olimlar: Yuliy Sezar, Moris Varron, Mark Kvintilian, Donata va boshqalarning til haqidagi asarlari, fikrlari. Soʻz turkumi masalasi.

Qadimgi davr tilshunoslik maktablarining tilshunoslik tarixidagi oʻrni, ahamiyati va kamchiliklari.

Qadimgi Xitoy tilshunosligi

Xitoy tilshunosligida yozma manbalarga alohida eʼtibor berilishi. Leksikologiya, leksikografiya, ieroglifika, fonetika va grammatika masalalari boʻyicha qator ishlarning amalga oshirilishi. Soʻz masalasi.

Oʻrta asrlar tilshunosligi Arab tilshunosligi

Kufa va Basra maktablari. Ushbu maktab vakillari, ularning tadqiqotlari. Sibavayxiyning “al Kitob”i. Arab tilshunosligining tuzilishi: rasmul xat (grafika), tajvid (orfoepiya), sarf (morfologiya), nahv (sintaksis), ilmul Lugʻat (leksikografiya va leksikologiya), ilmu – l-maʼoniy (semasiologiya), ilmu-l-bayon (uslubshunoslik) va boshqalar. Arab tilining izohli lugʻatlari. Arab tilshunosligining tilshunoslik tarixida tutgan oʻrni.

Arab tilshunosligining rivojida Oʻrta Osiyolik allomalarning xizmati

Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sinolarning filologik asarlari.

Mahmud Koshgʻariy, Mahmud az Zamaxshariy, Alisher Navoiy va Mirzo Mehdixonlarning lisoniy tadqiqotlari, ularning turkiy va oʻzbek tilshunosligi tarixidagi oʻrni.

Yevropada uygʻonish davridagi tilshunoslik

Por-Royal grammatikasi. Rus tilshunosligi. M.V.Lomonovsoyning “Rossiya grammatikasi” asari.

Komparativistika (qiyosiy–tarixiy tilshunoslik), uning vujudga kelishida qiyosiy – tarixiy metodning ahamiyati. Qiyosiy–tarixiy metodning asoschilari, ularning tilga oid asarlari. V.Gumboldtning lingvistik nazariyasi, til antinomiya. Uning umumiy tilshunoslik faniga asos solishi.

Naturalizm (A.Shleyxer va b.). Psixologizm (G.Shteyntal va b.). F. de Sossyur taʼlimoti.

Shoʻro davri tilshunosligi

Sho'ro davri tilshunosligining ulkan vakillari: N.Ya.Marr, I.I.Meshaninov, L.V.Sherba, D.N. Ushakov, E.D.Polivanov, A.M.Peshkovskiy, I.Yu.Krachkovskiy, L.A.Bulaxovskiy, G.O.Vinokur, R.A.Budagov, V.V. Vinogradov, V.M.Jirmunskiy, A.A.Reformatskiy, A.I. Smirnitskiy, G.A.Zolotova, A.A.Leontev, O.S.Axmanova, V.M.Solnsev va boshqalar.

O'zbek tilshunosligi

G'.O.Yunusov, A.G'ulomov, A.K.Borovkov, O.Azizov, A.N.Kononov, S.Usmonov, E.D.Polivanov, Sh.Shoabdurahmonov, G'.Abdurahmonov, S.N.Ivanov, F.Kamolov, M.Mirzayev, Z.Ma'rufov, M.Asqarova, X.Komilova, S.Ibrohimov, F.Abdullayev, T.Ibrohimov, I.Rasulov, Sh.Rahmatullayev, S.Mutallibov, A.Rustamov, G'.Salomov, E.Fozilov, O.Usmonov, A.Hojiyev, Q.Mahmudov, A.Shermatov, N.Mamatov, A.Aliyev, M.Sodiqova, X.Nazarova, J.Muxtorov, M.Mirtojiyev, E.Umarov, A.Safayev, A.Mahmudov, X.Doniyorov, Y.Abdullayev, E.Begmatov, I.Qo'chqortoyev, H.Abdurahmonov, A.Sayfullaev, A.Abduazizov, H.Ne'matov, Sh.Shukurov, A.Matg'oziyev, Yo.Tojiyev, R.Qo'ng'urov, B.O'rinboyev, A.Ahmedov, R.Rasulov va boshqalarning tadqiqotlari.

Tilshunoslikning nazariy masalalari. Lingvistika va uning turlari.

Dinamik va statik lingvistika. Atomistik va struktural lingvistika. Ichki va tashqi lingvistika, makro- va mikrolingvistika, paralingvistika, sotsiolingvistika, kognitiv lingvistika, psixolingvistika tushunchalari, ularning mohiyati.

Tilning ta'riflari

Tilshunoslik tarixida til ta'rfi masalasi. Tilga turli nuqtai nazardan berilgan ta'riflar, ularning ahamiyati.

Til va nutq

Til va nutqning dialektik munosabati. Til tarkibi. Tilning ijtimoiy mohiyati, til materiali. Tilning o'z vazifasini nutq orqali amalga oshirishi. Tilning imkoniyat, nutqning esa voqelik ekanligi. Til va nutqning ham ijtimoiy, ham individual xarakteri. Nutq faoliyati.

Substansiya va forma

Substansiya (mohiyat) – ichki, forma (shakl) – tashqi tomonlar sifatida falsafadagi mohiyat va hodisaning tilda mazmun va shakl sifatida talqin qilinishi. Shakl (forma, hodisa)ning mazmun (mohiyat, substansiya) bilan dialektik bog'liqligi. Til va nutqqa, uning birliklariga shakl va mazmunning, tovush va ma'noning xosligi.

Sistema va struktura

Sistemaning oʻzaro bogʻlangan qismlardan iborat bir butun obʻekt ekanligi. Strukturaning tuzilishi sistemaning ichki tuzilishi ekanligi. Sistema va strukturaning dialektik bogʻliqligi. Sistemaning turlari: moddiy sistema va maʼnaviy sistema. Til ikkilamchi belgilar sistemasini sifatida. Til muayyan strukturaga ega boʻlgan sistemadir.

Tilni informatsiya nazariyasiga koʻra kod bilan tenglashtirish

Belgi nazariyasi (semiologiya yoki semiotika) nuqtai nazardan tilning belgilar sistemasini deb qaralishi. Til belgisi, uning tarkibi, oʻziga xos xususiyatlari va boshqa belgilar sistemasidan farqli tomonlari. Semiotika.

Tilning ikki jihati

Tilning ikki jihati: ifoda va mazmun jihatlari. Tovushning ifoda, maʼnoning esa mazmun jihatiga kiritilishi. Tilning asosiy birliklarini ifoda va mazmun jihatidan “baholash”.

Til va nutq birliklari

Tovush va fonema, ularning oʻzaro munosabati. Fonema haqidagi fikrlar. Soʻz va u haqidagi fikrlar. Leksema, morfema, morf, allomorf, ularning mohiyati, vazifasi, xususiyatlari. Suz birikmasi va gap, ularning vazifasi, oʻziga xos xususiyatlari.

Til sistemasini, paradigmatika va sintagmatika

Paradigmatik munosabat. Sintagmatik munosabat. Paradigmatik va sintagmatik munosabatlarning oʻzaro bogʻliqligi, dialektik aloqasi. Pozitsiya tushunchasi.

Tipologiya va lingvistik tipologiya.

Tipologiya va lingvistik tipologiya. Universaliya.

Tilshunoslikning tadqiqot metodlari

Lisoniy metodlar: tasviriy, qiyosiy-tarixiy, chogʻishtirish, distributiv tahlil, komponent tahlil, valentlik tahlili, statistik tahlil va boshqalar. Bu metodlarning vazifasi, oʻziga xos xususiyatlari va ahamiyati.

Seminar mashgʻulotlarini tashkil etish boʻyicha koʻrsatma va tavsiyalar

Seminarlarning taxminiy tavsiya etiladigan mavzulari:

1. Tilshunoslik tarixi, maktablari.
2. Hind va Yunon tilshunosligi.
3. Arab tilshunosligi.

4. O`rta Osiyoda tilshunoslik.
5. Komparativistika.
6. Naturalizm, psixologizm.
7. Til va nutq.
8. Substansiya va forma. Sistema va struktura.
9. Til va nutq birliklari.
11. Til belgilar sistemasi. Tilning ikki jihati.
12. Paradigmatika va sintagmatika.
13. Tipologiya. Lisoniy metodlar.

Seminarlarni tashkil etish bo'yicha kafedra professor-o'qituvchilari tomonidan ko'rsatma va tavsiyalar ishlab chiqiladi. Unda talabalar asosiy ma'ruza mavzulari bo'yicha olgan bilim va ko'nikmalarini ma'ruza qilish va savol-javoblar orqali yanada boyitadilar. Shuningdek, darslik va o'quv qo'llanmalar asosida talabalar bilimlarini mustahkamlashga erishish, tarqatma materiallardan foydalanish, ilmiy maqolalar va tezislarni chop etish orqali talabalar bilimini oshirish, mavzular bo'yicha ko'rgazmali qurollar tayyorlash va boshqalar tavsiya etiladi.

Mustaqil ishlarni tashkil etishning shakli va mazmuni

Talaba mustaqil ishni tayyorlashda muayyan fanning xususiyatlarini hisobga olgan holda quyidagi shakllardan foydalanishi tavsiya etiladi:

- darslik va o'quv qo'llanmalar bo'yicha fan boblari va mavzularini o'rganish;
- tarqatma materiallar bo'yicha ma'ruzalar qismini o'zlashtirish;
- maxsus adabiyotlar bo'yicha fanlar bo'limlari yoki mavzulari ustida ishlash;
- yangi texnikalarni, apparaturalarni, jarayonlar va texnologiyalarni o'rganish;
- talabaning o'quv- ilmiy-tadqiqot ishlarini bajarish bilan bog'liq bo'lgan fanlar bo'limlari va mavzularni chuqur o'rganish;
- faol va muammoli o'qitish uslubidan foydalaniladigan o'quv mashg'ulotlari;
- internetdan foydalanish;
- masofaviy (distsion) ta'lim.

Tavsiya etilayotgan mustaqil ishlarning mavzulari:

1. Jahon tilshunosligining tarixiy bosqichlari .
2. Qadimgi hind tilshunosligida lug'atchilik.
3. Qadimgi yunon tilshunosligida analogiya va anomaliya masalalari.
4. O`rta Osiyolik allomalarning lisoniy merosi.
5. F.de Sossyur ta'limotida strukturalizm masalalari.
6. Strukturalizmning klassik maktablari.
7. O`zbek tilshunosligi.
8. Til va nutq.
9. Til va nutq birliklari.
10. Til sistemasi.
11. Lingvistik metodlar.

II Bo‘lim. Stilistika

Stilistikaning asosiy kategoriya va tushunchalari

«Stilistika» fani, uning maqsadi va vazifalari. «Stil» so‘zining izohli lug‘atlarda berilishi. Uslubshunoslikning ikki ko‘rinishi; Nutqiy uslubshunoslik va lingvistik uslubshunoslikning ahamiyati.

Tilning funksional uslublari

Vazifadosh uslublari va ularning turlari. Adabiy me‘yor va uslubiy me‘yor. Ularning bir-biridan farqi va o‘zaro munosabati. Til va nutq uslublari tushunchasi.

So‘zlashuv uslubi

So‘zlashuv uslubining leksik - frazeologik xususiyatlari. Bu uslubning til vositalari. Adabiy so‘zlashuv va oddiy so‘zlashuv uslubi. So‘zlashuv uslubining morfologik, sintaktik xususiyatlari. O‘qituvchi va talabalar nutqida, insholarida so‘zlashuv uslubi elementlari ishlatilishining oldini olish.

Rasmiy uslub

Rasmiy uslubning vazifalari va ishlatish doirasi, leksik, grammatik vositalari. Rasmiy uslubning o‘ziga xos xususiyatlari. Davlat xujjatlari va ish yuritish qog‘ozlarining uslubiy xususiyatlari.

Ilmiy uslub

Ilmiy uslubning o‘ziga xos belgilari. Ilmiy terminologiya. Ilmiy uslubning leksik-grammatik, sintaktik xususiyatlari. Ilmiy- ommabop uslubning o‘ziga xos jihatlari.

Publitsistik uslub

Bu uslubning boshqa uslublardan farqi. Publitsistik uslubning leksik, frazeologik, grammatik vositalari. Publitsistik materiallar mazmuni, elementlari.

Badiiy uslub

Badiiy uslubning vazifalari. Uning boshqa uslublari tizimidagi o‘rni. Badiiy uslub vazifasi haqidagi qarashlar. Bu uslubda ijodiy individuallik. Badiiy uslubning morfologik-sintaktik xususiyatlari.

Lingvistik stilistika

Til vositalarining uslubiy emotsional-ekspressiv bo‘yoqdorligi, hozirgi o‘zbek adabiy tilining uslubiy strukturasi.

Fonetik stilistika

Uning asosiy ob‘ekti. Uslubshunoslikning fonetik vositalari; muallifga xos vositalar, ijro etishga xos vositalar. To‘liq va to‘liqsiz talaffuz ko‘rinishlari. Ayrim nutq tovushlari, talaffuz variantlarining uslubiy ahamiyati. Intonatsiya va uning komponentlari, uslubiy imkoniyatlari. Assonans va alliteratsiyaning uslubiy xususiyatlari.

Leksik stilistika

Tilning leksik-frazeologik jihatdan uslubiy boyligi. Til va nutqdagi uslubiy bo‘yoq. Ko‘p ma‘noli so‘zlarning uslubiy xususiyatlari. Sinonimiya va sinonimik qatorning uslubiy xususiyatlari. Navoiy va Shayxzoda asarlaridagi sinonimlarning ahamiyati haqida. Antonimlarning uslubiy xususiyatlari. Nutqiy antonimiya. Ommofonlarning

uslubiy qo'llanishi. Omonimiya va uslubshunoslik. Tuyuq, so'z o'yinlari, askiyalarda omonimlarning roli. Emotsional-ekspressiv leksikaning uslubiy xususiyatlari. Vulgarizm, varvarizm, ekzotizm, tabu va evfemizmlarning uslubiy xususiyatlari. Dialektizmlar, kasb-hunar leksikasining uslubiy ahamiyati. Ularni o'rinsiz qo'llash haqida. Boshqa tillardan kirgan so'zlar. Rus, arab, fors-tojik so'zlarining uslubiy xususiyatlari. O'zga tillardan kirgan so'zlarni o'rinsiz ishlatish hollari. Jargon va argolarning uslubiy xususiyatlari. Frazelogizmlar uslubshunosligi

O'zbek frazeologiyasining uslubiy imkoniyatlari. Uslubiy bo'yoqdor va neytral frazeologizmlar. Ularning sinonimiya, antonimiya va omonimiyasi, uslubiy xususiyatlari. Maqol va hikmatli so'zlarning uslubiy ahamiyati. So'z qo'llashda yo'l qo'yilgan xatolarni aniqlash.

Morfologik stilistika

Morfologik uslubshunoslik ob'ekti. So'z turkumlarining uslubiy imkoniyatlari. Ot turkumi. Atoqli va turdosh otlarning uslubiy vazifalari. Kelishik va egalik qo'shimchalarining uslubiy xususiyatlari. Qaratqich va tushum kelishigining uslubiy xususiyatlari. Kelishik qo'shimchalari va ko'makchilarda sinonimik munosabatlar. Ko'plik qo'shimchasining uslubiy vazifalari. Sifat. Sifat darajalari uslubiyatlari Sifat sinonimiyasi. Son. Otlashgan sonlarning uslubiy xususiyatlari. Bir sonining uslubiy imkoniyatlari. Sonlar sinonimiyasi. Olmosh. Olmoshlar sinonimiyasi. Olmoshlarning biri o'rnida ikkinchisini qo'llash uslubiy vosita hisobida. Fe'l. Fe'l zamonlaridagi uslubiy imkoniyatlar. Zamon ko'shimchalari sinonimiyasi. Fe'l mayllari, fe'l nisbatlarining xususiyatlari.

Sintaktik stilistika

Sintaktik uslubshunoslikning vazifalari. Sintaktik sinonimiya. So'z birikmasi sinonimiyasi. Darak, so'roq, buyruq, undov, his-hayajon gaplarning qo'llanilishidagi o'ziga xoslikdir. Gap bo'laklarining uslubiy xususiyatlari. Qo'shma gaplar sinonimiyasi. Tinish belgilarning uslubiy xususiyatlari. Sintaktik figuralar.

Amaliy mashg'ulotlarni tashkil etish bo'yicha ko'rsatma va tavsiyalar

Stilistika fanining maqsadi, vazifalari haqida.

Nutq uslublari, uslub turlari bo'yicha amaliy ishlar.

So'zlashuv uslubining badiiy uslubda ko'llanishiga doir misollar. Rasmiy hujjatlar, ish qog'ozlari namunalarini o'rganish.

So'zni to'g'ri va o'z o'rnida qo'llash. So'zlar, frazeologik iboralarning noto'g'ri qo'llanishiga doir misollar. Badiiy asarlardan frazeologizmlar, ko'p ma'noli, uslubiy bo'yoqdor, neytral so'zlarni aniqlash.

Sifat sinonimiyasiga doir misollar.

Sifat yasovchi affikslarning to'g'ri yoki noto'g'ri ko'llanishi, sinonimlarga doir misollar. Fe'l zamonlari, olmoshlarning almashib ko'llanishiga doir misollarni topish. Uslubiy xato, uslubiy noaniqlik tushunchalarining farqi. Matndagi uslubiy xatolar, noaniqliklarni aniqlash.

Stilistik sinonimlar ustida ishlash. Bosh va ikkinchi darajali bo'laklar sinonimiyasiga doir mashqlar.

Turg'un birikmalarning uslubiy xususiyatlariga doir mashqlar ishlash. Frazelogik

ibora, frazeologik chatishma va qo‘shilmalarni farqlash va ularni o‘z o‘rnida yoki noo‘rin qo‘llanganini, tushuntirish.

Darak, so‘roq, undov, his-hayajon gaplarning uslubiy xususiyatlariga doir misollar. Bu gaplarning qo‘llanishi bilan bog‘liq uslubiy xatolarni aniqlash. Ritorik so‘roq gap qo‘llangan misollarni topish.

Publitsistik uslub janrlari. Matnlardan leksik-frazeologik va grammatik vositalarni aniqlash. Biror mavzuda publitsistik matn tuzish. Yo‘l qo‘yilgan xato va kamchiliklarni aniqlash. Ilmiy-ommabop matnlar tahlili.

Badiiy adabiyotlardan ko‘shma gaplarni aniqlash. Matnlardan uslubiy bo‘yoqdor grammatik shakllar va murakkab gaplarni ishlatishda yo‘l qo‘yilgan xatolarning oldini olish.

Mustaqil ravishda badiiy asardan sintaktik figuralar va troplar qo‘llangan misollarni topish va ularni tahlil qilish. Badiiy usul namunalari, she‘r, xikoya yozish va ularda sintaktik figura, troplarni ko‘llash. Ularning to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri qo‘llanganligini aniqlash. Erkin mavzuda insho yozish va unda yo‘l qo‘yilgan uslubiy nuqsonlarni aniqlash.

Shuningdek, darslik va o‘quv qo‘llanmalar asosida talabalar bilimlarini mustahkamlashga erishish, tarqatma materiallardan foydalanish, ilmiy maqolalar va tezislarni chop etish orqali talabalar bilimini oshirish, mavzular bo‘yicha ko‘rgazmali qurollar tayyorlash va boshqalar tavsiya etiladi.

Mustaqil ishlarni tashkil etishning shakli va mazmuni

Talaba mustaqil ishni tayyorlashda muayyan fanning xususiyatlarini hisobga olgan holda quyidagi shakllardan foydalanish tavsiya etiladi:

- darslik va o‘quv qo‘llanmalar bo‘yicha fan boblari va mavzularini o‘rganish;
- tarqatma materiallar bo‘yicha ma‘ruzalar qismini o‘zlashtirish;
- avtomatlashtirilgan o‘rgatuvchi va nazorat qiluvchi tizimlar bilan ishlash;
- maxsus adabiyotlar bo‘yicha fanlar bo‘limlari yoki mavzulari ustida ishlash;
- yangi texnikalarni, apparaturalarni, jarayonlar va texnologiyalarni o‘rganish;
- talabaning o‘quv- ilmiy-tadqiqot ishlarini bajarish bilan bog‘liq bo‘lgan fanlar bo‘limlari va mavzularni chuqur o‘rganish;
- faol va muammoli o‘qitish uslubidan foydalaniladigan o‘quv mashg‘ulotlari;
- internetdan foydalanish;
- masofaviy (distansion) ta’lim.

Tavsiya etilayotgan mustaqil ishlarning mavzulari:

1. E.Qilichevning “O‘zbek tilining amaliy stilistikasi” o‘quv qo‘llanmasi va S.Sulton Saidovanning “O‘zbek tili stilistikasi” ma‘ruzalar matnini o‘qib, kerakli o‘rinlarni konspektlashtirish. Lingvistik uslubshunoslikni tarkibiy qismlarga ajratib, ularning har biriga badiiy asarlardan misollar yozish.

2. Nutq uslublarining har biriga adabiyotlardan matnlar yozish va izohlash.

3. Badiiy uslubda mustaqil ravishda she‘r, hikoya va maqola yozish.

Dasturning informatsion-uslubiy ta’minoti Elektron ta’lim resurslari

1. [www. tdpu. uz](http://www.tdpu.uz)
2. www. pedagog. uz
3. www. Ziyonet. uz

4. www.edu.uz

5. tdpu-INTRANET.Ped

6. www.nutq.intal.uz

Didaktik vositalar

Didaktik vositalar ro'yxati beriladi.

- **jihozlar va uskunalar, moslamalar:** elektron doska-Hitachi, LCD-monitor, elektron ko'rsatgich (ukazka).

-**video-audio uskunalar:** video va audiomagnitofon, mikrofon, kolonkalar.

-**kompyuter va multimediali vositalar:** kompyuter, Dell tipidagi proektor, DVD-diskovod, Web-kamera, video-ko'z (glazok).

Foydalaniladigan asosiy darsliklar va o'quv qo'llanmalar ro'yxati

Asosiy darslik va o'quv qo'llanmalar :

1. Karimov I.A. Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. -T.: Sharq 1998.
2. Karimov I.A. Barkamol avlod orzusi.- T.: O'zbekiston, 1999.
3. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch.- T.: Ma'naviyat, 2008.
4. Ne'matov H., Bozorov O. Til va nutq.- T. : O'qituvchi, 1993.
5. Nurmonov A. O'zbek tilshunosligi tarixi. -T.: Sharq, 2002.
6. Rasulov R.Umumiy tilshunoslik (o'quv qo'llanma)- T., 2005.
7. Rasulov R.Umumiy tilshunoslik (o'quv qo'llanma)- T., 2006.
8. Rasulov R.Umumiy tilshunoslik. (Darslik)- T., 2010.
9. Qilichev E. O'zbek tilining amaliy stilistikasi.- T.: O'qituvchi, 1995.
10. Sultonsaidova S., Sharipova O'. O'zbek tili stilistikasi.-T., 2009.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. -T. : O'qituvchi, 1995.
2. Rasulov R. O'zbek tili fe'llarining ma'no tuzilishi. -T., 2005.
3. Muhamedova S. O'zbek tilida harakat fe'llarining semantikasi va valentligi.-T., 2005.
4. Mahmudov N. O'qituvchi nutqi madaniyati. –T., 2009.
5. Mirtojyev M., Muhamedova S. O 'zbek tilida so'z valentliklari.-T., 2011.

**O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O`RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI**

NAVOIY DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

Ro'yxatga olindi:

№ BDI-5141100-3.11

«__» _____ 2014_ yil

«Tasdiqlayman»

Navoiy davlat pedagogika instituti rektori

_____prof.X.I.Ibragimov

«__» _____ 2014_ yil

“Umumiy tilshunoslik” o’quv fanining

ISHCHI O’QUV FAN DASTURI

Fakultet: O'zbek filologiyasi

Kafedra: O'zbek tilshunosligi

Kurs III 6-sem

Jami auditoriya 96 soat

soatlari:

Ma'ruza 46 soat

Seminar 30 soat

Amaliy mashg'ulot 20 soat

Mustaqil ta'lim 78 soat

Bilim sohasi: 100000 – Gumanitar

Ta'lim sohasi: 110000 – Pedagogika

Ta'lim yo'nalishi 5111200 - O'zbek tili va adabiyoti

(mutaxassisligi):

2014 – 2015 - o'quv yili

I. Kirish

Ushbu dastur tilshunoslik fanining tarixi, ilmiy-nazariy masalalari va tilshunoslik metodlari bilan bog'liq muammolar haqida ma'lumot beradi. O'zbek tili stilistikasi, amaliy stilistika va tilning funksional va lingvistik uslublari, uslubiy norma va uslubiy xato tushunchalari haqida ma'lumot beradi.

1.1.Fanning maqsadi va vazifalari

Fanning **maqsadi** - bo'lajak o'qituvchilarga tilshunoslik fanining tarixi, ilmiy-nazariy masalalari, tilshunoslik metodlari bo'yicha atroflicha bilim berish bilan birga ularning kelajakdagi ish faoliyatlarida amaliy ahamiyat kasb etuvchi lingvistik bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish va rivojlantirishdan, o'zbek tilining uslublari, uslubiy ko'rinishlari haqida ma'lumot berishdan iborat.

Fanning **vazifasi** - tilshunoslik fanining tarixi, ilmiy-nazariy masalalari, tilshunoslik metodlari bo'yicha bilimlarga o'rgatishdan iborat. Ushbu fan talabalarni nazariy jihatdan yetuk mutaxassis bo'lishlari uchun xizmat qiladi. "Umumiy tilshunoslik" fani o'z ilmiy va amaliy ahamiyatiga ega bo'lib, uning vazifalari uslub, uslubshunoslik, uning asosiy tushuncha va kategoriyalarini namoyon etish; fonetika, leksika, frazeologiya, sintaksisning uslubiy imkoniyatlarini namoyon etish; adabiy me'yor bilan uslubiy me'yor o'rtasidagi munosabat va ularning farqli jihatlari haqida ma'lumot berish; talabalarga uslubiy xatolar va ularning oldini olish yo'llari bo'yicha bilimlar berish kabi muammolarni hal etishni ko'zda tutadi.

1.2. Fanni o'zlashtirishga qo'yiladigan talablar

"Umumiy tilshunoslik" o'quv fanini o'zlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida talaba:

- jahon tilshunosligining tarixiy taraqqiyot bosqichlari, tilshunoslik maktablari, tilshunoslikning nazariy masalalari, tilshunoslik metodlarini **bilishi**;
- muayyan nazariy masalalarga oid fikrlarni bayon etishi, ayni fikrlarga nisbatan tanqidiy munosabatini shakllantirish **ko'nikmalariga ega bo'lishi**;
- o'z nuqtai nazarini ilmiy asoslab berishi va bulardan amaliy masalalarni yechishda foydalana bilish **malakalariga ega bo'lishi**;
- o'zbek tilining o'ziga xos xususiyatlari va uning grafik sistemasi to'g'risida **tasavvurga ega bo'lishi**;
- o'zbek tilining funksional uslublarni **bilishi, malaka hosil qilishi va amalda qo'llay olishi**;
- o'zbek tilining uslubiga xos asosiy xususiyatlarni farqlash **ko'nikmalariga ega bo'lishi lozim**.

1.3. Fanning boshqa fanlar bilan bog'liqligi

“Umumiy tilshunoslik” fanini o‘qitishda talabalarning o‘zbek tilshunosligining barcha bo‘limlari, hozirgi o‘zbek adabiy tili, nutq madaniyati, falsafa, mantiq, psixologiya, pedagogik mahorat kabi fanlardan egallagan bilimlariga tayaniladi. Dasturni amalga oshirish o‘quv rejasida mutaxassislik fanlaridan yetarli bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lishni talab etadi

1.4. Fanning hajmi

№	Mashg‘ulot turi	Ajratilgan soat	Semestr
1	Nazariy (ma’ruza)	30+16	6
2	Amaliy mashg‘ulotlar	20	6
3	Laboratoriya mashg‘uloti	-	-
4	Seminar	30	6
5	Kurs ishi	-	
6	Mustaqil ta’lim	40+38	6
7	Jami	100+74=174	

II. Asosiy qism

2.1. Nazariy mashg‘ulotlar mavzulari, mazmuni va ularga ajratilgan soatlar

I bo‘lim. Umumiy tilshunoslik

№	Mavzular mazmuni	Mashg‘ulotlar maqsadi	Ajr. soat
1.	“Umumiy tilshunoslik” fanining maqsadi va vazifasi. Jahon tilshunosligining tarixiy bosqichlari. Qadimgi Hind va Xitoy tilshunosligi	“Umumiy tilshunoslik” fanining maqsadi va vazifasi hamda jahon tilshunosligining tarixiy bosqichlari bilan talabalarni tanishtirish. Hindlarning qadimgi tilshunoslari, ularning eng buyuk fonetikachi va grammatikachilari. Vedalar. Panini grammatikasi. Sanskrit haqida ma’lumot berish. Qadimgi Xitoy tilshunosligi haqida ma’lumot berish.	2
2.	Qadimgi Yunon va Rim tilshunosligi	Til haqidagi fanning uzoq taraqqiyot natijasi ekanligi, uning jamiyat tarixi bilan bog‘liqligi, o‘z tarixiga egaligi. Yunon tilshunosligining ikki: falsafiy va grammatik davrlari. Rim grammatikasining grek grammatikasining shahobchasi sifatida maydonga kelishi bilan tanishtirish. Qadimgi Yunon va Rim tilshunoslari asarlari bilan talabalarni tanishtirish	2
3.	O`rta asrlar. Arab tilshunosligi	Kufa va Basra maktablari. Ushbu maktab vakillari, ularning tadqiqotlari. Sibavayxiyning “al Kitob”i. Arab tilshunosligining tuzilishi: rasmul xat (grafika), tajvid (orfoepiya), sarf (morfologiya), naxv (sintaksis), ilmul Lug‘at (leksikografiya va leksikologiya), ilmu – l-manoiy (semasiologiya),	2

		ilmu-l-bayon (uslubshunoslik) va boshqalar bilan tanishtirish.	
4.	Arab tilshunosligining rivojida Oʻrta Osiyolik allomalarning xizmati	Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sinolarning filologik asarlari. Mahmud Qoshgʻariy, Mahmud az Zamaxshariy, Alisher Navoiy va Mirzo Mehdixonlarning lisoniy tadqiqotlari, ularning turkiy va oʻzbek tilshunosligi tarixidagi oʻrni Oʻrta Osiyolik allomalarning lisoniy merosi haqida maʼlumot berish	2
5.	Yevropada uygʻonish davridagi tilshunoslik. Komparativistika. V. fon Gumboldt taʼlimoti.	Por-Royal grammatikasi. Rus tilshunosligi. M.V.Lomonosov asarlari. Komparativistika, V.fon Gumboldt taʼlimoti.	2
6.	Naturalizm. Psixologizm. F.de Sossyur taʼlimoti.	Naturalizm. Psixologizm oqimlari. F.de Sossyur taʼlimoti haqida maʼlumot berish	2
7.	Tilshunoslikning nazariy masalalari. “Lingvistika” termini. Lingvistika turlari. Tilning taʼriflari.	Atomistik va struktural lingvistika. Ichki va tashqi lingvistika, makro- va mikrolingvistika, paralingvistika, psixolingvistika tushunchalari, ularning mohiyati. Tilning taʼriflari haqida maʼlumot berish.	2
8.	Til va nutq	Til va nutqning dialektik munosabati. Til tarkibi. Tilning ijtimoiy mohiyati, til materiali. Tilning oʻz vazifasini nutq orqali amalga oshirishi. Tilning imkoniyat, nutqning esa voqelik ekanligi. Til va nutqning ham ijtimoiy, ham individual xarakteri haqida maʼlumot berish.	2
9.	Til va nutq birliklari (Til birliklari)	Til va nutq birliklari haqida umumiy maʼlumot. Fonema, morfema, leksema va model kabi til birliklari, ularning oʻzaro munosabati, oʻziga xos jihatlari, vazifalari haqida maʼlumot.	2
10.	Til va nutq birliklari (Nutq birliklari)	Tovush, soʻz, soʻz birikmasi, gap va matn kabi nutq birliklari, ularning oʻziga xosliklari, jihatlari, fikr almashish jarayonidagi vazifasi haqida maʼlumot.	2
11.	Substansiya va forma. Sistema va struktura.	Substansiya va forma, sistema va struktura haqida maʼlumot berish. Substansiya va forma, sistema va strukturalarning ilmiy –nazariy, falsafiy sharhi. Sistemaning oʻzaro bogʻlangan qismlardan iborat bir butun obʼekt ekanligi. Strukturaning tuzilishi sistemaning ichki tuzilishi ekanligi. Sistema va strukturaning dialektik bogʻliqligi. Sistemaning turlari: moddiy sistema va maʼnaviy sistema. Til ikkilamchi belgilar sistemasi sifatida. Til muayyan strukturaga ega boʻlgan sistemadir.	2
12.	Tilni informatsiya	Tilni informatsiya nazariyasiga koʻra kod bilan	

	nazariyasiga ko'ra kod bilan tenglashtirish. Tilning ikki jihati.	tenglashtirish. Kod turlari haqida ma'lumot. Tilning ikki jihati Til va nutqqa, uning birliklariga shakl va mazmunning, tovush va ma'noning xosligi haqida ma'lumot berish.	2
13.	Til sistemasi, til birliklari o'rtasidagi munosabatlar. Sintagmatika va paradigmatica.	Til birliklari va ular orasidagi munosabatlar haqida fikrlar. Sintagmatika va paradigmatica haqida. Sintagmatik munosabat. Paradigmatik munosabat. Sintagmatik va paradigmatic munosabatlarning o'zaro bog'liqligi, dialektik aloqasi. Pog'onali munosabat. Pozitsiya tushunchasi haqida ma'lumot berish.	2
14	Tipologiya va lingvistik tipologiya. Lisoniy metodlar. Diaxron tadqiqot metodlari.	Tipologiya. Lisoniy tipologiya. Metod va lisoniy metodlar haqida umumiy ma'lumot berish. Diaxron tadqiqot metodlari: tasviriy, qiyosiy-tarixiy, chog'ishtirish, tarixiy-qiyosiy hamda tipologik metodlar.	2
15.	Lisoniy metodlar. Sinxron tadqiqot metodlari.	Sinxron tadqiqot metodlari haqida. Ushbi metodlarning quyidagi turlari: distributive, statistik, bevosita tashkil etuvchilarga ajratib tahlil qilish, transformatsion, komponent, eksperimental fonetik va boshqa metodlar haqidagi fikrlar. Lisoniy metodlar – sinxron tadqiqot metodlari – zamonaviy, hozirgi, yangi metodlar haqida ma'lumot berish.	2
	Jami		30 s.

II bo'lim. O'zbek tili stilistika

№	Mavzular mazmuni	Mashg'ulotlar maqsadi	Ajratilgan soat
1.	Uslubshunoslikning asosiy kategoriya va tushunshalari	«O'zbek tili stilistikasi» fani, uning maqsadi va vazifalari. Uslubshunoslikning ikki ko'rinishi. Nutqiy uslubshunoslik va lingvistik uslubshunoslikning ahamiyati haqida ma'lumot berish.	2
2.	So'zlashuv uslubi. Rasmiy uslub. Ilmiy uslub.	Vazifadosh uslublar va ularning turlari. Adabiy me'yor va uslubiy me'yor. Ularning bir-biridan farqi va o'zaro munosabati. Til va nutq uslublari tushunchasi. So'zlashuv uslubining leksik-frazeologik xususiyatlari. Bu uslubning til vositalari. Adabiy so'zlashuv va oddiy so'zlashuv uslubi. Rasmiy uslubning vazifalari va ishlatish doirasi. Leksik, grammatik vositalari. Davlat hujjatlari va ish yuritish qog'ozlarining uslubiy xususiyatlari. Ilmiy uslubning o'ziga xos belgilari. Ilmiy terminologiya. Ilmiy-ommabop uslubning o'ziga xos jihatlari haqida ma'lumot berish.	2
3.	Publitsistik uslub.	Publitsistik uslubning leksik, frazeologik,	2

	Badiiy uslub.	grammatik vositalari. Publitsistik materiallar mazmuni, elementlari. Badiiy uslubning vazifalari. Uning boshqa uslublar tizimidagi o'rnini. Bu uslubda ijodiy individuallik. Badiiy uslubning morfologik-sintaktik xususiyatlari haqida ma'lumot berish.	
4.	Fonetik uslubshunoslik.	Til vositalarining uslubiy emotsional-ekspressiv bo'yoqdorligi, hozirgi o'zbek adabiy tilining uslubiy strukturasi. Fonetik uslubshunoslikning asosiy obyekti. Uslubshunoslikning fonetik vositalari: muallifga xos vositalar, ijro etishga xos vositalar.	2
5.	Leksik, frazeologik uslubshunoslik	O'zbek frazeologiyasining uslubiy imkoniyatlari. Tilning leksik-frazeologik jihatdan uslubiy boyligi. Til va nutqdagi uslubiy bo'yoq. O'zbek frazeologiyasining uslubiy imkoniyatlari. Uslubiy bo'yoqdor va neytral frazeologizmlar. Ularning sinonimiya, antonimiya va omonimiyasi haqida ma'lumot berish.	2
6.	Morfologik uslubshunoslik	Morfologik uslubshunoslik obyekti. Mustaqil so'z turkumlarning uslubiy imkoniyatlari. Yordamchi so'zlar, modal so'zlar, undov va taqlidiy so'zlarning uslubiy xususiyatlari haqida ma'lumot berish..	2
7.	Sintaktik uslubshunoslik	Sintaktik uslubshunoslikning vazifalari. Sintaktik sinonimiya. So'z birikmasi sinonimiyasi. Darak, so'roq, buyruq, undov, his-hayajon gaplarning qo'llanilishidagi o'ziga xosliklar. Gap bo'laklarining uslubiy xususiyatlari. Qo'shma gaplar sinonimiyasi. Tinish belgilarning uslubiy xususiyatlari.	2
8.	Sintaktik figuralar. Troplar.	Sintaktik uslubshunoslikning o'ziga xos ko'rinishlari va imkoniyatlari. Sintaktik figuralar va troplar haqida ma'lumot berish.	2
	Jami:		16 soat

2.2. Seminar mashg'ulotlari mavzulari, mazmuni va ularga ajratilgan soatlar

I bo'lim. Umumiy tilshunoslik

№	Seminar mashg'ulotlari mavzusi	Seminar mashg'ulotlari maqsadi	Ajr. soat
1	Tilshunoslik tarixi, maktablari. Hind va Yunon tilshunosligi.	Umumiy tilshunoslik fanining maqsadi va vazifasi talabalarni til falsafasi, til nazariyasi bilan tanishtirish va qurollantirish, til hodisalari tahlilidan nazariy xulosalar chiqarishga o'rgatish. Tilshunoslik tarixi. Til haqidagi fanning uzoq taraqqiyot natijasi ekanligi, uning jamiyat tarixi bilan bog'liqligi, o'z tarixiga egaligi. Tilshunoslik tarixi, maktablari va ularning atoqli namoyandalari faoliyati bilan tanishish.	2
2	Arab tilshunosligi	Kufa va Basra maktablari. Ushbu maktab vakillari,	

		ularning tadqiqotlari bilan tanishish. Arab tilshunosligining tuzilishi: rasmiy xat (grafika), tajvid (orfoepiya), sarf (morfologiya), nahv (sintaksis), ilmul Lugʻat (leksikografiya va leksikologiya), ilmu – l-maʼoniy (semasiologiya), ilmu-l-bayon (uslubshunoslik) va boshqalar. Arab tilining izohli lugʻatlari. Arab tilshunosligining tilshunoslik tarixida tutgan oʻrni	2
3	Oʻrta Osiyolik tilshunos allomalar	Oʻrta Osiyolik tilshunos allomalar Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino va b. filologik asarlari. lisoniy tadqiqotlari, ularning turkiy va oʻzbek tilshunosligi tarixidagi oʻrni.	2
4	Komparativistika. Naturalizm, psixologizm	Por-Royal grammatikasi. Rus tilshunosligi. M.V.Lomonovsoyning “Rossiya grammatikasi” asari. Komparativistika oqimlari: naturalizm va psixologizm, ularning yetakchi vakillari haqida maʼlumot berish.	2
5.	V. fon Gumboldt va F. de Sossyur taʼlimoti. Tilning taʼriflari.	V.fon Gumboldt va F.de Sossyur taʼlimotini oʻrganish Psixologizm (G.Shteyntal va b.). F. de Sossyur taʼlimoti. Tilning taʼriflari haqida.	2
6	Til va nutq	Til va nutqni farqlash, uning nazariy asoslari bilan tanishtirish. Til va nutqning ham ijtimoiy, ham individual xarakteri. Nutq faoliyati.	2
7.	Til birliklari	Tovush va fonema, ularning oʻzaro munosabati. Fonema haqidagi fikrlar. Soʻz va u haqidagi fikrlar. Leksema, morfema, morf, allomorf, ularning mohiyati, vazifasi, xususiyatlari. Suz birikmasi va gap, ularning vazifasi, oʻziga xos xususiyatlari Til va nutq birliklari tasnifi, ularning farqlari haqida maʼlumot berish.	2
8.	Nutq birliklari.	Tovush, soʻz, soʻz birikmasi, gap va matn kabi nutq birliklari, ularning oʻziga xosliklari, jihatlari, fikr almashish jarayonidagi vazifasi haqida maʼlumot.	2
9.	Substantsiya va forma. Sistema va struktura	Substantsiya (mohiyat) – ichki, forma (shakl) – tashqi tomonlar sifatida falsafadagi mohiyat va hodisaning tilda mazmun va shakl sifatida talqin qilinishi. Shakl (forma, hodisa)ning mazmun (mohiyat, substantsiya) bilan dialektik bogʻliqligi. Til va nutqqa, uning birliklariga shakl va mazmunning, tovush va maʼnoning xosligi. Substantsiya va forma. Sistema va struktura kabi kategoriyalar haqida tasavvur hosil qilish.	2
10	Til belgilar sistemasi.	Belgi nazariyasi (semiologiya yoki semiotika) nuqtai nazardan tilning belgilar sistemasi deb qaralishi. Til belgilar sistemasi. Tilning ikki jihati xususida tasavvur hosil qilish.	2
11.	Tilning ikki jihati	Tilning ikki jihati: ifoda va mazmun jihatlari. Tovushning ifoda, maʼnoning esa mazmun jihatiga kiritilishi. Tilning asosiy birliklarini ifoda va mazmun jihatidan “baholash”.	2
12.	Til birliklari oʻrtasidagi munosabatlar. Sinatgmatika va paradigmatika.	Til sistemasi, paradigmatika va sintagmatika. Paradigmatik munosabat. Sinatgmatik munosabat. Paradigmatik va sintagmatik munosabatlarning oʻzaro bogʻliqligi, dialektik aloqasi. Pozitsiya tushunchasi. Paradigmatik, sintagmatik va iyerarxik munosabatlar	

		haqida ma'lumot berish.	2
13.	Tipologiya. Lingvistik tipologiya. Lisoniy metodlar.	Tipologiya va lingvistik tipologiya. Universaliya. Tilshunoslikning tadqiqot metodlari. Lisoniy metodlar: tasviriy, qiyosiy-tarixiy, chog'ishtirish, distributiv tahlil, komponent tahlil, valentlik tahlili, statistik tahlil va boshqalar. Tipologiya.Lisoniy metodlar, ularning turlari, qo'llanishi bilan tanishtirish.	2
14.	Diaxron tadqiqot metodlari.	Diaxron tadqiqot metodlari: tasviriy, qiyosiy-tarixiy, chog'ishtirish, tarixiy-qiyosiy hamda tipologik metodlar.	2
15.	Sinxron tadqiqot metodlari.	Sinxron tadqiqot metodlari haqida. Ushbi metodlarning quyidagi turlari: distributive, statistik, bevosita tashkil etuvchilarga ajratib tahlil qilish, transformatsion, component, eksperimental fonetik va boshqa metodlar haqidagi fikrlar.	2
	Jami:		30 s.

2.3. Amaliy mashg'ulotlar mavzulari, mazmuni va ularga ajratilgan soatlar

II bo'lim. O'zbek tili stilistikasi

№	Amaliy mashg'ulotlar mavzusi va mazmuni	Amaliy mashg'ulotlar maqsadi	Ajratilgan soat
1.	So'zlashuv uslubi	<i>«O'zbek tili stilistikasi» fanining maqsadi, vazifalari haqida. Nutq uslublari, uslub turlari bo'yicha amaliy ishlar. So'zlashuv uslubining badiiy uslubda qo'llanishiga doir misollar haqida ma'lumot berish.</i>	2
2.	Rasmiy uslub	Rasmiy hujjatlar, ularning turlari, ish qog'ozlari namunalarini o'rganish. Turli mazmunda hujjatlar yozish haqida ma'lumot berish.	2
3.	Ilmiy uslub	Ilmiy terminologiya. Ilmiy uslubning leksik-grammatik, sintaktik xususiyatlari. Matnlar ustida ishlash.	2
4.	Pulitsistik uslub	Publitsistik uslub janrlari. Matnlardan leksik-frazeologik va grammatik vositalarni aniqlash. Biror mavzuda publitsistik matn tuzish. Yo'l qo'yilgan xato va kamchiliklarni aniqlash. Ilmiy-ommabop matnlar tahlili.	2
5.	Badiiy uslub	Badiiy asar tili haqida. Kichik badiiy asarning lisoniy tahlili. Matnlarda uslubiy bo'yoqdor grammatik shakllarni ishlatishda yo'l qo'yiladigan xatolarning oldini olish.	2
6.	Fonetik stilistika	<i>To'liq va to'liqsiz talaffuz ko'rinishlari. Ayrim nutq tovushlari, talaffuz variantlarining uslubiy ahamiyati. Ohang va uning komponentlari, uslubiy imkoniyatlari. Assonans va alliteratsiyaning uslubiy xususiyatlari haqida ma'lumot berish.</i>	2

7.	Leksik stilistika	Soʻzni toʻgʻri va oʻz oʻrnida qoʻllash. Soʻzlarning notoʻgʻri qoʻllanishiga doir misollar. Badiiy asarlardan koʻp maʼnoli, uslubiy boʻyoqdor, neytral soʻzlarni aniqlash haqida maʼlumot berish.	2
8.	Frazeologik stilistika	Turgʻun birikmalarning uslubiy xususiyatlariga doir mashqlar ishlash. Frazeologik ibora, frazeologik chatishma va qoʻshilmalarni farqlash va ularni oʻz oʻrnida yoki nooʻrin qoʻllanganini tushuntirish va maʼlumot berish.	2
9.	Morfologik stilistika	Ot kategoriyalari uslubiyati. Sifat sinonimiyasiga doir misollar. Sifat yasovchi affikslarning toʻgʻri yoki notoʻgʻri qoʻllanishiga doir misollar. Feʼl zamonlari, olmoshlarning almashib qoʻllanishiga doir misollarni topish. Uslubiy xato, uslubiy noaniqlik tushunchalarining farqi. Matndagi uslubiy xatolar, noaniqliklarni aniqlash. Stilistik sinonimlar ustida ishlash haqida maʼlumot berish.	2
10.	Sintaktik stilistika	Darak, soʻroq, undov, his-hayajon gaplarning uslubiy xususiyatlariga doir misollar. Bu gaplarning qoʻllanishi bilan bogʻliq uslubiy xatolarni aniqlash. Ritorik soʻroq gap qoʻllangan misollarni topish. Badiiy asarlardan gap boʻlaklari sinonimiyasiga doir misollarni topish. Uyushiq boʻlaklarning uslubiy xususiyatlariga doir mashqlar ishlash. Erkin mavzuda insho yozish va unda yoʻl qoʻyilgan uslubiy nuqsonlarni aniqlash haqida maʼlumot berish.	2
	Jami:		20 soat

2.4. Kurs ishi (loyihasi) tarkibi, ularga qoʻyiladigan talablar

Oʻquv rejasida mazkur fandan kurs ishi yozish rejalashtirilmagan.

2.5. Mustaqil taʼlimni tashkil etish boʻyicha koʻrsatmalar.

Talabaga mustaqil taʼlim mavzularini tayyorlashda, muayyan fanning xususiyatlarini hisobga olgan holda, quyidagi shakllardan foydalanish tavsiya etiladi:

- darslik va oʻquv qoʻllanmalar asosida fan boblari va mavzularini oʻrganish;
- tarqatma materiallar boʻyicha maʼruzalar qismini oʻzlashtirish;
- avtomatlashtirilgan oʻrgatuvchi va nazorat qiluvchi tizimlar bilan ishlash;
- maxsus adabiyotlar boʻyicha fanlar boʻlimlari yoki mavzulari ustida ishlash;
- yangi texnikalarni, apparaturalarni, jarayonlar va texnologiyalarni oʻrganish;
- faol va muammoli oʻqitish uslubidan foydalaniladigan oʻquv mashgʻulotlari;
- internetdan foydalanish;
- masofaviy (distantion) taʼlim.

Darslik va oʻquv qoʻllanmalardan foydalanib, barcha mavzularni oʻrganish. Tarqatma materiallar boʻyicha maʼruza qismlarini oʻzlashtirish

Talabalarning mustaqil ishlari har bir maʼruza mavzusi asosida tashkil

etiladi. Fanni o'rganish jarayonida mustaqil ishlarning bir necha turlaridan foydalaniladi:

- 1) adabiyotlar bilan ishlash;
- 2) ijodiy ish;
- 3) ba'zi mavzular bo'yicha referatlar tayyorlash;

Mustaqil ta'limni tashkil etishda internet va axborot manbalaridan doimiy foydalaniladi.

2.6. Fanni o'qitish jarayonini tashkil etish va o'tkazish bo'yicha tavsiyalar

Mazkur fanni o'qitish jarayonida ta'limning zamonaviy metodlari, pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari qo'llanilishi nazarda tutilgan.

- ma'ruza darslarida zamonaviy kompyuter texnologiyalari yordamida prezentatsion va elektron-didaktik texnologiyalaridan;

-seminar mashg'ulotlarida "Aqliy hujum", "Guruhli fikrlash", "Tarozi", "Bumerang", "Birgalikda o'qiymiz", "Arra", FSMU pedagogik texnologiyalarini, kichik guruhlar musobaqalari, guruhli fikrlash pedagogik texnologiyalarini qo'llash nazarda tutiladi.

Talabalarning Umumiy tilshunoslik fanini o'zlashtirishlari uchun o'qitishning ilg'or va zamonaviy usullaridan foydalanish, yangi informatsion-pedagogik texnologiyalarni tadbiq qilish muhim ahamiyatga egadir. Fanni o'zlashtirishda darslik va o'quv qo'llanmalar, seminar ishlanmalari, tarqatma materiallar va elektron materiallardan foydalaniladi.

2.7. Taqvim - mavzuiy reja

№	Mavzu	Ajratilgan soat	Mashg'ulot o'tiladigan hafta	Mashg'ulot turi	Fanlararo va fan ichidagi bog'liqlik	Ta'lim metodlari	Ta'lim vositalari	Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati	Mustaqil ta'lim topshiriqlari	JN reyting balli
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1.	"Umumiy tilshunoslik" fanining maqsadi va vazifasi. Jahon tilshunosligining tarixiy bosqichlari. Qadimgi Hind va Xitoy tilshunosligi	2		Ma'ruza	Mazkur mavzu O'zbek tili, Mantiq, Nutq madaniyati fanlari bilan o'zaro aloqadorlikda o'rganiladi	Ko'r gazma li ma'ruza Tushu ntirish	O'quv qo'llanma, darslik, kompyuter proyektor	Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. - T., TDPU, 2010.		
2	Qadimgi Yunon va Rim tilshunosligi	2		Ma'ruza	Mazkur mavzu	Ko'r	O'quv	Rasulov R. Umumiy	Internetdagi "Teoriya	

					O'zbek tili, Mantiq, nutq madaniyati fanlari bilan o'zaro aloqadorlikda o'rganiladi	gazma li ma'ruza Tushu ntirish	qo'llanma, darslik, kompyuter proyektor	tilshunoslik. - T., TDPU, 2010.	yazıkoznaniya ” saytidan ma'lumotlar topish.	
3	O`rta asrlar. Arab tilshunosligi	2		Ma'ruza	Mazkur mavzu O'zbek tili, Mantiq, Nutq madaniyati fanlari bilan o'zaro aloqadorlikda o'rganiladi	Ko'r gazma li ma'ruza Tushu ntirish	O'quv qo'llanma, darslik, kompyuter proyektor	Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. - T., TDPU, 2010.	Qo'shimcha adabiyotlar bilan ishlash.	
4	Arab tilshunosligining rivojida O'rta Osiyolik allomalarning xizmati	2		Ma'ruza	Mazkur mavzu O'zbek tili, Mantiq, Nutq madaniyati fanlari bilan o'zaro aloqadorlikda o'rganiladi	Ko'r gazma li ma'ruza Tushu ntirish	O'quv qo'llanma, darslik, kompyuter proyektor	Nurmonov A. O'zbek tilshunosligi tarixi. -T.: O'zbekis-ton, 2002. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. - T., TDPU, 2010.	Qo'shimcha adabiyotlar bilan ishlash. Konspekt yozish	
5	Yevropada uyg'onish davridagi tilshunoslik. Komparativistika. V. fon Gumbold ta'limoti.	2		Ma'ruza	Mazkur mavzu O'zbek tili, Mantiq, Nutq madaniyati fanlari bilan o'zaro aloqadorlikda o'rganiladi	Ko'r gazma li ma'ruza Tushu ntirish	O'quv qo'llanma, darslik, kompyuter proyektor	Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. - T., TDPU, 2010.		
6	Naturalizm. Psixologizm. F.de Sossyur ta'limoti.	2		Ma'ruza	Mazkur mavzu O'zbek tili, Mantiq, Nutq madaniyati fanlari bilan o'zaro aloqadorlikda o'rganiladi	Ko'r gazma li ma'ruza Tushu ntirish	O'quv qo'llanma, darslik, kompyuter proyektor	Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. - T., TDPU, 2010.	Internetdagi "Teoriya yazıkoznaniya " saytidan qo'shimcha ma'lumotlar topish.	
7	Tilshunoslikning nazariy masalalari. "Lingvistika" termini. Lingvistika turlari. Tilning ta'riflari.	2		Ma'ruza	Mazkur mavzu O'zbek tili, Mantiq, Nutq madaniyati fanlari bilan o'zaro aloqadorlikda o'rganiladi	Ko'r gazma li ma'ruza Tushu ntirish	O'quv qo'llanma, darslik, kompyuter proyektor	Ne 'matov H., Bozorov O. Til va Nutq.- T. : O'qituvchi, 1993. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. - T., TDPU, 2010.	Internetdan tilning ta'riflariga ma'lumotlar topish.	
8	Til va nutq	2		Ma'ruza	Mazkur mavzu O'zbek tili, Mantiq, Nutq madaniyati fanlari bilan o'zaro aloqadorlikda o'rganiladi	Ko'r gazma li ma'ruza Tushu ntirish	O'quv qo'llanma, darslik, kompyuter proyektor	Ne 'matov H., Bozorov O. Til va Nutq.- T. : O'qituvchi, 1993. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. - T., TDPU,	Qo'shimcha adabiyotlar bilan ishlash.	

								2010.		
9	Til va nutq birliklari (Til birliklari)	2		Ma'ruza	Mazkur mavzu O'zbek tili, Mantiq, Nutq madaniyati fanlari bilan o'zaro aloqadorlikda o'rganiladi	Ko'r gazma li ma'ruza Tushu ntirish	O'quv qo'llanma, darslik, kompyuter proyektor	Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. - T., TDPU, 2010.	Qo'shimcha adabiyotlar bilan ishlash. Konspekt yozish	
10	Til va nutq birliklari (Nutq birliklari)	2		Ma'ruza	Mazkur mavzu O'zbek tili, Mantiq, Nutq madaniyati fanlari bilan o'zaro aloqadorlikda o'rganiladi	Ko'r gazma li ma'ruza Tushu ntirish	O'quv qo'llanma, darslik, kompyuter proyektor	Ne 'matov H., Bozorov O. Til va Nutq.- T. : O'qituvchi, 1993. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. - T., TDPU, 2010.	Qo'shimcha adabiyotlar bilan ishlash.	
11	Substansiya va forma. Sistema va struktura.	2		Ma'ruza	Mazkur mavzu O'zbek tili, Mantiq, Nutq madaniyati fanlari bilan o'zaro aloqadorlikda o'rganiladi	Ko r gazma li ma'ruza Tushu ntirish	O'quv qo'llanma, darslik, kompyuter proyektor	Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. - T., TDPU, 2010.	Internetdagi "Teoriya yazykznaniya" sayti va qo'shimcha adabiyotlar bilan ishlash.	
12.	Tilni informatsiya nazariyasiga ko'ra kod bilan tenglashtirish. Tilning ikki jihati.	2		Ma'ruza	Mazkur mavzu O'zbek tili, Mantiq, Nutq madaniyati fanlari bilan o'zaro aloqadorlikda o'rganiladi	Ko r gazma li ma'ruza Tushu ntirish	O'quv qo'llanma, darslik, kompyuter proyektor	Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. - T., TDPU, 2010.	Internetdagi "Teoriya yazykznaniya" sayti va qo'shimcha adabiyotlar bilan ishlash.	
13.	Til sistemasi, til birliklari o'rtasidagi munosabatlar. Sinatgmatica va paradigmatika.	2		Ma'ruza	Mazkur mavzu O'zbek tili, Mantiq, Nutq madaniyati fanlari bilan o'zaro aloqadorlikda o'rganiladi	Ko r gazma li ma'ruza Tushu ntirish	O'quv qo'llanma, darslik, kompyuter proyektor	Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. - T., TDPU, 2010.	Internetdagi "Teoriya yazykznaniya" saytidan sinatgmatica va paradigmatika mavzusida ma'lumot toppish va konspekt yozish	
14.	Tipologiya va lingvistik tipologiya. Lisoniy metodlar. Diaxron tadqiqot metodlari.	2		Ma'ruza	Mazkur mavzu O'zbek tili, Mantiq, Nutq madaniyati fanlari bilan o'zaro aloqadorlikda o'rganiladi	Ko r gazma li ma'ruza Tushu ntirish	O'quv qo'llanma, darslik, kompyuter proyektor	Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. - T., TDPU, 2010.	Qo'shimcha adabiyotlar bilan ishlash.	
15.	Lisoniy metodlar. Sinxron tadqiqot metodlari.	2		Ma'ruza	Mazkur mavzu O'zbek tili, Mantiq, Nutq madaniyati fanlari bilan o'zaro aloqadorlikda o'rganiladi	Ko r gazma li ma'ruza Tushu ntirish	O'quv qo'llanma, darslik, kompyuter proyektor	Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. - T., TDPU, 2010.	Internetdagi "Teoriya yazykznaniya" sayti va qo'shimcha adabiyotlar bilan ishlash.	

	Jami:								30 soat	
1.	Tilshunoslik tarixi, maktablari. Hind va Yunon tilshunosligi.	2		seminar	Mazkur mavzu O'zbek tili, Mantiq, Nutq madaniyati fanlari bilan o'zaro aloqadorlikda o'rganiladi	Mu-noza-ra, suh-bat, tezkor so-rov	O'quv qo'llanma, darslik, kompyuter proyektor	Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. - T., TDPU, 2010.	Internetdagi "Teoriya yazykshunosligi" saytidan Hind va Yunon tilshunosligi mavzusida ma'lumot topish va konspekt yozish	1,5
2.	Arab tilshunosligi	2		seminar	Mazkur mavzu O'zbek tili, Mantiq, Nutq madaniyati fanlari bilan o'zaro aloqadorlikda o'rganiladi	Mu-noza-ra, suh-bat, tezkor so-rov	O'quv qo'llanma, darslik, kompyuter proyektor	Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. - T., TDPU, 2010.	Internetdagi "Teoriya yazykshunosligi" sayti va qo'shimcha adabiyotlar bilan ishlash. Konspekt yozish	1,5
3.	O'rta Osiyolik tilshunos allomalar	2		seminar	Mazkur mavzu O'zbek tili, Mantiq, Nutq madaniyati fanlari bilan o'zaro aloqadorlikda o'rganiladi	Mu-noza-ra, suh-bat, tezkor so-rov	O'quv qo'llanma, darslik, kompyuter proyektor	Nurmonov A. O'zbek tilshunosligi tarixi. -T.: O'zbekiston, 2002. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. - T., TDPU, 2010.	Qo'shimcha adabiyotlar bilan ishlash.	1,5
4.	Komparativistika. Naturalizm, psixologizm	2		seminar	Mazkur mavzu O'zbek tili, Mantiq, Nutq madaniyati fanlari bilan o'zaro aloqadorlikda o'rganiladi	Mu-noza-ra, suh-bat, tezkor so-rov	O'quv qo'llanma, darslik, kompyuter proyektor	Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. - T., TDPU, 2010.	Internetdagi "Teoriya yazykshunosligi" sayti va qo'shimcha adabiyotlar bilan ishlash.	1,5
5.	V. fon Gumboldt va F. de Sossyur ta'limoti. Tilning ta'riflari.	2		seminar	Mazkur mavzu O'zbek tili, Mantiq, Nutq madaniyati fanlari bilan o'zaro aloqadorlikda o'rganiladi	Mu-noza-ra, suh-bat, tezkor so-rov	O'quv qo'llanma, darslik, kompyuter proyektor	Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. - T., TDPU, 2010.	Qo'shimcha adabiyotlar bilan ishlash. Konspekt yozish	1,5
6.	Til va nutq	2		seminar	Mazkur mavzu O'zbek tili, Mantiq, Nutq madaniyati fanlari bilan o'zaro aloqadorlikda o'rganiladi	Mu-noza-ra, suh-bat, tezkor so-rov	O'quv qo'llanma, darslik, kompyuter proyektor	Ne 'matov H., Bozorov O. Til va Nutq.- T. : O'qituvchi, 1993. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. - T., TDPU,	Internetdagi "Teoriya yazykshunosligi" sayti va qo'shimcha adabiyotlar bilan ishlash. Konspekt yozish	1,5

						rov		2010.		
7.	Til birliklari	2		seminar	Mazkur mavzu O'zbek tili, Mantiq, Nutq madaniyati fanlari bilan o'zaro aloqadorlikda o'rganiladi	Mu-noza-ra, suh-bat, tezkor so-rov	O'quv qo'llanma, darslik, kompyuter proyektor	Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. - T., TDPU, 2010.	Internetdagi "Teoriya yazykkoznaniya" sayti va qo'shimcha adabiyotlar bilan ishlash.	1
8.	Nutq birliklari.	2		seminar	Mazkur mavzu O'zbek tili, Mantiq, Nutq madaniyati fanlari bilan o'zaro aloqadorlikda o'rganiladi	Mu-noza-ra, suh-bat, tezkor so-rov	O'quv qo'llanma, darslik, kompyuter proyektor	Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. - T., TDPU, 2010.	Internetdagi "Teoriya yazykkoznaniya" saytidan qo'shimcha ma'lumot topish va konspekt yozish	1
9.	Substantsiya va forma. Sistema va struktura	2		seminar	Mazkur mavzu O'zbek tili, Mantiq, Nutq madaniyati fanlari bilan o'zaro aloqadorlikda o'rganiladi	Mu-noza-ra, suh-bat, tezkor so-rov	O'quv qo'llanma, darslik, kompyuter proyektor	Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. - T., TDPU, 2010.	Qo'shimcha adabiyotlar bilan ishlash. Konspekt yozish	1,5
10.	Til belgilar sistemasi.	2		seminar	Mazkur mavzu O'zbek tili, Mantiq, Nutq madaniyati fanlari bilan o'zaro aloqadorlikda o'rganiladi	Mu-noza-ra, suh-bat, tezkor so-rov	O'quv qo'llanma, darslik, kompyuter proyektor	Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. - T., TDPU, 2010.	Internetdagi "Teoriya yazykkoznaniya" sayti va qo'shimcha adabiyotlar bilan ishlash.	1
11.	Tilning ikki jihati	2		seminar	Mazkur mavzu O'zbek tili, Mantiq, Nutq madaniyati fanlari bilan o'zaro aloqadorlikda o'rganiladi	Mu-noza-ra, suh-bat, tezkor so-rov	O'quv qo'llanma, darslik, kompyuter proyektor	Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. - T., TDPU, 2010.	Internetdagi "Teoriya yazykkoznaniya" sayti va qo'shimcha adabiyotlar bilan ishlash. Konspekt yozish	1
12.	Til birliklari o'rtasidagi munosabatlar. Sinatgmatika va paradigmatika.	2		seminar	Mazkur mavzu O'zbek tili, Mantiq, Nutq madaniyati fanlari bilan o'zaro aloqadorlikda o'rganiladi	Mu-noza-ra, suh-bat, tezkor so-rov	O'quv qo'llanma, darslik, kompyuter proyektor	Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. - T., TDPU, 2010.	Qo'shimcha adabiyotlar bilan ishlash. Konspekt yozish	1,5
13.	Tipologiya. Lingvistik tipologiya. Lisoniy metodlar.	2		seminar	Mazkur mavzu O'zbek tili, Mantiq, Nutq	Mu-noza-	O'quv qo'llanma,	Rasulov R. Umumiy	Internetdagi "Teoriya yazykkoznaniya" sayti va	1,5

					madaniyati fanlari bilan o'zaro aloqadorlikda o'rganiladi	ra, suhbat, tezkor so-rov	darslik, kompyuter proyektor	tilshunoslik. – T., TDPU, 2010.	qo'shimcha adabiyotlar bilan ishlash. Konspekt yozish	
14.	Diaxron tadqiqot metodlari.	2		seminar	Mazkur mavzu O'zbek tili, Mantiq, Nutq madaniyati fanlari bilan o'zaro aloqadorlikda o'rganiladi	Mu-noza-ra, suhbat, tezkor so-rov	O'quv qo'llanma, darslik, kompyuter proyektor	Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. – T., TDPU, 2010.	Internetdan “Teoriya yazykkoznaniya” sayti va qo'shimcha adabiyotlar bilan ishlash.	1,5
15.	Sinxron tadqiqot metodlari.	2		seminar	Mazkur mavzu O'zbek tili, Mantiq, Nutq madaniyati fanlari bilan o'zaro aloqadorlikda o'rganiladi	Mu-noza-ra, suhbat, tezkor so-rov	O'quv qo'llanma, darslik, kompyuter proyektor	Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. – T., TDPU, 2010.	Qo'shimcha adabiyotlar bilan ishlash. Konspekt yozish	1
	JAMI:								30 soat	20 b.

II. O'zbek tili stilistikasi

№	Mavzu	Ajratilgan soat	Mashg'ulot o' tiladigan hafta	Mashg'ulot turi	Fanlararo va fan ichidagi bog'liqlik	Ta'lim metodlari	Ta'lim vositalari	Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati	Mustaqil ta'lim topshiriqlari	JN reyting balli
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1.	Uslubshunoslikning asosiy kategoriya va tushunshalari	2		Ma'-ruza	Mazkur mavzu O'zbek tili, Mantiq, Nutq madaniyati fanlari bilan o'zaro aloqadorlikda o'rganiladi	Ma'ruza, “Aqliy hujum” metodi	O'quv qo'llanma, Proyektor, elektron ishlanma	1,2 (as); 4 (qo'sh)	Adabiyotlar bilan ishlash, konspekt qilish	
2.	So'zlashuv uslubi. Rasmiy uslub. Ilmiy uslub.	2		Ma'-ruza	Mazkur mavzu O'zbek tili, mantiq, Nutq madaniya-ti fanlari bilan o'zaro aloqadorlikda o'rganiladi	Ma'ruza, tushuntirish	O'quv qo'llanma, Proyektor, elektron ishlanma	1,2 (as)	Adabiyotlar bilan ishlash, konspekt qilish	

3.	Publitsistik uslub.	2		Ma’ruza	Mazkur mavzu O‘zbek tili, Nutq madaniyati fanlari bilan o‘zaro aloqador-likda o‘rganiladi	Ma’ruza , “Aqliy hu-jum” metodi	O‘quv qo‘llanma, Proyekt-tor, elektron ishlanma	1,2 (as)	Adabiyotlar bilan ishlash, konspekt qilish	
4.	Fonetik uslubshunoslik.	2		Ma’ruza	Mazkur mavzu O‘zbek tili, Nutq madaniyati fanlari bilan o‘zaro aloqador-likda o‘rganiladi	Ma’ruza , “Aqliy hu-jum” metodi	O‘quv qo‘llanma, proyekt-tor, elektron ishlanma	1,2 (as)	Internet saytlaridan qo‘shimcha ma’lumotlar toppish va konspekt qilish	
5.	Leksik, frazeologik uslubshunoslik	2		Ma’ruza	Mazkur mavzu O‘zbek tili, Nutq madaniyati fanlari bilan o‘zaro aloqador-likda o‘rganiladi	Ma’ruza ; “B-B-B” chiz-masi	O‘quv qo‘llanma, Proyekt-tor, elektron ishlanma	1,2 (as)	O‘quv qo‘llanmasi bo‘yicha mavzuni konspekt qilish	
6.	Morfologik uslubshunoslik	2		Ma’ruza	Mazkur mavzu O‘zbek tili, Nutq madaniyati fanlari bilan o‘zaro aloqador-likda o‘rganiladi	Ma’ruza “Klas-ter” grafi k organay-zeri	O‘quv qo‘llanma, Proyekt-tor, elektron ishlanma	1,2 (as)	O‘quv qo‘llanmasi bo‘yicha mavzuni konspekt qilish	
7.	Sintaktik uslubshunoslik	2		Ma’ruza	Mazkur mavzu O‘zbek tili, Nutq madaniyati fanlari bilan o‘zaro aloqador-likda o‘rganiladi	Ma’ruza “Klas-ter” grafi k organay-zeri	O‘quv qo‘llanma, Proyekt-tor, elektron ishlanma	1,2 (as)	O‘quv qo‘llanmasi bo‘yicha mavzuni konspekt qilish	
8.	Sintaktik figuralar. Troplar.	2		Ma’ruza	Mazkur mavzu O‘zbek tili, Nutq madaniyati fanlari bilan o‘zaro aloqador-likda o‘rganiladi	Ma’ruza “Klas-ter” grafi k organay-zeri	O‘quv qo‘llanma, Proyekt-tor, elektron ishlanma	1,2 (as)	Badiiy asarlardan sintaktik figuralar, troplarga misollar to‘plash.	
	Jami:								16 s	
1.	So‘zlashuv uslubi	2		Ama-liy	Mazkur mavzu O‘zbek tili, Nutq madaniyati fanlari bilan	Muno-zara, suh-bat, tezkor so‘rov	O‘quv qo‘llanma, Proyekt-tor.	1,2 (as)	Adabiyotlar bilan ishlash, konspekt qilish	2

					o'zaro aloqadorlikda o'rganiladi					
2.	Rasmiy uslub	2		Ama- liy	Mazkur mavzu O'zbek tili, Nutq madaniyati fanlari bilan o'zaro aloqador-likda o'rganiladi	Baxs- muno- zara	O'quv qo'llanma, Proyektor.	1,2 (as)	Internetdan foydalanib qo'shimcha ma'lumot to'plash va konspekt qilish	2
3.	Ilmiy uslub	2		Ama- liy	Mazkur mavzu O'zbek tili, Nutq madaniyati fanlari bilan o'zaro aloqador-likda o'rganiladi	Suhbat, baxs- muno- zara	O'quv qo'llanma, Proyektor.	1,2 (as)	Adabiyotlar bilan ishlash, konspekt qilish	2
4.	Pulitsistik uslub	2		Ama- liy	Mazkur mavzu O'zbek tili, Nutq madaniyati fanlari bilan o'zaro aloqador-likda o'rganiladi	Munozara, suhbat, tezkor so'rov	O'quv qo'llanma, Proyektor.	1,2 (as)	Internetdan foydalanib qo'shimcha ma'lumot to'plash va konspekt qilish	2
5.	Badiiy uslub	2		Ama- liy	Mazkur mavzu O'zbek tili, Nutq madaniyati fanlari bilan o'zaro aloqador-likda o'rganiladi	Munozara, suhbat, tezkor so'rov	O'quv qo'llanma, Proyektor.	1,2 (as)	Badiiy asarlardan misollar to'plash va qo'shimcha adabiyotlar bilan ishlash, konspekt qilish	2
6.	Fonetik stilistika	2		Ama- liy	Mazkur mavzu O'zbek tili, Nutq madaniyati fanlari bilan o'zaro aloqador-likda o'rganiladi	Suhbat, baxs- muno- zara	O'quv qo'llanma, Proyektor.	1,2 (as)	Adabiyotlar bilan ishlash, konspekt qilish	2
7.	Leksik stilistika	2		Ama- liy	Mazkur mavzu O'zbek tili, Nutq madaniyati fanlari bilan o'zaro aloqador-likda o'rganiladi	Baxs- muno- zara	O'quv qo'llanma, Proyektor.	1,2 (as)	Adabiyotlar bilan ishlash, konspekt qilish	2
8.	Frazeologik stilistika	2		Ama- liy	Mazkur mavzu O'zbek tili, Nutq	Munozara, suhbat, tezkor	O'quv qo'llanma, Proyektor.	1,2 (as)	Adabiyotlar bilan ishlash, konspekt	2

					madaniyati fanlari bilan o'zaro aloqador-likda o'rganiladi	so'rov	tor.		qilish	
9.	Morfologik stilistika	2		Ama-liy	Mazkur mavzu O'zbek tili, Nutq madaniyati fanlari bilan o'zaro aloqador-likda o'rganiladi	Muno-zara, suh-bat, tezkor so'rov	O'quv qo'llanma, Proyektor.	1,2 (as); 3 (qo'sh)	Internetdan foydalanib qo'shimcha ma'lumot to'plash va adabiyotlar bilan ishlash, konspekt qilish	2
10.	Sintaktik stilistika	2		Ama-liy	Mazkur mavzu O'zbek tili, Nutq madaniyati fanlari bilan o'zaro aloqador-likda o'rganiladi	Baxs-muno-zara	O'quv qo'llanma, proyektor.	1,2 (as)	Adabiyotlar bilan ishlash, konspekt qilish	2
	Jami:								20 soat	20 b.

**OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
NIZOMIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
PEDAGOGIKA UNIVERSITETI**

**UMUMIY TILSHUNOSLIK fanining ma'ruza va seminar mavzularini o'rganish
bo'yicha**

TA'LIM TEXNOLOGIYASI

**Tuzuvchilar: R. Sharopova
G. Ernazarova**

MUNDARIJA

Kirish.....

MA'RUZA MASHG'ULOTLARINING TA'LIM TEXNOLOGIYASI

1-mavzu: "Umumiy tilshunoslik" fanining maqsadi va vazifasi. Jahon tilshunosligining tarixiy bosqichlari

- 1.1. Ta'lim berish texnologiyasining modeli.....
- 1.2. Ma'ruzaning texnologik kartasi.....

2-mavzu: Qadimgi Hind va Xitoy tilshunosligi

- 1.1. Ta'lim berish texnologiyasining modeli.....
- 1.2. Ma'ruzaning texnologik kartasi.....

3-mavzu: Qadimgi YUnon va Rim tilshunosligi

- 1.1. Ta'lim berish texnologiyasining modeli.....
- 1.2. Ma'ruzaning texnologik kartasi.....

4-mavzu: Arab tilshunosligi

- 1.1. Ta'lim berish texnologiyasining modeli.....
- 1.2. Ma'ruzaning texnologik kartasi.....

5-mavzu: Arab tilshunosligi rivojida O'rta Osiyolik allomalarining xizmati

- 1.1. Ta'lim berish texnologiyasining modeli.....
- 1.2. Ma'ruzaning texnologik kartasi.....

6-mavzu: yevropada uyg'onish davridagi tilshunoslik

- 1.1. Ta'lim berish texnologiyasining modeli.....
- 1.2. Ma'ruzaning texnologik kartasi.....

7-mavzu: Tilshunoslikning nazariy masalalari. "Lingvistika" termini

- 1.1. Ta'lim berish texnologiyasining modeli.....
- 1.2. Ma'ruzaning texnologik kartasi.....

8-mavzu: Til va nutq

- 1.1. Ta'lim berish texnologiyasining modeli.....
- 1.2. Ma'ruzaning texnologik kartasi.....

9-mavzu: Til va nutq birliklari

- 1.1. Ta'lim berish texnologiyasining modeli.....
- 1.2. Ma'ruzaning texnologik kartasi.....

10-mavzu: Substansiya va forma

- 1.1. Ta'lim berish texnologiyasining modeli.....
- 1.2. Ma'ruzaning texnologik kartasi.....

11-mavzu: Sistema va struktura Til.kod.sifatlari. Tilning ikki jihati

- 1.1. Ta'lim berish texnologiyasining modeli.....
- 1.2. Ma'ruzaning texnologik kartasi.....

12-mavzu: Til sistemasi, til birliklari o'rtasidagi munosabatlar

- 1.1. Ta'lim berish texnologiyasining modeli.....
- 1.2. Ma'ruzaning texnologik kartasi.....

13-mavzu: Tipologiya va lingvistik tipologiya. Lisoniy metodlar

- 1.1. Ta'lim berish texnologiyasining modeli.....
- 1.2. Ma'ruzaning texnologik kartasi.....

SEMINAR MASHG'ULOTLARINING TA'LIM TEXNOLOGIYASI

1-mavzu: Tilshunoslik tarixi, maktablari. Hind va YUnon tilshunosligi

- 1.1. Ta'lim texnologiyasining modeli.....

1.2. Seminar mashg'ulotining texnologik kartasi.....	
2-mavzu: Arab tilshunosligi	
1.1. Ta'lim texnologiyasining modeli.....	
1.2. Seminar mashg'ulotining texnologik kartasi.....	
3-mavzu: O'rta osiyolik tilshunos allomalar	
1.1. Ta'lim texnologiyasining modeli.....	
1.2. Seminar mashg'ulotining texnologik kartasi.....	
4-mavzu: Komparativistika. Naturalizm, psixologizm	
1.1. Ta'lim texnologiyasining modeli.....	
1.2. Seminar mashg'ulotining texnologik kartasi.....	
5-mavzu: V.fon Gumboldt va F.de Sossyur ta'limoti	
1.1. Ta'lim texnologiyasining modeli.....	
1.2. Seminar mashg'ulotining texnologik kartasi.....	
6-mavzu: Til va nutq .	
1.1. Ta'lim texnologiyasining modeli.....	
1.2. Seminar mashg'ulotining texnologik kartasi.....	
7-mavzu: Substansiya va forma. Sistema va struktura	
1.1. Ta'lim texnologiyasining modeli.....	
1.2. Seminar mashg'ulotining texnologik kartasi.....	
8-mavzu: Til va nutq birliklari	
1.1. Ta'lim texnologiyasining modeli.....	
1.2. Seminar mashg'ulotining texnologik kartasi.....	
9-mavzu: Til belgilar sistemasini. Tilning ikki jihati. Til birliklari o'rtasidagi munosabatlar	
1.1. Ta'lim texnologiyasining modeli.....	
1.2. Seminar mashg'ulotining texnologik kartasi.....	
10-mavzu: Tipologiya. Lisoniy metodlar	
1.1. Ta'lim texnologiyasining modeli.....	
1.2. Seminar mashg'ulotining texnologik kartasi.....	

KIRISH

Umumiy tilshunoslik fani tilshunoslik tarixi, ilmiy- nazariy masalalari va tilshunoslik metodlari bilan bog'liq muammolar haqida ma'lumot beradi.

Fanni o'qitishdan maqsad - bo'lajak o'qituvchilarga tilshunoslik fanining tarixi, ilmiy- nazariy masalalari, tilshunoslik metodlari bo'yicha atroflicha bilim berish bilan birga ularning kelajakdagi ish faoliyatlarida amaliy ahamiyat kasb etuvchi lingvistik bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish va rivojlantirishdan iborat.

Fanning vazifasi - tilshunoslik fanining tarixi, ilmiy- nazariy masalalari, tilshunoslik metodlari bo'yicha bilimlarga o'rgatishdan iborat. Ushbu fan talabalarni nazariy jihatdan yetuk mutaxassis bo'lishlari uchun xizmat qiladi.

Umumiy tilshunoslik o'quv fanini o'zlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida bakalavr: jahon tilshunosligining tarixiy taraqqiyot bosqichlari, tilshunoslik maktablari, tilshunoslikning nazariy masalalari, tilshunoslik metodlarini bilishi; muayyan nazariy masalalarga oid fikrlarni bayon etishi, ayni fikrlarga nisbatan tanqidiy munosabatini shakllantirish ko'nikmalariga ega bo'lishi; o'z nuqtai nazarini ilmiy asoslab berishi va bulardan amaliy masalalarni yechishda foydalana bilish malakalariga ega bo'lishi kerak.

Umumiy tilshunoslik fani ixtisoslik fani hisoblanib, 7-semestrda o'qitiladi. Dasturni amalga oshirish o'quv rejasida rejalashtirilgan tilshunoslik asoslari, hozirgi o'zbek adabiy tili, falsafa, mantiq, informatika va axborot texnologiyalari kabi fanlardan egallagan bilimlarga tayaniladi.

Umumiy tilshunoslik fani bo'lajak o'zbek tili va adabiyoti o'qituvchilarini tilshunoslikning umumiy nazariy asoslari bilan tanishtiradi, talabalarga tilshunoslik tarixi, tilshunoslikning nazariy masalalari va metodlari bo'yicha puxta ma'lumotlarni beradi.

Talabalarining umumiy tilshunoslik fanini o'zlashtirishlari uchun o'qitishning ilg'or va zamonaviy usullaridan foydalanish, yangi informatsion-pedagogik texnologiyalarni tatbiq qilish muhim ahamiyatga egadir. Fanni o'zlashtirishda darslik va o'quv qo'llanmalar, seminar ishlanmalari, tarqatma materiallar va elektron materiallardan foydalaniladi.

Ma'lumki, bugungi kunda ta'limda ma'ruza va seminar (amaliy mashg'ulotlar)ning turli usullaridan foydalanilmoqda. Xususan, ma'ruzaning quyidagi turlari mavjud: **kirish ma'ruzasi, ma'ruza-axborot, sharhlovchi ma'ruza, muammoli ma'ruza, vizual ma'ruza, binar ma'ruza, avvaldan rejalashtirilgan xatoli ma'ruza, ma'ruza-konferensiya, maslahat ma'ruza.**

Seminarlarning esa quyidagi turlari mavjud: **bilimlarni chuqurlashtirish va kengaytirish, seminar-munozara, munozarali seminar, muammoli masalalarni hal qilishga yo'naltirilgan seminar, mustaqil ishlash ko'nikmasini hosil qilishga yo'naltirilgan seminar va b.** Bunda o'qituvchi o'z faniga mos ravishda kerakli usullarni tanlab olishi mumkin. Xususan, umumiy tilshunoslik fani jiddiy ilmiy-nazariy fan bo'lganligi sababli unda asosan ma'ruzaning **kirish ma'ruzasi, ma'ruza-axborot, vizual ma'ruza** kabi turlaridan foydalanish mumkin.

Seminarlarning ham barcha turlari ushbu fanga to'g'ri kelmaydi. SHunga ko'ra fanning mohiyatidan kelib chiqqan holda seminarning **bilimlarni chuqurlashtirish va kengaytirish, seminar-munozara** kabi turlaridan foydalangan ma'qul.

Umumiy tilshunoslik fani bo'yicha ma'ruza va seminarlarni o'tkazishda mos ravishdagi zamonaviy pedagogik texnologiyalardan ham foydalaniladi. Masalan, "Hamkorlikda ishlash", "FSMU", "Birgalikda o'qiymiz", "Arra", "Fikrlar hujumi", "Tarozi" va b.

Keltirilgan ta'lim texnologiyalariga har bir mavzu bo'yicha slaydlar alohida ilova qilinadi.

MA'RUZA MASHG'ULOTLARINING TA'LIM TEXNOLOGIYASI

1-mavzu	“Umumiy tilshunoslik” fanining maqsadi va vazifasi. Jahon tilshunosligining tarixiy bosqichlari
----------------	--

1.1. Ta'lim berish texnologiyasining modeli

Mashg'ulot vaqti - 2 soat	Talabalar soni – 60-70ta
Mashg'ulot shakli	Kirish-axborotli ma'ruza
Ma'ruza rejasi	1. “Umumiy tilshunoslik” fanining maqsadi va vazifasi. 2. Jahon tilshunosligining tarixiy bosqichlari
Ushbu mavzuni o'rganishda zarur bo'lgan adabiyotlar ro'yxati	1. S.Usmonov. Umumiy tilshunoslik. -T., 1972. 2. N.A.Kondrashov. Istoriya lingvisticheskix ucheniy. -M., 1979. 3. YA.V.Loya. Istoriya lingvisticheskix ucheniy. -M., 1968. 4. A.Nurmonov. O'zbek tilshunosligi tarixi. -T., 2002. 5. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik (OTM filologiya fakultetlari talabalari uchun darslik). -T., 2010.
Ma'ruza mashg'ulotining ta'limiy maqsadi: “Umumiy tilshunoslik” fanining maqsadi va vazifasi. Jahon tilshunosligining tarixiy bosqichlari haqida ma'lumotlar berish. Ma'ruza mashg'ulotining tarbiyaviy maqsadi: dars tarbiyaviy xarakterdagi qator vazifalarni bajarish imkoniyatini beradi: jamoa bilan ishlash mahorati, xushmuomalalik, o'zgalar fikriga hurmat, faollik, liderlik sifatlarini shakllantirish, ishga ijodiy yondashish, o'zini xolis baholash va b. Ma'ruza mashg'ulotining rivojlantiruvchi maqsadi: talabalarning ijodiy tafakkurini va mantiqiy fikrlash qobiliyatini o'stirish.	
Pedagogik vazifalar: -o'quv kursining maqsadi va vazifalari, o'tiladigan mavzular bo'yicha tuzilmaviy mantiqiy slaydlar asosida tushuncha berish; - “Umumiy tilshunoslik” fanining maqsadi va vazifasi.	O'quv faoliyati natijalari: -o'quv kursining maqsadi va vazifalari, o'tiladigan mavzular bo'yicha tuzilmaviy mantiqiy slaydlar asosida tushuncha beradi; - “Umumiy tilshunoslik” fanining maqsadi va vazifasi va jahon tilshunosligining tarixiy

- jahon tilshunosligining tarixiy bosqichlari bilan talabalarni tanishtirish. -I.Karimovning “YUksak ma’naviyat –engilmas kuch” asarida tilshunoslikka berilgan baho va e’tiroflar bilan talabalarni tanishtirish	bosqichlari bilan talabalarni tanishtiradi; -I.Karimovning “YUksak ma’naviyat –engilmas kuch” asarida tilshunoslikka berilgan baho va e’tiroflar bilan talabalarni tanishtiradi.
Ta’lim berish usullari	Ko’rgazmali ma’ruza, suhbat
Ta’lim berish shakllari	Ommaviy, jamoaviy
Ta’lim berish vositalari	O’quv qo’llanma, kompyuter, proyektor
Ta’lim berish sharoiti	O’TV ga moslashtirilgan auditoriya
Monitoring va baholash	Og’zaki savol-javob

1.2. “Umumiy tilshunoslik” fanining maqsadi va vazifasi. Jahon tilshunosligining tarixiy bosqichlari “ mavzusidagi ma’ruza mashg’ulotining texnologik xaritasi

Ish bosqichlari va vaqti	Ta’lim beruvchi	Ta’lim oluvchilar
Tayyorgarlik bosqichi	1. Ma’ruza bo’yicha o’quv mazmunini tayyorlash. 2.Kirish ma’ruzasi uchun taqdimot slaydlarini tayyorlash. 3.Talabalar o’quv faoliyatini baholash mezonlarini ishlab chiqish. 4. O’quv kursini o’rganishda zaruriy bo’lgan adabiyotlar ro’yxatini tayyorlash.	
1-bosqich. Mavzuga kirish (15 daqiqa)	1.1. Mavzuni aytadi. Uning maqsad-vazifalari haqida qisqacha ma’lumot beradi. 1.2. Talabalarni ularning o’quv faoliyatini baholash mezonlari bilan tanishtiradi.(1-ilova) 1.3. Talabalar motivatsiyasini kuchaytirish maqsadida ularga savollar beradi. (2-ilova).	Tinglaydilar Tinglaydilar Talabalar berilgan savollarga javob beradilar
2-bosqich. Asosiy bosqich (55 daqiqa)	2.1. Mavzu bo’yicha tayyorlangan slaydlarni namoyish qiladi. 2.2. Har bir slaydni alohida izohlaydi. 2.3.Slaydning zaruriy nuqtalarini talabalarga yozdirib beradi. 2.4. Talabalarni faollashtirish va bilimlarini mustahkamlash maqsadida ularga quyidagi savollarni beradi:	Slaydlarni ko’rib, tinglab, yozib boradilar

	1. “Umumiy tilshunoslik” fanining maqsadi va vazifasi nimalardan iborat? 2. Jahon tilshunosligining tarixiy bosqichlarini izohlab bering. 3. “YUksak ma’naviyat - yengilmas kuch” asarida tilshunoslikka qanday baho berilgan?	Talabalar berilgan savollarga javob beradilar
3-bosqich. YAkuniy bosqich (10 daqiqa)	3.1. Talabalarning mavzu bo’yicha yuzaga kelgan savollariga javob beradi. 3.2. Uyga vazifa beradi, darsni yakunlaydi. Mavzu bo’yicha nazorat savollarini tuzishni topshiradi.	Savollar beradilar. Vazifani yozib oladilar.

1-ilova

Har bir ma’ruza va seminar mashg’uloti uchun 0,5 balldan 2 ballgacha qo’yiladi. Reyting bo’yicha natijalar bahosi:

2 ball – “a’lo”

1,5 ball – “yaxshi”

1 ball – “qoniqarli”

0,5 ball – “qoniqarsiz”

2-ilova

Talabalarni faollashtirish uchun savollar

1. Umumiy tilshunoslik fani qanday fan?
2. Ushbu fan TDPU talabalari uchun qanday ahamiyatga ega?
3. Umumiy tilshunoslik fanining boshqa fanlar bilan aloqasi qanday?
4. Umumiy tilshunoslik fani nechta qismdan iborat?
5. Umumiy tilshunoslik fanining Tilshunoslik asoslari fani bilan qanday bog’liqligi bor?

2-mavzu	Qadimgi Hind va Xitoy tilshunosligi
----------------	--

1.1. Ta’lim berish texnologiyasining modeli

Mashg’ulot vaqti - 2 soat	Talabalar soni – 60-70ta
Mashg’ulot shakli	Axborot, vizual ma’ruza
Ma’ruza rejasi	1. Qadimgi Hind tilshunosligi 2. Qadimgi Xitoy tilshunosligi
Ushbu mavzuni o’rganishda zarur bo’lgan	1. S.Usmonov. Umumiy tilshunoslik. -T.,

adabiyotlar ro'yxati	1972. 2.N.A.Kondrashov. Istoriya lingvistikicheskix ucheniy. -M., 1979. 3.YA.V.Loya. Istoriya lingvistikicheskix ucheniy. -M., 1968. 4. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik (OTM filologiya fakultetlari talabalari uchun darslik). -T., 2010.
Ma'ruza mashg'ulotining ta'limiy maqsadi: Qadimgi hindlarning tilshunoslari, ularning eng buyuk fonetikachi va grammatikachilari. Vedalar. Panini grammatikasi. Sanskrit. Xitoy tilshunosligi haqida ma'lumotlar berish. Ma'ruza mashg'ulotining tarbiyaviy maqsadi: dars tarbiyaviy xarakterdagi qator vazifalarni bajarish imkoniyatini beradi: jamoa bilan ishlash mahorati, xushmuomalalik, o'zgalar fikriga hurmat, faollik, liderlik sifatlarini shakllantirish, ishga ijodiy yondashish, o'zini xolis baholash va b. Ma'ruza mashg'ulotining rivojlantiruvchi maqsadi: talabalarning ijodiy tafakkurini va mantiqiy fikrlash qobiliyatini o'stirish.	
Pedagogik vazifalar: - mavzu bo'yicha slaydlar asosida tushuncha berish; -Qadimgi hindlarning tilshunoslari, ularning eng buyuk fonetikachi va grammatikachilari. Vedalar. Panini grammatikasi. Sanskrit bilan talabalarni tanishtirish. Xitoy tilshunosligining vakillari, ularning lingvistik ta'limoti bilan talabalarni tanishtirish.	O'quv faoliyati natijalari: -mavzu bo'yicha slaydlar asosida tushuncha beradi; -Qadimgi hindlarning tilshunoslari, ularning eng buyuk fonetikachi va grammatikachilari. Vedalar. Panini grammatikasi. Sanskrit bilan talabalarni tanishtiradi. Xitoy tilshunosligining vakillari, ularning lingvistik ta'limoti bilan talabalarni tanishtiradi.
Ta'lim berish usullari	Ko'rgazmali ma'ruza, suhbat
Ta'lim berish shakllari	Ommaviy, jamoaviy
Ta'lim berish vositalari	O'quv qo'llanma, kompyuter, proyektor
Ta'lim berish sharoiti	O'TV ga moslashtirilgan auditoriya
Monitoring va baholash	Og'zaki savol-javob

1.2. “Qadimgi Hind va Xitoy tilshunosligi “ mavzusidagi ma'ruza mashg'ulotining

texnologik xaritasi

[illegible]

	sifatida tanilganlar?	
3-bosqich. YAkuniy bosqich (10 daqiqa)	3.1. Talabalarining mavzu bo'yicha yuzaga kelgan savollariga javob beradi. 3.2. Uyga vazifa beradi, darsni yakunlaydi. Mavzu bo'yicha nazorat savollarini tuzishni topshiradi.	Savollar beradilar. Vazifani yozib oladilar.

1-ilova

Har bir ma'ruza va seminar mashg'uloti uchun 0,5 balldan 2 ballgacha qo'yiladi. Reyting bo'yicha natijalar bahosi:

2 ball – “a'lo”

1,5 ball – “yaxshi”

1 ball – “qoniqarli”

0,5 ball – “qoniqarsiz”

2-ilova

Talabalarni faollashtirish uchun savollar

1. Xitoy yozuvi - yozma yodgorliklari qaysi asrlarga tegishli va ular nimalardan iborat?
2. Xitoy iyeroglifi nimani anglatadi?
3. Xitoy tilshunosligining asosiy yo'nalishi qaysi soha bilan belgilanadi?
4. Qadimgi hind tilshunoslaridan kimlarni bilasiz?
5. Hindlar nechta so'z turkumini farqlaganlar?
6. Qadimgi hindlarning eng mashhur tilshunosi kim va uning qanday asari bor?
7. O'rta Osiyolik buyuk allomalardan kim sanskritni bilgan va qanday asar yaratgan?

SEMINAR MASHG'ULOTLARINING TA'LIM TEXNOLOGIYASI

1-mavzu	Tilshunoslik tarixi, maktablari. Hind va YUnon tilshunosligi
----------------	---

1.1. Ta'lim berish texnologiyasining modeli

Mashg'ulot vaqti - 2 soat	Talabalar soni – 30 ta
Mashg'ulot shakli	Mavzu bo'yicha bilimlarni kengaytirish va mustahkamlash yuzasidan seminar
Seminar rejasi	1. Tilshunoslik tarixi, maktablari. 2. Qadimgi hind tilshunosligi. 3. Qadimgi YUnon tilshunosligining ikki davri. 4. Analogiya.

	5. Anomaliya. 6. Falsafiy davr vakillari. 7. Grammatik davr vakillari.
Seminarning ta'limiy maqsadi: Tilshunoslik tarixi, maktablari. Qadimgi hind tilshunosligi. YUnon tilshunosligining ikki davri: falsafiy va grammatik davrlari, analogiya va anomaliya tarafdorlarining fikrlari haqidagi bilimlarni kengaytirish va mustahkamlash. Seminarning tarbiyaviy maqsadi: dars tarbiyaviy xarakterdagi qator vazifalarni bajarish imkoniyatini beradi: jamoa bilan ishlash mahorati, xushmuomalalik, o'zgalar fikriga hurmat, faollik, liderlik sifatlarini shakllantirish, ishga ijodiy yondashish, o'zini xolis baholash va b. Seminarning rivojlantiruvchi maqsadi: talabalarning ijodiy tafakkurini o'stirish.	
Mavzuni o'zlashtirish uchun zaruriy bo'lgan adabiyotlar ro'yxati	1. S.Usmonov. Umumiy tilshunoslik.- T., 1972. 2. V.I.Koduxov. Obsheye yazykoznaniye. -M., 1974. 3. N.A.Kondrashov. Istoriya lingvisticheskix ucheniy. -M.,1979. 4. YA.V.Loya. Istoriya lingvisticheskix ucheniy.- M., 1968. 5. T.A.Amirova, B.A.Olxovikov, YU.V.Rojdestvenskiy. Ocherki po istorii lingvistiki.- M., 1975. 6. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik (OTM filologiya fakultetlari talabalari uchun darslik). -T., 2010.
Pedagogik vazifalar: -Qadimgi hind tilshunosligi haqidagi bilimlarni kengaytirish va chuqurlashtirish. -YUnon tilshunosligining ikki davri: falsafiy va grammatik davrlari haqida ma'lumotlarni tahlil qilish ko'nikmasini hosil qilish ; - analogiya va anomaliya tarafdorlarining fikrlarini yoritib berish; - bu borada talabalarning shaxsiy fikrini aniqlash.	O'quv faoliyati natijalari: -Qadimgi hind tilshunosligi haqidagi bilimlarini kengaytiradi va chuqurlashtiradi. - YUnon tilshunosligining ikki davri: falsafiy va grammatik davrlarini sharhlab beradi ; - analogiya va anomaliya tarafdorlarining fikrlarini yoritib beradi; -o'z shaxsiy fikrini bildiradi.

Ta'lim berish usullari	Munozara, suhbat, tezkor so'rov
Ta'lim berish shakllari	Ommaviy, jamoaviy, hamkorlikda ishlash texnologiyasi
Ta'lim berish vositalari	O'quv qo'llanma, kompyuter, proyektor, tarqatma material, ekspert topshiriqlari
Ta'lim berish sharoiti	O'TV ga moslashtirilgan auditoriya
Monitoring va baholash	Og'zaki savol-javob

1.2. “Tilshunoslik tarixi, maktablari. Hind va YUnon tilshunosligi ” mavzusidagi seminar mashg'ulotining texnologik xaritasi

Ish bosqichlari va vaqti	Ta'lim beruvchi	Ta'lim oluvchilar
Tayyorgarlik bosqichi	1. Mavzuni aniqlaydi, ta'limiy maqsadni belgilaydi. 2. Belgilangan ta'limiy maqsadlarga mos o'quv bilish topshiriqlarini ishlab chiqadi. 3. Ichki guruhlar ishini samarali bo'lishini ta'minlash maqsadida ular uchun yozma yo'riqnomalarni tayyorlaydi. 4. Ekspert guruhlar ish natijalarini baholashi uchun mezonlarni ishlab chiqadi. (1-ilova)	
1-bosqich. O'quv mashg'ulotiga kirish bosqichi (10 daqiqa)	1.1. Mashg'ulot mavzusi, uning maqsadi va kutlayotgan natijalar bilan tanishtiradi, ularning ahamiyati va dolzarbligini asoslaydi. 1.2. Mavzu bo'yicha asosiy tushunchalarga ta'rif berishni taklif qiladi va shu asosda tezkor-so'rov o'tkazib talabalarni faollashtiradi. 1.3. Talabalarga bugungi dars guruhlariga bo'lingan holda tarzida kechishini bildiradi. Guruhlarda ishlash qoidalari bilan tanishtiradi (2-ilova)	Tinglaydilar Talabalar berilgan savollarga javob beradilar
2-bosqich. Asosiy bosqich (55 daqiqa)	2.1. Kursni 5ta guruhga bo'ladi, ularni talabalar takliflari asosida nomlaydi. Har bir guruh mavzu asosida	Talabalar berilgan savollarga javob beradilar.

	taqdimot tayyorlashini aytadi. 2.2. Mavzu bo'yicha tayyorlangan ekspert varaqasini tarqatadi. (3-ilova). 2.3. Guruhlarga topshiriqni bajarishda yordam beradi. Taqdimot materiallari to'liq va to'g'ri bo'lishini kuzatadi. 2.4. Taqdimot boshlanishini e'lon qiladi. Guruh sardorlari taqdimotini tashkillashtiradi. Aniqlik kiritish lozim bo'lsa, sardorni to'xtatadi, savollar beradi, muhokamasini kursga havola qiladi. 2.5. Mavzu asosida berilgan ma'lumotlarni umumlashtiradi va xulosalaydi, faol ishtirok etgan talabalarni baholaydi va guruhga umumiy ball qo'yadi.	Kichik guruhlarga bo'linadilar. Guruh sardorini saylaydilar. Taqdimot tayyorlaydilar. Taqdimotni taqdim qilishda sardorga yordam beradilar.
3-bosqich. YAkuniy bosqich (20 daqiqa)	3.1. O'quv faoliyati yuzasidan xulosa bildiradi. 3.2. Mavzu maqsadiga erishishdagi talabalar faoliyatini tahlil qiladi va o'zlashtira olmagan joylarni qayta o'qib chiqishni tavsiya qiladi. 3.3. Uyga vazifa beradi.	Tinglaydilar. Vazifani yozib oladilar.

1-ilova

Ekspert guruhlar ish natijalarini baholash mezonlari

Mezonlar	Maks. Ball	1	2	3	4	5
Axborotning to'liqligi	1,0					
Axborotning grafik shaklda ifoda etilishi	0,6					
Guruhning faolligi	0,4					
Ballarning jami	2					

2-ilova

“BIRGALIKDA O'QIYMIZ” TEXNIKASI

Birgalikda o'qish: o'quv guruhi kichik guruhlarga bo'linadi. Har bir kichik guruh o'rganilayotgan mavzuning biror sohasida ekspert bo'ladi va boshqalarni o'rgatadi.

“Birgalikda o'qiyamiz” texnikasidan foydalangan holda guruhlarda ishini tashkil etish jarayonining tuzilishi

1. 5-6 talabadan iborat guruhlar tuziladi, ularga talabalarning takliflari asosida nom beriladi.
2. Har bir guruhga bitta topshiriq beriladi – umumiy mavzuning bir qismi, uning ustida butun o'quv guruhi ish olib boradi hamda ularga ekspert varaqlari taqdim etiladi.
3. Har bir guruh ichida umumiy topshiriq taqsimlanadi.
4. Hamma yakka tartibdagi topshiriqni bajaradi.
5. Barcha guruh a'zolarining mini-ma'ruzalari tinglanadi. Umumiy natijan shakllantirishadi va uni taqdimotga tayyorlashadi.
6. Sardor guruh ishi natijalarini taqdim qiladi.

Guruhlarda ishlash qoidasi

SHerigingizni diqqat bilan tinglang.

Guruh ishlarida faol ishtirok eting, berilgan topshiriqlarga mas'uliyat bilan yondoshing.

Agar yordam kerak bo'lsa, albatta, murojaat qiling.

Agar yordam kerak bo'lsa, albatta, yordam bering.

Guruhlar faoliyati natijalarini baholashda barcha ishtirok etishi shart.

Aniq bilmog'imiz lozim:

A. Boshqalarga o'rgatish orqali o'zimiz o'rganamiz.

B. Biz bitta kemadamiz: yoki birgalikda suzib chiqamiz, yoki birgalikda cho'kib ketamiz.

3-ilova

Ekspert varag'i № 1

O'quv topshirig'i

1. YUnon tilshunosligi taraqqiyoti nechta davrga bo'linadi?
2. Tilshunoslikning falsafiy davrining o'ziga xos jihatlari nimada?
3. Geraklit va Demokrit tarafdorlarining so'z va predmet munosabati masalasidagi qarashlari

Ekspert varag'i № 2

O'quv topshirig'i

1. Analogistlar kimlar?
2. Anomalistlar kimlar?
3. Siz kimning tarafidasiz?

Ekspert varag'i № 3

O'quv topshirig'i

1. Tilshunoslikning grammatik davrining o'ziga xos jihatlari nimadan iborat?
2. Qadimgi hind tilshunoslari kimlar?
3. Qadimgi hind tilshunosligida nechta so'z turkumi ajratildi?

Ekspert varag'i № 4
O'quv topshirig'i

1. YUnon tilshunoslik maktabining jiddiy kamchiligi nimadan iborat edi?
2. Hind tilshunoslik maktabining jiddiy kamchiligi nimadan iborat edi?
3. YUnon va hind tilshunoslik maktablarining tilshunoslik tarixida tutgan o'rni qanday?

Ekspert varag'i № 5
O'quv topshirig'i

1. Iskandariya grammatika maktabining eng yirik vakillari kimlar va ularning qanday asarlarini bilasiz?
2. Qadimgi YUnon tilshunosligida nechta so'z turkumi ajratilgan va ular qaysilar?
3. Vedalar nima?

2-mavzu	Arab tilshunosligi
----------------	---------------------------

1.1. Ta'lim berish texnologiyasining modeli

Mashg'ulot vaqti - 2 soat	Talabalar soni – 30 ta
Mashg'ulot shakli	Mavzu bo'yicha bilimlarni kengaytirish va mustahkamlash yuzasidan seminar
Seminar rejasi	1. Arab tilshunosligining Kufa va Basra maktablari. 2. Ushbu maktab vakillari, ularning tadqiqotlari.
Seminarning ta'limiy maqsadi: Arab tilshunosligining Kufa va Basra maktablari. Ushbu maktab vakillari, ularning tadqiqotlari haqidagi bilimlarni kengaytirish va mustahkamlash. Seminarning tarbiyaviy maqsadi: dars tarbiyaviy xarakterdagi qator	

vazifalarni bajarish imkoniyatini beradi: jamoa bilan ishlash mahorati, xushmuomalalik, o'zgalar fikriga hurmat, faollik, liderlik sifatlarini shakllantirish, ishga ijodiy yondashish, o'zini xolis baholash va b. Seminarning rivojlantiruvchi maqsadi: talabalarning ijodiy tafakkurini, mantiqiy fikrlash va analiz-sintez qilish qobiliyatini o'stirish.	
Mavzuni o'zlashtirish uchun zaruriy bo'lgan adabiyotlar ro'yxati	1. S.Usmonov. Umumiy tilshunoslik.- T., 1972. 2. V.I.Koduxov. Obsheye yazykoznaniye. -M., 1974. 3. N.A.Kondrashov. Istoriya lingvisticheskix ucheniy. -M.,1979. 4. YA.V.Loya. Istoriya lingvisticheskix ucheniy.- M., 1968. 5. T.A.Amirova, B.A.Olxovikov, YU.V.Rojdestvenskiy. Ocherki po istorii lingvistiki.- M., 1975. 6. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik (OTM filologiya fakultetlari talabalari uchun darslik). -T., 2010.
Pedagogik vazifalar: - Arab tilshunosligining Kufa va Basra maktablari. Ushbu maktab vakillari, ularning tadqiqotlari. Sibavayxiyning "al Kitob"i. Arab tilshunosligining tuzilishi: rasmul xat (grafika), tajvid (orfoepiya), sarf (morfologiya), naxv (sintaksis), ilmu Lug'at (leksikografiya va leksikologiya), ilmu – l-manoiy (semasiologiya), ilmu-l-bayon (uslubshunoslik) va boshqalar, ularning o'zaro munosabati, xususiyatlarini yoritib berish; - bu borada talabalarning shaxsiy fikrini aniqlash; - arab tilshunosligi haqidagi bilimlarni kengaytirish va chuqurlashtirish.	O'quv faoliyati natijalari: - Arab tilshunosligining Kufa va Basra maktablari. Ushbu maktab vakillari, ularning tadqiqotlari. Sibavayxiyning "al Kitob"i. Arab tilshunosligining tuzilishi: rasmul xat (grafika), tajvid (orfoepiya), sarf (morfologiya), naxv (sintaksis), ilmu Lug'at (leksikografiya va leksikologiya), ilmu – l-manoiy (semasiologiya), ilmu-l-bayon (uslubshunoslik) va boshqalar, ularning o'zaro munosabati, xususiyatlarini yoritib beradi; - bu borada talabalarning shaxsiy fikri shakllanadi; -arab tilshunosligi haqidagi bilimlarni kengaytiradi va chuqurlashtiradi.
Ta'lim berish usullari	Munozara, suhbat, tezkor so'rov, FSMU texnikasi
Ta'lim berish shakllari	Ommaviy, jamoaviy, hamkorlikda, yakka tartibda ishlash texnologiyasi
Ta'lim berish vositalari	O'quv qo'llanma, kompyuter, proyektor , tarqatma material, ekspert topshiriqlari
Ta'lim berish sharoiti	O'TV ga moslashtirilgan auditoriya

Monitoring va baholash	Og'zaki nazorat: savol-javob
-------------------------------	-------------------------------------

1.2. “Arab tilshunosligi ” mavzusidagi seminar mashg'ulotining texnologik xaritasi

Ish bosqichlari va vaqti	Ta'lim beruvchi	Ta'lim oluvchilar
Tayyorgarlik bosqichi	1. Mavzuni aniqlaydi, ta'limiy maqsadni belgilaydi. 2. Belgilangan ta'limiy maqsadlarga mos o'quv bilish topshiriqlarini ishlab chiqadi. 3. Ichki guruhlar ishini samarali bo'lishini ta'minlash maqsadida ular uchun yozma yo'riqnomalarni tayyorlaydi.	
1-bosqich. O'quv mashg'ulotiga kirish bosqichi (5 daqiqa)	1.1. Mashg'ulot mavzusi, uning maqsadi va kutlayotgan natijalar bilan tanishtiradi, ularning ahamiyati va dolzarbligini asoslaydi. 1.2. Guruhlar ishini baholash mezonlarini e'lon qiladi (1-ilova).	Tinglaydilar
2-bosqich. Asosiy bosqich (50 daqiqa)	2.1. Talabalarni faollashtirish maqsadida tezkor-so'rov usulini qo'llaydi. 2.2. Guruhni 5ta guruhchalarga bo'ladi, ularni talabalar takliflari asosida nomlaydi. Guruhlarga ekspert vazifalarini tarqatadi va ularning mohiyati bilan ularni tanishtiradi. Ekspert vazifalarini “FSMU” texnikasi asosida bajarilishini tushuntiradi (2-3-ilovalar). Avval yakka tartibda bajargan ishlarni muhokama qilib, yagona to'g'ri fikrni tanlab, format qog'oziga ko'chirishni taklif qiladi. Talabalar faoliyatini yo'naltiradi, maslahat beradi. Baholash mezonlarini eslatadi. Taqdimot boshlanishini e'lon	Talabalar berilgan savollarga javob beradilar. Kichik guruhlariga bo'linadilar. Topshiriqni bajaradilar Taqdimotni taqdim qilishda sardorga yordam beradilar. Taqdimotlar muhokamasida faol qatnashadilar

	qiladi. 2.3. Bajarilgan ishlarni taqdim qilishni so'raydi, savollar beradi. Taqdimot jarayonida talabalar fikrini tahlil qiladi, faol ishtirok etgan talabalarni baholaydi va guruhga umumiy ball qo'yadi.	
3-bosqich. YAkuniy bosqich (15 daqiqa)	3.1. Mavzuni umumlashtiradi, u yuzasidan xulosa bildiradi. Bilimlarni mustahkamlash uchun testlar beradi (4-ilova). 3.2. Guruhlar ishini baholaydi, faollarni alohida qayd qiladi va ballarni e'lon qiladi. 3.3. Mustaqil ish uchun vazifalar (savollar) beradi.	Tinglaydilar. Testlarni yechadilar Vazifani yozib oladilar.

1-ilova

Guruhlarning bilim va ko'nikmalarini baholash mezonlari

Topshiriqlar, baholash ko'rsatkichlari va mezonlari	Maks. Ball	1	2	3	4	5
Maksimal ball	2					
Savol to'liq yoritib berildi	0,5					
Javoblar yetarli darajada asoslab berildi	0,5					
Guruh ishtirokchilari-ning faolligi	0,5					
Berilgan savollarga javob berdi	0,3					
Reglamentga rioya qildi	0,2					
Jami	2					

1, 5- 2 ball – “a'lo”
1- 1,4 ball – “yaxshi”
0, 5- 0,9 ball – “qoniqarli”
0 -0,4 ball – “qoniqarsiz”

Ekspert varag'i № 1

1. Arab tilshunosligining paydo bo'lishiga nima sabab bo'ldi?
2. Arab tilshunosligining dastlabki markazlari qayer?
3. Amir bin Usmon Sibavayxiy kim?

Ekspert varag'i № 2

1. Arab leksikografiyasida lug'atlar mazmunan nechta guruhga bo'linadi?
2. Arab tilida o'zak nechta undoshdan iborat bo'ladi va u nima deb ataladi?
3. Arab tilshunosligida nechta so'z turkumi farqlanadi?

Ekspert varag'i № 3

1. "At-tuhfatuz zakiyatu fillug'atit turkiya" qanday asar?
2. Qur'on qanday asar?
3. Halil al Farohidiyning qanday asarlari bor?

Ekspert varag'i № 4

1. Undosh tovush arab tilshunosligida qanday nomlanadi?
2. Unli tovush arab tilshunosligida qanday nomlanadi?
3. Ega arab tilshunosligida qanday nomlanadi?

Ekspert varag'i № 5

1. Kesim arab tilshunosligida qanday nomlanadi?
2. Ismun nima?
3. Fe'lun nima?
4. Harfun nima?

**TARQATMA MATERIALNING TAXMINIY NUXSASI
FSMU TEXNOLOGIYASI**

F – fikringizni bayon eting.
S – fikringiz bayoniga biror sabab ko'rsating.
M – ko'rsatilgan sababni tushuntiruvchi biror misol keltiring.
U – fikringizni umumlashtiring.

Ushbu texnologiya tinglovchilarni o'z fikrini himoya qilishga, erkin fikrlash va o'z fikrini boshqalarga o'tkazishga, ochiq holda bahslashishga, egallangan bilimlarni tahlil qilishga, bilimlarni baholashga va tinglovchilarni bahslashish madaniyatini egallashlariga o'rgatadi.

4-ilova

Bilimlarni mustahkamlash uchun testlar

1. Arab tilshunosligi maktablari qaysilar?

- a) Kufa maktabi;
- b) Basra maktabi;
- v) Bag'dod maktabi;
- g) Kufa va Basra maktabi;
- d) Madina maktabi.

2. Arab tilshunosligining mashhur namoyandasi kim?

- a) Abu Rayhon Beruniy;
- b) Abu Ali ibn Sino;
- v) Alisher Navoiy;
- g) Amir bin Usmon Sibavayxiy;
- d) Mahmud Koshg'ariy.

3. Amir bin Usmon Sibavayhiy qanday asar yozgan?

- a) «Al - kitob»;
- b) «Poetika»;
- v) «Kratil»;
- g) «Ritorika»;
- d) «Muhokamat ul-lug'atayn»;

4. Amir bin Usmon Sibavayhiy tilshunoslikning qaysi bo'limini ishlab chiqqan?

- a) fonetika;
- b) grammatika;
- v) leksikografiya;
- g) leksikologiya;
- d) sintaksis.

5. Arab tilshunosligida, ayniqsa, qaysi sohaga katta o'rin ajratilgan?

- a) fonetikaga;
- b) morfologiyaga;
- v) leksikografiyaga;
- g) sintaksisga;
- d) leksikologiyaga.

6. Xalil al - Farohidiyning birinchi arab tili lug'ati qanday nomlanadi?

- a) «Al - kitob»;
- b) «Kitobul avomil»;
- v) «To'lqinlar toshqini»;
- g) «Kitobul ayn»;
- d) «Sintaksis haqida».

7. Feruzobodiyning 60 tomlik lug'ati qanday nomlanadi?

- a) «Al - kitob»;
- b) «Kitobul avomil»;
- v) «To'liqlar toshqini»;
- g) «Qomus»;
- d) «Sangloh».

8. Sag'aniyning 20 tomlik lug'ati qanday nomlanadi?

- a) «Al - kitob»;
- b) «Sangloh»;
- v) «To'liqlar toshqini»;
- g) «Ritorika»;
- d) «Arab tili».

9. Arab leksikografiyasida lug'atlar mazmunan nechta turga bo'lingan?

- a) besh turga;
- b) sakkiz turga;
- v) yetti turga;
- g) olti turga;
- d) uch turga.

10. Arab tilshunosligida so'z o'zagi, asosan, nechta undoshdan tashkil topadi?

- a) olti undoshdan;
- b) uch undoshdan;
- v) to'rt undoshdan;
- g) ikki undoshdan;
- d) besh undoshdan.

11. Arab tilshunosligida so'z turkumlari nechta?

- a) to'rtta;
- b) uchta;
- v) beshta;
- g) ikkita;
- d) sakkizta.

12. Nahv termini arab tilshunosligining qaysi sohasini anglatadi?

- a) morfologiyani;
- b) sintaksisni;
- v) fonetikani;
- g) leksikologiyani;
- d) toponimikani.

13. «At-tuhfatuz zakiyatu fillug'atit turkiya» asari nechta bo'limdan iborat?

- a) besh bo'limdan;
- b) sakkiz bo'limdan ;
- v) yetti bo'limdan;
- g) uch bo'limdan;
- d) to'rt bo'limdan.

14. Asiruddin Abu Hayyon al-Andalusiylar turklar tili masalalariga bag'ishlangan qanday asar yozgan ?

- a) «Al - kitob»;
- b) «Kitob al idroki lisonul atrok»;
- v) «To'liqlar toshqini»;
- g) «Qomus»;
- d) «Sintaksis haqida».

15. O'rta Osiyolik qaysi olim arab tilida dastlabki asar yaratgan?

- a) Abu Rayhon Beruniy;

- b) Abu Ali ibn Sino;
- v) Abu Nasr Forobiy;
- g) Alisher Navoiy;
- d) Mahmud Koshg'ariy.

Kalit

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
g	g	a	b	v	g	g	V	g	b	b	b	g	b	V

2-BO'LIM

O'ZBEK TILI STILISTIKASI FANINING MAVZULARINI O'RGANISH BO'YICHA

TA'LIM TEXNOLOGIYASI

**Tuzuvchilar: R.Sharopova
G.Ernazarova**

1-mavzu	Uslubshunoslikning asosiy kategoriya va tushunshalari
----------------	--

Ta'lim berish texnologiyasi

Mashg`ulot vaqti 2 soat	Talabalar soni 60-70 gacha
Mashg`ulot shakli	Kirish - axborotli ma'ruza Ommaviy, jamoaviy
Ma'ruza rejasi	● 1. «O'zbek tili stilistikasi» fani, uning maqsadi va vazifalari. ● 2. Nutqiy uslubshunoslik va lingvistik uslubshunoslik. ● 2. Stil so'zining ma'nolari
O`quv mashg`ulotining maqsadi: o`quv fani bo`yicha umumiy tushuncha berish, stil so`zining ma'nolari, uslubshunoslik fanining o`rganish ob'ekti haqida ma'lumot berish. Akademik V.V.Vinogradovning stilistika bahsida bir-biri bilan aloqador, lekin vazifalari jihatdan farqlanadigan 3 ta tekshirish aspekti bilan tanishtirish. Uslubshunoslikning ikki xil ko`rinish mavjudligi, ular nutq uslublari va lingvistik (til) uslubshunoslik.	
● Pedagogik vazifalar: ● o`quv fanining maqsadi va vazifalari, o`tiladigan mavzular to`g`risida tushuncha berish; ● stil so`zining ma'nolari haqida ma'lumot berish; ● Akademik V.V.Vinogradov stilistika bahsida vazifalari jihatdan farqlanadigan 3 ta tekshirish aspekti bilan tanishtirish; ● Uslub turlari bilan tanishtirish.	● O`quv faoliyati natijalari:</b></li> <li>● o`quv fanining maqsadi va vazifalari, o`tiladigan mavzularni sharhlab beradi;</li> <li>● stil so`zining ma'nolarini aytib beradi; ● Akademik V.V.Vinogradov stilistika bahsida vazifalari jihatdan farqlanadigan 3 ta tekshirish aspektlarini mazmunini bayon qiladi; ● Uslub turlarini sanab o`tadi.
Ta'lim berish usullari	Ko`rgazmali ma'ruza, suhbat
Ta'lim berish metodlari	Aqliy hujum, suhbat
Ta'lim berish vositalari	O`quv qo`llanma, proektor, elektron ishlanma
Ta'lim berish sharoiti	O`TV bilan ishlashga moslashtirilgan auditoriya
Monitoring va baholash	Og`zaki nazorat: savol-javob

1.2. ma'ruza mashg`ulotining texnologik xaritasi

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat mazmuni	
	Ta'lim beruvchi	Ta'lim oluvchilar
Tayyorgarlik bosqichi	1. Mavzu bo'yicha o'quv mazmunini tayyorlash. 2. Kirish ma'ruzasi uchun taqdimot slaydlarini tayyorlash. 3. Talabalar o'quv faoliyatini baholash mezonlarini ishlab chiqish. 4. O'quv fanini o'rganishda foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxatini tuzib chiqish.	
1. Mavzuga kirish (15 daqiqa)	1.1. O'quv fanining nomini aytadi. Mavzular va adabiyotlar ro'yxatini berib, ularga qisqacha ta'rif beradi. (1 ilova).	Tinglaydilar
	1.2. Birinchi mashg'ulot mavzusi, uning maqsadi va o'quv faoliyati natijalari bilan tanishtiradi.	Tinglaydilar
	1.3. Talabalar o'quv faoliyatini baholash mezonlari bilan tanishtiriladi (2 ilova).	Tinglaydilar
	1.4. Talabalar bilimlarini faollashtirish maqsadida savollar beradi.	Talabalar berilgan savollarga javob beradilar.
2. Asosiy bosqich (55 daqiqa)	2.1. Power Point dasturi yordamida slaydlarni namoyish qilish va izohlash bilan mavzu bo'yicha asosiy nazariy jihatlarini tushuntirib beradi. 2.2. Stilistika fanini o'rganish ob'ekti. 2.3. Stil so'zining ma'nolari. 2.4. Uslubshunoslikning ikki ko'rinishi; Nutqiy uslubshunoslik va lingvistik uslubshunoslikning ahamiyati. 2.5. Talabalar bilimlarini	Tinglaydilar, yozadilar. O'tilgan axborotni analiz-sintez qilib, tizimlashtiradilar. Tinglaydilar, yozadilar.

	faollashtirish va mustahkamlash maqsadida quyidagi savollarni beradi: 2.6. Uslubshunoslik fani nimalarni o`rganadi?</p> <p>2.7. Stil so`zi qanday ma'nolarni bildiradi? 2.8. Adabiy me'yor nima? 2.9. Stilistika necha xil ko`rinishga ega?	Talabalar berilgan savollarga javob beradilar.
3. Yakuniy bosqich (10 daqiqa)	3.1. Mavzu bo`yicha talabalarda yuzaga kelgan savollarga javob beradi, yakunlovchi xulosa qiladi. 3.2 Mustaqil ishlash uchun "Tilning funktsional uslublari" mavzusini taqdim etadi.	Savollar beradilar Uyga vazifani yozib oladilar O`z-o`zini baholaydi

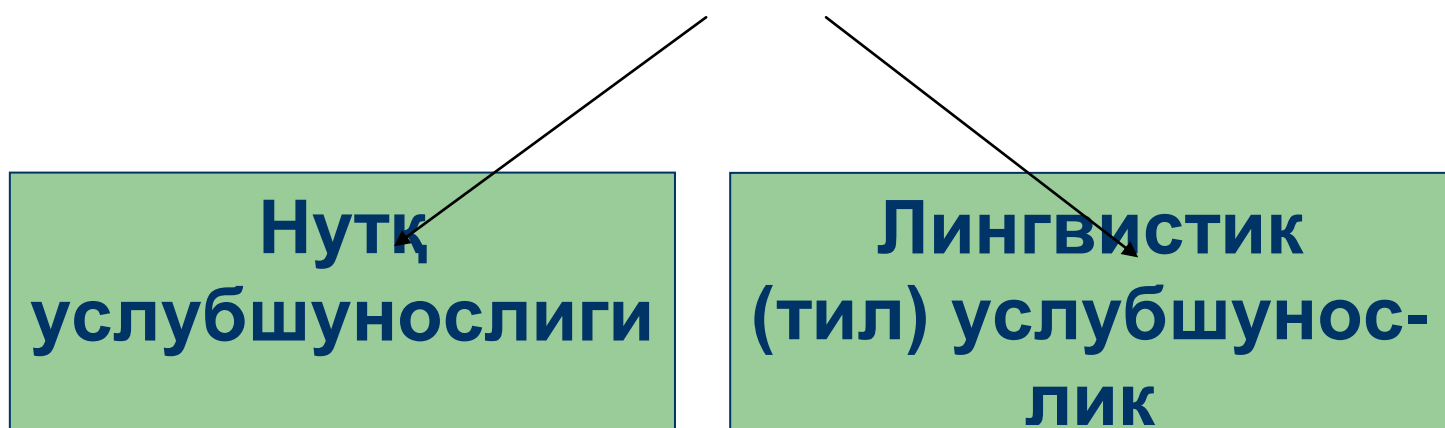

**Har bir ma'ruza va amaliy mashg'ulot uchun
0,5 dan 2 ballgacha qo'yiladi.**

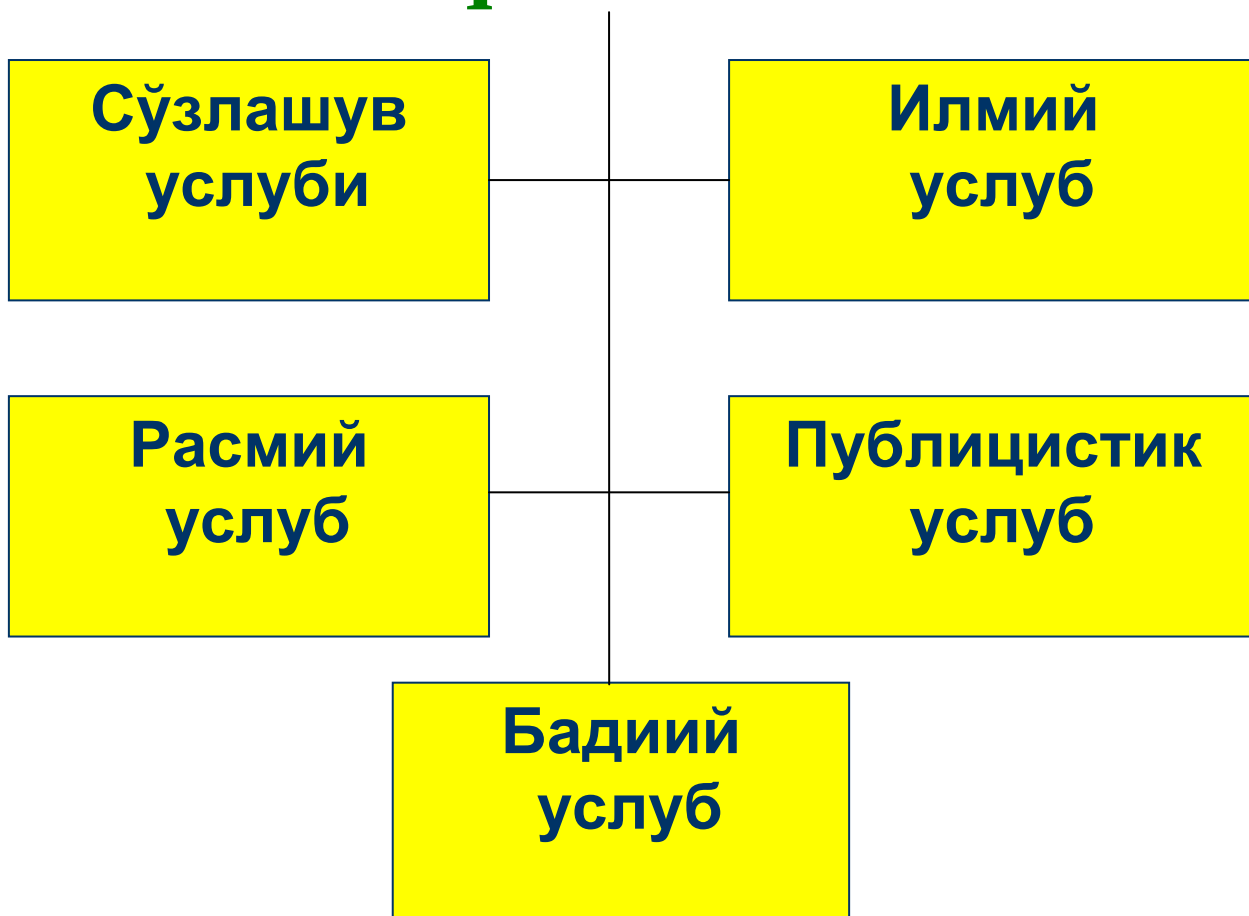
Reyting bo'yicha natijalar bahosi:

**2,0 ball – “a'lo”
1,5 ball – “yaxshi”
1,0 ball – “qoniqarli”
0,5 ball – “qoniqarsiz”**

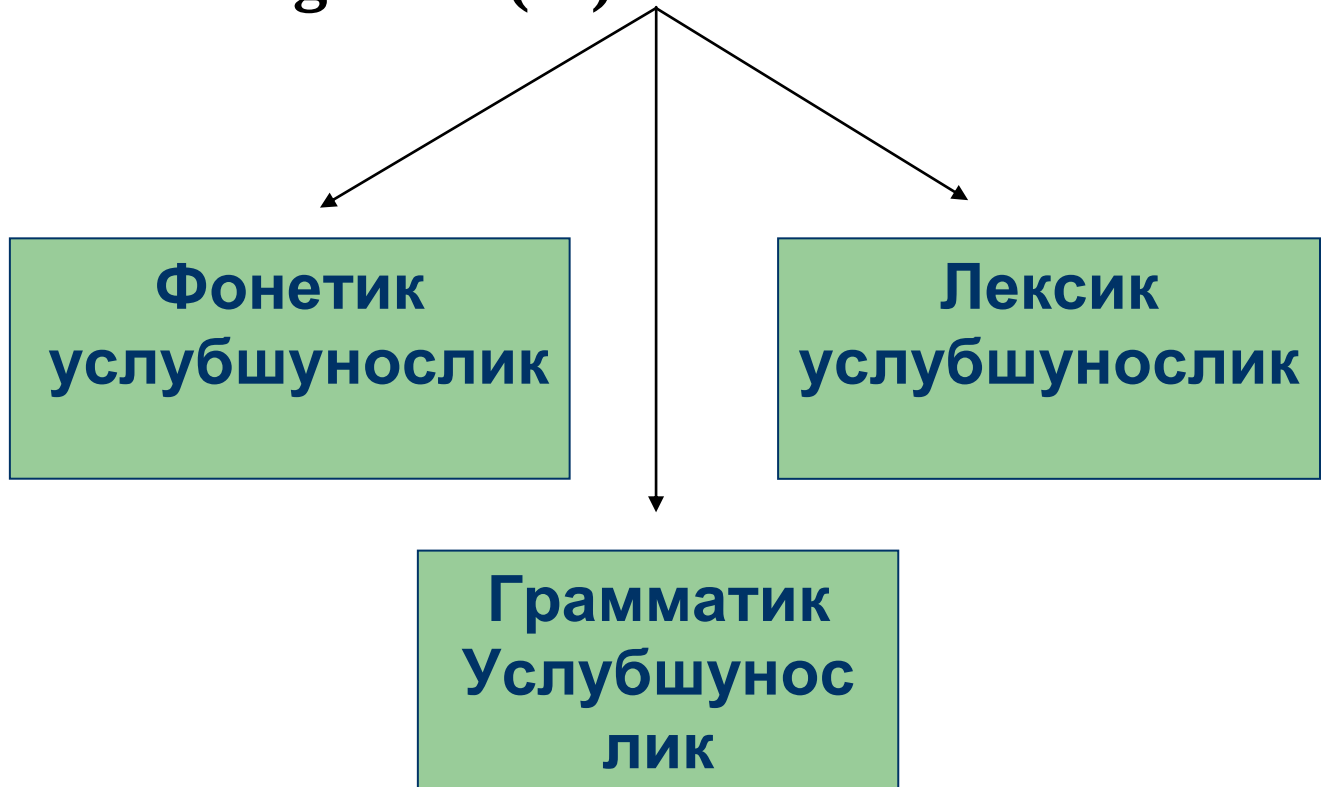
Uslubshunoslik ikki xil ko`rinishga ega

Nutq uslublari

Lingvistik (til) uslubshunoslik

Услугуносликнинг асосий категория ва тушунчалари

Маърузачи: доц.Ў.Шарипова

Режа:

- 1. Услугунослик фани, мақсади ва вазифалари.
- 2. Стилъ сўзининг маънолари.
- 3. Услугу турлари.
- 4. Нутқ услуги ёки тилнинг вазифадош услуги турлари.
- **Адабиётлар рўйхати**
- Қиличев Э. Ўзбек тилининг амалий стилистикаси.- Т.;Ўқитувчи, 1995.
- Султонсаидова С.,Шарипова Ў. Ўзбек тили стилистикаси.-Т.;2009

- Стилистика – грекча «stylos» сўзидан олинган бўлиб, «суякдан қилинган учли таёқча» деган маънони билдиради. Қадимги греклар мум суртилган тахтачага учли таёқча билан ёзар эдилар. Бу таёқчанинг тепа томони куракчага ўхшар эди. Хато ёзилган сўзни таёқчанинг куракчага ўхшаган томони билан тахтачадаги мумни текислаш орқали ўчираб эдилар ва учли томони билан тўғрилаб ёзардилар.

Стиль сўзидан

Stilet
(Ингичка ханжар)

Stilo
(Авторучка)

- Қадимданоқ стиль сўзи «бўғин, нутқ стили» маъносида қўллана бошланган. **Горацийнинг** «Агар сен ўқиш учун лойиқ нарсга ёзмоқчи бўлсанг, стилингни тез-тез алмаштириб тур. Дунёқараши тор одамларни қойил қолдира олмасанг, куйиниб ўтирма, озгина бўлса ҳам тушунган одамлар билан қониқ» деб ёзиб қолдирган жумлалари ичидан «стилингни тез-тез алмаштириб тур» деган ифодаси кейинчалик грекларда мақолга айланиб кетган.

Изоҳли луғатларда стиль сўзининг бир неча маънолари берилган. 1935-1940 йилларда Д.Н.Ушаков таҳрири остида нашр этилган «Толковый словарь русского языка» китобида стиль сўзининг 4 хил маъноси берилган. Бу маънолар 1981 йилда чоп этилган «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да ҳам таржима қилиниб, изоҳланган. Улар куйидагилар:

- 1. Бирор санъат асарининг, бирор ижодкор, давр, миллатнинг ўзига хос белгилари йиғиндиси.
- 2. Бирор адабий асар, адабий йўналиш, адабий жанр ёки бирор муаллифга хос бўлган ғоя ва тил воситаларининг тизими орқали изоҳланади.
- 3. Кўчма маънони ифодалайди. Бунда хулқ, ахлоққа хос бўлган хусусиятлар йиғиндиси, фаолият усули, бирор ишни амалга оширишнинг йўл-йўриқлари кабилар тушунилади.
- 4-хил маъно адабиётга ҳам, тилга ҳам хос эмас. Бу даврга, йил ҳисобига нисбатан ишлатилади. Масалан, мелодий йил ҳисоби, ҳижрий йил ҳисоби.

Услубшунослик фанининг ўрганиш объекти ҳақида турли қарашлар мавжуд.

- Академик В.В.Виноградов стилистика баҳсида бир-бири билан алоқадор, лекин вазифалари жиҳатдан фарқланадиган 3 та текшириш аспектини кўрсатиш зарурлигини айтади.

Улар қуйидагилар:

- 1. Тилнинг функционал стилларини ўрганувчи стилистика. Бу структурал стилистика деб ҳам юритилади. Структурал стилистиканинг вазифаси унинг структурал элементлари бўлган расмий, илмий, публицистик, бадий стилларнинг ўзига хос хусусиятлари ва ифода воситаларини ўрганишдир.

- 2. Турли жанрларнинг (семантик, экспрессив-стилистик) маъно ва тез таъсир қилиш томонларини ҳамда оғзаки ва ёзма нутқ орасидаги фарқни текширувчи нутқ стилистикаси. Унинг вазифаси тилнинг барча стиллар тизими билан бирга ёзма ва оғзаки шакллари, адабий ва сўзлашув нутқи кўринишларини текширади. У тил бирликларидан қайси бири ёзма ва оғзаки нутқда кўпроқ ишлатилиши, фикр ифодалашда тил воситаларининг тўғри танланган ёки нотўғри олинганлиги, шу воситаларнинг ўрнида ишлатиш йўлларини ўрганади.

- 3. Адабий йўналишлар, бадиий асар ҳамда ёзувчи стилини тадқиқ этадиган бадиий адабиёт стилистикаси. Унинг вазифаси бадиий асарларни яратишда ёзувчининг ифода воситаларидан фойдаланиш маҳорати ҳақида баҳс юритишдир.

Test

1. Evropada uyg'onish davri tilshunosligi qaysi asrlarni o'z ichiga oladi?
 - a) XII – XIV;
 - b) XII – XV;
 - v) X – XII;
 - g) XV – XVIII;
 - d) XI – XII.
2. yevropa tilshunosligida, asosan, qaysi sohalar bo'yicha asarlar yaratildi?
 - a) fonetika;
 - b) fonetika va grammatika;
 - v) leksika va grammatika;
 - g) leksikgografiya;
 - d) sintaksis.
3. J.Skaliger tilga oid qanday asar yaratdi?
 - a) «Ritorika»;
 - b) «Lotin tili asoslari»;
 - v) «Sintaksis asoslari»;
 - g) «Rus grammatikasi»;
 - d) «Muhokamat ul- lug'otayn».
4. yevropa tilshunosligida grammatik hodisalar qaysi fan nuqtai nazaridan baholandi?
 - a) falsafa nuqtai nazaridan;
 - b) adabiyot nuqtai nazaridan;
 - v) mantiq nuqtai nazaridan;
 - g) psixologiya nuqtai nazaridan;
 - d) tarix nuqtai nazaridan.
5. Por-Royal grammatikasida ilk bor qaysi fanlarning aloqasi haqida fikr yuritiladi?
 - a) grammatika bilan adabiyot aloqasi;
 - b) grammatika bilan falsafa aloqasi;
 - v) grammatika bilan mantiq aloqasi;
 - g) grammatika bilan notqlik aloqasi;
 - d) grammatika bilan etimologiya aloqasi.
6. Por-Royal grammatikasi nechta qismdan iborat?
 - a) ikki qismdan;
 - b) uch qismdan;
 - v) to'rt qismdan;
 - g) besh qismdan;
 - d) olti qismdan.
7. Falsafiy grammatika tilga qanday hodisa sifatida qaraydi?
 - a) o'zgaradigan hodisa;
 - b) o'zgarmaydigan hodisa;
 - v) irsiy hodisa;
 - g) ruhiy hodisa;
 - d) rivojlanuvchi hodisa.
8. Qaysi til komparativistika vakillarining fikriga ko'ra bobotil hisoblanadi?
 - a) rus;
 - b) qadimgi slavyan;
 - v) sanskrit;
 - g) qadimgi yaxudiy;
 - d) Oltoy tili.
9. Por-Royal grammatikasi nechanchi yilda yozilgan?
 - a) 1670;

- b) 1500;
- v) 1670;
- g) 1660;
- d) 1816.

10. Qiyosiy – tarixiy tilshunoslikning “tug’ilgan yili” deb qaysi yil tan olinadi?

- a) 1880;
- b) 1799;
- v) 1816;
- g) 1890;
- d) 1888.

11. Komparativistikaning birinchi bosqichi vakillari kimlar?

- a) Frans Boop, Rasmus Rask, YAkov Grimm, Aleksandr Vostokov va Vilgelm fon Gumboldt;
- b) Panini, YAski;
- v) L.M. Vasilev;
- g) A.SHleyxer;
- d) F. de Sossyur.

12. Komparativistikaning ikkinchi bosqichi vakillari kimlar?

- a) Frans Boop, Rasmus Rask, YAkov Grimm, Aleksandr Vostokov va V.Gumboldt;
- b) M.V.Lomonosov;
- v) L.M. Vasilev;
- g) A.SHleyxer, G.SHteyental, A.A. Potebnya;
- d) F. de Sossyur.

1. Til birligining ikki jihati nimadan iborat?

- a) substansiya va shakldan;
- b) umumiylik va xususiylikdan;
- v) shakl va mazmundan;
- g) ichki va tashqidan;
- d) moddiy va nomoddiydan.

2. Nutq nima?

- a) tildan fikr almashuv maqsadida foydalanish jarayoni;
- b) tildagi xotira;
- v) sintaktik ifoda turi;
- g) lingvistikaning bir bo’limi;
- d) ijtimoiy – tarixiy kategoriya.

2. Ekstralingvistika nima?

- a) tilshunoslikning etnik, ijtimoiy - tarixiy va boshqa faktorlarning til taraqqiyoti va vazifasi bilan bog’liq hodisalar sifatida o’rganuvchi soha;
- b) tilshunoslikning so’zlovchi his – emotsiyalarini ifodalovchi so’zlarini o’rganuvchi soha;
- v) tilshunoslikning nutq tovushlarini o’rganuvchi soha;
- g) tilshunoslikning til tarixini o’rganuvchi soha;
- d) tilning ichki taraqqiyotini o’rganuvchi soha.

3. Til nazariyasining asosi deganda nimani tushunasiz?

- a) naturalizmni;
- b) analogizmni;
- v) til strukturasini;
- g) sotsiologiyani;
- d) psixilogizmni.

4. Semiotika nima?

- a) turli-tuman belgilar sistemasining umumiy xususiyatlarini o’rganuvchi fan;

- b) tilshunoslikning soʻz va morfemalarning kelib chiqishi hamda tarixini oʻrganuvchi boʻlim;
- v) tarixiy leksikologiyaning etnonimlar, ularning kelib chiqishi, tarqalishi, tuzilishi kabi tomonlarini oʻrganuvchi boʻlim;
- g) leksikologiyaning joy nomlarini oʻrganuvchi boʻlimi;
- d) tabiiy tillarning matematik modelini oʻrganuvchi fan.

5. Tilning semiotika faniga qanday aloqasi bor?

- a) til tarixiy jarayonlarni aks ettiradi;
- b) til ham belgilar (ramzlar) majmuidan iborat murakkab sistemadir;
- v) til mohiyat hamda hodisa dialektikasini aks ettiradi;
- g) til rivojlanib boruvchi dinamik sistemadir;
- d) til matematik simvollar (kodlar) yigʻindisidir.

Tilning ichki jihatiga nima kiradi?

- a) shakl;
- b) hodisa;
- v) maʼno va mazmun;
- g) umumiylik;
- d) sabab.

**Oʻzbek tili stilistikasi
fanidan test savollari**

1.Uslubshunoslik (stilistika) fani nimani oʻrgatadi?

- A. Tovush va ularning xususiyatlarini, tovush oʻzgarish hodisalarini
- V. Soʻz va soʻz birikmalarini, ularning bogʻlanishini
- S. *Til hodisalarining nutqda qoʻllanishini
- D. Fikr va emotsiyalarning nutqda qoʻllanishi

2. Uslubiy boʻyoq aniq sezilib turadigan soʻz qaysi?

- A. Jirkanch
- V. Manfur
- S. Razil
- D.* Hamma javoblar toʻgʻri

3.Uslubiy betaraf (neytral) soʻz qaysi?

- A.Baxt
- V.Tole
- S.Iqbol
- D.*Omad

4.Nega kerak edi, shu chiroy, shu oʻt shu yoniq yulduzni koʻzga yashirmoq. Ushbu gapda qaysi soʻzlar oʻzaro shartli sinonim hosil qiladi.

- A.chiroy, yoniq
- V.chiroy, yulduz
- S.oʻt, yoniq
- D*yulduz, oʻt

5.Soʻzlashuv uslubi berilgan qatorni aniqlang.

- A.Bosh omon boʻlsa, doʻppi topiladi
- V.Sayrasam, yayrasam, keng fazolarda
- S.*Xudoyo ayamdi dardiga davo bergin
- D.Quyosh ufqqa bosh qoʻydi

6.– «lar» affiksi olmoshlariga qoʻshilganda qanday uslubiy boʻyoq hosil qiladi?

- A.Umumlashtirish, jamlash
- V.* Koʻplik, maʼnoni kuchaytirish

S.Mavhumlik, ko`plik

D.Hurmat, qarindoshlik

7.SHuncha qiyinchiliklar ustiga xo`jayindan hech yaxshi gap eshitmas, ochiq chehra ko`rmas edilar. Ajratilgan so`z tarkibidagi ko`plik qo`shimchasining semantik uslubiy xususiyatini aniqlang.

A. Ko`plik

V.Umumiylashtirish

S.Bo`rttirish

D.* Hurmat

8.Publitsistika so`zining ma`nosini qaysi qatorda to`g`ri berilgan?

A.Aloqa, kommunikatsiya

V.*Ijtimoiy, ommaviy

S.Tarixiylik, ommaviylik

D.Situatsiya, so`zlashuv

9.Omoformalar ta`rifi to`g`ri belgilangan qatorni toping.

A.Tovush tomonidan bir xil, shakli teng so`zlar

V.Aytilishi bir xil, yozilishi va ma`nosi har xil

S.*YOzilishi bir xil, aytilishi va ma`nosi har xil

D.Talaffuzi va yozilishi bir xil so`zlar

10.Semantik arxaizm nima?

A.So`zning butun holda eskirishi

V.*So`z ma`nolaridan birining eskirishi

S.So`zning tarixiy voqea hodisalar nomini bildirish

D.So`z ma`nosining butunlay iste`moldan chiqishi

11.Evfemizmning ta`rifi qaysi qatorda to`g`ri berilgan?

A.So`zlarni qo`pol va dag`al formada ifodalash

V.Nomini aytish mumkin bo`lgan narsa va hodisalarni boshqa nom bilan aytish

S.*Aytish noqulay va noo`rin so`z va iboralar o`rnida ishlatiladigan «pardali» so`z yoki ibora bilan almashtirish

D.Salbiy emotsional bo`yoqqa ega bo`ladigan so`zlar

12.«Qo`li kalta» iborasi quyidagi so`zlarning qaysi biri bilan sinonim bo`la oladi.

A.Qizg`aldoq

V.O`g`ri

S.*Kambag`al

D.Qo`rqoq

13.Uslubiy nuqsonli gap berilgan qatorni toping.

A.Oppoq qizning ko`kish ko`zlari jiqqa yoshga to`ldi

V.*SHo`rva tayyor bo`lib sopol kosalarda suzildi

S.Elektrostansiyamiz beto`xtov ishlab turibdi

D.Ko`zlar meni etdilar xumor

14.Sizni mehmonxonada bir kishi so`radi? Gapda «bir» so`zning semantik uslubiy ma`nosi qaysi qatorda to`g`ri berilgan?

A.Miqdorini bildiradi

V.Kuchaytiruvchi so`z vazifasini

S.Belgining ortiqligini

D.* Noaniqlikni bildiradi

15. -da kelishik qo`shimchasi qaysi ko`makchi bilan sinonim bo`la oladi?

A.Uchun

V.Bilan

S.Tomon

D.* Orqali

16.Tasviriy ifoda berilgan qatorni toping.

- A.Bu ishning misi chiqdi
 V.Saidning yuragiga qil sig`maydi
 S.*Aql gimnastikasi – matematika jonu dilim
 D.Bunday sovuq xabarni Kim tarqatdi
- 17.Sinonimik qatorni aniqlang.**
 A.YOz, o`t, kech
 V.Kumush, mayin, o`tkir
 S.*Belgi, nishon, alomat
 D.Tur, uch, xayr
- 18.Ibora qo`llanmagan qatorni toping.**
 A.Bu masala bilan ko`pchilik bosh qotirdi
 V.CHolning dami ichiga tushib ketdi
 S.Egri ish qirq yildan keyin ham bilinar
 D.* Vatandoshlarim bilan quvonaman
- 19.SHevaga xos so`zlar qaysi qatorda berilgan?**
 A.O`tkir, mana, ho`l, bevaqt
 V.YAxshi, yomon, loy, shakarop
 S.Eshik, hovli, devol, chopon
 D.* Moyak, o`jak, gavjum, satil
- 20.Iboralarning qaysi biri keng tushuncha ifodalaydi?**
 A.Ko`ngil bermoq
 V.*YAxshi ko`rmoq
 S.Ko`ngil boylamoq
 D.Muhabbat qozonmoq
- 21.Kuyidagi iboralarning qaysi biri bog`lovchi bilan sinonim bo`la oladi?**
 A.Bo`lsa bordir
 V.U yoqda tursin
 S.Ammaning buzog`i
 D.*SHunga qaramay
- 22.Quyidagi iboralarning qaysi biri «uzun» so`zining antonimiga sinonim bo`la oladi?**
 A.Ikki odim
 V.*Ikki enlik
 S.Bir chimdim
 D.Ikki qadam
- 23.Uslubiy noto`g`ri gapni aniqlang.**
 A.Toshkentlik o`quvchilar ko`rik g`olibi bo`lishdi
 V.Dunyoda Adibadan baxtliroq qiz yo`q
 S.Bu yil sholi ekish uchun hosildor yerlar tanlandi
 D.* Adanglar bu ishning xursand bo`ladilar
- 24.Ko`chirma gap qaysi uslubda ko`proq qo`llanadi?**
 A.Badiiy uslubda
 V.*So`zlashuv uslubida
 S.Ilmiy uslubda
 D. Publistik uslubda
- 25.Adashgan it kabi Furqat qayon borgum bilolmasman. Mazkur misrada so`z ma`nosi ko`chishning qaysi turi qo`llangan?**
 A.Sinekdoxa
 V.Metonimiya
 S.*Metofora
 D. Kinoya
- 26.Uslubiy jihatdan betaraf so`zlar qatorini toping.**
 A.Ajoyib, ajib, dushvor, udum

V.Iltijo, chehra, zurriyod, hozirlanmoq

S.Mushkul, bashara, sohib, hasta

D.* Aytmoq, odat, odam, yorug`

27.Ruhiy holat natijasini ifodalovchi ibora qaysi qatorda belgilangan?

A.Jig`ildoniga urmoq

V.Qo`li egri

S.*Ko`zlari yashnamoq

D.Tarvuzi qo`ltig`idan tushmoq

28.Tasviriy vositalarining qaysi biri zamon jihatidan nisbatan keyin yuzaga kelgan?

A.Hayvonlar podshohi

V.*Dehqonning qanoti

S.O`rmon malikasi

D. Palahmon toshi

29.Tarkibida ko`chma ma`noli so`z qatnashgan gapni toping.

A.Qishloq markazida samovor ochildi

V.Derazaning singan ko`zini yangiladik

S.Qo`shni dalada yordamchilar paxta terishardi

D.* Hamma gapda ko`chma ma`noli so`z qatnashgan

30.Sarkazm nima?

A.Kishilarning otlari predmetlarning nomini to`g`ridan – to`g`ri aytmay, turli so`z yoki tasviriy obrazlarda bayon qilish

V.Ixtehzoli ta`na, piching

S.*Ironiyaning bir ko`rinishi

D. Qochiriq, kesatiq

31.Mantiqan noto`g`ri gap berilgan qatorni toping.

A.Bemorga dorini o`z vaqtida berib turdim

V.Qarasam qo`lida bir tilim xandalak

S.*Dasht o`rtasida bir tog` cho`qqisi ko`rindi

D. So`z suyakdan, tayoq etdan o`tadi

32.Qaysi so`z talaffuz qilinganda undagi ikki o`xshash tovushdan biri noo`xshash tovushga almashinishi mumkin.

A.Tuzsiz

V.Yigitcha

S.Bojxona

D.* Zarur

33.Ma`noviy sinonimlar berilmagan qatorni aniqlang.

A.YUz, bet, chehra: ko`klam, bahor: oftob, quyosh

V.Kuldi, iljaydi, tirjaydi, ishshaydi, jilmaydi

S.*Qo`lini yuvib qo`ltig`iga urmoq - xafsalasi pir bo`lmoq; kayfi uchib ketdi-yuragi yorila yozdi

D.Tilshunoslik, lingvistika, kosmos, fazo

34.Metofora usulida ma`no ko`chgan qatorni toping.

A.*Fan cho`qqilarini egallaymiz

V.O`rik qiyg`oz gulladi

S.Ko`chalarimizda chiroq porladi

D.Zal gurullab kulib yubordi
mavjud.

35.YAsama so`z tub so`z bilan o`zaro sinonim hosil qilgan qatorni toping.

A.Kuch - qudrat,

V.*His – sezgi, savol - so`roq

S.Uyatsiz – benomus, kishi – kimsa

D. Suluv – latofatli, durust – yaxshi

36. Antonimlikning yuza keltiruvchi belgilar to'g'ri ko'rsatilgan javobni

toping.

A. Tasdiq va inkor etish

V. SHakliy jihatdan har xillik

S. Ma'naviy jihatdan har xillik

D.* Ma'nodagi o'zaro ziddlik

37. Kelishik qo'shimchasi o'rnida ko'makchi qo'llanishi mumkin bo'lgan gapni

aniqlang.

A. Bu kitobni ukamga oldim

V. Men bu kitobni o'qib chiqdim

S. Ukam bilan telefonda gaplashdim

D.* 1va3 javobda

38. «Bir dokladchining bir soatlik nutqida «o'rtoqlar» so'zi 101 marta, «ya'ni» so'zi 73 marta, «demak» so'zi 60 marta takrorlanganini guvohi bo'lamiz».

«O'rtoqlar», «ya'ni», «demak» so'zlari qanday so'zlar hisoblanadi?

A. Jargonlar

V. Vulgarizmlar

S.* Parazit so'zlar

D. Varvarizmlar

39. Quyidagi gaplarning qay biri darak gapga teng?

A. Bolaning yuragi yorilsa, nima bo'ladi?

V. Qilg'iliqni qilib qo'yib, yana o'zingizni oqlaysiz?

S. Bahor, tabiatda jonlanish.

D. +Nosirjon har hancha yalinib – yolvormasin, Saodatning yo'liga ko'ndalang bo'lolmasligiga ko'zi yetdi

40. O'zbek tilining o'ziga xos bo'lgan arxaizmlar qaysilar?

A.* Dudoq, bitik, sas

V. Kotib, sho'ro, nasr

S. O'miz, jumhuriyat

D. 1va3 javoblar to'g'ri

41. Nutq ta'sirchanligini oshirishda qaysi tasviriy vositalarining o'rni beqiyos?

A. Metafora

V. Metonimiya

S. Sinekdoxa

D.* Hamma javoblar to'g'ri

42. «Endi kuy raqslar tinglab dam oling» («Televediniya» dan). Ushbu gapda nutqning qaysi kommunikativ sifati buzilgan?

A. Nutqning sofligi

V. Nutqning ifodaligi

S. Nutqning aniqligi

D.* Nutqning mantiqiyliigi

43. Rasmiy, siyqa (shablon) so'z va iboralarning ishlatilishi qanday

xolatlarga olib keladi?

A. Nutqning sofligini oshiradi

V. Nutqning imkoniyatlaridan to'g'ri foydalanganligini bildiradi

S. Nutqning boyligini bildiradi

D.* Nutqning notabiyligiga, ishonchsiz chiqishga olib keladi

44. Adabiy tilning qanday shakllari bor?

A. Og'zaki

V.* Og'zaki va yozma

S. YOzma

D. Imlo

45.«Nikolay zamonida ostonam tuyoq ko`rmagan edi» YUqoridagi gapda ma'no ko`chishining qaysi usuli qo`llangan?

A.Metonimiya

V.Metofora

S.*Sinekdoxa

D. Vazifadoshlik

46.Til ijtimoiy hodisa sifatida qanday vazifa bajaradi?

A.*Aloqa quroli

V.Fikr ifodalash quroli

S.His - hayajonni ifodalash quroli

D. Nutq a'zosi

47.Adabiy til „„ „„

A.To`g`ri so`zlashdir

V.To`g`ri tallaffuz qilishdir

S.*Tilning muayyan me'yorlariga amal qilishdir

D. Tilning ifodaliligi

48. Nutq uslubi deb nimaga aytiladi?

A.Til nutqlarining harakatga olinishi, aniq amalga oshishi

V.Tilning uslubiy tuzilishini o`rganadi

S.Uslubiyatning normativ sohasi

D.* To`g`ri javob yo`q

49.Akt, guvohnoma, qaror, bayonot, xalqaro vaziyat kabi atamalar qaysi uslubga tegishli?

A.*Rasmiy ish qog`ozlari

V.So`zlashuv

S.Badiiy

D. Ilmiy

50. Qaysi uslub uchun frazeologik birliklarning ishlatilishi mos emas?

A.Ilmiy va badiiy

V.Badiiy va rasmiy

S.*Ilmiy va rasmiy

D.So`zlashuv va ilmiy

51.Adabiy tilning shakllari qaysilar?

A.Imlo

V.Og`zaki

S.Talaffuz

D.* Og`zaki va yozma

52.Nutq uslublari asosan necha ko`rinishga ega?

A.3

V.*5

S.4

D.7

53.Rasmiy hujjatlarni toping.

A.Ariza

V.Dalolatnoma

S.Tarjimai hol

D.* Hamma javoblar to`g`ri

54.Barmog`ini tishlab qolmoq iborasining sinonimi qaysi qatorda berilgan?

A.G`azablanmoq

V.CHidamoq

S.*Afsuslanmoq

D.Hayratlanmoq

55.Rasmiy uslubga hos xususiyatni belgilang?

A.Ko'p ma'noli so'zlar qo'llanadi

V.Terminlar qo'llanadi

S.*Ibora va jumlarlar ma'lum qolipda bo'ladi

D.Shevaga xos so'zlar faol qo'llaniladi

56.So'zning o'z ma'nosidan ko'chishi qaysi uslubda uchraydi?

A.Rasmiy, ilmiy

V.Publistik, ilmiy

S.*Badiiy, so'zlashuv

D.Rasmiy, publistik

57.Keltirilgan matnning uslubini toping?

Oyijon, oyijon boshginam og'riydi-yo (qo'shiqdan).

A.*So'zlashuv

V.Rasmiy – idoraviy

S.Ilmiy

D. Publistik

58.Badiiy uslubga xos gapni aniqlang?

A.Sen menga; «ovqating undog', ovqating undog'» degan gapni qilaverma

V.Stakanlarning ikkovida ham rangli eritma bor

S.Ma'lumotnoma tuman hokimiyatiga ko'rsatilsin

D.* Butun osmonni bulutlarning og'ir, qalin qoramtir namati qoplagan

59.Lug'aviy sinonimlarning ma'nosiga ko'ra bo'linishi qaysi

qatorda to'g'ri ko'rsatilgan?

A.To'liq ma'naviy sinonimlar

V.To'liq noto'liq sinonimlar

S.*Lug'aviy, frazeologik sinonimlar

D.Hamma javob to'g'ri

60.Quyidagi sinonimik so'zlarning qaysi biri so'zlashuv

uslubiga xos?

A.Qadrdon

V.*Ahil

S.Totuv

D. Qalin

61.Quyidagi sinonimlardan rasmiy uslubga tegishli so'zni

belgilang.

A.Ketmoq

V.Tushmoq

S.Olinmoq

D.* Ozod qilinmoq

62.So'zlashuv uslubida qo'llanadigan so'zlar qatorini

aniqlang.

A.Bashar, mozor, yaxshi, kasal

V.Ado etmoq, bexuda yopiq

S.*Rostdan, bo'ldi, mayli

D. Voqea, barvasta, chiroyli

63.Quyidagi sinonim so'zlarning ko'proq so'zlashuv uslubiga

tegishlisini belgilang.

A.Rohat

V.Huzur

S.*Mazza

D.Lazzat

64. Quyidagi rang bildirgan soʻzlaridan badiiy uslubga tegishlisini toping.

- A. Koʻk
- V. Zangor
- S. *Moviy
- D. Havo rang

65. Quyidagi soʻzlarning qaysi biri faqat badiiy uslubga xos?

- A. Kabi
- V. *YAngʻliq
- S. Misoli
- D. Oʻxshash

66. Obrazlar, obrazli tasvirlar bilan emas, aniq maʼlumotlarning xolis, umumlashgan xususiyatlarini taʼriflash, tushunchalarga mos keladigan atamalar bilan ish koʻradigan uslubdir. Ushbu taʼrif qaysi uslubga xos?

- A. Badiiy
- V. Ilmiy
- S. *Rasmiy
- D. Publitsistik

67. Ukamga oldim – ukam uchun oldim kabi sinonimlar qanday sinonimlar yuritiladi?

- A. Uslubiy sinonimlar
- V. Frazeologik sinonimlar
- S. *Grammatik sinonimlar
- D. Maʼnaviy sinonimlar

68. Til vositalarining nutqda ishlatilish imkoniyatlari tilshunoslikning qaysi boʻlimida oʻrganiladi?

- A. Leksikologiyada
- V. Grammatikada
- S. *Uslubiyatda
- D. Dialektologiyada

69. Rasmiy uslubda koʻpincha qanday gaplardan foydalaniladi?

- A. Faqat darak gaplardan
- V. *Darak va buyruq gaplardan
- S. Asosan buyruq gaplardan
- D. Asosan darak, buyruq va xis - hayajon gaplar

70. Quyidagi matn qaysi uslubga xos? 17 – modda. Fuqoralarning huquq layoqati. Barcha fuqoralarning fuqarolik huquq va burchlariga ega boʻlish layoqati (huquq layoqati) teng ravishda eʼtirof etiladi. Fuqoralarning huquq layoqati tugʻilgan paytdan eʼtiboran vujudga keladi va vafot etishi bilan tugaydi.

- A. Badiiy
- V. Ilmiy
- S. *Rasmiy
- D. Publitsistik

71. Qaysi uslub turida tilning tasviriy vositalari yordami bilan obrazlar vositasida kishiga estetik taʼsir koʻrsatiladi?

- A. Publitsistik uslubda
- V. *Badiiy uslubda
- S. Ilmiy uslubda
- D. Rasmiy uslubda

72. Badiiy asar tilini qaysi fan tekshiradi.

- A. Adabiyotshunoslik
- V. Qiyosiy tilshunoslik
- S. Adabiy tanqidchilik

D.* Tilshunoslik

73.Asosan qanday uslubda soʻzlar koʻchma maʼnoda qoʻllanmaydi?

A.Ilmiy uslubda

V.Rasmiy ish uslubda

S.Soʻzlashuv uslubda

D.* 1 va 2 javoblar toʻgʻri

74. Jonli soʻzlashuv nutqida «oʻzlari» olmoshi kelishik olmoshlarining qay biri oʻrnida qoʻllanishi mumkin?

A.2 va 3 shaxs oʻrnida

V.*2 – shaxs koʻplik oʻrnida

S.2 – shaxs birlik oʻrnida

D.1 – shaxs birlik oʻrnida

75.Asosan badiiy uslubga xos boʻlgan izn (izn bermoq) soʻzining sinonimini toping.

A.Ixtiyor

V.*Ijozat

S.Erk

D. Nishona

76.Qisqalik, aniqlik, soddalik, shuningdek ibora va jumllarining bir qolipda boʻlishi asosan qaysi uslubga xos?

A.Soʻzlashuv uslubiga

V.Ilmiy uslubiga

S.Ommabop uslubga

D.* Rasmiy uslubga

77.«Oʻrtoq rafiqam! Ruxsat bersangiz turmush qurganimizga bir yil toʻlganligi munosabati bilan sizni tabrik qilishga!» Ushbu gap qaysi uslubga misol boʻla oladi?

A.*Rasmiy uslubga

V.Ilmiy uslubga

S.Ommabop uslubga

D. Badiiy uslubga

78.Usluban notoʻgʻri qoʻllangan soʻz qaysi qatorda berilgan?

A.Paxta gulladi

V.SHohona kiyim

S.*Salohiyatli kiyim

D.Bahorni sevasan

79. Qaysi gapda soʻz qoʻllash bilan bogʻliq xato mavjud?

A.Ahmad Husayn rosa ochiqqan ekan

V.YOmon yoʻldosh yov boʻlur, ravon yoʻlda gov boʻlur

S.Paxta terimi tez surʼatlar bilan bormoqda

D.* Berilgan gaplarning barchasida soʻzlar toʻgʻri qoʻllangan

80.Ushbu gaplardan qay birida soʻz qoʻllashda uslubiy xatolik mavjud?

A.CHiroyli ashulalar eshitib dam oldik

V.Zumradning oqilaligi, zukkoligi va suluvligiga katta – kichik maftun boʻldi.

S.Bu oʻrinda sukut saqlash insofdan emas

D.* Anvar uydan chiqib, toʻgʻri tomonga ketdi

81.Fikr hissiy – taʼsiri boʻyoq bilan ifodalangan qatorni aniqlang?

A.Bu oʻylardan Sayyoraning boshi gʻovlab ketdi

V.Ultarmalik Asrorqul Xaydar otaning qadrdon oshnasi boʻladi

S.*Bolalar behad quvonib, Yoʻlchining boʻyniga osilishdi

D.Men sizga aytsam, odamning yomoni boʻlmaydi

82.Qaysi qatorda uslubiy jihatdan xatolik bor?

A.Xovlimizda olma va pomidorlar gʻarq pishdi

V.*Lo`ppi – lo`ppi ko`saklar ko`zga ochiq tashlandi

S.Katta ko`chadan tinimsiz odamlar oqimi o`tardi

D.V va S javoblar

83.Quyidagi birliklarining qaysi biridan nutqda har gal tayyor material sifatida foydalanamiz?

1) So`z; 2) Qo`shma so`z; 3) So`z birikmasi; 4) Ibora (frazologik birlik)

A.1,2,3,4

V.1,3,4

S.*1,2,4

D.1,4

84.Quyidagi so`zlarning qaysi biri takrorlanganda, g`iybat ma`nosini yuzaga keltiradi?

A.Bor

V.Yo`q

S.*Dedi

D.Ochiq

85.Quyidagi so`zlardan faqat insonga nisbatan qo`llanadiganini belgilang.

A.Ovqat

V.*Taom

S.Oziq

D. Xo`rak

86.Quyidagi so`zlardan har so`zi bilan qo`llana oladiganini belgilang.

A.Marta

V.Karra

S.Topqir

D.* Gal

87.Quyidagi gaplardan qaysi biri uslub jihatdan noto`g`ri shakllangan?

A.Ko`zing og`risa qo`lingni tiy, tishing og`risa tilingni

V.Sotiboldining xotini og`rib qoldi

S.*Spid kasalligi bilan kasallanganlar soni ortib bormoqda

D.Jarohati og`irligidan kasal tinmay ihrar edi

88.Quyidagi gapda yo`l qo`yilgan uslubiy xatoning qaysi nisbatga aloqadorligini aniqlang.

Bu maqolada Turkiston birligi aniq misollar bilan asoslanib berilgan.

A.*Aniqlik nisbat bilan o`zlik nisbatiga

V.O`zlik nisbat bilan birgalik nisbatiga

S.Aniqlik nisbat bilan majhul nisbatiga

D.Majhul nisbat bilan o`zlik nisbatiga

89.Quyidagi gaplarning qaysi biri uslub jihatdan qo`pol shakllangan?

A.Qaysi biringiz rohat qilib, mehnatda o`sdingiz

V.Butun hayotimni o`qituvchilik ishiga bag`ishlayman

S.*Tug`ishi yaqin bo`g`oz xotinlar ham ishga chiqmaydilar

D.Bizning hayotimiz yetti kun davom etishi kerak

90.Qanday qatorlarda ijobiy bo`yoqdor so`zlar berilgan?

A.Mazali, xusn, qonmoq, ko`karmoq

V.Ayb, ayyor, kambag`al, o`jar

S.Burguttumshuq, ukkiko`z, karnay burun, kampirdahan

D.*Jamol, Alomat, miriqmoq, bejirim

91.Quyidagi gaplarning qaysi birida mantiqiy nomunosiblik bor?

A.Bemorga uch mahal dori berib turdim

V.*Dasht o`rtasida bir tog` cho`qqisi ko`rindi

S.Bir burda non bir – birisiz tomog`idan o`tmasdi

D. Bir og`iz gapim bor, shuni aytmoqchi edim

92.Semantik arxaizm nima?

- A. Soʻzning butun holda eskirishi
V.* Soʻz maʼnolaridan birining eskirishi
S. Soʻzning tarixiy voqea hodisalar nomini bildirish
D. Soʻz maʼnosining butunlay isteʼmoldan chiqishi
93. Uslubiy boʻyoq aniq sezilib turadigan soʻz qaysi?

A. Jirkanch
V. Manfur
S. Razil
D.* Qabih

94. Tarkibida koʻchma maʼnoli soʻz qatnashgan gapni toping.

- A. Qishloq markazida samovar ochildi
V. Derazaning singan koʻzini yangiladik
S. Qoʻshni dalada yordamchilar paxta terishardi
D.* U ikki bor turmushga chiqdi, biroq tirnoq yuzini koʻrmadim

95. Maʼnoviy sinonimlar berilmagan qatorni aniqlang.

- A. YUz, bet, chehra: koʻklam, bahor: oftob, quyosh
V. Kuldi, iljaydi, tirjaydi, ishshaydi, jilmaydi
S.* Qoʻlini yuvib qoʻltigʻiga urmoq - xafsalasi pir boʻlmoq; kayfi uchib ketdi-yuragi yorila yozdi
D. Tilshunoslik, lingvistika, kosmos, fazo

96. «Olib men taxti farmonimga oson

CHerik chekmay Xitodin to Xuroson» (A.Navoiy)

CHerik soʻzining maʼnosi qanday?

- A. Azob – uqubat
V.* Lashkar
S. Podshoh
D. Xalq

97. Rasmiy, siyqa (shablon) soʻz va iboralarning ishlatilishi qanday xolatlarga olib keladi?

- A. Nutqning sofligini oshiradi
V. Nutqning imkoniyatlaridan toʻgʻri foydalanganligini bildiradi
S. Nutqning boyligini bildiradi
D.* Nutqning notabiiyligiga, ishonchsiz chiqishga olib keladi

98. Sarkazm nima?

kishilarning otlari predmetlarning nomini toʻgʻridan – toʻgʻri aytmay, turli soʻz yoki tasviriy obrazlarda bayon qilish

- A. Ixtehzoli taʼna, piching
V.* Ironiyaning bir koʻrinishi
S. Qochiriq, kesatiq
D. Hamma javob toʻgʻri

99. Tasviriy vositalarining qaysi biri zamon jihatidan nisbatan keyin yuzaga kelgan?

- A. Hayvonlar podshohi
V.* Dehqonning qanoti
S. Oʻrmon malikasi
D. Palahmon toshi

100. Uslubiy notoʻgʻri gapni aniqlang.

- A. Toshkentlik oʻquvchilar koʻrik gʻolibi boʻlishdi
V. Dunyoda Adibadan baxtliroq qiz yoʻq
S. Bu yil sholi ekish uchun hosildor yerlar tanlandi
D.* Ikki qavatli imorat roʻparasida toʻxtab qoldi

Oraliq va yakuniy nazorat savollari

I bo'lim

1. Umumiy tilshunoslik fani, uning mundarijasi, maqsadi, vazifasi va ahamiyati.
2. Tilshunoslik tarixi. Asosiy maktablar, yo'nalishlar
3. Hind tilshunosligi.
4. Vedalar.
5. Panini grammatikasi.
6. Yunon tilshunosligi va uning ikki davri: falsafiy va grammatik davrlari.
7. Analogiya va anomaliya.
8. Yunon tilshunosligining Iskandariya davri.
9. Xitoy tilshunosligi.
10. Rim tilshunosligi.
11. Arab tilshunosligi. Kufa va Basra maktablari.
12. Sibavayxiyning "al Kitob"i.
13. Arab tilshunosligining tuzilishi.
14. Arab tilining izohli lug'atlari.
15. Abu Nasr Farobiyning lisoniy qarashlari.
16. Abu Rayhon Beruniyning lisoniy qarashlari.
17. Abu Ali ibn Sinoning lisoniy qarashlari.
18. Mahmud Koshg'ariyning lisoniy asarlari.
19. Mahmud az Zamaxshariyning lisoniy asarlari.
20. Alisher Navoiyning lisoniy asarlari.
21. Mirzo Mehdixonning lisoniy asarlari..
22. yevropada uyg'onish davridagi tilshunoslik.
23. Por-Royal grammatikasi.
24. Rus tilshunosligi. M.V.Lomonosovning "Rossiya grammatikasi" asari.
25. Komparativistika (qiyosiy – tarixiy tilshunoslik).
26. V.Gumboldtning lingvistik nazariyasi, til antinomiyasi. Uning umumiy tilshunoslik faniga asos solishi.
27. Naturalizm (A.Shleyxer) ta'limoti.
28. Psixologizm (G.Shteyental) ta'limoti.
29. F. de Sossyur ta'limoti.
30. Til ta'rifi.
31. Til va nutq.
32. Tilning ijtimoiy mohiyati, til materiali.
33. Tilning o'z vazifasini nutq orqali amalga oshirishi.
34. Nutq faoliyati.
35. Substansiya (mohiyat) va forma (shakl).
36. Sistema va struktura. Ularning dialektik bog'liqligi.
37. Til ikkilamchi belgilar sistemasi.
38. Til birliklari.
39. Nutq birliklari.
40. Tilni informatsiya nazariyasiga ko'ra kod bilan tenglashtirish.

41. Semiotika.
42. Tilning ikki jihat: ifoda va mazmun jihatlari.
43. Til sistemasi, sintagmatika.
45. Til sistemasi, paradigmatika.
46. Sintagmatik munosabat.
47. Paradigmatik munosabat.
48. Pozitsiya tushunchasi.
49. Tipologiya. Lingvistik tipologiya.
50. Lisoniy metodlar.
51. Sinxron tadqiqot metodlari.
52. Diaxron tadqiqot metodlari.

II bo'lim

Oraliq va yakuniy nazorat savollari

1. Uslubshunoslik fanining maqsadi va vazifalari
2. «Uslub» soʻzining maʼnolari
3. Nutq uslubi tushunchasi
4. Soʻzlashuv uslubining oʻziga xosliklari
5. Rasmiy – idoraviy uslubning oʻziga xosliklari
6. Ilmiy uslubning oʻziga xosliklari
7. Publitsistik uslubning oʻziga xosliklari
8. Badiiy uslubning oʻziga xosliklari
9. Akademik V.V.Vinogradov uslubshunoslik obʼektlarini nasha aspektga boʻladi, ularni sanab bering
10. Egalik qoʻshimshalarining uslubiy xususiyatlari
11. Sintaktik figuralar
12. Ironiya
13. Evfemizm
14. Omonimlar, ularning turlari, uslubiy imkoniyatlari
15. Subʼektiv baho shakllarining uslubiy xususiyatlari
16. Kishilik olmoshlarining uslubiy xususiyatlari
17. «Bir» soʻzining leksik-semantik xususiyatlari
18. Adabiy til va stilistika
19. Leksik stilistika.
20. Emotsional-ekspressiv leksikaning uslubiy xususiyatlari.
21. Fonetik stilistika
22. Nutq stilistikasi
23. Til stilistikasi
24. Feʼl zamon shakllarining uslubiy xususiyatlari.
25. SHaxs-son shakllarining uslubiy xususiyatlari.
26. Feʼlning funktsional shakllarining uslubiy xususiyatlari
27. YOrdamshi soʻzlarning uslubiy xususiyatlari
28. Undovlarning uslubiy imkoniyatlari
29. Qoʻshma gaplarning uslubiy xususiyatlari
30. Tinish belgilarining uslubiy vazifasi
31. Troplar

32. Neologizmlarning uslubiy xususiyatlari

Yakuniy nazorat savollari

1. Uslubshunoslik fanining maqsad va vazifalari
2. «Uslub» soʻzining maʼnolari
3. Nutq uslubi tushunchasi
4. Soʻzlashuv uslubining morfologik xususiyatlari
5. Soʻzlashuv uslubining leksik-frazeologik xususiyatlari
6. Rasmiy uslubning morfologik, sintaktik xususiyatlari Uslubshunoslik fanining predmeti
7. Akademik V.V.Vinogradov uslubshunoslik fanining obʼektlarini nisha aspektga boʻladi, ularni sanab bering
8. Egalik koʻshimshalarining uslubiy xususiyatlari
9. Sintaktik figuralar
10. «Oson» soʻzining sinonimik qatorini tuzing va izohlang.
11. Ironiya
12. Evfemizm
13. Omonimlar, ularning turlari, uslubiy imkoniyatlari
14. Funktsional uslub turlari
15. «Tuzlamoq» soʻzining maʼnolarini izohlang, sinonimlarini koʻrsating
16. Subʼektiv baho shakllarining uslubiy xususiyatlari
17. Epitet, metafora, metonimiya
18. «Mum tishlamoq» iborasining leksik va frazeologik sinonimlarini koʻrsating
19. Kishilik olmoshlarining uslubiy xususiyatlari
20. Sarkazm
21. «Bir» soning leksik-semantik xususiyatlari
22. Rasmiy uslubning boshqa nutq uslublaridan farqi
23. Sintaktik figuralar: epifora, takror, sintaktik parallelizm Koʻrsatish olmoshlarining uslubiy xususiyatlarini
24. Adabiy til va stilistika
25. Leksik stilistika (umumiy xarakteristikasi)
26. Antonimlarning uslubiy xususiyatlari
27. Sinonimlarning uslubiy xususiyatlari
28. Omonimlarning uslubiy xususiyatlari
29. Tabu va evfemizmlarning uslubiy xususiyatlari
30. Arxaizm va istorizmlarning uslubiy xususiyatlari
31. Emotsional-ekspressiv leksikaning uslubiy xususiyatlari
32. Frazeologizmlarning uslubiy xususiyatlari
33. Fonetik stilistika
34. Nutq stilistikasi
35. Til stilistikasi
36. Soʻzlashuv uslubi
37. Soʻzlashuv uslubining fonetik xususiyatlari.
38. Rasmiy uslub
39. Rasmiy stilning grammatik xususiyatlari.
40. Ilmiy uslub

41. Ilmiy uslubning grammatik xususiyatlari.
42. Badiiy uslub
43. Publitsistik uslub
44. Publitsistik uslubning grammatik xususiyatlari
45. Kelishik shakllarning uslubiy xususiyatlari
46. Koʻplik shaklining uslubiy xususiyatlari
47. Egalik shakllarining uslubiy xususiyatlari
48. Ot yasovshi affikslarning uslubiy ahamiyati
49. Ot shakllari uslubiyati.
50. Sifat stilistikasi
51. Sifat darajalari sinonimiyasi
52. Subʼektiv baho shakllarining uslubiy qoʻllanishi
53. Son stilistikasi.
54. Olmoshning uslubiy xususiyatlari
55. Feʼlning uslubiy xususiyatlari
56. Mayl shakllarining uslubiy xususiyatlari
57. Boʻlishsiz feʼlning uslubiy xususiyatlari
58. Feʼl zamon shakllarining uslubiy xususiyatlari
59. SHaxs-son shakllarining uslubiy xususiyatlari
60. Feʼlning funktsional shakllarining uslubiy xususiyatlari
61. YOrdamshi soʻzlarning uslubiy xususiyatlari.
62. Undovlarning uslubiy imkoniyatlari.
63. Sintaktik omonimiyaga xos uslubiy xususiyatlari
64. Sintaktik sinonimlikka xos uslubiy xususiyatlari
65. Darak, soʻroq, buyruq gaplarning uslubiy xususiyatlari
66. Gap boʻlaklarining uslubiy xususiyatlari
67. Uyushiq boʻlaklarining uslubiy xususiyatlari
68. Gap boʻlaklari tartibining uslubiy xususiyatlari
69. Bir bosh boʻlakli gaplarning uslubiy xususiyatlari
70. Toʻliqsiz gapning uslubiy xususiyatlari
71. Gapdagi izoh boʻlaklarning uslubiy xususiyatlari
72. Undalmaning uslubiy xususiyatlari
73. Kirishlarning uslubiy xususiyatlari
74. Qoʻshma gaplarning uslubiy xususiyatlari
75. Koʻshirma va oʻzlashtirma gaplarning uslubiy xususiyatlari
76. Abzats va uning uslubiy oʻrni
77. Tinish belgilarining uslubiy vazifasi
78. Sintaktik figuralar
79. Troplar
80. Neologizmlarning uslubiy xususiyatlari
81. Hujjat turlari

UMUMIY SAVOLLAR

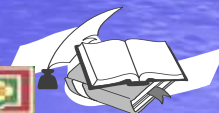
1. Paradigmatika nima?
2. Sintagmatika nima?
3. Paradigmatik munosabat nima?
4. Sintagmatik munosabat nima?
5. Iyerarxik munosabat qanday munosabat?
6. Tipologiya nima?
7. Lingvistik tipologiya nima?
8. Universaliya nima?
9. Metod nima?
10. Metodning qanday ko'rinishlari mavjud?
11. Metodika nima?
12. Metodologiya nima?
13. Metodlar nechtaga bo'linadi?
14. Tasviriy metod qanday metod?
15. Qiyosiy – tarixiy metod qanday metod?
16. CHog'ishtirish metodi qanday metod?
17. Tarixiy - qiyosiy metod qanday metod?
18. Tipologik metod qanday metod?
19. Distributiv tahlil metodi qanday metod?
20. Statistik tahlil metodi qanday metod?
21. Bevosita tashkil etuvchilarga ajratib tahlil qilish metodi qanday metod?
22. Transformatsion tahlil metodi qanday metod?
23. Komponent tahlil metodi qanday metod?
24. Valentlik tahlil metodi qanday metod?
25. Eksperimental – fonetik tahlil metodi qanday metod?
26. Avtomatik tahlil metodi qanday metod?
27. Tilshunoslik tarixi, maktablari.
28. Qadimgi hind tilshunosligi.
29. Qadimgi YUnon tilshunosligining ikki davri.
30. Analogiya.
31. Anomaliya.
32. Falsafiy davr vakillari.
33. Grammatik davr vakillari

TARQATMA MATERIALLAR

«Umumiy tilshunoslik» fani maqsadi:

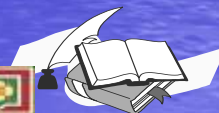
- «Umumiy tilshunoslik» fani, dastavval, talabalarni nazariy jihatdan tayyorlash uchun, ularni shu yoʻnalishda puxta, «hushyor» qilish uchun zarur. Shuningdek, ular til hodisalari tahlilidan ilmiy xulosalar, gʻoyalar chiqara oladi, hodisalar mohiyatiga alohida eʼtibor beradi, nazariya bilan amaliyotni dialektik munosabatda oladi. Til va nutq birliklarini chuqur oʻrganish jarayonida dialektik falsafaning shakl va mazmun, umumiylik va xususiylik, mohiyat va hodisa, sabab va oqibat, imkoniyat va voqelik kabi kategoriyalari nuqtayi nazaridan, shularga asoslangan holda fikr yuritadi, kuzatishlar olib boradi.

"Umumiy tilshunoslik" fani metodologiyasi:

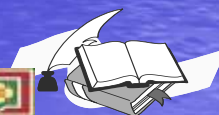
- «Umumiy tilshunoslik» fani talabalarning umumlingvistik tayyorgarligini, bilim darajasini kengaytiradi va chuqurlashtiradi, yangi nazariya va faktik materiallar bilan tanishtiradi, mustaqil, ijodiy fikr-mulohaza yuritishga, izchillikka oʻrgatadi, nazariy saviyasini yuksaltiradi, ularni ilmiy tadqiqotning, lisoniy tahlilning metodologiyasi va metodikasi bilan qurollantiradi.

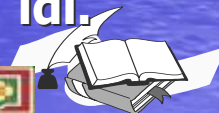
«Umumiy tilshunoslik» fanining dolzarb massalalari:

- *Tilshunoslik tarixi.*
- *Tilshunoslikning nazariy masalalari.*
- *Tilshunoslik metodlari.*

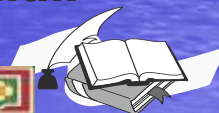
- Tilshunoslik alohida, mustaqil fan sifatida XIX asrning birinchi choragida (1816-yil) fanlar olamiga kirib keldi. Shakshubhasiz, tilshunoslik ham boshqa qator fanlar kabi tadqiqotlar, tajribalar, izlanishlar, g`oyalar, kuzatishlar natijasi, «mahsuli» sifatida o`zining alohida o`rganish obyektiga va tekshirish metodiga ega bo`ldi.

Tilshunoslik rivoji:

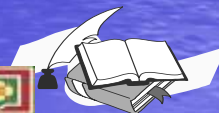
- Tilshunoslik fanining qadimgi eng muhim manbalari, ta`limotlari, oqimlari, ilk bor, qadimgi Hindiston, qadimgi Yunoniston va qadimgi Rim mamlakatlarida maydonga keldi.
- O`rta va yangi asrlarda esa til haqidagi fan Ovrupoda, Arabiston va O`rta Osiyoda taraqqiy qildi.

Qadimgi Hind tilshunosligi.

- Til masalalariga bo`lgan qiziqish, tilga oid hodisalar bilan jiddiy va puxta shug`ullanish ilk bor Hindistonda - hind olimlari, filologlari tomonidan boshlab berildi. 15 asr ilgari yozilgan qadimgi hind adabiy tili yozuvida - sanskritda yaratilgan qadimgi hindlarning diniy madhiyalari - Vedalar tili davrlar o`tishi bilan mamlakat aholisining so`zlashuv tilidan (prakritdan) farqlanib qola boshladi. Ya`ni qadimgi yozma yodgorliklar tili (yozma nutq) bilan so`zlashuv tili (jonli nutq) orasida ajralish, nomoslik, «ziddiyat» yuzaga keldi. Ushbu ziddiyatni, farqlanishni yo`qotish uchun hind olimlari qadimiy yozma yodgorliklar tilini o`rganishga, tadqiq qilishga, ularni ommaviylashtirishga jiddiy kirishdilar.

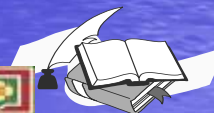
-
- Qadimgi hind tilshunoslari grammatika morfologiya sohasida ham ancha ishlarni amalga oshirdilar. Ular bu yo`nalishda ham grek tilshunoslaridan ancha o`tib ketdilar. Aniqrog`i, hind tilshunosi Guru morfologiyaning uch bo`limdan tashkil topishini aniq ko`rsatib beradi va unga quyidagilarni kiritadi: 1. So`zlar tasnifi (so`z turkumlari). 2. So`z yasalishi. 3. So`z o`zgarishi.
 - Hindlar to`rtta so`z turkumini farqlaganlar: ot,fe`l, old ko`makchi va yuklama.
-

-
- Qadimgi hindlar so`zlarni tahlil qilish, tarkibini o`rganish jarayonida ularni quyidagi bo`laklarga ajratganlar: 1) o`zak, 2) suffiks, 3) qo`shimcha (turlovchi qo`shimcha). Shuningdek, so`z yasovchi va so`z o`zgartiruvchi morfemalar farqlangan.
 - Hindlar otlarda yettita kelishikni qayd etganlar: 1) bosh kelishik, 2) qaratqich kelishigi, 3) jo`nalish kelishigi, 4) tushum kelishigi, 5) qurol kelishigi, 6) chiqish (ablativ) kelishigi, 7) o`rin kelishigi.
-

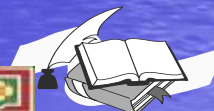
Qadimgi yunon tilshunosligi.

- Qadimgi Yunoniston Ovrupo tilshunosligi fanining markazi hisoblanadi.
- Faylasuflar va shoirlar vatani bo`lgan qadimgi Yunonistonda til masalalari dastavval faylasuflar tomo-nidan o`rganilgan.
- Yunon faylasuflari til masalalarini o`rganish jarayonida tadqiqot muammolarini, yo`nalishlarini ham belgilab oladilarki, bu yo`nalishlar umumiy, nazariy, lisoniy-falsafiy muammolar sifatida namoyon bo`ladi.
- Qadimgi Yunonistonda tilshunoslik yunon falsafasining etakchi qismi sifatida yuzaga keladi va bu sohada juda katta, salmoqli ishlar qilinadi.

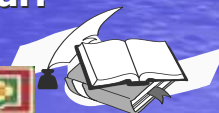
- Qadimgi Yunonistonda ham qadimgi Hindistondagidek matnlarni o`rganish, so`zlarni tahlil qilish, ularga izoh berish, mohiyatini ochish kabi masalalar fonetika, grammatika va leksika sohalari bilan jiddiy shug`ullanishga, shu yo`nalishlarda muhim tadqiqot ishlarini olib borishga sabab bo`ldi.
- Yunon tilshunosligining taraqqiyoti ikki davrga bo`linadi:
- **Falsafiy davr.**
- **Grammatik davr.**

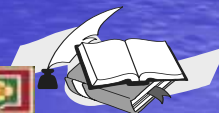
Tilshunoslikning falsafiy davri.

- Yunonistonda tilshunoslikning falsafiy davri ikki asr davom etadi. Bunda tilga falsafaning bir qismi sifatida qarash, til hodisalarining mohiyatini falsafiy jihatdan ochish va tushuntirish, taxminlar, xulosalar chiqarish, g`oyalar yaratish ayni davrning eng muhim xususiyati hisoblanadi.
- Tilshunoslikning falsafiy davrida qadimgi Yunonistonda mavjud bo`lgan deyarli barcha falsafiy maktablar, oqimlar, yo`nalishlar til masalalari bilan faol shug`ullanganlar.

- Tilshunoslikning falsafiy davrida so`z bilan predmet orasidagi munosabat masalasini hal qilishda Geraklit va uning tarfdorlari quyidagi g`oyani ilgari suradilar. Ular har bir nom o`zi anglatayotgan narsa, predmet bilan ajralmas aloqada, bog`lanishda bo`lib, nomlarda predmetlarning mohiyati namoyon bo`ladi, «ochiladi». Aniqrog`i, suvda daraxtlar, ko`zguda o`zimiz aks etganidek har bir nom o`zi ifodalayotgan predmetning tabiatini, mohiyatini aks ettiradi, degan fikrni ilgari suradilar

GLOSSARIY

Adabiy me'yor – til birliklarining adabiy til qoidag`talablariga mos holda, namunali tarzda qo`llanilishini, tilning adabiyiligini ta'minlovchi vostalarni belgilovchi me'yor.

Adabiy til – umumxalq tilining ishlangan, sayqal berilgan, ma'lum me'yorga solingan, xalqning turli madaniy ehtiyojlariga xizmat qiluvchi shakli. Adabiy tilning ikki shakli bor: 1. YOzma shakli. 2. Og`zaki shakli. **Alliteratsiya** – (*lot. ad – old, -ga + litera - harf*). Misralar, undagi so`zlar boshida bir xil undosh tovushlarning takror qo`llanilishi.

Analogiya – aynan o`xshashlik.

Anomaliya – qisman o`xshashlik.

Anafora – (*yun. anaphora – yuqoriga chiqarish*) parallel tuzilgan nutq parchalari (mas., misralar) boshida aynan bir unurning takrorlanishidan iborat uslubiy qo`llanish.

Analitik shakl – yordamchi so`zlar vositasida hosil bo`luvchi shakl.

Antiteza – (*yun. antithesis – qarama-qarshi qo`yish*). Qiyoslanuvchi fikr, tushuncha kabilarni qarama-qarshi qo`yishdan iborat uslubiy qo`llanish.

Antonimlar – (*yun. anti – qarshi, zid; onyma - nom*). O`zaro zid, qarama-qarshi ma'noli til birliklari.

Apostrof – (*yun. – chetga yoki orqaga qaragan*). CHet tilga oid ismlar tarkibidagi ayrim qismlarni ajratib talaffuz etishni, fonetik transkripsiyada undoshlarning yumshoqligini ko`rsatish uchun satr ustiga qo`yiladigan vergulsimon belgi (').

Arxaizm – (*yun. archaios - qadimgi*). Ma'lum davr uchun eskirgan, iste'moldan chiqqan boshlagan til birligi (so`z, frazeologizm va b.)

Assanans – (*fran. assonance - ohangdoshlik*). Aynan yoki yaqin unlilarning takrorlanishi natijasida yuzaga keladigan ohangdoshlik.

Affiks – (*lot. – birlashtirilgan, biriktirilgan*). So`zga (leksemaga) zid qo`yiladigan (leksik ma'noga ega bo`lmagan), o`zi qo`shiladigan asosning lug`aviy yoki

grammatik ma'nolarining shakllanishiga xizmat qiladigan morfema; qo'shimcha.

Bayonot – diplomatik munosabatlar, muzokaralar, xalqaro ahvol va ish kabilar haqida manfaatdo tomonlar va umum axboroti uchun og'zaki yoki yozma ravishda e'lon qilingan rasmiy bildirish va shu haqdagi hujjat.

Badiiy uslub - funksional uslubning turlaridan bo'lib, u tilning kommunikativ va estetik vazifalarining birligi bilan, boshqa uslublarga xos unsurlardan keng foydalanishi, ekspressiv va tasviriy vositalarning keng qo'llanilishi, so'zlarning obrazli, ko'chma-metaforik qo'llanilishi va sh.k. belgilari bilan ajralib turadi.

Varvarizm – (yun. barbarismos). Ona tiliga o'zlashmagan, o'zga til hodisasi sifatida qo'llangan so'z yoki ibora. Varvarizmlardan, odatda, o'zga yerga xos rasm-odatlarini tasvirlashda, mahalliy koloritni yaratishda foydalaniladi.

Vulgarizmlar – (lot. vulgaris - oddiy, sodda) - dag'al so'z, dag'al ibora.

Gradatsiya – (lot. gradatio – bosqichma-bosqich kuchaytirish). Nutq parchalaridan biri ikkinchisining ma'nosini (mazmunini) kuchaytirib borishdan iborat uslubiy jarayon.

Deklaratsiya – biror muhim siyosiy masala yuzasidan rasmiy suratda e'lon qilingan bayonnoma, hukumat yoki partiya tantanali suratda e'lon qilgan asosiy qonun - qoidalar.

Disfemizm- kishilarni o'z nomlari bilan atamay, haqoratlash va kamsitish maqsadida tabiatdagi salbiy xarakterda deb bilgan jonivor yoki narsa nomi bilan atashdir.

Denotat - leksema orqali nomlanuvchi (ataluvchi) voqelik, narsa-buyum.

Denotat lotincha *denotate* - “belgilamoq” so'zidan olingan.

Dialektizmlar – biror dialektga xos bo'lgan til birliklari. Dialektizmlar so'z, ibora yoki boshqa birliklar bo'lishi mumkin.

Jonlantirish – jonsiz predmet, mavhum narsalarga jonli predmetlarga, insonga xos xususiyatlar berib tasvirlashdan iborat usul.

Jargon – (fr. jargon). Biror guruh vakillarining, oʻz nutqi bilan koʻpchilikdan ajralib turish maqsadida, oʻzicha mazmun berib ishlatadigan soʻz va iboralari.

Ifoda semalari - semema tarkibidagi uslubiy maʼno qirralaridir, ular soʻzda koʻchma maʼno hosil qilish uchun xizmat qiladi.

Istorizmlar – oʻtmish voqeligini atash zaruriyati bilan ishlatiladigan soʻzlar, yaʼni tarixiy soʻzlar.

Inversiya – gapda soʻzlar tartibining oʻzgarishi.

Kassatsiya – sud hukmidan norozi boʻlib, ishni qayta koʻrish toʻgʻrisida yuqori sud tashkilotlariga shikoyat qilish yoki ariza.

Kodeks – huquqning biror sohasiga oid tartibga solingan qonunlar toʻplami.

Kommunikatsiya – **xabar, aloqa**. Biror mazmunning til vositalari bilan berilishi, xabar qilinishi.

Konnotatsiya - (lot. cun, con - birga + notare - belgilamoq). Til birligining konnotativ maʼno (ekspressiv, uslubiy munosabat kabi qoʻshimcha maʼno yoki maʼnolarning) ifodasi.

Lingvistika – (fran. linguistique < lot. lingua - til) – Tilshunoslik.

Leksik uslubiyat – turli leksik qatlamlarning uslubiy imkoniyat va xususiyatlari, soʻzlarning funksional-uslubiy, emotsional-ekspressiv boʻyogʻi, shuningdek, nutqda leksik vositalarni maqsadga muvofiq tarzda tanlash va qoʻllash haqidagi taʼlimot.

Leksik meʼyor – leksik birliklarning adabiy til qoidalariga mos holda, namunali tarzda foydalanishini belgilovchi meʼyor.

Leksik va frazeologik meʼyor – hamma tomonidan ishlatiladigan, hammaga tushunarli boʻlgan soʻz va iboralarning qoʻllanishi.

Metafora- soʻz maʼlum leksik maʼnosining denotatiga boshqa bir denotat oʻxshashligi uchun ham uni ataganligi orqasida koʻchma maʼno yuzaga keltirishdir.

Metonimiya- soʻz maʼlum leksik maʼnosi denotati boshqa bir denotat bilan zamon va makonda oʻzaro aloqador boʻlganligi uchun uni ham ataganligi orqasida koʻchma maʼno yuzaga keltirishidir.

Mushtarak – barcha stil uchun umumiy boʻlgan.

Mayl – feʼl kategoriyalaridan biri.

Modallik – qoʻshimcha maʼno ifodalash.

Nota – bir davlatning ikkinchi bir davlatga yuborilgan rasmiy xati.

Nutqiy shtamp – qoliplashgan yoki qolipga tushgan jumlar.

Neytrallik – stiliy boʻyoqsizlik.

Nomema - leksema ikki tomonlama birlik boʻlgani sababli tilshunoslik nazariyasida leksemaning shakliiy tomonidir. Nomema – *fonemalardan* tashkil topadi.

Nutq - tildan fikr almashuv maqsadida foydalanish usuli, jarayoni.

Nutq birliklari: *tovush, sʻyz (sʻyz formasi), sʻyz birikmasi, gap.*

Nutqning fonetik boʻlaklari jumla (faza), takt, boʻgʻin, tovushdan iboratdir.

Okkazionalizmlar – mahsuldor boʻlmagan model asosida yasalgan va faqat shu nutqiy matnning oʻzida qoʻllangan soʻz, individual-uslubiy neologizm.

Omonimlar- oʻzaro shakliiy bir xil boʻlgan soʻzlar, yaʼni yozilishi va talaffuzi bir xil, maʼnosi har xil boʻlgan soʻzlar omonimlardir.

Paronimiya - soʻzlarning oʻzaro shakliiy oʻxshash boʻlishi paronimiya deyiladi.

Paronim - talaffuzi (fonetik ifodasi) oʻxshash, ammo lugʻaviy maʼnosi farqli oʻzakkdosh leksemalar.

Partonimiya - leksemalarning maʼno guruhlarida butun-boʻlak munosabatlarining ifodalanishidir. SHunga koʻra partonimik munosabatda alohida olingan uzv(aʼzo)ning uni tashkil qilayotgan ichki aʼzolari bilan munosabati koʻrib chiqiladi.

Proklitika - urg`uli so`zdan oldin kelib, urg`u jihatdan unga qo`shilib ketadigan so`z.

Publitsistik – (publikus) ijtimoiy, ommaviy.

Pamflet – xalqaro mavzudagi fel’eton.

Potensial imkoniyat – zahiradagi imkoniyat

Parafraza – narsa, hodisani o`z nomi bilan emas, ularni xarakterli belgi-xususiyatlari asosida tasviriyl usul bilan ifodalash.

Reduksiya – tovush artikulyatsiyasining kuchsizlanishi natijasida tovush (ovoz)ning o`zgarishi, tovushning miqdor va sifat belgisi jihatidan pasayishi.

**Ritorik so`roq** – faqat so`roq shaklida ifodalanib, kuchaytirishdan iborat uslubiy san’at; javob talab qilmaydigan so`roq.

**Ritorik so`roq gap** – o`zida tasdiq yoki inkor mazmuni bo`lgan, tinglovchidan javob talab qilmaydigan so`roq gap.

Sinekdoxa - so`z ma’lum leksik ma’nosining denotati bilan boshqa bir denotat biri ikkinchisiga bo`lak yoki aksincha butun bo`lish munosabatiga egaligi, uni ham ataganligi orqasida ko`chma ma’no yuzaga kelishidir.

Sinonimlar - yozilishi ham, talaffuzi ham boshqa-boshqa bo`lib, umumlashgan, bir tushunchani ifodalaydigan, lekin ma’no nozikliklari jihatidan bir-biridan birmuncha farq qiladigan so`zlardir.

Segment birliklar – so`z yoki morfema tarkibida gorizontall chiziq bo`ylab birin-ketin keladigan birliklar: nutq tovushi, bo`g`in, fonetik so`z, takt, fraza.

So`z - leksik va grammatik ma’nolarning muayyan tovush yoki tovushlar birikmasi bilan barqaror munosabatidan tashkil topgan butunlik.

Sarkazm - achchiq, zaharhanda.

Stil – (yun. stylos – yozuv (xat) tayoqchasi) – uslub.

Til - imkoniyat sifatida aloqa-aralashuv, fikr almashuv quroli. Til va jamiyat uzviyl bog`liqdir. Til – tabiiyl, ruhiyl, ilohiyl emas, balki ijtimoiyl hodisadir.

Til birliklari: fonema, morfema, leksema (so`z) va modellar.

Tushuncha (signifikat) ob’ektiv borliqdagi narsa-hodisalarning kishi ongida

umumlashgan tarzidagi in'kiosidir. Tushuncha mantiqiy kategoriya bo`lib, u tafakkurga xos; leksik ma'no va uni ifodalovchi leksema esa tilga oid, til strukturasiga tegishlidir.

Takt – nutqning talaffuz jihatidan yaxlitlangan va pauza (pauzalar) bilan ajraladigan parchasi.

Fonetika –tilshunoslikning fonetik birliklar, ularning fizik-akustik va b. xususiyatlari haqida ma'lumot beruvchi bo`limi.

Fonema - so`zlar, morfemalar va grammatik shakllarning tovush qobig`i, binobarin, ma'nolarni ham farqlash uchun xizmat qiladigan eng kichik segment birlik.

Fonologiya - tilshunoslikning bir bo`limi bo`lib, u tilning tovush materiyasi taraqqiyotini va shu materiyaning fonologik sistemaga uyushish qonuniyatlarini hamda tildagi vazifalarini tadqiq qiladi.

Fraza – 1. Nutqning aloqa qilish birligi sifatidagi eng kichik mustaqil birligi. Bunday birlik odatda gapga teng bo`ladi va bunda “faza” termini “gap” terminiga mos keladi. 2. Eng katta fonetik birlik – fikr tugalligiga ega, alohida ohang yordamida birlashgan va o`ziga o`xshash birliklardan to`xtam orqali ajratilgan jumla.

Funksional uslubshunoslik - uslubshunoslikning funksional uslublarini o`rganuvchi bo`limi.

Ekstralingvistika – tashqi lingvistika.

Enklitika – urg`uli so`zdan keyin kelib, urg`u jihatdan unga qo`shilib ketadigan so`z.

Efemizm - bir narsani o`z nomi bilan atashda noqulaylik tug`ilganda unga ijobiy, yoqimli his uyg`otuvchi belgi berish maqsadida xuddi shunday belgiga yaqin narsaning nomi bilan atash, yoki o`sha noqulaylikni yopib yuboruvchi so`z yoki lug`aviy birlik bilan nomlashdir.

Elliptik gap - to`liqsiz gap.

Ellipsis – nutq unsurining tushib qolishi. Nutqda ellipsis turli maqsadlar bilan (mas., iqtisod talabi bilan) yuz beradi. Undan odatda uslubiy figura sifatida foydalaniladi. Tilda esa turli sabablar bilan yuz beradi.

Epitet – sifatlash.

Epifora – paralell tuzilgan nutq parchalari (mas., misralar) oxirida aynan bir elementning takrorlanishidan iborat nutq figurasi.

Qofiya – she’riy misralardagi ayrim soʻzlarning, ba’zi qoʻshimchalarning bir xilda oʻzaro ohangdosh boʻlib kelishi.

Referat mavzulari

1. Oʻrtq Osiyolik olimlardan biri Mahmud az Zamaxshariyning lisoniy asarlari haqida ma’lumot bering
2. Buyuk mutafakkir Alisher Navoiyning lisoniy asarlari.
3. Mirzo Mehdixonning lisoniy tadqiqotlari.
4. “Yuksak ma’naviyat - yengilmas kuch” asarida Oʻrta Osiyolik allomalar ta’rifi
5. Arab tilshunosligining rivojida Oʻrta Osiyolik allomalarning xizmati
6. Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sinolarning filologik asarlari haqida
6. Mahmud Koshgʻariy, Mahmud az Zamaxshariy, Alisher Navoiy va Mirzo Mehdixonlarning qanday lisoniy tadqiqotlari
7. Evropada uygʻonish davridagi tilshunoslik haqida
8. “Por-Royal grammatikasi” asarining mohiyati
9. Rus tilshunosligi. M.V.Lomonovsoyning “Rossiya grammatikasi” asari.
10. Komparativistika (qiyosiy – tarixiy tilshunoslik), uning vujudga kelishida kiyosiy – tarixiy metodning ahamiyati.
11. Qiyosiy – tarixiy metodning asoschilari, ularning tilga oid asarlari.
12. V.Gumboldtning lingvistik nazariyasi, til antinomiya. Uning umumiy tilshunoslik faniga asos solishi.
13. Komparativistika-ning ikki bosqichi.
14. Lingvistikaning turlari turlari haqida

III. Oʻquv-uslubiy adabiyotlar va elektron ta’lim resurslari roʻyxati

I. Asosiy darslik va oʻquv qoʻllanmalar

1. Karimov I.A. Oʻzbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. - Toshkent: Oʻzbekiston, 2012. –B.440.
2. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. -Toshkent: Ma’naviyat, 2008.
3. Ne’matov H., Bozorov O. Til va Nutq.- Toshkent: Oʻqituvchi, 1993.
4. Nurmonov A. Oʻzbek tilshunosligi tarixi. -Toshkent: Oʻzbekiston, 2002.
5. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik (Tilshunoslik tarixi. 1-qism). - Toshkent, TDPU, 2005.
6. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik (Tilshunoslikning nazariy masalalari. 2-qism).- Toshkent, TDPU, 2006.
7. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik (OTM uchun darslik)- Toshkent, TDPU, 2010.

II. Asosiy darslik va o‘quv qo‘llanmalar

1. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. - Toshkent: Ma’naviyat. 2008.
2. Qilichev E. O‘zbek tilining amaliy stilistikasi.- T.: O‘qituvchi, 1995.
3. Sultonsaidova S., Sharipova O‘. O‘zbek tili stilistikasi. (o‘quv qo‘llanma)- T.: Yurist-Media markazi, 2009.

I. Qo‘shimcha adabiyotlar

1. Yo‘ldoshev I., Sharipova O‘. Tilshunoslik asoslari. - Toshkent: Moliya-iqtisod, 2007.
2. Hojiev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati.- Toshkent: Oz‘ME, 2002.

II. Qo‘shimcha adabiyotlar

1. Ne‘matov H., Rasulov R. O‘zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. - Toshkent: O‘qituvchi, 1995.
2. Rasulov R. O‘zbek tili fe’llarining ma’no tuzilishi. -Toshkent, TDPU, 2005.
3. Muhamedova S. O‘zbek tilida harakat fe’llarining semantikasi va valentligi. -Toshkent: Fan, 2005.

Elektron ta’lim resurslari

1. www.tdpu.uz
2. www.pedagog.uz
3. www.Ziyonet.uz
4. www.edu.uz
5. [tdpu-INTRANET. Ped](#)
6. www.Nutq.intal.Uz

1-ma'ruza

“Umumiy tilshunoslik” fanining maqsadi va vazifasi. Jahon tilshunosligining tarixiy bosqichlari. Qadimgi Hind va Xitoy tilshunosligi

Reja:

1. “Umumiy tilshunoslik” fanining maqsadi va vazifasi.
2. Jahon tilshunosligining tarixiy bosqichlari.
3. Qadimgi Hind tilshunosligi
4. Qadimgi Xitoy tilshunosligi

Asosiy tayanch tushunchalar:

«Umumiy tilshunoslik fani ilmiy-nazariy, falsafiy fan. Vedalar tili, vyakarana, sanskrit, logogramma, leksikologiya, leksikografiya, iyeroglifika, fonetika, grammatika va dialektologiya

«Umumiy tilshunoslik» fani tilshunoslik fanlari sirasida eng murakkab va keng qamrovli ilmiy-nazariy, falsafiy fan sifatida ajralib turadi. Ushbu fanning murakkabligi, keng qamrovli va falsafiy fan ekanligi bevosita o'rganiladigan o'ta jiddiy muammolar bilan, fikr yuritiladigan dolzarb masalalar bilan, lisoniy hodisalarning (faktlarning) mohiyati bilan, ularga qaysi nuqtai nazardan yondashish bilan, ularni chuqur tahlil qilish va ulardan ob'ektiv ilmiy xulosalar chiqarish bilan belgilanadi.

«Umumiy tilshunoslik» fanining faollik ko'rsatish chegarasi «cheksiz» bo'lib, ayni fan o'z kuzatishlarini jahon tilshunosligi tarixiga oid zarur masalalardan, yetakchi oqimlar va yo'nalishlardan boshlab, hozirgi tilshunoslikning eng muhim va murakkab nazariy muammolarini, ta'limotlarini o'rganish bilan - nafaqat tilshunoslikning balki barcha fanlar uchun metodologik asos bo'lib xizmat qiladigan dialektik falsafa hamda psixologiya, mantiq kabi fanlarga ham bevosita aloqador bo'lgan muammolarni qamrab olishi bilan yakunlaydi.

Aytilganlarning isboti sifatida «Umumiy tilshunoslik» fani o'rganadigan asosiy muammolar qatoriga quyidagilarni kiritamiz.

1. Til va jamiyat (millat).
2. Til va tarix.
3. Til va tafakkur.
4. Til semiotik ob'ekt sifatida.
5. Til va nutq.
6. Til sistema va struktura sifatida.
7. Tilda substansiya va forma.
8. Til belgisi va ma'no.
9. Til va yozuv.
10. Tilni tadqiq qilish usullari va boshqalar.

«Umumiy tilshunoslik» fani talabalarga nima uchun kerak?

«Umumiy tilshunoslik» fani, dastavval, talabalarni nazariy jihatdan tayyorlash uchun, ularni shu yo'nalishda puxta, «hushyor» qilish uchun zarur. Nazariy masalalar bilan mukammal qurollangan talabalargina (faqat talabalar emas) tom ma'nodagi filolog - tilshunos sifatida

shakllanadi. Shuningdek, ular til hodisalari tahlilidan ilmiy xulosalar, g'oyalar chiqara oladi, hodisalar mohiyatiga alohida e'tibor beradi, nazariya bilan amaliyotni dialektik munosabatda oladi. Til va nutq birliklarini chuqur o'rganish jarayonida dialektik falsafaning shakl va mazmun, umumiylik va xususiylik, mohiyat va hodisa, sabab va oqibat, imkoniyat va voqelik kabi kategoriyalari nuqtai nazaridan, shularga asoslangan holda fikr yuritadi, kuzatishlar olib boradi.

«Umumiy tilshunoslik» fani talabalarning umumlingvistik tayyorgarligini, bilim darajasini kengaytiradi va chuqurlashtiradi, yangi nazariya va faktik materiallar bilan tanishtiradi, mustaqil, ijodiy fikr-mulohaza yuritishga, izchillikka o'rgatadi, nazariy saviyasini yuksaltiradi, ularni ilmiy tadqiqotning, lisoniy tahlilning metodologiyasi va metodikasi bilan qurollantiradi.

«Umumiy tilshunoslik» fani haqida aytilgan fikrlardan kelib chiqib, ushbu fan bo'yicha rus hamda o'zbek tilshunosligida yaratilgan ishlarga ijodiy yondashgan va ulardan foydalangan holda o'quv qo'llanmasida quyidagi dolzarb masalalarga, aniqrog'i, dastavval, birinchi masalaga to'xtalamiz, fikr yuritamiz. Bular:

1. Tilshunoslik tarixi.
2. Tilshunoslikning nazariy masalalari.
3. Tilshunoslik metodlari.

Tilshunoslik alohida, mustaqil fan sifatida XIX asrning birinchi choragida (1816 yilda) fanlar olamiga kirib keldi. SHak-shubhasiz, tilshunoslik ham boshqa qator fanlar kabi tadqiqotlar, tajribalar, izlanishlar, g'oyalar, kuzatishlar natijasi, «mahsuli» sifatida o'zining alohida o'rganish ob'ektiga va tekshirish metodiga ega bo'ldi.

Qat'iy aytish mumkinki, jahon tilshunosligi fani ham shu kungi taraqqiyot bosqichiga yetib kelguncha uzoq tarixiy taraqqiyot davrini, «o'sish» davrini bosib o'tdi. U turli maktablar, oqimlar, ta'limotlar ta'sirida bo'ldi, olimlar tomonidan lisoniy hodisalar haqida aytilgan fikrlar qarama qarshiligiga, til hodisalari haqida yaratilgan juda ko'plab manbalarga «guvoh bo'ldi», shakllandi. Anig'i, tilshunoslik fani ham jahon fanlari sistemasida o'ziga xos va o'ziga mos doimiy mustahkam o'rin egalladi.

Tilshunoslik fanining qadimgi eng muhim manbalari, ta'limotlari, oqimlari, ilk bor, qadimgi Hindiston, qadimgi Yunoniston va qadimgi Rim mamlakatlarida maydonga keldi.

O'rta va yangi asrlarda esa til haqidagi fan Ovrupoda, Arabiston va O'rta Osiyoda taraqqiy qildi.

Qadimgi Hindiston jahon tilshunosligi tarixida tilshunoslik fanining beshigi, markazi sifatida tan olinadi va umum tomonidan e'tirof etiladi. Bu-mutlaq haqiqat. Chunki til masalalariga bo'lgan qiziqish, tilga oid hodisalar bilan jiddiy va puxta shug'ullanish ilk bor Hindistonda - hind olimlari, filologlari tomonidan boshlab berildi. Ayni jarayonning boshlanishi dastavval sof amaliy ahamiyatga ega bo'ldi. Aniqrog'i, 15 asr ilgari yozilgan qadimgi hind adabiy tili yozuvida - sanskritda yaratilgan qadimgi hindlarning diniy madhiyalari - Vedalar tili davrlar o'tishi bilan mamlakat aholisining so'zlashuv tilidan (prakritdan) farqlanib qola boshladi. Ya'ni qadimgi yozma yodgorliklar tili (yozma nutq) bilan so'zlashuv tili (jonli nutq) orasida ajralish, nomoslik, «ziddiyat» yuzaga keldi. Ushbu ziddiyatni, farqlanishni yo'qotish uchun hind olimlari qadimiy yozma yodgorliklar tilini o'rganishga, tadqiq qilishga, ularni ommaviylashtirishga jiddiy kirishdilar. Ular qadimgi Hindistonda alohida e'tiborga, hurmatga sazovor bo'lgan Vedalardagi ma'nosi tushunarli bo'lmagan so'zlarni aniqlab, ularning ma'nosini izohladilar, sharhladilar. Vedalar tiliga oid maxsus izohli lug'atlar tuzdilar, matnni fonetik va grammatik jihatdan tahlil qildilar. Xullas, Vedalar tilidagi so'z va jumlar ma'nosini, ularning aniq talaffuzini, shaklini saqlab qolishga bo'lgan qat'iy intilish qadimgi Hindistonda tilshunoslikning yuzaga kelishiga asosiy sabab bo'ldi.

Hindlar qadimiy davrda eng buyuk fonetikachi va gram-matikachi sifatida tanilganlar. Ular fonetika sohasida YUnonlardan ham oldin unli va undosh tovushlarni farq-laganlar, portlovchi va sirg'aluvchi, jarangli va jarangsiz to-vushlarni, tovush birikmalarini, bo'g'in, urg'u, intonatsiya, cho'-ziqlik va qisqalik kabi fonetik hodisalarni, jarayonlarni bilganlar. SHular yuzasidan mukammal ma'lumotlar qoldirganlar. Qadimgi hind tilshunosligida fonema haqida

ham muayyan tushunchalar bo'lgan.

Qadimgi hindlar so'zlarning faqat ma'no tomonidagina emas, balki tovush tomonida ham o'zgarishlar bo'lishini bilganlar. SHunga ko'ra ular so'zlarning tovush jihatiga alohida e'tibor berganlar. Tovush haqida, tovushlarning o'zgarishi ha-qida tadqiqot ishlarini olib borganlar. Shuningdek, qadimgi hindlar tovushlarning fiziologik - artikulyatsion xususiyat-lari, boshqa tovushlar bilan almashinishi, bir tovushning boshqa tovush ta'siri bilan o'zgarishi (kombinator o'zgarish) kabi hodisalarni aniqlashga ham e'tibor berganlar. Ular tovushlarning artikulyatsion – fiziologik xususiyatlarini hi-sobga olgan holda tasnif qilganlar. SHu asosda, Yuqorida aytilganidek, tovushlarni unli va undoshlarga ajratganlar, nutq a'zolarining yaqinlashuvidan unlilar, bir-birlariga ta'siridan, Ya'ni tegishidan undoshlar hosil bo'lishini qayd etganlar.

Agar yunon filologlari tovush almashinuvi masalasiga umuman ahamiyat bermagan bo'lsalar, hind tilshunoslari bu ja-rayonga alohida e'tibor berganlar, tadqiqot olib borganlar, ayni jarayonning o'ziga xosliklarini aniqlab berganlar. Qiyoslang: sanskrit tiliga oid so'zlarda, masalan, vidma so'zi «biz bilamiz» ma'nosini bersa, veda «men bilaman» tushunchasini, vaidyas so'zi esa «olim», «ilmli» ma'nosini berishini ko'rsatib berganlar. Qayd etilgan ma'no (tushuncha) o'zgarishlari esa i – e - ai unli tovushlarning almashinuvi natijasi ekanligi haqida ishonarli, asosli fikrlarni bayon qilganlar.

Qadimgi hind tilshunoslari grammatika - morfologiya sohasida ham ancha ishlarni amalga oshirdilar. Ular bu yo'nalishda ham grek tilshunoslaridan ancha o'tib ketdilar. Aniqrog'i, hind tilshunosi Guru morfologiyani uch bo'limdan tashkil topishini aniq ko'rsatib beradi va unga quyidagilarni kiritadi: 1. So'zlar tasnifi (so'z turkumlari). 2. So'z yasalihi. 3. So'z o'zgarishi.

Hindlar to'rtta so'z turkumini farqlaganlar: ot,fe'l, old ko'makchi va yuklama.

Hindlarda ot predmet ifodalovchi, fe'l esa harakat, holat ifodalovchi so'z sifatida beriladi. Old ko'makchilar esa otlarning, asosan, fe'llarning ma'nosini belgilaydi. Yuklamalar esa ma'nolariga ko'ra 1) bog'lovchi va 2) qiyoslovchi kabi turlarga ajratiladi. Olmosh va ravishlar esa ot va fe'l turkumlariga qo'shib yuborilgan, alohida ajratilmagan.

Yunonlardan farqli holda hindlar so'z turkumlarini gap bo'laklaridan farqlaganlar,

Ya'ni ular bilan qorishtirma-ganlar, adashtirmaganlar. Shunga ko'ra hindlar, yuqorida

aytilganidek, otlarni predmet, fe'llarni harakat ifodalovchi so'z sifatida «baholaganlar».

Qadimgi hindlar so'zlarni tahlil qilish, tarkibini o'rganish jarayonida ularni quyidagi bo'laklarga ajratganlar: 1) o'zak, 2) suffiks, 3) qo'shimcha (turlovchi qo'shimcha). Shuningdek, so'z yasovchi va so'z o'zgartiruvchi morfemalar farqlangan.

Ovrupo olimlari hind tilshunoslarining ishlari bilan yaqindan tanishib, so'zlardan o'zak, so'z yasovchi va so'z o'zgar-tiruvchi morfemalarni ajratishga «kirishganlar».

Hindlar otlarda yettita kelishikni qayd etganlar: 1) bosh kelishik, 2) qaratqich kelishigi, 3) jo'nalish kelishigi, 4) tushum kelishigi, 5) qurol kelishigi, 6) chiqish (ablativ) kelishigi, 7) o'rin kelishigi.

Hind tilshunoslari qo'shma so'zlarning o'ttizga yaqin turini farqlaganlar. Ular qo'shma so'zlarning tuzilishida komponentlar orasidagi munosabatlarga e'tibor berganlar. Masalan: ot+ot//fe'l; sifat// sifatdosh //ravish+ot // sifat//fe'l; son+ot va boshqalar.

Hind grammatikachilari fe'l turkumining morfologik kategoriyalarini mukammal ishlagan edilar. Ular fe'lning uch zamonga birlashadigan yetti xil zamon formasini: hozirgi zamon, o'tgan zamonning tugallangan, tugallanmagan, uzoq o'tgan zamon turlarini, kelasi zamon, odatdagi kelasi zamon va juda kam qo'llaniladigan shart fe'li shaklini ajratganlar.

Hindlar qadimgi davrlardayoq fe'lning to'rtta maylini - aniqlik, istak, buyruq va shart mayllarini bilganlar.

Fe'lning aniq, o'rta va majhullik nisbatlari ajratilib, har biri alohida ta'riflangan, tavsiflangan.

Hindlar sanskrit tilida fe'lining uchta shaxs va uchta son: birlik, juftlik va ko'pliklarga ko'ra tuslanishni ko'rsatganlar.

Hind tilshunoslari fikr ifodalash birligi bo'lgan gapning muhimligini inkor qilmagan bo'lsalar-da, sintaksis masalalari bilan maxsus shug'ullanmaganlar. Ular sintaksisda so'zlarning birikish tartibi, kelishik, zamon va mayl formalarining birikishi kabi masalalarni o'rganish bilan chegaralanganlar. So'z fikr ifodalash imkoniyatiga ega emas, Ya'ni so'z gapdan tashqari mavjud emas deb, gapni tilning asosiy birligi hisoblaganlar.

Xullas, qadimgi hindlar fonetika va morfologiyaga nisbatan sintaksis masalalarida ancha bo'sh bo'lganlar.

Qadimgi hindlarning eng mashhur tilshunosi Paninidir. U bizning eramizgacha bo'lgan IV asrda yashab ijod etdi. Panini o'zigacha bo'lgan davr tilshunoslarining qo'lga kiritgan yutuqlarini umumlashtirib, ulardan foydalangan holda klassik sanskritning (qadimgi hind adabiy tilining) eng mashhur grammatikasini yaratdi. Uning ushbu asari «Ashtadhyan» nomi bilan ataladi. Panini grammatikasi to'rt mingga yaqin (3996 ta) qisqa va lo'nda she'riy usulda yozilgan, osonlik bilan esda qoladigan qoidalar (sutr) o'z ichiga oladi.

Panini grammatikasi sof empirik va tasviriy xarakterga ega bo'lib, unda sanskrit (qisman Veda) tilining fonetikasiga, morfologiyasiga, so'z yasaliishi va sintaksisiga oid fikrlar jamlangan.

Ushbu tadqiqot tili - undagi qoidalar nihoyatda ixcham va qisqa bo'lganligi, asar tili o'ziga xos terminologiyaga egaligi sababli Panini tadqiqoti uzoq vaqtgacha ovrupolik olimlarga tushunarli bo'lmadi. Birinchi bo'lib, asar mazmunini, undagi g'oyani rus tilshunos olimi O.Byotling izohlab berdi.

Panini o'z davridayoq tilni sistema sifatida tushundi, so'z turkumlarini farqladi, so'z tarkibini o'rgandi, o'zak, qo'shimcha, urg'u, intonatsiya va boshqa hodisalar haqida ma'lumot berdi.

Panining sakkiz bo'limdan iborat klassik sanskrit masalalariga oid grammatikasi Hindistonda deyarli ikki ming yil davomida eng asosiy va eng muhim qo'llanma bo'lib xizmat qildi. Eramizning XIII asrlaridagina sanskritning hind olimi Vopadeva tuzgan yangi grammatikasi maydonga keldi.

Yaski (Yaska) Hindistonning mashhur tilshunosidir. U so'z hamda so'zning morfologik tarkibi, ma'nosi, vazifasi haqi-da fikrlarini yozib qoldirgan. Yaski so'zning predmetni bevosita aks ettirmasligini, so'z bilan, Ya'ni uning tovush tomoni bilan predmet o'rtasida ma'noning mavjudligini to'g'ri ta'kidlaydi. So'z ma'no tufayli predmetni nomlash imkoniyatiga egaligini qayd etadi.

Tilshunos Vedalar tilini keng izohlab, tushuntirib beruvchi asar yaratadi va bunda o'zigacha bo'lgan tadqiqotchilar ishlarini, umumlashtiradi.

Xullas, qadimgi Hindistonning tilshunoslik sohasidagi yutuqlari ulkan bo'lib, ular o'z muvaffaqiyatlari bilan jahon tilshunosligi faniga 110ata hissa qo'shdilar. Ularning ta'limotlari, g'oyalari yunon va arab tilshunosligiga jiddiy ta'sir qildi. Hind tilshunosligi Ovrupoga XVIII asrning o'rtalarida yetib keldi.

O'rta Osiyoda esa hind tilshunoslarining ta'limotlari ancha ilgari ma'lum bo'lgan. Jumladan, buyuk bobokalonimiz xorazimlik Abu Rayhon Beruniy (X – XI asr) sanskritni yaxshi bilgan, Hindistonga maxsus bag'ishlangan «Hindiston» nomli asar ham yaratgan.

Eng muhimi shundaki, hind tilshunoslarining jahon tilshunosligiga qo'shgan beqiyos hissasi 110ata110rit bilan belgilanadi. Tilshunos olimlarning 110ata110rit bilan yaqindan tanishuvi jahon fanida qiyosiy – tarixiy tilshunoslikning yuzaga kelishiga sabab bo'ldi.

Qadimgi Xitoy tilshunosligida yozma manbalar alohida ahamiyatga ega bo'lgan. Bizning kunlarimizgacha yetib kelgan Xitoy yozuvining eng qadimiy yozma yodgorliklari eramizgacha bo'lgan XIII-XI asrlarga borib taqaladi. Ushbu yozma yodgorliklar hayvon (qo'y) suyaklari va toshbaqa qalqonlari bo'lib, ularda fol ochish jarayoni haqida ma'lumot beriladi. Bu qadimgi «manbalar» Xitoy tilshunosligi tarixida va taraqqiyotida muhim o'rinni egallaydi.

Fikr yuritilgan davrlardayoq Xitoy iyeroglifi muayyan so'z sifatida, so'zni

anglatuvchi, ifodalovchi sifatida xizmat qilgan. Ya'ni Xitoy iyeroglifi logogramma hisoblangan.

Xitoy madaniy taraqqiyotiga hind madaniyatining ta'siri natijasida (Ya'ni Xitoyga Hindistondan buddizmning kirib kelishi sababli) hind tilshunosligining ta'siri bilan Xitoy tilshunoslari ona tillarining fonetik – prosodemik hodisasi – intonatsiyaning to'rtta turini, ko'rinishini ishlab chiqdilar.

Xitoy tilshunoslari tomonidan, ayniqsa, xan davrida (bizning eramizgacha bo'lgan 206 y – bizning eramizning 220 y) leksikologiya, leksikografiya, iyeroglifika, fonetika, grammatika va dialektologiya masalalariga 111ata e'tibor berilgan.

Ushbu davrning eng buyuk tilshunosi Syuy Shen «Elementlar va murakkab belgilar haqida» asari bilan yozuv nazariyasining asoslarini yaratdi. Bu manba Xitoy tilshunosligida shu kunlarda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Xitoy tilshunosligi, ayniqsa, XVII – XIX asrlarda keng quloch yoydi. Bu davrlarda tarixiy fonetika, etimologiya va sintaksisga (sintagmaga) oid faktlar ustida ish olib borildi. Shuningdek, tanqidiy matnshunoslik taraqqiy qildi.

Xitoy tilshunosligi taraqqiyotiga 111ata hissa qo'shgan ota bola Van Nyan – Sun (1744-1832) va Van In-Chji (1766-1834) Xitoy grammatikasining asoschilari sifatida tan olinadi.

Xitoy tilshunoslari so'z masalasida mustaqil so'zlarni va yordamchi so'zlarni farqlaganlar. Mustaqil so'zlarni ot, sifat va fe'l turkumiga ajratganlar.

Yangi davr tilshunosligining yirik vakili tadqiqotchi Chjan Bin-Lin (1869-1936) bo'lib, u Xitoy tilining meyoriy va tarixiy fonetikasi, dialektologiyasi masalalarini ishlab chiqdi. Shuningdek, u fonetik yozuv loyihasini ham tuzdi.

Umuman olganda, Xitoy tilshunosligining asosiy yo'nalishi, ayniqsa, o'rta asrlarda fonetika (Yoki fonologiya) hisoblangan. Xitoy yozuvi-ideografik yozuv bo'lib, har bir belgi so'zga Yoki o'zakka muvofiq keladi. Fonetik jihatdan esa har bir belgi bo'g'inga to'g'ri keladi. Aslida amaliy jihatdan barcha o'zaklar bir bo'g'inlidir.

XVII-XVIII asrlarda Xitoyda fan-tarixiy fonetika 111ata muvaffaqiyatlarga erishdi. Agar Xitoyda tasviriy fonetika poetika bilan bog'langan bo'lsa, tarixiy fonetika qadimgi matnlarni sharhlashda yuzaga kelgan ayrim masalalarga javob berish bilan shug'ullandi.

Xitoy tili tarixiy fonetikasining yaratilishi Xitoy klassik tilshunosligining qo'lga kiritgan muhim yutug'i hisoblanadi. Bu jahon tilshunosligi fanida dastlabki yo'nalish sifatida butunlay tarixiylik prinsipiga asoslangan bo'lib, o'z oldiga bevosita kuzatishda berilmagan tilning o'tmish «shakli», holati bilan bog'liq hodisalarni, faktlarni tiklash maqsadini qo'yadi. Ayni jarayonning metodlaridan va qo'lga kiritgan natijalari, yutuqlaridan hozirgi kunlarda ham foydalanilmoqda.

2-ma'ruza

Qadimgi Yunon va Rim tilshunosligi

Reja:

1. Yunon tilshunosligining falsafiy davri.
2. Yunon tilshunosligining grammatik davri.
3. Qadimgi Rim tilshunosligi

Asosiy tayanch tushunchalar:

Predmet va uning nomi orasidagi munosabat masalasi, stoiklar maktabi; tilshunoslikning 2

davri: falsafiy davri, grammatik davri; soʻz bogʻlanishli nutqning eng kichik qismi.

Qadimgi Yunoniston Ovrupo tilshunosligi fanining markazi hisoblanadi.

Faylasuflar va shoirlar vatani boʻlgan qadimgi Yunonistonda til masalalari dastavval faylasuflar tomo-nidan oʻrganilgan.

Yunon faylasuflari til masalalarini oʻrganish jarayonida tadqiqot muammolarini, yoʻnalishlarini ham belgilab oladilarki, bu yoʻnalishlar umumiy, nazariy, lisoniy - falsafiy muammolar sifatida namoyon boʻladi.

Qadimgi Yunonistonda tilshunoslik yunon falsafasining yetakchi qismi sifatida yuzaga keladi va bu sohada juda katta, salmoqli ishlar qilinadi.

Qadimgi Yunonistonda ham qadimgi Hindistondagidek matnlarni oʻrganish, soʻzlarni tahlil qilish, ularga izoh berish, mohiyatini ochish kabi masalalar fonetika, grammatika va leksika sohalari bilan jiddiy shugʻullanishga, shu yoʻna-lishlarda muhim tadqiqot ishlarini olib borishga sabab boʻldi.

Yunon tilshunosligining taraqqiyoti ikki davrga boʻlinadi:

4. Falsafiy davr.
5. Grammatik davr.

Yunonistonda tilshunoslikning falsafiy davri ikki asr davom etadi. Bunda tilga falsafaning bir qismi sifatida qarash, til hodisalarining mohiyatini falsafiy jihatdan ochish va tushuntirish, taxminlar, xulosalar chiqarish, gʻoyalar yaratish ayni davrning eng muhim xususiyati hisoblanadi.

Tilshunoslikning falsafiy davrida qadimgi Yunonistonda mavjud boʻlgan deyarli barcha falsafiy maktablar, oqimlar, yoʻnalishlar til masalalari bilan faol shugʻullanganlar. Fikr yuritilayotgan davrning oʻta dolzarb va eng muhim muam-molaridan biri soʻz muammosi, soʻzning tabiiy hodisami? Yoki shartli hodisami? ekanligi haqidagi bahs, munozara boʻlib, bu masala atrofida fikrlar qarama-qarshiligi, faylasuflarning ayni masalani hal qilishda tarafma - taraf boʻlib, «jangga» kirishishi, tadqiqot ishlarini olib borishi qizib ketdi. Aniqrogʻi, bu davrning asosiy, bosh masalalaridan biri soʻz bilan maʼno orasidagi, predmet bilan uning nomi orasidagi munosabat masalasi edi.

Boshqacha aytganda, predmet bilan uning nomi oʻrtasida qanday munosabat mavjud? Soʻzdagi tovush bilan maʼnoning bogʻlanishi qanday yuz beradi? Bu bogʻlanish tabiat tomonidan beriladimi Yoki soʻzlashuvchilar tomonidan kelishilgan holda yuz beradimi? Yoki maʼlum qonun - koʻrsatma bilan tayinlanadimi yoki «muayyan urf - odat bilan bogʻlanadimi? Yoki odamlar tomonidan belgilanadimi. Yaʼni bu jarayon ongli, ixtiyoriy ravishda amalga oshiriladimi? va boshqalar.

Tilshunoslikning falsafiy davrida soʻz bilan predmet orasidagi munosabat masalasini hal qilishda Geraklit va uning tarfdorlari quyidagi gʻoyani ilgari suradilar. Ular har bir nom oʻzi anglatayotgan narsa, predmet bilan ajralmas aloqada, bogʻlanishda boʻlib, nomlarda predmetlarning mohiyati namoyon boʻladi, «ochiladi». Aniqrogʻi, suvda daraxtlar, koʻzguda oʻzimiz aks etganidek har bir nom oʻzi ifodalayotgan predmetning tabiatini, mohiyatini aks ettiradi, degan fikrni ilgari suradilar. Yana ham anigʻi predmet bilan ularni anglatuvchi soʻzlar orasidagi bogʻlanish tabiat tomonidan berilgan boʻlib, bu bogʻlanish tabiiy, zaruriy bogʻlanish hisoblanadi.

Xulosa shuki, olamda mavjud boʻlgan barcha narsa -predmetlarning tabiat tomonidan berilgan, oʻziga mos va xos nomlari, «toʻgʻri» nomlari bor. Soʻzlar tabiat tomonidan yara-tilgan. Tabiat har bir predmet uchun alohida nom belgilagan, nom bergan.

Demokrit va uning tarafdorlari esa soʻz va predmet munosabati masalasida Geraklit va uning tarafdorlariga qarshi quyidagi gʻoyani ilgari suradilar. Ular aytadi: narsa, predmetlarning nomlari, soʻzlar ularning tabiatiga qarab, mohiyatiga muvofiq holda qoʻyilmaydi, balki nomlash jarayoni odatga koʻra, odamlarning oʻzaro kelishuviga, ular tomonidan belgilanishiga koʻra amalga oshadi. Demak, predmetlarga nomlar tabiat tomonidan emas, balki jamiyat tomonidan

beriladi.

Demokrit va uning tarafdorlari o'z g'oyalarining to'g'ri-ligini isbotlash uchun yana quyidagi fikrlarni ham bayon qiladilar: 1) ko'p so'zlar bir necha ma'noga ega bo'lib, shunga muvofiq ular turlicha predmetlarni ifoda etadi; 2) ko'pgina tushunchalar bir qancha nomga, atamaga ega bo'ladi; 3) tilning tabiiyligi g'oyasidan kelib chiqadigan bo'lsak, u holda ko'pgina predmetlarning bir nechta nomga ega bo'lishi mumkin emas; 4) vaqt o'tishi bilan bir so'z o'rniga boshqasi yuzaga keladi. Ya'ni muayyan predmet nomi o'zgarib, boshqa nomga, atamaga ega bo'ladi; 5) ko'pgina tushunchalar so'z ifodasiga, nomga ega emas. Demak, - deydi Demokrit va uning tarafdorlari, bir vaziyatda so'zlar yetishmasa, boshqa vaziyatda ular ortiqcha, ko'p. Yana boshqa bir holatda so'zlar qat'iy emas, yana boshqa bir vaziyatda esa so'zlar kamlik qiladi. Demokrit fikricha, bunday holat, asosan, odamlar faoliyati bilan bog'liq bo'lib, ular tomonidan yuzaga keladi, tabiat tomonidan emas.

SHunday qilib, Demokrit va uning tarafdorlari narsa, predmet nomlari tabiat tomonidan, tabiiy berilgan emas, degan g'oyani ilgari suradilar va ayni fikrning to'g'riligini tilda mavjud bo'lgan omonim va sinonim so'zlar bilan isbotlaydilar. Haqiqatan, bir-biridan farq qiladigan turli narsalarning nomlari (so'zlar) qanday qilib bir xil (omonim: ot, yosh, qirq, ko'k, son, ko'r, til, ter, qo'y, quv) Yoki bir narsaning qanday qilib birdan ortiq nomi (sinonim: bosh, kalla; janjal, g'avg'o, to'palon, g'alva, mashmasha; bo'kmoq, ivimoq; kulmoq, iljaymoq, jilmaymoq, tirjaymoq, ishshaymoq) bo'lishini Geraklit tarafdorlarining ta'limoti-moslik, «to'g'rilik» ta'limoti asosida izohlab bo'lmaydi. Chunki sinonimlar tovush tomonidan farqli bo'ladi; agar so'zning tovush tomoni predmetning mohiyati, xususiyati bilan bevosita bog'langan bo'lsa, demak, sinonimlar turli xil xususiyatni ifodalovchi so'zlar sifatida bitta predmetni anglatishlari mumkin emas. Qolaversa, tabiatdagi hamma predmetlar ham o'z nomlariga ega emas.

Tilshunoslikning falsafiy davrida eng dolzarb muammo bo'lgan predmet va uning nomi orasidagi munosabat masalasi Platonning «Kratil» nomli asarida ham mukammal bayon qilinadi.

Tilshunoslikning falsafiy davrida til masalalari bilan jiddiy va barakali shug'ullangan oqimlardan biri stoitsizm hisoblanadi. Stoitsizm ta'limotining vakillari bo'lgan stoiklar: Xrisipp, Krates va boshqalar o'z ta'limotlarida jahondagi nomuvofiqlikka hamma narsalarning maqsadga muvofiq bo'lishini qarama - qarshi qo'yadilar. Shunga ko'ra ular tilni kishilarning ruhida tabiat talabiga ko'ra paydo bo'lgan deyish bilan birga so'z predmetning tabiiy xususiyatini ifoda qiladi, deb aytganlar. Stoiklar so'zlovchi gapirganida so'z orqali u predmetning tabiati haqida qanday taassurotda bo'lsa, eshituvchida ham xuddi shu xususiyatlar haqidagi taassurot tug'iladi, deb o'ylaganlar.

Stoiklar predmet va uning nomi orasidagi munosabat masalasida Geraklit va uning tarafdorlari ta'limotini quvvatladilar. Ya'ni ular ham predmet va uning nomi (so'z) o'rtasida moslik, muvofiqlik mavjud deb hisoblar edilar.

Ayni vaqtda stoiklarning muxolifi bo'lgan Epikur va uning ta'limoti tarafdorlari esa Demokritning fikrini quvvatlab, so'zlar va predmetlar orasidagi aloqa, bog'lanish tabiiy bo'lishi mumkin emas. Chunki narsalarning mohiyati bilan ularning nomi orasida qarama-qarshiliklar juda ko'p, degan fikrni ilgari surganlar.

Epikurchilar predmet bilan uning nomi orasidagi aloqa tasodifiy, bu aloqani dastlab tilni o'zaro kelishuvchilik asosida ijod qilgan kishilar yaratgan. Ana shunday tasodifiylik bo'lmaganida edi, barcha xalqlar bir-birlarining tillariga tushungan bo'lar edi, deyishadi.

Tilshunoslikning falsafiy davrida o'zaro qizg'in kurash olib borgan yetakchi oqimlardan, yo'nalishlardan yana biri analogistlar va anomalistlar - qarama - qarshi g'oyadagi faylasuflar guruhi edi.

Ular til hodisalarida analogiya mavjudmi? Yoki anomaliyami?, qonuniyat mavjudmi Yoki qonuniyat yo'qmi?, degan fikr bilan qurollanib, til bilan ob'ektiv borliq, so'z bilan predmet orasidagi munosabat masalasini hal qilishga kirishadilar.

Mashhur yunon grammatikachisi Aristarx boshchiligidagi analogistlar oqimi tilning grammatik qurilishi va lug'at tarkibi bilan borliq orasida moslik, muvofiqlik - o'xshashlik

mavjud, degan g'oyani ilgari surishadi. Ular yunon va lotin tillarida otning uch xil grammatik jinsi (rod): erkaklar jinsi, ayollar jinsi va har ikki jinsga ham tegishli bo'lmagan oraliq jins mavjudligini aytishadi. Shunga ko'ra ular predmetlar erkaklar jinsiga, ayollar jinsiga Yoki oraliq jinsga tegishli bo'ladi, deyishadi.

Anomalistlar oqimining yetakchisi stoik Krates va uning tarafdorlari esa ushbu g'oyaga zid fikrni, zid g'oyani ilgari surishadi. Ya'ni ular aytadi: tilning tarkibi va grammatik qurilishi bilan borliq orasida to'la moslik, o'xshashlik yo'q; biz doim turli tengsizlikka, moslik meyoridan chetga chiqish-larga duch kelamiz. Masalan, tildagi uch grammatik jins atrofimizdagi narsalarga real ravishda to'g'ri keladi, deb hisoblash be'manilidir. Haqiqatan ham, masalan, rus tilidagi cherepaxa (toshbaqa), belka (olmaxon) so'zlari shakliga qaraganda grammatik jihatdan ayollar jinsiga mansub bo'lishi kerak edi. Amalda esa o'sha hayvonlarning erkagi ham, urg'ochisi ham bir xilda cherepaxa, belka deyiladi. Shuningdek, rus tilidagi dyatel (qizilishton) so'zi o'z shakliga ko'ra faqat erkaklar jinsiga nisbatan qo'llanaveradi. Demak, bu yerda til anomaliyasi mavjud bo'lib, shakl bilan mazmun orasida moslik yo'qdir.

Tilshunoslikning falsafiy davrida qadimgi yunon faylasuflari Anaksimenes, Prodik, Protagor, Platon, Aristotellar til masalalariga oid asarlar yaratganlar va hozirgi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan asosli fikrlarni bayon qilganlar.

Anaksimenes (bizning eramizgacha bo'lgan 560-502y).

U «Riktorika» asari bilan uslubistika fanining asosini yaratdi.

Prodik (bizning eramizgacha bo'lgan V asr).

Prodik sinonimika masalalarini ishlab chiqdi. U ma'no jihatdan har bir ma'nodosh so'zning o'ziga xos xususiyatlari-ni, ma'no o'ttenkalarini, qirralarini farqlashga o'rgatdi.

Protagor (bizning eramizgacha bo'lgan 480-410 y).

Protagor otlarning rodlarini (jinsini), fe'l zamon-larini va gaplarning turlarini farqladi.

Shuningdek, ayni davr faylasuflari ot va fe'llarni farqlab, gapning ot bilan fe'lining bog'lanishidan hosil bo'lishini ta'kidladilar.

Platon (bizning eramizgacha bo'lgan 427-347 y).

O'z davrining dastlabki yirik faylasufi Platon etimologika fanining asoschisi sifatida e'tirof qilinadi. U mantiqli nutqda ikki turdagi so'zlarni: otlarni va fe'llarni farqladi. Gapda ega vazifasida kelgan so'zni ot deb, kesim vazifasida kelgan so'zni fe'l deb, atadi. Fe'lining ot haqida nima tasdiqlanishini anglatadigan so'z ekanligini qayd etdi.

Aristotel (bizning eramizgacha bo'lgan 348-322 y).

O'z davrining ikkinchi buyuk qomusiy olimi - faylasufi Aristotel tilga oid masalalarni mantiq bilan bog'liq holda o'rgandi va u birinchi bo'lib, grammatikani mantiqdan ajratdi.

Aristotel ham, Platon kabi, ot - egani va fe'l - kesimni tan oldi. Bu guruhga qo'shimcha ko'makchi so'zlarni-bog'lov-chilarni ham kiritdi. Ya'ni so'zlarni uch turkumga: ot, fe'l, bog'lovchi hamda Yuklama kabilarga bo'ldi. Ot va fe'llarni mustaqil ma'noga ega so'zlar sifatida, bog'lovchi, Yuklamani esa faqat grammatik vazifa bajaruvchi so'z sifatida qayd etdi.

Aristotel o'z davridayoq gapni fikr ifodalovchi nutq birligi deb, ta'rifladi. Shuningdek, u kelishiklar, tovushlar haqida ham ma'lumot berdi. Masalan, u fonetika unli va undosh tovushlarni ajratdi.

Yuqorida aytilganlardan bir muncha farqli holda tilshunoslikning falsafiy davrida stoiklar nutqda so'zlarni besh guruhga: fe'l, bog'lovchi, artikl, atoqli otlar va turdosh otlarga ajratdilar.

Shuningdek, ular ushbu so'zlarning barchasi ham ma'nolidir, deyishdi. Stoiklar otlarda beshta kelishikni farqladilar: bosh kelishik, qaratqich kelishigi, jo'nalish kelishigi, tushum kelishigi va chaqirish (zvatelynyy; chiqish) kelishigi.

Stoiklar o'sha davridayoq nutqni ikkiga: tashqi nutqqa va ichki nutqqa bo'lib, o'rgandilar. Ular yunon tilida 24 ta tovush borligini aytib, ularni unli va undosh tovushlarga ajratdilar.

Xullas, tilshunoslikning falsafiy davridan hozirgi tilshunoslik uchun muhim bo'lgan ikki ta'limot qoldi:

1. Tilning elementlari, birliklari (so'z va gap) – ishora, belgi.
2. Til birliklari ma'no, fikr bilan shartli bog'langan.

Tilshunoslikning grammatik davri qadimgi yunon tilshunosligida Iskandariya davri deb yuritiladi. Misr davlatining markazi bo'lgan Iskandariya makedoniyalik Iskandar nomi bilan bog'liq edi. U bosib olgan Sharq mamlakatlarida yunon tili, madaniyati, falsafasining ta'siri natijasida yunon madaniyati, Sharq madaniyati bilan qo'shilib ketib, aralash madaniyat - ellinizm yuzaga keladi.

Iskandariya ellinizm madaniyatining yirik markazlaridan biri hisoblangan. Umuman, bizning eramizgacha bo'lgan III asrdan boshlab, birorta ham shahar: na Afina, na Rim yuksak madaniyat namunasi va ilmiy markaz bo'lgan Iskandariya shahri bilan tenglasholmas, raqobat qilolmas edi.

Xullas, yunon tilshunosligi, ayniqsa, ellinizm davrida-yunon - Sharq davrida (bizning eramizgacha bo'lgan 334-31y) taraqqiy qildi, rivojlandi.

Aleksandriya grammatika maktabining eng yirik vakillari Zenodot, Aristarx, Dionisiy, Apolloniy Diskol va boshqalar.

Zenodot (taxminan bizning eramizgacha bo'lgan 250 y).

U 800.000 dan ortiq qHlyozma manbalarga ega bo'lgan mashhur Iskandariya kutubxonasining birinchi rahbari. Zenodot va boshqa yunon filologlari Gomer, Esxil, Sofokl va boshqalarning asarlari ustida faol tadqiqot ishlarini olib bordilar. Ular ushbu asarlarning lug'at tarkibi va grammatikasiga oid sharhlar ustida mehnat qildilar. Zenodot artiklni, olmoshlarni farqladi.

Aristarx (bizning eramizgacha bo'lgan 215-143 y).

Iskandariya maktabining eng mashhur va yetakchi olimi samofrakiyalik Aristarx uzoq yillar davomida Iskandariya kutubxonasini boshqardi. U o'zining 40 ga yaqin shogirdlari bilan ilmiy-tadqiqot ishlarini olib bordi. Ular Gomer asarlarini mukammal o'rganib, tekshirib chiqilgan to'liq matnini yaratishdi.

Aristarx so'z turkumi haqidagi ta'limotni mukammal ishlab chiqdi va sakkizta so'z turkumini ajratdi. Bular: ot, fe'l, sifatdash, artikl Yoki ko'rsatkich, olmosh, old ko'makchi, ravish va bog'lovchi.

Dionisiy (bizning eramizgacha bo'lgan 170-90 y).

Aristarxning shogirdi frakiyalik Dionisiy o'zigacha bo'lgan tadqiqotchilarning ishlari va tajribalarini o'rganib, ulardan foydalanib, rimliklar uchun «Grammatika san'ati» nomli sistemalashtirilgan dastlabki yunon grammatikasini yaratdi.

Dionisiy ta'limotiga ko'ra so'z so'zlashuv nutqining (bog'langan nutqning) eng kichik bo'lagi (qismi)dir. Gap (Yoki nutq) esa so'zlarning o'zaro munosabatidan, bog'lanishidan hosil bo'lib, tugal fikr ifodalaydi.

Dionisiy grammatikasida ot turkumi haqida quyidagi fikr beriladi: ot kelishik va songa ko'ra o'zgaruvchi turkumdir. U sifatlarni ham otga kiritadi.

Dionisiy fe'l haqida fikr yuritib, fe'lning kelishiksiz so'z turkumi bo'lib, zamon, shaxs, son, mayl, nisbat, tuslanish va boshqalarga ega ekanligini aytadi. Fe'lning beshta: aniqlik, buyruq, istak, tobelik va noaniqlik mayllarini; fe'lning uchta: harakat, o'zlik va o'rta nisbatlarini; fe'lning uchta: birlik, juftlik va ko'plik sonlarini; fe'lning uchta: birinchi-nutqni so'zlagan, ikkinchi-nutq yo'naltirilgan va uchinchi-so'z yuritilgan (o'zga) shaxslarni qayd etadi. Grammatik zamon esa hozirgi, o'tgan va kelasi zamon kabi turlarga bo'linadi. Sifatdashlar esa fe'l va otlarga xos bo'lgan belgilarni birlashtiradigan kategoriya sifatida talqin qilinadi.

Artikl, Dionisiy fikricha, turlanuvchi so'z turkumi bo'lib, u turlangan otdan oldin ham, keyin ham kela oladi. Olmosh ot o'rnida qo'llaniladigan so'z bo'lib, ma'lum shaxslarni ko'rsatadi. Ravish turlanmaydigan so'z turkumidir, fe'l haqida ma'lumot beradi va fe'lga birikadi. Bog'lovchi fikrni ma'lum tartibda bog'laydigan va fikrni ifodalashdagi oraliqlarni ko'rsata-digan so'zdir. Old ko'makchi so'z turkumi bo'lib, barcha so'z turkumlari oldidan so'z tarkibida ham, gap tarkibida ham keladi. Ya'ni u sintaksisda ham, so'z yasalişida ham qo'llaniladi.

Apolloniy Diskol (bizning eramizning II asrining birinchi yarmi)

Apolloniy Diskol bizgacha yetib kelgan yunon tili sintaksisini yaratdi. U «Sintaksis haqida» asarida yunon tili sintaksisiga oid ma'lumotlarni berdi.

Iskandariya maktabi vakillari tilning tovush tomoniga ham katta e'tibor berishdi. Ular tovushlarni akustik prinsip asosida tasvirladilar, tovush va harflarni aynan bir narsa hisoblab, ularni unli va undosh tovushlarga ajratdilar. Shunga ko'ra harflarni unli tovushlar va undosh tovushlar nomi bilan tasvirladilar. Unli harflarni (tovushlarni) o'z holicha talaf-fuz qilinadigan va o'zini alohida eshitish mumkin bo'lgan tovushlar sifatida, undosh harflarni (tovushlarni) esa unlilar bilangina talaffuz qilinadigan tovushlar sifatida qaradilar. Shuningdek, ular bo'g'in, urg'u haqida ham ma'lumot berishdi.

Tilshunoslikning grammatik davrida Iskandariya maktabi vakillari yunon tilining fonetikasi, morfologiyasi va sintaksisi bo'yicha jiddiy tadqiqot ishlarini olib bordilar va qator asarlar yaratdilar. Yunon tilshunosligida, ayniqsa, morfologiyaga oid masalalar mukammal ishlangan bo'lib, unga nisbatan fonetika va sintaksis masalalari bo'sh tadqiq qilingan. Shuningdek, Iskandariya maktabi vakillari grammatikani falsafadan ajratdilar.

Xullas, qadimda tilshunoslikning Iskandariya davri grammatikani mustaqil fan sifatida yaratdi.

Qadimgi yunon tilshunosligi (grammatikasi) hind tilshunosligi (grammatikasi) bilan bir qatorda o'z davrida arab tilshunosligiga (grammatikasiga) ta'sir qildi.

Qadimgi Rim filologlarining tilshunoslik faniga qo'shgan hissasi katta emas. Rim grammatikasi yunon grammatikasining shahobchasi sifatida maydonga keldi. Iskandariya maktabida yaratilgan yunon tili grammatikasi qadimgi rimliklar tomonidan lotin tiliga tatbiq qilindi. Yunon tilidagi deyarli barcha grammatik terminlar lotin tiliga o'girildi.

Yunon tilshunosligidagi analogiya va anomaliya maktab-laridagi munozaralar ham Rim tilshunosligida davom et-tirildi.

Qadimgi Rim tilshunosligining vakillari: Yuliy sezar, Mark Terensiy Varron, Mark Fabiy, Kvintilian, Eliya Donata, Verriy Flakk, Prissian va boshqalardir.

Yuliy Sezar (eramizdan ilgari 100-44 y).

Qadimgi Rimning taniqli davlat arbobi, lashkarboshisi va notig'i Yuliy sezar «Analogiya haqida» nomli grammatik asarini yozdi. U so'z va predmet munosabati masalasida analogiya tarafdori sifatida tanildi.

Mark Terensiy Varron (eramizdan ilgari 116-27 y).

Mark Varron 25 kitobdan iborat «Lotin tili haqida» asarini yaratdi. Shu kungacha bu asarning 6 tasi yetib keldi. Kitobda analogistlar va anomalistlar orasidagi nazariy tortishuv, munozara mukammal bayon qilinadi. U ham Yuliy sezar kabi analogiya tarafdori edi. Varron so'z o'zgarishini analogiyaga, so'z yasallishini esa anomaliyaga kiritadi.

Eliya Donata (bizning eramizgacha IV asrning o'rtalari).

Eliya Donata grammatikaga oid keng qamrovli mashhur asarini yozadi va uni «Grammatika san'ati» deb nomlaydi. Ushbu asar to'liq va qisqartirilgan variantlarda bizning zamonamizgacha yetib kelgan.

Verriy Flakk (bizning eramizning boshlari).

Rim tilshunosi Verriy Flakk leksikologiya sohasida o'zigacha bo'lgan tadqiqotlarni, tajribalarni va fikrlarni umumlashtirib, katta hajmdagi «Fe'lning ma'nosi» asarini yozdi.

Prissian (VI asr. boshlari).

Rim grammatikachisi Prissian lotin tili bo'yicha o'z davrining eng katta tadqiqoti hisoblangan «Grammatika san'ati haqida ta'limot» kitobini yaratdi.

Qadimgi Rim tilshunosligida Donata va Prissianning grammatikaga oid yaratgan asarlari lotin tili grammatikasi qurilishining mukammal bayoni sifatida juda ko'p asrlar

davomida - o`rta asrlar davri uchun namuna bo`lib xizmat qildi.

SHunday qilib, rimliklar yunonlardan namuna olib, ularga taqlid qilib, lotin tili haqida keng tadqiqot ishlarini olib bordilar. Rimliklarning ona tili bo`yicha grammatikaga oid tadqiqotlari, asosan, yunon tilidan tarjima qilingan bo`lsa - da, ularning grammatikalarida ayrim yangiliklar, yangicha qarashlar uchrab turadi. Jumladan, Rim tilshunoslari yunon tilshunoslaridan farqli holda Rim grammatikasiga alohida uslubistikani (uslubshunoslikni) kiritdilar. Rim grammatika-chilari so`z turkumiga undovlarni ham kiritdi. Ammo yunon tiliga xos bo`lgan artiklni chiqarib tashladilar. Chunki lotin tilida artikl yo`q edi. Demak, lotin tili uchun ham 8 ta so`z turkumi xos bo`lib qoldi. Rim tilshunoslari son turkumini ikkiga: tub son va tartib songa bo`lib o`rganishdi. Yuliy Sezar lotin tiliga yunon tilida mavjud bo`lmagan ablativ (ajratish) kelishigini kiritdi va kelishiklar sonini oltitaga yetkazdi.

Rim filologlari grammatikaga oid terminlarni ham yunon tilidagi terminlar asosida yaratdilar. Jumladan, yunon va rim grammatikasiga oid ayrim terminlar ruscha va o`zbekcha tarjimalari bilan quyidagilar: onoma, nomen-imya, ot; rema, verbum - glagol, fe`l (qadimgi rus tilida nutq); antonomia, pronomen-mestoimeniye, olmosh; nomen adjektivum-imya prilagatelnoye, sifat; epirryoma, adverbium-narechiye, ravish; artron, artikulum - artikl; prodesis, praepositio-predlog, old ko`makchi, old qo`shimcha; syndesmos, conjunctio-soyuz, bog`lovchi; interjectio- mejdometiye, undov; soneenta, vokales-glasnye, unlilar; symfona, consonantes - soglasnye, undoshlar va boshqalar.

Xullas, antik davr tilshunoslik maktablarining ahamiyati jahon tilshunosligi nuqtai nazaridan yuksakdir. Ushbu davr Ovrupo madaniyatining beshigi bo`lib maydonga chikdi. Qadimgi yunon va Rim tilshunosliklari keyingi davr tilshunosligining taraqqiyoti uchun katta ahamiyatga ega bo`ldi.

Iskandariya tilshunoslik maktablari vakillari gramma-tikani mustaqil fanga aylantirdilar. Ular juda katta grammatik «xom-ashyo» (material) to`plab, ot va fe`l turkumlarining asosiy kategoriyalarini aniqlab berishdi. Yunon tilshunoslari fonetika, morfologiya, sintaksis va etimologiya fanlarining asoslarini yaratdilar. Ular so`z va gap kabi muhim va murakkab lisoniy birliklarni aniqlab, izohladilar, so`z turkumlarini ajratib berdilar.

Shuningdek, antik (qadimgi) davr tilshunosligining - yunon va Rim tilshunoslik maktablarining jiddiy kamchiliklari ham bor edi. Bu davr tilshunosligi ta`limotida tilga tarixiy yondashish prinsipi yo`q edi. Ya`ni ushbu davr tilshunosligi, hind tilshunosligi kabi, tilning tarixiy taraqqiyotini tushunmas edilar. Ular yunon va Rim tillaridan boshqa tillarni tadqiq qilmadilar. Ya`ni bir til (yunon yoki Rim tillari) doirasida qoldilar, boshqa barcha tillarni esa yovvoyi, qo`pol til deb hisobladilar. Shuningdek, ular ko`pgina grammatik kategoriyalarni mantiq kategoriyalari bilan qorishtirdilar.

Aytilganlarga qaramasdan, Ovrupo grammatik ta`limoti deyarli XIX asrgacha qadimgi yunon va Rim filologlarining ta`limotlariga asoslanib keldi.

3-ma`ruza** **O`rta asrlar. Arab tilshunosligi

Reja:

1. O`rta asrlar tilshunosligi
2. Arab tilshunosligida leksikografiya masalalari.
3. Arab tilshunosligida grammatika masalalari.

Asosiy tayanch tushunchalar: Tilshunoslikning yuzaga kelishidagi amaliy ehtiyoj; arab tilshunosligining dastlabki markazlari – Kufa va Basra grammatika maktablari; arab

tilshunosligida leksikografiya sohasidagi yutuqlar; «Al - kitob» asari, Qomus – “okean” demakdir; «At - tuhfatuz zakiyatu fillug`atit turkiya» («Turkiy til haqida noyob tuhfa») asari.

O`rta asrlar V asrdan (476 yildan) boshlab, XV asrgacha (1492 yilgacha) bo`lgan davrlarni o`z ichiga oladi. Ushbu davr deyarli barcha fanlar taraqqiyotida, shu jumladan, yevropa tilshunosligida ham turg`unlik davri deb e`tirof qilinadi. Aniqrog`i, ayni davr tilshunoslik taraqqiyotida na faktik materiallar to`plashda, na mukammal nazariyalar, g`oyalar yaratishda - tilshunoslik fanining ilgarilashida muhim ahamiyatga ega bo`ldi. Buning asosiy sababi shundaki, o`rbiy yevropada mazkur davrdagi tarixiy sharoit, katolik cherkovining reaksiya tazyiqi ilm - fanning o`sishiga, rivojiga jiddiy to`squinlik qildi.

Shunga qaramasdan o`rta asrlarda shu davrgacha yozuvga ega bo`lmagan bir qator xalqlarda, masalan, got, arman, irland, qadimgi ingliz, slavyan va boshqalarda yozuv - yozuv sistemasi paydo bo`ldi.

O`rta asr Ovruposining yagona, asosiy o`rganiladigan, tadqiq qilinadigan tili lotin tili hisoblandi. Lotin tilida davlat hujjatlari tuzilar, ilmiy va badiiy asrlar yozilar, katolik cherkovidagi diniy jarayonlar amalga oshirilar edi. Bu til bilim olishning ham kaliti hisoblanardi. Lotin tili mantiqiy fikrlash maktabi deb ham tushunilardi. Lotin tili grammatikasining qoidalari va tushunchalari barcha tillar uchun umumiy hisoblanib, yangi tillar grammatikasiga ko`chirilar edi. Natijada har bir boshqa tilning o`ziga xosligi yo`qolar edi. Ammo bu davrda ushbu tilda gaplashilmas-nutqiy faollik yuritilmas edi. Ya`ni u o`lik tilga aylangan edi. SHuning uchun lotin tilining talaffuzi emas, harflari, so`zlarning yozilishi muhim edi. Lotin tili, asosan, Donata va Prissian grammatikasi asosida o`rganilar edi.

Yevropada o`rta asrlarning oxirroqlarida – XI-XII asrlarda falsafiy-lisoniy bahs-munozara avj olib ketdi. Bu munozara realizm va nominalizm ta`limotlari nomini oldi.

Ruhoniy Anselm (1033-1109) boshchiligidagi realizm ta`limotiga ko`ra faqat umumiy tushunchalargina (masalan, daraxt tushunchasi, harakat tushunchasi va b.) real mavjud. Ushbu tushunchalarga muvofiq keluvchi predmet va hodisalar esa ularning kuchsiz nusxasi, xolos. Yana ham anig`i ob`ektiv dunyo umumiy tushunchalardangina iborat. Ayni tushunchalarda qayd etilgan, ifodalangan predmet va hodisalar esa o`sha tushunchalarning yuzaki nusxasi (kopiyasi) dir.

Rossellin (1050-1110) boshchiligidagi nominalizm ta`limoti esa, haqiqatga to`la muvofiq, real tarzda faqat o`ziga xos xususiyatlarga, belgilarga ega bo`lgan narsa, predmet, hodisalargina mavjud, degan g`oyani ilgari suradi.

Bizning tafakkurimiz orqali ushbu predmet va hodisalardan chiqariluvchi umumiy tushunchalar esa, deyishadi, bu ta`limot vakillari, real, aniq mavjud bo`lmaydi. Ular inson tafakkurining mahsuli hisoblanadi, fikrlash faoliyati tufayli hosil bo`ladi, yuzaga keladi.

Pe`r Abelyar (1079 -1142) boshchiligidagi konseptualistlar (mo``tadil nominalistlar) ham mutlaqo to`g`ri holda real tarzda faqat alohida narsalar mavjud, ular umumiy tushunchalarimiz-ning asosi bo`lib xizmat qiladi, deyishadi.

Konseptualistlar umumiy tushunchalar alohida mavjud bo`lmaydi, balki real mavjud narsa - predmetlardan hosil qilinib, narsa, predmet va hodisalarning xususiyatlarini aks ettiradi, deydi. Ushbu fikr hozirda ham tilshunoslik fanida tan olingan. Chunki bu g`oya ob`ektiv haqiqatga to`la muvofiq keladi.

VII-VIII asrlarda Arabiston hududida va arablar tomonidan bosib olingan qator mamlakatlarda - Old Osiyo, Shimoliy Afrika hamda Pireney yarim orolida - jahon miqyosidagi mamlakat - Arab xalifaligi tashkil topdi.

Arab xalifaligi islom diniga asoslangan ko'pmillatli davlat bo'lib, xalifatda ish yuritish vositasi va fan tili arab tili hisoblangan.

Arab xalifaligida tilshunoslikning paydo bo'lishi va rivojlanishi, Hindistondagi kabi, amaliy ehtiyojlar bilan bog'lanadi. Ya'ni bu davrda eski yodgorliklar va Qur'on tili bilan jonli arab tili (shevalari) orasida katta farqlanish yuzaga keladi.

Bir tomondan musulmon dunyosining muqaddas diniy kitobi bo'lgan «Qur'on»ni tushunarli qilish, undagi so'zlarni to'g'ri va aniq talaffuz qilish, ikkinchi tomondan, klassik arab tilini shevalar ta'siridan saqlash maqsadida arab olimlari til masalalari bilan jiddiy shug'ullanishga kirishdilar.

Arab tilshunosligi o'z taraqqiyoti davrida hind va yunon tilshunosligi yutuqlariga, o'z an'alariga tanqidiy va ijobiy yondashgan. Arablar o'z tillarining xususiyatlaridan kelib chiqqan holda ulardan foydalanganlar.

VII-VIII asr arab tilshunosligining dastlabki markazlari Iroqning Basra va Kufa shaharlari hisoblangan. Basra va Kufa shaharlarida ikkita lisoniy maktab tashkil topgan bo'lib, ular o'rtasida tilshunoslikning ko'pgina masalalari yuzasidan «fikrlar jangi», qizg'in bahslar, munozaralar olib borilgan.

Ushbu lisoniy munozaralar tilshunoslik fanining markazi Arab xalifaligining poytaxti bo'lgan Bog'dod shahriga ko'chirilgandan so'ng to'xtagan.

Arab tilshunosligining asoschilaridan biri Basra grammatika maktabining vakili Xalil al - Farohidi (taxminan 718-791y) birinchi arab tili lug'atini yaratdi. U lug'atini «Kitobul ayn» («Ayn harfi kitobi») deb nomlab, unda grammatikaga oid muhim fikrlarni bayon etdi. Shuningdek, olim «Kitobul avomil» («Boshqaruvchilar kitobi») nomli asarni ham yozdi. Ammo bu asarlar bizgacha yetib kelmagan.

Xalil al - Farohidining shogirdi, mashhur arab tilshunosi, kelib chiqishiga ko'ra fors basralik Amir bin Usmon Sibavayxiy (733 yilda vafot etgan) o'zining salmoqli «Al - kitob» asarini yaratdi. Muallif ushbu asarda o'zigacha bo'lgan barcha tadqiqotchilarning ta'limotlarini, fikrlarini, qarashlarini umumlashtiradi. U arab tili grammatikasining tugal va mukammal ko'rinishini taqdim etadi. Ushbu asar har ikkala: Basra va Kufa maktabi vakillari tomonidan bir xilda yuqori baholangan va qadrlangan.

Kelib chiqishiga ko'ra yunon Abu-Abayda (770-837) noyob so'z va ibora, ifodalarning keng qamrovli lug'atini tuzadi.

Bog'dodlik hind Sag'ani (1181-1252) 20 tomlik lug'at yaratadi va uni «To'lqinlar toshqini» deb nomlaydi.

Misrlik ibn Mansur (1232-1311) katta hajmdagi salmoqli lug'at tuzib, uni «Arab tili» deb ataydi.

Sherozlik fors Feruzobod (1329-1414) 60 tomlik lug'at tuzgan va uni «Qomus» (Okean) deb nomlagan. Bundan keyin yaratilgan ko'plab lug'atlar ham «Qomus» nomi bilan ataladigan bo'lgan.

Yuqorida qayd etilgan fikrlardan, keltirilgan asarlardan ma'lum bo'ldiki, arab tilshunoslari leksikografiyaga alohida, jiddiy ahamiyat berganlar. Shuning uchun arab tilshunosligida leksikografik tadqiqotlar muhim o'rinni egallaydi. Arab leksikograflari ayrim predmetlarni anglatadigan sinonimlar lug'atini, masalan, qilichni anglatadigan 500 ta so'z va iboradan, arslonni anglatadigan 500 ta, tusni ifoda etadigan 400 ta so'z va iboradan tashkil topgan ko'plab turli mavzudagi lug'atlarni tuzganlar.

Demak, arab tilshunoslari leksikografiya sohasida juda katta yutuqlarga erishganlar.

Xullas, arab leksikografiyasida lug'atlar mazmuniga ko'ra olti guruhga bo'linadi: 1.

To'liq izohli lug'atlar. 2. Predmet lug'atlari (masalan, hayvonlar bilan bog'liq lug'atlar va b). 3. Sinonimlar lug'ati. 4. Noyob so'zlar lug'ati. 5. O'zlashgan so'zlar lug'ati. 6. Tarjima lug'atlari.

Arab leksikografiyasi Sharq - Eron, Turkiya, qisman hind xalqlariga ham, yevropa xalqlariga ham katta ta'sir ko'rsatdi.

Arab tilshunoslari, yunon tilshunoslaridan farqli, fonetika masalalariga g'oyat sezgirlik bilan munosabatda bo'lganlar. Ular tovush va harfni, yunonlardan farqli, qat'iyon farqlaganlar. Shuningdek, harf termini bilan faqat yordamchi so'z va affikslariga emas, balki nutq tovushini, aloma termini bilan esa tovushning yozuvdagi ko'rinishini, Ya'ni harfni ifodalaganlar.

Arablar unli va undosh tovushlarni farqlab, undoshni mohiyat, unlini esa o'tkinchi deb ta'riflaganlar va arab so'zlarida (o'zaklarida) undosh tovushlarning asosiy rol o'ynashini ta'kidlaganlar. Qiyoslang: kitob, kotib, kutub. Shunga ko'ra ular uch undoshli o'zaklarni alohida ajratganlar.

Arab tilida o'zak 3 (ba'zan 4) undoshdan iborat bo'lib, so'z va so'z formalarini yasash paytida bu undoshlar orasidagi unli tovushlar o'zgartiriladi (kitob, kotib, kutub). So'zning bunday tuzilishi fleksiya (egilish) haqidagi ta'limotni yaratishga olib keldi. Shunga ko'ra arab - yahudiy filologiyasida o'zak, so'z yasovchi elementlar tushunchasi bilan birga fleksiya haqidagi tushuncha ham paydo bo'ldi.

Arablar, hindlar kabi, tovushlarni akustik va fiziologik belgilariga ko'ra farqlaganlar. Nutq a'zolari sifatida og'iz bo'shlig'i, burun bo'shlig'i va bo'g'iz hisoblangan. Nutq tovushlarini hosil qilishda bo'g'iz, til, tanglay, milk, tish, lab xizmat qilishi ta'kidlangan.

Arab tilshunosligida sintaksis masalalari, hind va yunonlardagidek, grammatikaning eng bo'sh bo'limi hisoblangan. SHunga qaramasdan arablarda sintaksisning tekshirish ob'ekti sifatida gap, gapning struktur-semantik tahlili kuzatiladi. Ular gapning kamida ikki so'zdan- ikki otdan Yoki ot va fe'ldan iborat bo'lishini, bu so'zlar o'rtasidagi sub'ekt - predikat munosabatining o'rganilishini to'g'ri ta'kidlaydilar. Gaplarning tuzilishiga ko'ra otli, fe'lli va holli turlarga bo'linishini qayd etdilar. Otli gaplarning ot so'zdan boshlanishini (masalan, Zayd turibdi), fe'lli gaplarning esa fe'l so'zdan (masalan, turgan Zayd) boshlanishini aytadilar.

Otli gapning egasi muftado (muftado), kesim esa habar (xabar) deb nomlanadi.

Gapning ikkinchi darajali bo'laklari sifatid 1)to'ldiruvchi, 2) hol va 3) izohlovchilar ko'rsatiladi.

So'zlar o'rtasidagi sintaktik munosabatga xizmat qiluvchilar sifatida moslashuv, boshqaruv va bitishuv olinadi. Otli gaplarda ega kesim bilan moslashadi.

Arab tilshunoslari morfologiyada, Aristotel kabi, uchta so'z turkumini-ismun (ot), fe'lun (fe'l) va harfun (yuklama, yordamchi so'zlar va affikslarni) ajratadilar. Otni keng ma'noda olib, uning tarkibiga ot, sifat, olmoshlarni ham kiritadilar.

Otlarni atoqli va turdosh otlarga, turdosh otlarni esa aniq va mavhum otlarga ajratadilar. Otlarning son, egalik, kelishik kategoriyalari ancha mukammal tasvirlanadi. Otlarning kelishik kategoriyalari sifatida tushum kelishigi (-ni), jo'nalish kelishigi (-ga, -ka, -g'a), o'rin va payt kelishigi (-da), chiqish kelishigi (-dan) va birgalik kelishigi (bila) qayd etiladi. Qaratqich kelishigi alohida izofa hodisasi sifatida tushuntiriladi. Bosh kelishik haqida so'z yuritilmaydi.

Arab grammatikasining morfologiya qismi Sibavayxiy asarida puxta ishlab chiqilgan. Aniqrog'i, u morfologiyaga oid quyidagi masalalarni tadqiq qiladi: 1. So'z turkumi. 2. O'zakning tuzilishi. 3. Ot va ularning tasnifi. 4. Fe'l va uning shakllari va boshqalar.

Arab tilshunoslarining tadqiqotlarida fe'l markaziy o'rinlardan birini egallaydi. Sibavayxiy o'z ishlarida fe'lning qator grammatik kategoriyalari: o'timlilik, o'tim-sizlik, nisbat, shaxs, son va boshqalarni qayd etadi. Fe'llarni tuzilishiga ko'ra tub va yasama fe'llarga ajratadi.

Arablarda sonlar birliklar, o'nliklar, yuzliklar va mingliklarga bo'linadi. Olmoshlarning kishilik va o'zlik olmoshlari qayd etiladi, ularning ichki turlari (masalan, kishilik olmoshlarining uch shaxsi: man, san, o'z, biz, siz, ular) beriladi.

Arab tilshunoslarining asosiy tadqiqot ob'ektlaridan biri sifatida arab tilining lug'at tarkibi kuzatiladi. Arab leksikologlari so'zlarni turli nuqtai nazardan o'rganadilar. Bu holda ular so'zlarning tuzilishini, ma'nosini, kelib chiqishini, qo'llanish darajasini hisobga oladilar, shunga ko'ra so'zlarga baho beradilar.

Arablar so'zlarning bir ma'noli va ko'p ma'noli bo'lishini aytadilar. Ular so'zlarning ko'p ma'noliligi ayni bir so'zning turli joylarda turli predmet va hodisalarni anglatishidan hosil bo'lishini, Ya'ni shuning natijasi ekanligini ta'kidlaydilar. So'zlarning to'g'ri va ko'chma ma'nolarga ega bo'lishini aytib, ko'chma ma'no hosil bo'lishining 12 usulini ishlab chiqadilar.

Arab leksikologiyasida sinonim va antonim so'zlarga alohida e'tibor beriladi va tadqiqotlarda keng o'rin ajratiladi.

Arab tilshunoslari, asosiy e'tiborni o'z ona tillariga qaratishdan tashqari, fors, mo'g'ul va turkiy til masalalari bilan ham shug'ullanganlar.

Turkiy til masalalari bo'yicha tilshunos Asiruddin Abu Hayyon al - Andalusiy (1256-1344) qator asarlar yaratdi. Ma'lumotlarga qaraganda bu asarlarning o'ndan ortig'i bizgacha yetib kelgan. Masalan, 1. «Kitobul af'ol fillisoniy turkiya» («Turk tilidan ish kitobi»). 2. «Kitob zahvul mulk finnahvit turkiya» («Turk sintaksisi sohasidan yorqin kitob»). 3. «Adduratul mudita fil lug'atit turkiya» («Turk tili tarixi») 4. «Kitob al idroki lisonul atrok» («Turklar tilini tushunish kitobi»).

«Turklar tilini tushunish» kitobi 1312 yilda arab tilida yozilgan bo'lib, kirish, lug'at va grammatika bo'limlaridan tashkil topgan. Muallif asarning kirish qismida til sistemasining tuzilish elementlari - tashkil qiluvchilari sifatida lug'at tarkibini, morfologiya va sintaksisni ko'rsatadilar. Ya'ni u alohida olingan so'zlarning ma'nolarini, so'zlarning turlanishi va tuslanishining qoidalarini hamda so'z birikmalarini qayd etadi.

Asarning lug'at qismida turkiy so'zlar arab alfaviti tartibida joylashtirilgan bo'lib, unda 3000 ga yaqin so'z mavjud.

Asarning morfologiya qismida so'z turkumlari haqida fikr yuritiladi. Bunda ot, fe'l va harf (yordamchi so'zlar va affikslar) alohida qayd etiladi. Turkiy tillarning so'z yasash, so'z o'zgartirish va forma yasash kategoriyalari haqida ma'lumot beriladi.

Asarda sintaksisning so'z birikmasi ta'limotiga to'xtab o'tiladi.

Turkiy tilga bag'ishlangan muallifi noma'lum «At - tuhfatus zakiyatu fillug'atit turkiya» («Turkiy til haqida noyob tuhfa») asari ham bo'lib, u XIV asrga oid deb taxmin qilinadi. Arab tilida yozilgan bu manba prof. S.Mutallibov tarjimasida o'zbek tilida 1968 yilda Toshkentda nashr qilingan. 1978 yilda esa asar akad. E.Fozilov va M.T.Ziyayevlar tomonidan rus tiliga Hgirilib, «Изъсканный дар тюркскому языку» nomi ostida (akad. A.N.Kononov muharrirligida) Toshkentda chop etildi.

Asarda qipchoq shevasining lug'at tarkibi va grammatik qurilishi tasvirlanadi. Tadqiqot uch bo'limdan: 1. Qisqacha kirish. 2. Lug'at va 3. Grammatikadan tashkil topgan.

Manbaning kirish qismida til va jamiyat masalasiga e'tibor qaratilib, tilning jamiyatdagi vazifasi, o'zni uning tafakkur bilan bog'liqligi haqida fikrlar beriladi.

Muallif: «Inson hayvondan faqat tushunish va til (soʻzlash, bizningcha-nutq R.R) bilangina farq qiladi», - deydi. Demak, fikrlash va til (nutq) qobilyati faqat insongagina xos ekanligi taʼkidlanadi. Binobarin, inson ana shu qobilyatiga koʻra oʻzgaralar bilan, jamiyat aʼzolari bilan aloqaga kirishadi, oʻzaro aqliy, lisoniy munosabatda boʻladi.

Ishning kirish qismida, shuningdek, grafika - yozuv bilan bogʻliq ayrim masalalar hamda baʼzi tovushlar haqida, tovush-larning fiziologik - talaffuz xususiyatlari hamda talaffuz vaqtida tushib qolish xususiyatlari haqida maʼlumot beriladi. Masalan, d: ichir (asli ichdir); b: agar (asli arabcha ab-gar); r: bila (asli birla, birlan); q: sichan (sichqan), tashari (tashqari), bashar (bashqar); k: ichari (ichkari); ng: aliz (alingiz).

Asarning lugʻat boʻlimida uch mingta turkiy soʻz qayd etiladi. Ular arab tiliga tarjima qilinadi, maʼnolariga alohida eʼtibor beriladi.

Manbaning grammatikaga oid boʻlimida muallif, asosan, morfologiyaga katta eʼtibor beradi. Ishda turkiy til grammatikasi arab tili grammatikasiga qiyoslanadi. Aniqrogʻi, arab tili grammatikasi asosida turkiy til grammatikasi tahlil qilinadi.

Asarda turkiy tildagi soʻzlar arab tili grammatikasi asosida uch turkumga ot (ismun), feʼl (feʼlun) va yordamchi soʻzlar (harfun)ga ajratiladi. Sifat, son va olmoshlar arab tili anʼanasiga muvofiq ot turkumi tarkibiga kiritiladi. Ot maʼno jihatdan atoqli, turdosh, jamlovchi va kichraytish otlariga ajratiladi. Otlarning grammatik kategoriyalari: son, egalik va kelishik kategoriyalari haqida yetarli darajada maʼlumot beriladi. Otlarning son jihatdan birlik va koʻp-likka ega ekanligiga eʼtibor qaratiladi. Qiyoslang: at – at-lar; epchi – epchilar (ayol - ayollar).

Otlarda egalik shakllari birlik va koʻplik koʻrinishiga, tuzilishiga ega ekanligi aytiladi. Qiyoslang: bashim, koʻzim-bashimiz, koʻzimiz; bashing, koʻzing - bashingiz, koʻzingiz; bashi, koʻzi - bahlari, koʻzlari.

Asarda beshta kelishik kategoriyasi qayd etiladi. Bular: 1. Tushum kelishigi. 2. Joʻnalish kelishigi (-gʻa, -ga, -qa,-ka,-a, ust). 3. Oʻrin-payt kelishigi (-da). 4. Chiqish kelishigi (-tan,-dan). 5. Birgalik kelishigi (bila).

Asarda sifat haqida maʼlumot beriladi hamda belgining eng ortiqligini ifodalovchi shakllar: -roq, -rak affikslari keltiriladi.

Olmoshlarning - kishilik olmoshlarining uch shaxsi: man, san, oʻz; biz, siz, oʻzlar - qayd etiladi.

Asarda son turkumining toʻrtta darajasi keltiriladi. Bu-lar: birliklar: bir, ikki, uch, besh...; oʻnliklar: oʻn, yigirma, qirq, elli...; yuzliklar: yuz, ikki yuz, uch yuz, toʻrt yuz...; mingliklar: ikki ming, uch ming, toʻrt ming... va boshqalar.

Muallif «At - tuhfa» asarida feʼl (feʼlun) turkumiga atroflicha toʻxtaladi. Feʼl turkumining qator grammatik kategoriyalari: zamon, mayl, boʻlishli-boʻlishsizlik, shaxs, oʻtim-lilik, nisbatlar haqida fikr yuritadi.

Ishda feʼlning ancha murakkab boʻlgan nisbat kategoriyasi-uning majhullik, birgalik, orttirma va oʻzlik nisbatlari haqida maʼlumot beriladi.

Ishda feʼlning oʻtgan zamon, hozirgi zamon va kelasi zamon kategoriyalari ham atroflicha yoritiladi.

«At - tuhfa» da harfun - yordamchi soʻzlar masalasiga ham eʼtibor beriladi. Turkiy tilda dagʻi, taqi, yoʻqsa, yoʻq, ya, ammo kabi soʻzlar bogʻlovchi boʻlib kelishi aytiladi. Yuklamalar haqida fikr yuritilgan boʻlimda faqat taʼkid Yuklamalarigina emas, balki, umuman maʼnoni kuchaytirish usullari haqida fikr beriladi. Qiyoslang: biy-biy (bek-bek); al-al; uk-uk.

Turkiy tilda undovlarning uchta ekanligi aytiladi. Bular: ey, abav, abu. Masalan: A kichi! «Ey odam!»

«At - tuhfa» asarida grammatikaga – sintaksisga oid ma'lumotlar ham berilgan bo'lib, uning asosini gap haqidagi fikrlar tashkil qiladi. Gaplar otli va fe'lli gaplarga ajratiladi. Gapning zaruriy, tarkibiy qismlari sifatida ega (mubtado) va kesim (xabar beriladi). Muallif: Biy uydadir, gapini sintaktik jihatdan mutlaqo to'g'ri ega (biy) va kesim (uydadir) kabi bo'laklarga ajratadi.

Ishda, asosan, so'roq gaplar haqida fikr yuritiladi. So'roq gaplarning o'ziga xos xususiyatlari, hosil bo'lishi, so'roq vositalari haqida fikrlar beriladi. Masalan, Biylar keldilarmi? Nadan kularsan? Necha aqchadir? va boshqalar.

Xullas, arab tilshunosligi, umuman, jahon tilshunosligi tarixida yorqin iz qoldirgan bo'lib, yevropaga hind tilshunosligiga nisbatan ancha oldin ma'lum bo'lgan.

XIII asrning o'rtalarida (1258) arab xalifaligining poytaxti bo'lgan Bog'dod mo'g'ullar tomonidan bosib olinadi. Natijada xalifalik o'z ichida alohida davlatlarga bo'linib ketadi. Shu bilan arab madaniyatining klassik davri o'zining nihoyasiga yetadi.

4-ma'ruza

Arab tilshunosligining rivojida O'rta Osiyolik allomalarning xizmati

Reja:

1. Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sinolarning lisoniy qarashlari.
2. Mahmud Koshgariy, Mahmud az Zamaxshariy, Alisher Navoiy va Mirzo Mehdixonlarning lisoniy tadqiqotlari, ularning turkiy va o'zbek tilshunosligi tarixidagi o'rni.

Asosiy tayanch tushunchalar: «Fanlar tasnifi» (yoki «Fanlar tasnifi haqidagi so'z») kitobi haqida; **Til – so'zlovchi istagini eshituvchiga yetkazuvchi tarjimon; nutq tovushlari va nutq organlarini;** «savt» va «harf» tushunchalari; «Devon»dagi turkiy til va dialektlar tasnifi; Koshgariy metafora – o'xshashlik asosida ma'no ko'chishi haqida; Zamahshariyning «Al-Mufasssal» asari haqida.

O'rta Osiyolik mashhur allomalarning jahon madaniyati, ma'rifati-ilm-faniga qo'shgan hissasi ulkandir. Jahon tan olgan buyuk allomalar: Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Mahmud Koshgariy, Mahmud az- Zamahshariy, Alisher Navoiy va boshqalarning tilshunoslik fani taraqqiyotidagi xizmatlari kattadir.

Qomusiy olim Abu Nasr Forobiy (873-930) yaratgan asarlar ichida «Fanlar tasnifi» (Yoki «Fanlar tasnifi haqidagi so'z») kitobi tilshunoslik masalalariga bag'ish-langanligi bilan ajralib turadi.

Buyuk alloma tilshunoslikning fonetika, morfologiya, sintaksis, orfografiya, orfoepiya va uslubistika kabi bo'limlari haqida dastlabki tushunchalarni bergan. Forobiy fonetika haqida fikr yuritir ekan, nutq tovushlari, tovushlarning undosh va unli turlari, undosh tovushlarning paydo bo'lishi, o'rni, unli tovushlar va ularning xususiyatlari, so'zga qo'shimchalar qo'shganda yuz beradigan tovush o'zgarishlari, so'zning fonetik meyor haqida fikr yuritadi.

U leksika yuzasidan ma'lumot berar ekan, leksik birlik bo'lgan so'z masalasiga, so'z ma'nolarining tasnifi masalasiga to'xtaladi. Ya'ni so'z ma'nosining ikki turini: sodda va murakkab bo'lishini ko'rsatadi. Sodda ma'noli so'zlarga: odam, hayvon, gul, ovqat, osmon kabi atash vazifasini bajaruvchi alohida so'zlarni kiritsa, murakkab ma'noli so'zlarga: narsa va uning belgisini bildiruvchi - Bu odam – bilimli, bu gul - o'simlik kabi ifodalarni kiritadi.

Forobiy morfologiya masalasida soʻzlarni arab tilshunosligiga asoslangan holda ot, feʼl va harflarga ajratadi. Otlarni ikkiga: atoqli va turdosh otlarga boʻladi. Aniqrogʻi, sodda maʼnoli soʻzlarni ikkiga ajratadi: 1) atoqli otlar: Zayd, Amr; 2) turdosh otlar: odam, hayvon, ot va boshqalar. Otlarga son kategoriyasi (birlik, ikkilik, koʻplik), feʼllarga zamon (oʻtgan, hozirgi, kelasi zamon) kategoriyasi xosligini taʼkidlaydi.

U sintaksis masalasida soʻz birikmasi haqida, nutqning qismlarga boʻlinishi, soʻzlarning qanday birikish qoidalari va hukm bildirishi, soʻzlarning qoʻshilish turlari haqida fikr yuritadi.

Forobiy orfografiya masalasida soʻzlarning yozilish qoidalari yuzasidan ham dastlabki maʼlumotlarni beradi.

Forobiy sheʼriyat - sheʼr haqida fikr yuritar ekan, sheʼrning yozilish oʻlchovlari, Yaʼni sheʼrning yozilishidagi toʻliq va notoʻliq oʻlchovlar, qaysi oʻlchov yoqimli va chiroyli ekanligi, umuman, sheʼr tovush va boʻgʻinlardan tashkil topishi haqida fikr bayon qiladi.

Forobiy ulugʻ faylasuf olim sifatida umumiylik va xususiylik dialektikasi nuqtai nazaridan tilga, lisoniy hodisalarga ham murojaat qiladi.

U ot, feʼl va yuklama kabi soʻz turkumlarining arab tilida ham, yunon tilida ham mavjudligini aytib, buni umumiylik sifatida talqin qiladi. Ayni vaqtda arab tilshunoslari ushbu soʻz turkumlarini shu til hodisalari, birliklari asosida tahlil qilsalar, yunon tilshunoslari esa qayd etilgan morfologik kategoriyalarni oʻz ona tili materiallari asosida oʻrganishlarini taʼkidlaydiki, bu jarayon xususiylik sifatida namoyon boʻladi. Binobarin, dialektik falsafaning umumiylik va xususiylik kategoriyasi tilning muayyan tushunchalari orqali oʻzining isbotini, tasdigʻini topadi.

Oʻrta asr yevropasida Aliborona nomi bilan mashhur boʻlgan qomusiy alloma xorazmlik Abu Rayhon al - Beruniy (937-1048), maʼlumotlarga qaraganda, 150 dan ortiq asar yaratgan. Ushbu asarlar matematika, fonetika, kimyo, astronomiya, joʻgʻrofiya, tibbiyot, adabiyot, musiqa, riyoziyot va tilshunoslik kabi qator sohalarga oid boʻlib, jahon ilm-fanining durdonalari sifatida qadrlanadi.

Abu Rayhon Beruniyning lisoniy qarashlari «Saydana» nomli asarida beriladi. Anigʻi, ushbu asar dorivor oʻsimliklar, hayvonlar va madanlar tavsifiga bagʻishlangan boʻlib, unda dorivor moddalarning bir necha tillardagi nomlari keltiriladi. Buyuk alloma ushbu asarda dorivor moddalarning bir necha tillarda qanday nomlanishinigina bayon qilib qolmasdan, balki ushbu moddalarning har bir tildagi mahalliy, Yaʼni har bir shevadagi nomlanishini ham alohida koʻrsatib beradi. Demak, muallif predmet va uning nomi munosabati masalasiga alohida ahamiyat beradiki, ayni masala qadimgi tilshunoslik davridan to shu kungacha ham til haqidagi fanning eng dolzarb muammolaridan biri boʻlib kelmoqda.

Beruniy sheʼriyat masalalari bilan ham shugʻullanadi, asarlar yaratadi, oʻzi ham sheʼr ijod qiladi. U «Saydana» asarida qator shoirlarning sheʼriyatidan namunalar keltiradi.

Beruniy asardagi 29 bob va 1116 maqolada dorivor moddalarning nomiga izoh beradi. Har bir bob bir harfga bagʻishlanadi. U asarda 4500 dan ortiq arabcha, yunoncha, suriyacha, forsha, xorazmiycha, soʻgʻdcha, turkcha va boshqa tillardan oʻsimlik, hayvon, dorivorlar nomlarini toʻplaydi va izohlaydi. Demak, «Saydana» asari ayni vaqtda dorivor moddalar nomlarining izohli lugʻati sifatida ham qadrlanadi. Muallif asarda dorivor moddalar nomini arab alifbosi tartibida joylashtiradi. Bir harf bilan boshlanuvchi bir necha soʻz boʻlsa, ular shu harf bobida ichki alfavit asosida beriladi. Mazkur lugʻat ham izohli, ham tarjima, ham etimologik, ham dialektologik lugʻat sifatida alohida ahamiyatga egadir.

Ovropoda Avitsenna nomi bilan mashhur boʻlgan va Sharqda ulugʻlab, «SHayhurrais» nomi bilan atalgan vatandoshimiz Abu Ali ibn Sino (980-1037) turli sohalarda, shu jumladan, tilshunoslik bobida ham bir qancha asarlar yaratdi.

Qomusiy alloma Ibn Sino: 1) «Kitobi al milh finnahv» («Oʻtkirlik sintaksisda ekanligi kitobi») 2) «Kitob lisonul arab» («Arab tili kitobi») 3) «Asbobi xudut al xuruf» («Tovushlarning chegaralanish sabablari») kabi tilshunoslikka oid qator asarlar qoldirdi.

SHu kungacha «Asbobi hudut al huruf» asarining toʻrtta nashri: Qohira (2), Tiflis nashri va Toshkent nashrlari maʼlum.

Asarning Toshkent nashrini tayyorlashda prof. A.Mahmudov va prof. Q.Mahmudovlarning xizmatlari katta boʻldi.

Ushbu asar kirish va olti bobdan tashkil topgan. Manbada tovushning hamda nutq tovushlarining paydo boʻlish sabablari, boʻgʻiz va tilning anatomiyasi, ayrim arab tovushlarining paydo boʻlishidagi oʻziga xosliklari, ushbu tovushlarga oʻxshash nutq tovushlari hamda tovushlarning nutqiy boʻlmagan harakatlarda eshutilishi kabilar haqida fikr yuritiladi.

Ibn Sino tovushning hosil boʻlishida havoning toʻlqinsimon harakati sabab ekanligini toʻgʻri koʻrsatadi. Aniqrogʻi, artikulyatsiya oʻrnidan havoning siqilib chiqishi natijasida nutq tovushlari yuzaga keladi.

U fizikaviy tovushlar bilan nutq tovushlarini bir-biridan farqlaydi. Fizikaviy tovushlarni «savt», nutq tovushlarini esa «harf» soʻzlari-terminlari bilan nomlaydi. Fizikaviy tovushning ham, nutq tovushining ham havoning toʻlqinsimon harakati sababli hosil boʻlishi taʼkidlanadi.

Demak, bu tovushlarning yuzaga kelishida havoning toʻlqinsimon harakatlanishi umumiylik hisoblanadi. Ayni vaqtda bu umumiylikning xususiyligi shundaki, savtlardan - fizikaviy tovushlardan farqli holda harflarning – nutq tovushlarining hosil boʻlishida muayyan nutq aʼzolari ishtirok qiladi. Demak, nutq tovushlari nutq aʼzolari orqali, bevosita ularning ishtirokida yuzaga keladi.

Ibn Sino harflarni – nutq tovushlarini unli va undosh tovushlarga ajratadi. Unlilar miqdorini uchta, undoshlar miqdorini esa yigirma sakkizta deb belgilaydi. Undoshlar haqida mukammal maʼlumot beradi. Umuman, Ibn Sinoning fonetika sohasida yaratgan ishlarini, bayon qilgan fikrlarini, ayniqsa, uning tovushlarni unli va undosh tovushlarga ajratilishini jahon tilshunosligi taraqqiyotiga qoʻshgan salmoqli hissasi sifatida baholash lozim.

Mahmud Koshgʻariy Oʻrta Osiyoning XI asrida yashab ijod etgan buyuk allomasidir. U turkiy tillarning qiyosiy grammatikasi va leksikologiyasiga asos soldi, fonetikasi boʻyicha qimmatli maʼlumotlar qoldirdi.

Mahmud Koshgʻariy turkiy tilshunoslikning ensiklo-pediyasi hisoblangan mashhur «Devonu lugʻatit turk» («Turkiy soʻzlar devoni») asarini yaratdi. Shuningdek, shu kungacha topilmagan «Javohirun nahv fi lugʻatit turk» («Turkiy tillar sintaksisining javohirlari») nomli asarini ham yozgan.

Arab tilidan K.Brokkelman tomonidan nemis tiliga tarjima qilinib, 1928 yilda Leypsigda, Bosim Atalay tomonidan turk tiliga tarjima qilinib, 1939 yilda Anqarada nashr qilingan «Devonu lugʻatit turk» asari prof. S. Mutallibov tomonidan oʻzbek tiliga oʻgirilib, 1960-1963 yillarda Toshkentda nashrdan chiqdi.

Mahmud Koshgʻariyning «Devoni» akad. A.N.Kononov, prof. H.Neʼmatov, prof. F. Abdullayev, prof S.Usmonov, prof. A.Kondrashov, prof.A.Nurmonov va boshqalarning taxminicha 1072- 1078; 1078- 1083; 1071- 1073; 1073- 1074; 1076- 1077 yillarda yozilgan. Xulosa bitta, asar XI asrning ikkinchi yarmida tilshunoslik maydoniga kirib kelgan.

Tilni kishilar oʻrtasidagi aloqa vositasi sifatida, jamiyat hayotini aks ettiruvchi koʻzgu sifatida tushungan Mahmud Koshgʻariy oʻzining mashhur «Devon»ida aynan bir davrga oid boʻlgan turlicha turkiy tillar hodisalarini, faktlarini sinxron - qiyosiy metod asosida

solishtiradi, taqqoslaydi. Chunki o`sha davrda aynan mana shu metod arab tilshunosligida juda keng tarqalgan bo`lib, bu arab tilining ko`p shevali til ekanligi xususiyatidan kelib chiqadi.

«Devonu lug`atit turk» asarida turkiy tilshunoslik tarixida birinchi marotaba turkiy til va dialektlarning tasnifi ham beriladi.

Xullas, Mahmud Koshg`ariy o`zining «Devon»i bilan sinxron - qiyosiy tilshunoslikka asos soldi, ayni tilshunoslikning buyuk vakili sifatida tanildi.

Mahmud Koshg`ariy sinxron - qiyosiy metod bilan qurollangan holda turkiy qabilalarni kezib, asosiy diqqat-e`tiborini ularning tillaridagi umumiy va farqli xususiyatlarga qaratadi. Shuningdek, u turkiy qabilalarning joylashish o`rni haqida ham qimmatli, asosli jo`g`rofiy ma`lumotlar beradiki, bu «Devon»dagi faktlarning, fikrlarning, qarashlarning ob`ektivligini ta`minlaydi. Aytilganlar «Devon»ning juda katta mehnat evaziga yaratilganligidan xabar beradi.

Tilshunoslikning barcha sathlari bo`yicha qiyosiy tadqiqot ishlarini olib borgan Mahmud Koshg`ariyning «Devon»i muqaddima va lug`at qismlaridan tashkil topadi.

«Devon»ning kirish qismida asarning tuzilishi haqida, Shuningdek, SHimoliy Xitoydan tortib, butun Movarounnahr, Xorazm, Farg`ona, Buxorogacha tarqalgan katta hududdagi urug`lar, qabilalar va ularning tillari haqida, bu tillarning fonetik va grammatik xususiyatlari haqida ma`lumotlar beriladi.

«Devon»ning asosiy lug`at qismida esa 9 mingga yaqin turkiy so`z arab tiliga tarjima qilinib, izohlanadi, ularning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari haqida muhim fikrlar bayon qilinadi.

Mahmud Koshg`ariy turkiy tillar – so`zlar fonetikasi – tovushlar haqida fikr yuritir ekan, tovushlarni harflardan qat`iy farqlaydi, tovushlarning fiziologik va akustik xususiyatlari haqida fikr yuritadi. U arab yozuvi sistemasidagi harflarning turkiy tillardagi mavjud tovushlarni ifodalash uchun yetarli emasligini aytib, arab yozuviga yangi belgilar kiri-tadi. Aniqrog`i, arab yozuvidagi 18 harfni – shu harflardan yet-titasi ustiga maxsus qo`shimcha belgi qo`yish orqali 25 taga yet-kazadi. Natijada 25 ta tovush o`zining yozma - harf shakliga, ifodasiga ega bo`ladi.

Alloma undosh tovushlar haqida gapirib, undoshlarning sodda va murakkab bo`lishi, jarangli va jarangsizligi, qattiq va yumshoqligi, undoshlarning ketma – ket kelishi: katta, oppoq (geminatsiya) – kabi masalalarga to`xtaladi. Shuningdek, u singar-monizm, tovush tushishi, almashinishi, assimilyatsiya, metateza, reduksiya kabi bevosita tovushlar bilan bog`liq fonetik jara yonlar haqida ham fikr yuritadi.

Mahmud Koshg`ariy til va nutqning asosiy birligi bo`lgan so`z masalasiga leksikolog, semisiolog, leksikograf sifatida to`xtalar ekan, bunda u asosiy diqqat-e`tiborni tilshunoslikning eng muhim va eng murakkab masalalaridan biri bo`lgan so`z ma`nosiga, so`zning ko`p ma`noliligiga, so`z ma`nosining ko`chishiga, so`z ma`nosining izohi kabi o`ta jiddiy masalalarga qaratadi. Ya`ni olim «Devon»da so`zning muayyan ma`no angla-tishdek eng muhim xususiyatidan kelib chiqib, so`z ma`nosi bilan bevosita bog`liq bo`lgan omonimiya, sinonimiya va antonimiya hodisalari haqida, so`z ma`nosining ko`chishi bilan bog`liq bo`lgan metafora, metonimiya, sinekdoxa, funksiyadoshlik kabi ma`noning ko`chish usullari haqida, so`z ma`nosining kengayishi va torayishi haqida fikr yuritadi, turkiy tillardan qator misollar keltiradi, fikrini isbotlaydi. Masalan, «Devon»da o`t so`zi omonim sifatida qayd etiladi va quyidagi omonimik ma`nolarda qo`llanilishi aytiladi. Qiyoslang: o`t-dori (u dori tomdirdi); o`t-o`simlik (qo`y o`tni yeb tugatdi). Erik-eriydigan, eruvchan (masalan, yog` va boshqa eriydigan narsa); erik-chaqqon, yo`rg`a (masalan, chaqqon, g`ayratli odam, yo`rg`a ot).

Mahmud Koshg`ariy antonim so`zlarga ham to`xtalib, chivgin (to`q tutuvchi,

semirtiruvchi, kuchli, masalan, ovqat) soʻzining maʼno zidi – antonimi sifatida kevgin (toʻq tutmaydigan, kuchsiz, masalan, ovqat, osh) soʻzini keltiradi. Yaʼni soʻzlarning biri «kuchli» (koʻp quvvatli) maʼnosini bersa, ikkinchisi «kuchsiz» (kam quvvatli) maʼnosini anglatadi.

Muallif «Devon»da sinonimik munosabatdagi soʻzlar sifatida quyidagilarni qayd etadi: ishlar, uragʻ ut, oʻxshagʻu (xotin kishi maʼnosida); oʻpdi, ichdi (ichmoq maʼnosida); ilishdi, asishdi (osmoq maʼnosida). Mahmud Koshgʻariy metafora-oʻxshashlik asosida maʼno koʻchishiga tugʻmoq feʼlini keltiradi. Yaʼni ushbu soʻz faqat insonga nisbatan emas, balki qoʻllanish vaqti jihatdan ancha keyin, tashqi oʻxshashlik asosida, hayvonga nisbatan ham ishlatilishi haqida maʼlumot beradi.

U maʼno koʻchishining metonimiya usuliga toʻxtalib, bulut, osmon va ogʻil soʻzlarini keltiradi. Yaʼni bulut, osmon soʻzlari yomgʻir maʼnosida qoʻllansa, ogʻil soʻzi goʻng, qiy maʼnosida ishlatilishini aytadi.

Alloma maʼnoning kengayishiga tugʻmoq soʻzini keltirib, bu soʻz faqat odamlarga nisbatan emas, balki keyinchalik hayvonga nisbatan ham qoʻllanganligini aytadi. Bundan soʻzning qoʻllanish qamrovi, muayyan predmet bilan bogʻlanishi, uni anglatish faolligi kengayganligi maʼlum boʻladi.

Soʻz maʼnosining torayishi sifatida esa sobon soʻzini keltirib, ayni soʻzning qoʻshga nisbatan ham, omochga nisbatan ham - har ikkala boshqa-boshqa predmetlarga nisbatan ishlatilgani, soʻng esa faqat omochni anglatish uchun qoʻllanishini tushuntiradi.

«Devon»dagi morfologiyaga oid tadqiqotlarga kelganda, asarda soʻzlar, oʻsha davr arab tilshunosligi anʼanalariga koʻra, uch turkumga ajratiladi. Yaʼni bular ot, feʼl va yordamchi soʻzlar. Soʻz turkumlaridan, ayniqsa, feʼl bilan bogʻliq qator masalalar atroflicha oʻrganiladi. Bunda u feʼl yasalishi, feʼl nisbatlari, feʼl mayllari, feʼl zamonlari masalasiga alohida eʼtibor beradi, qimmatli maʼlumotlar keltiradi.

Xullas, Mahmud Koshgʻariy oʻz davrining ulkan tilshunosi sifatida jahon tilshunosligi tarixida yorqin iz qoldirgan buyuk allomadir.

Abul Qosim Mahmud ibn Umar az - Zamaxshariy

Musulmon Sharqida «Ustod ul-arab va-l ajam» (Arablar va gʻayri arablar ustози), «Faxru Xvarazm» (Xorazm faxri) kabi sharaflı nomlar bilan mashhur boʻlgan Oʻrta Osiyolik allomalardan yana biri Mahmud az - Zamaxshariydir (1075-1143).

Mahmud az - Zamaxshariy Xorazmning Zamaxshar qishlogʻida dunyoga keldi. Uning yoshlik yillari ilmu fan va madaniyat taraqqiy qilgan davrga toʻgʻri keldi. Zamaxshariylar oilasi dindor, hurmatga sazovor ziyoli oilalardan edi. SHunga koʻra u dastlabki bilimini Zamaxsharda-oʻz ota-onasidan oladi, xat-savodli boʻladi. Mahmud oʻz bilimini oshirish, ilm-fan bobida mukammal boʻlish maqsadida Xorazmga (Urganchga, soʻngra esa Buxoroga) yoʻl oladi. Ushbu shaharlardagi madrasalarda oʻzining maʼnaviy-maʼrifiy saviyasini oshiradi. Bilimni yanada chuqurlashtirish maqsadida Isfaxon, Bogʻdod, Makka, Marv, Nishopur, SHom, Hijoz va Iroq kabi ilm-fan, madaniyat taraqqiy qilgan shaharlarda boʻladi, yetuk allomalardan, olimu fozillardan ilm-fan sirlarini oʻrganadi, tinimsiz mehnat qiladi, doimiy izlanishda boʻladi. SHunga koʻra Mahmud az - Zamaxshariy oʻz zamonasining buyuk allomasiga, ilm-fan homiysiga, dongʻi ketgan mashhur kishisiga aylandi.

Buyuk alloma avlodlar uchun ulkan boy ilmiy meros qoldirdi. U tilshunoslik, lugʻatshunoslik, joʻgʻrofiya, adabiyot, aruz, tafsir, hadis, fikh va qiroat ilmiga oid 50 dan ortiq asar yaratdi, koʻplab sheʼrlar yozdi.

Mashhur tarixchi Ibn al-Qiftiy Mahmud Zamaxshariy haqida shunday deydi: «Xudo rahmat qilgʻur az - Zamaxshariy ilmu adab, nahv va lugʻat bobida oʻzgalarga misol (namuna) boʻladigan alloma edi», desa, Misr tarixchisi ibn Tagʻriberdi esa Mahmud Zamaxshariy «shayx, buyuk alloma, oʻz davrining yagonasi, oʻz asrining eng peshvosi va imomi boʻlgan»,

deydi.

Buyuk imom Zamaxshariy tilshunoslik bobida ham qator asarlar yaratdiki, bu asarlar dunyo tilshunosligi fanida alohida qadrlanadi.

Mahmud az - Zamaxshariyning tilshunoslikka oid asarlari quyidagilar:

1. «Al - mufassal fi san'at il-i'rob» («Fleksiya san'ati haqida mufassal kitob»)
2. «Al - muhojat bil - masoil an - naxviya av al- axajiy an - nahviya» («Grammatik masalalarga oid jumboqlar»)
3. «Al-unmuzaj fi-n-nahvi» («Grammatik namunalar haqida»)
4. «Samiym ul-arabiya» («Arab tilining negizi»)
5. «Al-mufrad va-l-muallif fi-n-nahvi» («Gramma-tikada birlik va ko'plik»)
6. «Al-mufrad va-l murakkab fi-l-arabiya» («Arab tilida birlik va ko'plik»)
7. «Al-amaliy fi-n-nahvi» («Grammatik qoidalarda orfografiya»)
8. «Diyvon ut-tamoyil» («Assimilyatsiya haqida devon»)

Arab tili grammatikasiga oid asarlar ichida Zamaxshariyning bir yarim yil davomida Makkada yaratgan «Al - mufassal» (1121) kitobi alohida o'rin tutadi. Ayni asar arab tilining morfologiyasi va sintaksisiga oid tadqiqot bo'lib, u musulmon olamida mashhur bo'lgan va yuksak baholangan.

Zamaxshariyning «Al-Mufassal» asarida grammatikaga oid masalalar so'z turkumlari-ot, fe'l va Yuklamalar orqali o'rganilgan. Asarning har bir bo'limida morfologiya va sintaksis masalalari ko'rib chiqilgan. Asar fonetika bo'limi bilan yakunlanadi.

Ushbu asarning bir qo'lyozmasi Toshkentda, O'zFAning Sharqshunoslik institutida saqlanadi.

Mahmud Zamaxshariyning «Muqaddimat ul-adab» («Adabiyot muqaddimasi» 1137) yirik asari ham bo'lib, alloma bu asarda o'z davridagi arab tilining iste'molda bo'lgan qator so'z va iboralarini jamlashga harakat qilgan, ularning etimologiyasi haqida qimmatli ma'lumotlar bergan. Zamaxshariyning «Muqaddimat ul - adab» asari besh bo'limdan iborat bo'lib, unda so'zlar ism (ot), fe'l, bog'lovchi, ot o'zgarishlari (otlarning turlanishi) va fe'l o'zgarishlariga (fe'llarning tuslanishiga) bo'linadi va har bir bo'lim haqida alohida fikr yuritiladi.

Zamaxshariyning «Muqaddimat ul-adab» asari fors, chig'atoy (o'zbek), mo'g'ul, turk keyinchalik esa fransuz, nemis va boshqa tillarga tarjima qilingan. Ushbu asarning qo'lyozmalari O'zFA Sharqshunoslik institutida saqlanmoqda.

Alloma «Alfoiq fi g'arib il-hadis» («Hadisdagi notanish so'zlarni o'zlashtirish») lug'atini ham yaratadi. U asarda so'z masalasiga, aniqrog'i, ma'nosini tushunish, anglash murakkab, qiyin bo'lgan so'zlarga to'xtaladi. Ayni so'z ma'nolarini sharhlaydi, tushuntiradi, ularning o'zlashishi uchun yo'l ochadi.

Zamaxshariyning «Asos ul-balog'a» («Chechanlik asoslari») asari ham bo'lib, ushbu manba, asosan, lug'atshunoslikka oiddir. Kitobda arab tilining mukammalligi haqida, so'z, so'zlarning ma'no xususiyatlari, so'zlarning ko'chma ma'noda qo'llanishi, ko'chma ma'nolarning paydo bo'lish sabablari, Shuningdek, nutqning asosiy birligi sifatida faqat so'z emas, balki frazeologik birliklar ham olinib, ulardan nutq faoliyatida foydalanish usullari haqida atroflicha ma'lumotlar beriladi.

Mahmud Zamaxshariy butun islom ma'naviyati va madaniyatida muhim ahamiyatga ega bo'lgan «Navobig' ul-kalim» («Nozik iboralar») asarini ham yaratdi. Manbada, asosan, hikmatlar-aforizmlar qayd etilgan bo'lib, ular g'oyaviy va badiiy jihatdan mukammalligi bilan ajralib turadi.

O'rta Osiyoning XV asrning ikkinchi yarmidagi buyuk mutafakkiri, allomasi, she'riyat sultoni, o'zbek adabiy tilining homiysi va targ'ibotchisi Alisher Navoiy (1441-1501)

hazratlari tilshunoslik tarixida ham yorqin iz qoldirgan ulkan siymolardan biridir.

Alisher Navoiyning lisoniy qarashlari, asosan, «Muhokamat ul-lugʻatayn» (1499) asarida oʻz ifodasini topgan.

Ikki til-oʻzbek va fors tillarining qiyosiy (solishtirma) tahliliga bagʻishlangan ushbu asarda Alisher Navoiy turli til oilalariga mansub boʻlgan tillarning umumiy va farqli tomonlari, belgi-xususiyatlariga toʻxtaladi, ularni tahlil qiladi, muhim maʼlumotlar beradi. Aniqrogʻi, tillarni muhokama qilish orqali oʻzbek tilining oʻziga xos jihatlariga, adabiy-badiiy ijodda - asarlar yaratishda oʻzbek tilining ham ustuvor, ulugʻvor til ekanligini, shunga koʻra fors tili bilan bimalol raqobat qila olishini, hatto ayrim oʻrinlarda, tasviriylik imkoniyatlari nuqtai nazaridan esa undan ilgari keta olishini bayon qiladi, asoslaydi.

U mazkur asarida tillarning kelib chiqishi, til va tafakkur orasidagi munosabat, soʻz maʼnosi, soʻzlarning shakl va maʼno munosabatlariga koʻra turlari, soʻz yasalishi, morfologik kategoriyalar, fonetikaga oid-tovush bilan bogʻliq qator hodisalar haqida chuqur fikr yuritadi, bunday hodisalarni atroflicha tahlil qiladi.

Navoiy asarda fonetik sistema haqida fikr yuritar ekan, ayni sistemaning qurilish aʼzolari boʻlgan tovushlar haqida, tovushlarning artikulyatsion xususiyatlari haqida maʼlumotlar beradi, oʻzbek tili tovushlarining qoʻllanilishidagi oʻziga xosliklarini alohida qayd etadi.

Ushbu fonetik oʻziga xosliklar haqida prof. S.Usmonov va prof. A.Nurmonovlar oʻz tadqiqotlarida bir qator maʼlumot-larni keltiradilar. Masalan, tovush va harf munosabati haqida fikr yuritilgan ekan, ular bir-biriga hamma vaqt ham mos kelmasligi, bir harf bilan bir necha tovushni anglatish mumkinligi aytiladi. Anigʻi, Navoiy eski oʻzbek adabiy tilining unililar sistemasiga toʻxtalib, o-ö, u-ÿ oppozitsiyasi asosida misollar keltiradi qiyoslang: ot (olov), öt (harakat); toʻr (tuzoq), toʻr (uyning toʻri); oʻt (yutmoq), oʻt (kallani oʻtga tutib, tukini kuydirish). Shuningdek, birgina yey (s) harfi bilan uchta tovush: i, choʻziq i va e tovushlari ifodalanishi qayd etiladi.

Qofiya masalasida oʻzbek va fors tillari qiyoslanar ekan, bunda oʻzbek tili imkoniyatlarining kengligi, bu jihatdan oʻzbek tili fors tilidan ustun ekanligi bayon qilinadi. Anigʻi aro soʻzini saro, daro bilan ham, boda bilan ham, erur soʻzini esa hur, dur bilan ham, gʻurur, surur soʻzlari bilan ham qofiya qilish mumkinligini, fors tilida esa bunday imkoniyat yoʻq ekanligini taʼkidlaydi.

Xullas, Alisher Navoiy tovushni, hozirgi tilshunoslik nuqtai nazaridan baholashda, fonema sifatida olib, uning eng muhim xususiyati boʻlgan maʼno farqlash qobilyatiga ega ekanligini bayon qiladi.

Navoiy islom taʼlimotiga asoslangan holda insonga til-nutq qobilyati, nutq faoliyati Olloh tomonidan berilganligini, bu jarayon faqat insongagina tegishli ekanligini aytadi. Ayni vaqtda ushbu qobilyatga ega boʻlgan insonlar soʻzlarni oʻzlari yaratishini, oʻzlari ijod qilishini qayd etadi va soʻz masalasiga alohida urgʻu beradi.

Navoiy soʻz haqida fikr yuritar ekan, dastavval, mutlaqo maqsadga muvofiq, soʻzning maʼno quvvatiga katta eʼtibor qaratadi. Chunki Navoiy gʻoyalarining eng birinchi va eng qudratli poydevori, moddiy asosi soʻz ekanligi – soʻzning maʼno jihatlarini ekanligi aniqdir.

Navoiy soʻzni maʼno, tushuncha tashuvchi, inson gʻoyalarini, ruhiy dunyosini ifoda etuvchi, shunga koʻra oʻzgalarga taʼsir qiluvchi kuchli vosita sifatida tushunadi va shunday tushuntiradi. U ona tilining leksik boyligi haqida oʻtkir tilshunos sifatida qimmatli fikrlar, maʼlumotlar keltiradi, semantik-funksional jihatdan forsiy tildan ustun turuvchi qator lisoniy birliklarni birma-bir sanaydi, ularni maʼno jihatdan tahlil qiladi, soʻzlarning-feʼllarning nozik maʼno farqlarini, «qirralarini» qayd etadi. Turkiy tilning soʻz qoʻllash bobida ham oʻziga xosliklarga, ustunliklarga egaligini asoslaydi, sheʼriyat-baytlar orqali ishonch hosil qiladi.

Alisher Navoiy «Muhokamat ul-lugʻatayn» asarida eski oʻzbek tilining imkoniyatlarini, boyligini koʻrsatish maqsadida shu tilning oʻziga xos boʻlgan 100 ta feʼlni keltiradi. Bular: quvormoq, quruqshamoq, usharmoq, jiyjaymoq, oʻngdaymoq, chikirmak, dumsaymoq, umunmoq, usanmoq, igirmoq, egarmoq, uxranmoq, toriqmoq, aldamoq, argʻadamoq, ishonmoq, iglanmoq, aylanmoq, erikmak, igranmak, ovunmoq, qistamoq, qiynamoq, qoʻzgʻalmoq, sovrilmoq, chayqalmoq, devdashimoq, qiymanmoq, qizgʻonmoq, nikamoq, saylanmoq, tanlamoq, qimirdanmoq, serpmak, sirmamak, ganorgamak, sigʻriqmoq, sigʻinmoq, qilimoq, yolinmoq, munglanmoq, indamak, tergamak, tevrarak, qingʻaymoq, shigʻaldamoq, singramoq, yashqamoq, isqarmoq, koʻngranmak, suxranmoq, siypamoq, qoralamoq, surkanmoq, kuymanmoq, ingramoq, tushalmoq, mungʻaymoq, tanchiqamoq, quruqsamoq, bushurgʻanmoq, boʻxsamoq, kirkinmak, sukadamak, boʻsmoq, burmak, turmak, tamshimoq, qahamoq, sipqormoq, chicharkamak, jurkanmak, oʻrtanmak, sizgurmoq, gurgashlamak, chiprutmak, jirgʻamoq, bichimoq, kikzanmoq, singurmak, kundalatmak, kumurmak, bikirmak, koʻngurdamak, kinarkmak, kezarmak, doʻptulmoq, chidamoq, tuzmak, qazgʻanmoq, qichigʻlamoq, gangiramak, yadamak, qadamoq, chiqanmoq, koʻndurmak, soʻndurmak, suqlatmoq.

Navoiy qayd etilgan feʼllarni semantik jihatdan tahlil qiladi, differensial-semantik metod asosida ularning maʼno umumiyliklariga, farqli belgilariga, maʼno nozikliklariga eʼtibor beradi, misollar bilan asoslaydi. Omonimik va sinonimik munosabatdagi soʻzlarni aniqlaydi, polisemantik soʻzlarning mavjudligini qayd etadi. Masalan, omonim soʻz sifatida ot, tuz, koʻk kabi soʻzlarni keltirib, ot soʻzining nom-ism maʼnosida, hayvon maʼnosida va harakat maʼnosida qoʻllanishini taʼkidlaydi. Aytilganlar Navoiyning soʻz masalasiga oʻta jiddiy eʼtibor bergan, oʻz davrining buyuk soʻzshunos-leksikolog olimi ham boʻlganidan darak beradi.

Navoiy mazkur asarida morfologiya masalasiga ham toʻxtaladi, soʻz yasashiga oid ayrim fikrlarni qayd etadi.

Prof. S.Usmonov va prof. A.Nurmonovlarning xabar berishicha, ushbu ishda soʻz yasovchi affikslar sifatida quyidagilar keltiriladi:

- chi: qushchi, xolvochi, kiyikchi, qoʻychi;
- vul: bakovul, qarovul, yasovul, jigʻovul;
- l: yasol, kabol, tunqol, sevargʻol va boshqalar.

Maʼlum boʻldiki, affikslar asarda soʻz yasovchi vositalar sifatida soʻz tarkibida qoʻllanib, yangi soʻz yasash, asosan, ot yasash-shaxs otini hosil qilish uchun xizmat qiladi.

Alisher Navoiy morfologiyaga oid fikrlarni bayon qilgan ekan, asosiy, yetakchi soʻz turkumi sifatida, maqsadga toʻla muvofiq, feʼllarga murojaat qiladi. Feʼl birliklarning maʼno jihatdan, shakl va qoʻllanishi jihatdan eski oʻzbek adabiy tilining oʻzigagina xos, Yaʼni forsiyda uchramaydigan xususiyatlarini, zukko tilshunos sifatida, puxta tahlil qiladi. Aniqrogʻi, u feʼllarning nisbat bilan bogʻliq tomonlariga alohida eʼtibor berar ekan, feʼlning oʻzlik, orttirma va birgalik nisbatlarini, ravishdosh shaklini, koʻmakchi feʼl yordamida tuzilgan murakkab feʼllarni qayd etadi.

Navoiy feʼlning orttirma nisbat shakli haqida fikr yuritgan ekan, ayni nisbat tushunchasi-t qoʻshimchasi orqali hosil boʻlishini aytadi, qator misollar keltiradi. Qiyoslang: yugurt, yashurt, chiqart va boshqalar.

Alisher Navoiyning dunyoviy ahamiyatga ega boʻlgan ulkan ilmiy va adabiy merosini oʻrganish-lisoniy yoʻnalishda u yaratgan asarlarni tahlil qilish-soʻzlarga, soʻz maʼnolariga eʼtibor berish, ularni izohlash, maʼnaviy qamrovini, matn-dagi quvvatini ochib berish, oʻzga tillarga tarjima qilish kabilar, XV asrdan boshlab, filologik tadqiqotlarning –leksikografik ishlarning asosiy maqsadi, vazifasi boʻlib qoldi. SHunga koʻra, ayniqsa, ushbu davrdan

boshlab, ko`plab lug`atlar yaratila boshlandiki, bu lug`atlar ichida Eron shohi Nodir shohning kotibi astrobodlik Nizomiddin Muhammad Hodi al Husayni as Safaviyning – Mirzo Mehdixonning (XVIII) «Sangloh» (1760) lug`ati alohida ahamiyatga egadir.

Ushbu asarning o`ziga xos tomoni shundaki, ayni lug`atga «Maboni ul - lug`at, Ya`ni sarfi va nahvi lug`ati chig`atoy» nomli eski o`zbek tilining grammatikasiga oid tadqiqot ham kiritilgan.

Ma`lum bo`ldiki, Mirzo Mehdixonning «Sangloh» asarida ham leksikologiyaga, leksikografiyaga, grammatika-morfologiya va sintaksisga oid masalalar yuzasidan fikr yuritiladi.

Asarning lug`at qismi, asosan, she`riyatdagi hamda Lutfiy, Bobur asarlaridagi tushunilishi qiyin bo`lgan so`zlar izohiga, ularning fors tiliga tarjima qilinishiga qaratilgandir.

Asarga qo`shimcha kiritilgan «Maboni ul - lug`at» ikki qismdan: muqaddima va tarsif (grammatika) dan iborat.

«Muqaddima»da asarning yozilish sabablari beriladi. Ishning tarsif-grammatikasi esa olti bo`limni o`z ichiga oladi. Ushbu bo`limlarda fe`l - fe`lning turli nisbat shakllarining kelishi, fe`l zamonlari, fe`lning funksional shakllari (sifatdosh, ravishdosh), fe`l mayllari, fe`llarning yasalishi, affikslar olishi, olmoshlar, ularning turlari, qo`shimchalar, ko`makchi fe`llar, so`zlar imlosi va boshqalar haqida fikr yuritiladi.

Mirzo Mehdixon o`zbek tilining morfologiyasiga to`xtalar ekan, u beshta kelishik shaklini qayd etadi. Bular: 1. faratqich kelishigi (-ning). 2. Tushum kelishigi (-ni, -n). 3. Jo`nalish kelishigi (-ka, -ga, -g`a). 4. Chiqish kelishigi (-dan). 5. O`rin-payt kelishigi (-da).

Mehdixon, shuningdek, egalik qo`shimchalari, sonlar-ularning turlari: tartib (-nchi, -inchi), jamlovchi (-ov, -ovla, -lon) –birov, ikkov, uchovla, uchchovlon, taqsim sonlar (-ar, -in) - yuzar, birin haqida, olmoshlar-kishilik (man, san, biz, siz), ko`rsatish: (bu, ul, shul, o`shal, mun, anlar, alar), qo`makchilar (uchun, ila, ilan, bilan, birla, birlan) hamda fonetik hodisalar (eliziya-bo`yun-bo`yni, og`iz-og`zi) haqida ma`lumot beradi.

Mirzo Mehdixon, yuqorida aytilganlarga ko`ra, asarini o`zbek tilining birinchi ilmiy grammatikasi deb ataydi.

5-ma`ruza

Yevropada uyg`onish davridagi tilshunoslik. Komparativistika. V. fon Gumbold ta`limoti.

Reja:

1. Por-Royal grammatikasi.
2. Rus tilshunosligi. M.V.Lomonosov asarlari.
3. Komparativistika
4. V.fon Gumboldt ta`limoti.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Qiyosiy lug`atlar, «Ratsional yoki falsafik grammatika» tushunchasi, sun`iy xalqaro tillar, esperanto sun`iy tili, «Rossiya grammatikasi» (1755yil) asari haqida, komparativistika - **qiyosiy – tarixiy tilshunoslik**, qiyosiy-tarixiy tilshunoslik taraqqiyotining 4 davri, agglutinatsiya hodisasi, «bobo til» tushunchasining mohiyati. V.Gumboldtning “til falsafasi”; «Yava orolidagi kavi tili haqida»; til antinomialari; til - faoliyat, nutq - faoliyat mahsuli, tilning ichki formasi, tilning tashqi formasi haqida; til xalq ruhining tashqi

ko`rinishi; til jamiyat rivojining asosiy belgisi.

Uyg`onish davri tilshunosligi XV-XVIII asrlarni o`z ichiga oladi. Uyg`onish davrining boshlanishi bilan cherkovning obro`-e`tibori susayib, antik davrga bo`lgan e`tibor, qiziqish, uni qadrlash kuchaya bordi. Anig`i, Uyg`onish davrining vakillari, ziyolilari yunon va rimliklarning boy milliy madaniyatiga murojaat qila boshlashdi.

Uyg`onish davri kapitalizmning feodalizm ustidan bo`lgan g`alabasi bilan yakunlandi. Shunga ko`ra ushbu davrda insoniylik g`oyalari, milliy o`zini anglash, san`at va adabiyotga bo`lgan qiziqish, fanga bo`lgan jiddiy qarash, e`tibor kuchaydi, o`sdi.

Yangi asr yevropada Kolumb, Magellan, Galiley, Kopernik, Dekart, Nyuton, Leybnits, Lomonosov kabi dastlabki kashfiyotchilarni va ulkan olimlarni yuzaga chiqaradi.

Uyg`onish davrida, dastavval, dunyo tillari haqidagi ma`lumotlar ancha ko`paydi. Tilshunoslik fanining keyingi taraqqiyoti uchun muhim va zarur bo`lgan lisoniy materiallarni, faktlarni to`plash, yig`ish jarayoni amalga oshirildi.

Kapitalizmga o`tish, uning rivoji, millatlar va milliy tillarning yuzaga kelishi, milliy iftixor kabilar qator tillarning grammatikasini tuzishga, yaratishga undadi. Ayni davrda arman, fors, venger, yapon, koreys, ispan, niderland, fransuz, ingliz, polyak, chex, nemis, ukrain va boshqa tillarning grammatikasi hamda leksikasiga oid asarlar yaratildi.

Ushbu davrda lisoniy materiallarni to`plab, yig`ib borish ularning mohiyatini tushunish, mazmunini anglash bilan birgalikda olib borildiki, natijada til haqida e`tiborli fikrlar o`rtaga tashlandi. Jumladan, faylasuf Bekon tildan boshqa aloqa vositasi mavjud desa, faylasuf Lokk tovush bilan tushuncha o`rtasida tabiiy bog`lanish yo`q, degan asosli fikrni ta`kidladi. Faylasuf Leybnits mantiqiy-matematik asosga qurilgan xalqaro til yaratish masalasini ko`tardi.

Ovrupo olimlarining – yunon va rimliklarning boy madaniy va ma`rifiy merosini egallashlari juda katta mehnat natijasida va lotin tiliga oid qator asarlarning-matnlarning nashr qilinishi hamda ularni sharhlash natijasida mumkin bo`ldi.

Antik (Yoki klassik filologiya) davrining adabiy asarlarini nashr qilish va ularga lisoniy sharhlar yozishda, ayniqsa, quyidagi olimlarning xizmatlari, mehnatlari katta bo`ldi. Bular: Jyul sezar Skaliger (1484-1558), Robert Stefanus (1503-1559), uning o`g`li Genrix Stefanus (1528-1598), Gerxardt Iogann Fossiy, Sharl Dyukanj, Iogann Reyxlin, Iogann Melanxton va boshqalar.

J.Skaliger «Lotin tili asoslari haqida» (1540) asarini yaratgan bo`lsa, R. Stefanus «Lotin tili xazinasini» (1553) tadqiqotini e`lon qiladi. G.Stefanus esa yunon tiliga bag`ishlab, «Grek tili xazinasini» asarini chop ettirdi.

Ayni vaqtda Sharq tillarini, ayniqsa, semit tillarini o`rganishga bo`lgan qiziqish kuchaydi, semit filologiyasi maydonga keldi. Ya`ni qadimgi yahudiy, aramiy, arab, efiopiya tillari tadqiq qilindi. Qator asarlar yaratildi. I.Reyxlin qadimgi yahudiy tili grammatikasini (1506) yaratib... unda birinchi bo`lib, «affiks» terminini qo`lladi va bu termin XVI-XVIII asrlarda faol ishlatila boshlandi. P.de Alkam arab tili grammatikasiga oid asarlarini (1506) e`lon qildi. Yakov Xolius va Erleniyar arab tili tadqiqi bilan shug`ullangan bo`lsalar, Iov Ludolf efiopiya tili yuzasidan ish olib bordi.

Ayniqsa, XVI asrda qator tillarning – nemis (1527), fransuz (1531), ingliz (1538), venger (1539), chex (1567), polyak (1568), slavyan (1596) va boshqa tillarning grammatikasiga oid asarlar maydonga keldi.

1696 yilda Angliyada (Oksford) Genrix Vilgelm Ludolfning lotin tilida tuzilgan «Rus

grammatikasi» asari yaratildi. Birinchilardan bo'lib, italyan (1612) va fransuz (1694) tili lug'atlari chop etildi.

Agar o'rta asr va Uyg'onish davrida klassik filologiyani g'oyalari taraqqiy ettirilgan bo'lsa, XVII va, ayniqsa, XVIII asr tilshunosligida tubdan o'zgarish bo'lib, yangi tipdagi grammatika, lug'atlar-ko'p tomli katta lug'atlar maydonga keldi.

Ana shunday lug'atlardan biri rus sayyohi akademik Pyotr Simon Pallasning «Barcha tillar va shevalarning (lahjalarning) qiyosiy lug'ati» asaridir. 272 tilga oid to'rt tilli bu lug'at Peterburgda 1786-1791 yillarda nashr qilingan bo'lib, unda ruscha so'zlarning 272 tilga qilingan tarjimai beriladi va qiyoslanadi. Bu lug'at qiyosiy-tarjima lug'at sifatida e'lon qilinadi. Mazkur lug'atga Osiyo, yevropa, Afrika va Amerika tillari kiritiladi, ushbu tillarga oid materiallar beriladi.

Yana bir katta lug'at ispaniyalik Lorenzo Gervasning «Ma'lum xalqlar tillarining katalogi» (Madrid 1800-1804) asaridir. Ushbu lug'at 307 tilga oid leksik va grammatik ma'lumotlarni berishi bilan ajralib turadi.

Leksikografik tadqiqotlar yo'nalishida ma'lum bo'lgan ishlardan biri nemis olimlari I.K. Adelung va I.S. Faterlarning «Mitridat Yoki umumiy tilshunoslik» lug'atidir. Ushbu lug'at 500 ta tilni qamrab olishi, ular haqida ma'lumotlar berishi bilan e'tiborga loyiq bo'lgan.

Xullas, ko'plab tillarni o'z ichiga olgan qator lug'atlarning nashr qilinishiga, ulardagi ma'lumotlarning to'liq va mukammal emasligiga qaramay, bunday ishlar tillarni taqqoslab, qiyosiy o'rganishga - qiyosiy – tarixiy tilshunoslikka zamin yaratdi.

Por-Royal grammatikasi (“Umumiy ratsional grammatika”).

O'rta asrlardayoq (XVI-XVII) lisoniy hodisalarning to'g'riligi mantiqiy mezonlar asosida aniqlana boshlandi. Bu esa, o'z-o'zidan, tilning mantiqqa bo'ysindirilishiga va barcha tillar uchun umumiy qonunlar mavjudligini tan olishga majbur qilardi. Boshqacha aytganda, ushbu asrlarda lotin tilini o'rganish mantiqiy tafakkur qonun va qoidalarini bilish deb ham tushunildi. Til hodisalari mantiq asosida izohlandi. Mantiq grammatikadan ustun qo'yildi. Bu davrda barcha tillarning yagona, bitta mantiqiy asosi bo'lishi-bitta grammatika bo'lishi kerak, degan ta'limot yaratildi. Natijada mantiqiy grammatika yaratish g'oyasi maydonga keldi.

Mantiqiy grammatika yaratish ta'limotining eng muhim g'oyaviy asosi bo'lib, ma'rifat asrining (XVII-XVIII) yetakchi falsafiy yo'nalishi bo'lgan ratsionalizm maydonga chiqdi. Ya'ni aql - idrok asosida ish ko'rish - ratsionalizm tilshunoslikka ham jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Shunga ko'ra har qanday tillarning grammatik kategoriyalarini mantiqiy kategoriyalarning namoyon bo'lishi, yuzaga chiqishi sifatida tushunish kuchaydi. Natijada ratsionalizm ta'limotining talablari asosida umumiy (ratsional, falsafiy Yoki mantiqiy) grammatika yaratish g'oyasi amalga oshirila boshlandi.

1660 yilda Parij atrofidagi Por-Royal monastirining rohib olimlari mantiqshunos Anton Arno va tilshunos Klod Lanslolar ilk bor «Umumiy ratsional grammatika» asarini fransuz tilida yaratib, Parijda nashr qildilar.

Por-Royal grammatikasi qadimgi yunon, qadimgi yahudiy, lotin va fransuz tillari materiallari asosida yaratildi. Ammo u qiyosiy Yoki chog'ishtirma grammatika emas, balki mantiqiy-tipologik grammatika hisoblanadi. Ushbu grammatika o'z oldiga «barcha tillarga xos umumiy prinsiplarni va ularda uchraydigan farqlarning sabablarini» aniqlash vazifasini qo'yadi.

Por-Royal grammatikasida birinchi bor grammatika bilan mantiq o'rtasidagi aloqa, bog'lanish nazariy jihatdan asoslab berildi. Agar til tafakkurni ifoda etsa, demak, til kategoriyalari tafakkur kategoriyalarining namoyon bo'lishidir. Shunga ko'ra tilni o'rganuvchi grammatika mantiqqa asoslanishi lozim. Grammatika ratsional, mantiqli bo'lishi kerak. Mantiq barcha uchun yagona, bitta ekan, binobarin, grammatika ham umumiy va

universal bo'lishi lozim. Yagona grammatika alohida tilning grammatikasi bo'lishi mumkin emas, u faqat umumiy bo'lishi mumkin, degan g'oyalar, ko'rsatmalar ilgari surildi.

Por-Royal grammatikasi ikki qismdan-fonetika va grammatikadan iborat bo'lib, olti bobdan tashkil topgan brinchi qismda tovush va harf, urg'u va bo'g'inga ajratish kabilar haqida ma'lumotlar beriladi. Grammatikaning yigirma to'rt bobdan iborat ikkinchi qismining yigirma uch bobida esa morfologiya masalalari - ot, sifat, olmosh, fe'l, sifatdosha, ravish, bog'lovchi, undov - ularga xos xususiyatlar, kategoriyalar; faqat oxirigi yigirma to'rtinchi bobida esa sintaksis masalalari - so'z birikmasi va gap kabilar haqida fikr yuritiladi.

Mantiqiy grammatika yohud grammatikadagi mantiqiy yo'nalish so'zsiz fikr (ma'no), fikrsiz (ma'nosiz) so'z yo'qligi tushunchasidan kelib chiqib, grammatik va mantiqiy kategoriyalarni - so'z bilan tushunchani - ularni aynan bir narsa deb biladi.

Albatta, mantiqiy kategoriyalar bilan grammatik kategoriya-larning o'zaro muvofiq kelishi, teng bo'lishi mavjud hodisa. U shubha uyg'otmaydi. Ammo bu mantiqning barcha kategoriyalari tilda to'g'ridan - to'g'ri o'z aksini topishi shart degani emas (masalan, tushunchaning so'z ma'nosiga, hukm va xulosaning esa turli tipdagi gaplarga mos bo'lishi, muvofiq bo'lishi kabilar). Fransuz tilshunosi Sh.Balli to'g'ri aytganidek, «til orqali ifodalangan har bir fikr mantiqiy, psixologik va lisoniy jihatdan aniqlanadi», baholanadi. Ushbu fanlarning har biri gapni o'z nuqtai nazaridan o'rganadi. Bu – aksioma. Aristotel to'g'ri qayd etganidek, «har bir nutq (gap-R.R.) fikr ifodalaydi, ammo hamma nutq ham o'zida hukmni tashimaydi».

Til va tafakkur o'zaro bog'liq, ammo ularning har biri o'ziga xos xususiyatlarga, jihatlariga ega.

Har bir tilda mantiqiy tushunchalarni aks ettirmaydigan, ifodalamaydigan, ammo his - hayajon, xohish - istak - mayl ifodalovchi so'zlar bo'ladiki, bunday so'zlar mantiq tomonidan «tan olinmaydi».

Har qanday tilda bir tarkibli gaplar, gapning ikkinchi darajali bo'laklari, so'roq va undov gaplar mavjudki, bunday gaplar mantiqiy tushunchalarga zid keladi.

Mantiqiy grammatika grammatik kategoriyalarni mantiqiy kategoriyalar bilan teng holda olib, ularni aynan bir narsa sifatida qaraydi va lisoniy hodisalarni mantiq va mantiqiy kategoriya terminlari orqali tasvirlashni o'z vazifasi deb biladi.

Tafakkurning umumlisoniy shakl va qonuniyatlarini tekshiruvchi, o'rganuvchi mantiq fani inson ongining hissiy va irodaviy tomonlari bilan ham, lisoniy ifodalarning shakllari bilan ham qiziqmaydi, bu jihatlariga e'tibor bermaydi. Mantiqiy grammatikada til hodisalariga tarixiy yondashish ham mutlaqo mavjud emas.

Mantiqiy hukmda hamma vaqt ikkita bo'lak-sub'ekt va predikat mavjud bo'ladi. Lisoniy birlik bo'lgan gapda esa bitta (keldi), ikkita (bola uxladi), uchta va undan ortiq (2005 yil sihat va salomatlik yilidir) bo'lak bo'lishi mumkin.

Hukm umuminsoniy xarakterga ega, gap esa hamma vaqt milliy shaklda namoyon bo'ladi.

Xullas, mantiqiy (Yoki falsafiy, ratsional) grammatika ayni bir mazmunning turli tillarda turli vositalar bilan ifodalanishini hisobga olmadi. Shuningdek, ushbu grammatika ifoda vositalarining qonun va kategoriyalari har xil bo'lishi mumkinligini tushunmadi. Mantiqiy grammatika tilga o'zgarmaydigan, bir xilda turuvchi hodisa sifatida qarab, ayni grammatika har doim mantiq qoidalariga bir xilda mos keladi, deb hisoblaydiki, bunda g'ayri tarixiylik mavjuddir.

Aytilgan kamchiliklarga qaramasdan Por-Royal grammatikasi o'z davri uchun ijobiy ahamiyatga ega bo'ldi. Ya'ni asar shu tipdagi qator grammatikalarning yaratilishi uchun asos

bo'ldi, xizmat qildi.

O'z davrida katta shuhratga ega bo'lgan falsafiy - mantiqiy grammatika o'zigacha yaratilgan grammatikalar kabi ilmiy grammatikagacha bo'lgan grammatika sifatida baholanadi.

Komparativistika (qiyosiy – tarixiy tilshunoslik)

XVIII asrgacha til o'zgarish hodisa deb hisoblangan. Aynan mana shu asrdan boshlab, tilga bunday qarash o'zgardi. Ya'ni XVIII asrning diqqatga sazovor eng katta xizmati shundaki, u tilga o'zgaruvchan, rivojlanuvchan hodisa sifatida baho berdi. Aniqrog'i, ushbu davrda Sharl de Bros, Jan-Jak Russo, Monbodd, Adam Smit, Pristli, Gerder va boshqalar tillarning tarixiy taraqqiyoti g'oyasini qo'llab, uni rivojlantirdilar.

XIX asrning boshlariga kelib, tilshunoslikka alohida fan sifatida qarash g'oyasi qat'iy tus oldi. Ya'ni XIX asrning birinchi choragida tilshunoslikda faktlarni yig'ish, ularga e'tibor berish g'oyasidan qiyosiy-tarixiy g'oyaga-nuqtai nazarga burilish, o'tish yuz berdi. Albatta, XIX asrning boshlariga kelib, nuqtai nazarlarning o'zgarishiga lisoniy kuzatishlar, bu kuzatishlardan kelib chiqqan muayyan jiddiy fikrlar sabab bo'ldi. Aniqrog'i, XIX asrdan ancha oldin ayrim tillar o'rtasida o'xshashlik borligi aniqlansada, ammo uzoq vaqtlar davomida ushbu o'xshashlikning sabablari ilmiy jihatdan yoritib berilmadi, olimlar o'xshashlik sabablarini tushuntirib bera olmadi. XIX asrning boshlariga kelib, turli mamlakatlardagi ayrim tilshunoslar deyarli bir vaqtda bir qancha tillar o'rtasidagi sistematik o'xshashlikni faqatgina ularning qarindoshligi bilan - bir umumiy qadimiy bobotildan kelib chiqqanligi bilan, keyinchalik esa har biri alohida, mustaqil rivojlanganligi bilangina tushuntirish mumkin, degan xulosaga kelishdi. Shuningdek, tillar o'rtasida o'xshashlik mavjudligi g'oyasining maydonga kelishida fanga tarixiy yondashish yuzaga kelganligi - til hodisalari tarixiylik nuqtai nazaridan izohlana boshlanganligi bilan, tilshunoslikka romantizm g'oyalarining ta'siri, Ya'ni jonli tillarning o'tmishini o'rganishga undash g'oyasi bilan hamda sanskrit (qadimgi hind adabiy tili) bilan yaqindan tanishish kabilar tillar o'rtasidagi o'xshashlikni ularning qarindoshligiga ko'ra izohlash mumkinligiga olib keldi.

Masalan, Bengaliyada xizmat qilgan ingliz Sharqshunosi va huquqshunosi Vilyam Djons (1746-1794) sanskrit tilini yunon va lotin tillariga qiyoslab, ular o'rtasida yaqinlik, qarindoshlik borligi haqidagi fikrlarni, ma'lumotlarni qat'iy aytdi.

Nemis olimi Fridrix Shlegel (1772-1829) esa o'zining mashhur «Hindlarning tili va donoligi» asarida sanskrit tilining na faqat lug'at tarkibida, balki grammatik munosabatida ham lotin, grek, german va fors tillariga qarindosh ekanligini, ularning kelib chiqishiga ko'ra umumiy asosga ega ekanligini qayd etadi.

Demak, tillarni qiyosiy nuqtai nazardan tadqiq qilish, ularga tarixiylik nuqtai nazardan yondashish kabilar qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning maydonga kelishiga, tilshunoslikning alohida, mustaqil fan sifatida qat'iy tan olinishiga zamin yaratdi.

Ushbu jarayonda qiyosiy-tarixiy metodning yaratilishi hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lib, qiyoslash tillarni o'rganishda usul, vosita sifatida, tillarga tarixiylik nuqtai nazaridan yondashish esa tadqiqotning prinsipi (bosh g'oyasi, maqsadi) sifatida namoyon bo'ldi.

Takidlash shart, qiyosiy-tarixiy metodning ochilishigina tilshunoslikning fan sifatida tan olinishiga, boshqa fanlar qatoridan mustahkam o'rin egallashiga olib keldi. Chunki mana shu metodgina til haqidagi fanga chinakam, haqiqiy ilmiylik g'oyasini berdi, ilmiylik ruhini kiritdi.

Qiyosiy-tarixiy metodning yaratilishi bilan tilshunoslik ham tarixiy, ham ilmiy-nazariy jihatdan mustahkam asosga ega bo'ldi.

Eslatish joizki, Mahmud Koshg'ariy, Vilyam Djons, Fridrix Shlegel kabi olimlarning ham qiyosiy-tarixiy metodning yaratilishidagi xizmatlarini inkor qilib bo'lmaydi. Ular qiyosiy-tarixiy metodning ochilishiga jiddiy, chinakam yaqinlashishdi. Ammo qiyosiy-tarixiy metodning yaratilishida Frans Bopp, Rasmus Rask, Yakob Grimm, Aleksandr Vostokovlarning xizmatlari nihoyatda katta bo'lib, ular ijodkor (novator) tilshunoslar sifatida maydonga chiqdi.

Qiyosiy-tarixiy metod ilmiy-tekshirish usullarining muayyan sistemasi bo'lib, o'z oldiga qarindosh tillarni qiyoslash orqali o'rganib, u Yoki bu tilning tarixini, undagi o'zgarishlarni, lisoniy hodisalarning mohiyatini, uning taraqqiyotidagi qonuniyatlarni ko'rsatib berish, tushuntirish vazifasini qo'yadi.

Hind-Evropa tillarini qiyosiy-tarixiy o'rganish tarixi to'rt davrni o'z ichiga oladi:

1. Qiyosiy-tarixiy metodning yaratilishidan to yosh grammatikachilargacha bo'lgan davr (XIX asrning birinchi choragi-1870 y).
2. Yosh grammatikachilar davri (1870-1890 y).
3. Yosh grammatikachilar davridan to F de Sossyurning «Umumiy tilshunoslik kursi» asari va xet yozma yodgorliklarini o'qib, ma'nosini ochib berishgacha bo'lgan davr (XIX asrning oxiri va XX asrning ikki o'n yilligi).
4. F. de Sossyur g'oyalari bilan bizning davrimizgacha bo'lgan davr.

Vilgelm fon Gumboldt va umumiy tilshunoslik

Germaniyaning eng buyuk olimlaridan biri bo'lgan V.Gumboldt (1767-1835) har tomonlama bilim sohibi edi. U tilshunoslik, adabiyot nazariyasi, falsafa, davlat huquqi, siyosat va diplomatik faoliyat bilan shug'ullanadi, Berlin universitetining asoschisi hamda davlat arbobi hisoblanadi.

V.Gumboldtning til bilimi nihoyatda keng bo'lib, ulkan olim nafaqat hind-Evropa tillarini bilar, balki dunyoning boshqa tillari - bask tilidan tortib, Amerikaning kichik Polineziya va mahalliy aholisining (indeyeslarning) tillari haqida ham chuqur bilimga, ma'lumotga ega edi.

V.Gumboldt asarlari, g'oyalari, konsepsiyalari bilan umumiy nazariy tilshunoslikka asos soldi. Buyuk olim tilshunoslikning, idealistik ruhda bo'lsada, qator eng muhim va murakkab muammolarini hal qilib berdi, ta'limotlar yaratdi. Shu tufayli u jahon tilshunosligining keyingi taraqqiyotiga juda katta ta'sir ko'rsatdi.

Qiyosiy-tarixiy metodning asoschilaridan biri bo'lgan F.Bopp uni hurmat bilan tilga olsa, G.Shteyntal, A.Shleyxer, K.Fosler, A.Pott, G.Kursius, A.Potebnya, B.de Kurtene kabi taniqli va mashhur tilshunoslar o'zlarini uning shogirdi deb hisoblaganlar.

Agar F.Bopp umumiy, nazariy g'oyalardan, qarashlardan chetlashib, asosan, faktlar yig'ish, ularni qiyoslash, ular orasidagi munosabatlarni, bog'liqliklarni aniqlash bilan shug'ullangan bo'lsa, V.Gumboldt nazariy, falsafiy g'oyalar bilan, tilning ilmiy nazariyasini yaratish bilan mashg'ul bo'ldi. Aniqrog'i, V.Gumboldtning tilshunoslikdagi ahamiyatini, o'rnini I.Kant va Gegellarning jahon falsafasi taraqqiyotiga ko'rsatgan ta'siri bilan qiyoslash mumkin.

V.Gumboldtning umumiy tilshunosligini til falsafasi deb aytish mumkinki, bu falsafa eng oliy lisoniy umumlashmalarni va uzoq davrlarda ham tilshunoslik rivojiga jiddiy ta'sir ko'rsatadigan xulosalarni qamrab oladi.

V.Gumboldt til falsafasini tiklab, uning obro'-e'tiborini ko'tardi va ayni falsafaga

butunlay yangi yo`nalish berdiki, bu yo`nalish qiyosiy-tarixiy metod bilan zich bog`langan holda, uning asosida yuzaga keldi. Aniqrog`i, V.Gumboldtga bo`lgan nazariyalar bo`sh, mustahkam asosga ega bo`lmagan, shunchaki, yuzaki nazariyalar edi. V.Gumboldt esa tilning ilmiy nazariyasini, til falsafasini til hodisalariga qiyosiy-tarixiy metodni qo`llash asosida qurdi, yaratdi. Natijada uning ta`limoti, lisoniy qarashlari tilshunoslik fanining taraqqiyotiga uzoq yillar davomida samarali xizmat qildi.

V.Gumboldt 1820 yilda Berlin akademiyasida «Tillar taraqqiyotining turli davrlarida ularni qiyosiy-tarixiy o`rganish haqida» degan mavzuda ma`ruza qiladi. Ushbu mavzudagi ma`ruza uning tilga oid dastlabki tadqiqoti bo`lib, muallif unda til haqida alohida, mustaqil fan yaratish zarurligi g`oya-sini o`rtaga tashlaydi va uni asoslab beradi.

Shuningdek, olim ma`ruzasida qarindosh va qarindosh bo`l-magan tillarning tipologik qiyosiy grammatikasini yaratish tarafdori bo`lib chiqadi. U o`zigacha bo`lgan, Ya`ni har bir tilning o`ziga xosligini, mustaqilligini tan olmaydigan, barcha dunyo tillarini tayyor mantiqiy jadvallarga majburan kiritishga intiluvchi deduktiv umumiy grammatikani – Por Royal grammatikasini inkor qiladi. V.Gumboldt turli tillardagi aynan bir tushunchani - fikrni ifoda etishning, yetkazishning turlicha usullarini aniqlashga intiladi.

V.Gumboldt hayotining oxirgi yillarida o`zining eng muhim uch tomli «Yava orolidagi kavi tili haqida» nomli salmoqli asari ustida ish olib boradi. Bu asar uning vafo-tidan so`ng akasi A.Gumboldt tomonidan 1836-1840 yillarda nashr qilindi.

V.Gumboldtning qayd etilgan tadqiqotlarining bevosita nazariya bilan bog`liq kirish qismi nihoyatda katta ahamiyatga egadir.

Ishning kirish qismi «Inson tili tuzilishining har xilligi va uning inson naslining ma`naviy taraqqiyotiga ta`siri» deb nomlanib, turli tillarga - 1859 yilda esa rus tiliga tarjima qilinadi.

V.Gumboldt aynan mana shu asarida, ayniqsa, uning kirish qismida o`zining tilga bo`lgan nazariy - falsafiy qarash-larini mukammal bayon etadi.

U tadqiqotlarida tilga aloqa vositasi sifatida, predmet-larni anglatish vazifasini bajaruvchi sifatida baho berdi. Ayni vaqtda olim tilning murakkab o`zaro qarama - qarshi xususiyatlardan iborat ko`p jihatli hodisa ekanligini qayd etadi.

V.Gumboldt tilni mukammal o`rganishda, unga xos belgi-xu-susiyatlarni, boshqa hodisalar bilan aloqasini, o`ziga xosli-gini aniqlash va ochishda antinomiya metodini, Ya`ni o`zaro zid, qarama-qarshi qo`yish usulini qo`llaydi. U ushbu usul orqali tilga xos xususiyatlarni, uning eng muhim jihatlarini bir-ma-bir bayon etadi. Shuningdek, til nazariyasi haqidagi mukammal ta`limotlarni, g`oyalarni yaratadiki, bu ta`limot va g`oyalar nazariy tilshunoslikning taraqqiyotida yangi-yangi qarashlarni ochishda xizmat qildi. Til va tilga yondash hodisalarining, til bilan bevosita aloqador, bog`liq jarayonlarning o`zaro dialektik munosabatda ekanligi ma`lum bo`ldi.

Xullas, V.Gumboldtning tilni o`rganish jarayonida belgi-lagan, qayd etgan antinomiyasi – til hodisalariga dialektik zidlik asosida yondashishi jahon tilshunosligilisoniy tafak-kur taraqqiyotida juda katta ahamiyatga ega bo`ldi.

V.Gumboldtning til antinomiyasi (o`zaro zidligi va bir-ligi) quyidagilarda namoyon bo`ladi:

1. Ijtimoiylik (sotsiallik) va alohidalik (individuallik) antinomiyasi. Ya`ni til bir vaqtning o`zida ham ijtimoiy, sotsial, ham alohida, individual hodisa. Til bir vaqtning o`zida ham yakka, alohida shaxsga, ham ko`p shaxsga, umumga tegishli. Tilning ijtimoiyligi jamiyat bilan, shaxslar bilan - xalq mahsuli sifatida belgilansa, tilning alohidaligi bir shaxs bilan, yakka individ bilan - ayrim shaxs mahsuli sifatida belgilanadi.

Alohida shaxslar o'zlarigacha bo'lgan avlodlar, xalqlar tomo-nidan yaratilgan lisoniy mahsulotdan, «hosil»dan foydalanadi.

Demak, yuqorida aytilganlardan tildagi umumiylik va xususiylik dialektikasi, antinomiyasi namoyon bo'ladi.

2. Til va tafakkur antinomiyasi. Til tafakkursiz, tafakkur esa tilsiz mavjud emas. Biri ikkinchisini taqozo qiladi, talab qiladi. Inson hayotida, insonning lisoniy va aqliy faoliyatida til va tafakkur alohida, yakka holda mavjud emas, ular birgalikda, o'zaro bog'liqlikda «yashaydi», insonga xizmat qiladi. Ayni vaqtda ularning har biri o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Demak, bundan til va tafakkurning dialektik munosabati - o'zaro ajralmasligi, bog'liqligi va shu bilan birga ichki zidligi, qarama - qarshiligi g'oyasi kelib chiqadi. Tilning (tovushning) moddiyligi, tafakkurning esa psixik hodisaligi ma'lum bo'ladi.

Til va tafakkurning dialektik birligi, ajralmasligi birining ikkinchisiz mavjud emasligida, biri, tabiiy ravishda, ikkinchisini talab qilishida, biri ikkinchisi orqali namoyon bo'lishida; ularning dialektik zidligi, ichki qarama-qarshiligi esa tilning moddiy, «tashqi» hodisaligida, tafakkurning esa ruhiy, «ichki» hodisaligida ko'rinadi. Ya'ni til ham, tafakkur ham muayyan bir butunlikning o'zaro ajralmas va ayni vaqtda o'zaro zid, qarama-qarshi ikki tomonidir.

3. Til va nutq antinomiyasi. Til muayyan sistemadir, «or-ganik butunlikdir». Shuningdek, u nutqiy faoliyatning alohida aktidir (harakatidir). Boshqacha aytganda, til nutqiy faoliyatning alohida aktlar (harakatlar) ko'rinishidagi voqe bo'lishidir. Til ayrim nutq aktidan farq qiladi va ayni vaqtda u nutq aktida, jonli nutqda mavjud bo'ladi, yashaydi.

Til - faoliyat, nutq - faoliyat mahsuli, tilning voqelanishi, namoyon bo'lishidir. Demak, til faoliyati til va nutqdan tashkil topadi. Til faoliyatida til va nutq ajratiladi, farqlanadi.

V.Gumboldtning til va nutq antinomiyasi, ularning farqlanishi, til va nutqning dialektik munosabatda olinishi tilshunoslik taraqqiyotiga qo'shilgan juda katta hissa bo'ldi.

4. Nutq va tushunish antinomiyasi. Til va nutq antinomiyasiga bevosita aloqada bo'lgan ushbu dialektik bog'liqlikda, «birlikda» nutq va uni tushunish, aslida, til faoliyatining turli shakllaridir, nutqiy faoliyatning ikki tomonidir. Ya'ni so'zlar individ nutqidagina - nutq faoliyatidagina muayyan aniqlikka, ma'noga ega bo'ladi.

Nutq tashqi, bevosita ta'sir qiluvchi, moddiy faoliyat bo'lsa, nutqni tushunish esa ichki, ruhiy faoliyatdir.

5. Til holati va taraqqiyoti antinomiyasi. Tilning statikligi (turg'unligi) va dinamikligi (harakatchanligi) antinomiyasi. Til taraqqiyotining tugallanganligi va til taraqqiyotining to'xtovsizligi antinomiyasi. Til tugal tashkil topgan va ayni vaqtda doimiy rivojlanayotgan hodisa, jarayondir. Har bir avlod tilni tayyor holda oldingi avloddan qabul qiladi. Bu jihatdan til tayyor holdagi - tashkil topishiga ko'ra tugallangan hodisadir. Shuningdek, til doimo ijodiy, taraqqiyotdagi, yangilanishdagi, «o'sishdagi», yangi - yangi birliklarning, shakllarning paydo bo'lishidagi «qaynayotgan» jarayondir.

6. Tildagi ob'ektivlik va sub'ektivlik antinomiyasi. Til ob'ektiv, ayni vaqtda sub'ektivdir.

Til o'zining haqiqiy «hayotini» insonlar orasida qo'llanishidagina topsada, ammo uning mavjudligi, «hayotiyli» alohida shaxslarga bog'liq emas. U jamiyatning aloqa quroli sifatida ob'ektiv mavjud. Til bir vaqtning o'zida insonga ham bog'liq, ham bog'liq emas. Bir tomondan inson tilni an'anaga ko'ra qabul qilsa, o'zlashtirsa - ob'ektiv ravishda, ikkinchi tomondan, uning o'zi doimo tilni yaratadi, yangidan «quradi», barpo qiladi. Har gal individ nutqida til birliklari, vositalari, til «xom ashyosi» harakatga keladi, jonlanadi - sub'ektiv ravishda.

7. Fikrni ob'ektivlashtirish va fikrni rag'batlantirish antinomiyasi. Ushbu

antinomiyada til tinglovchi fikrini ob'ektivlashtiruvchi va rag'batlantiruvchi, yuzaga keltiruvchi kuch, sabab sifatida namoyon bo'ladi.

Til sub'ektda paydo bo'lgan fikrni ob'ektivlashtiradi, reallashtiradi, umunga yetkazadi – ta'sir qiluvchi kuchga aylantiradi. Fikrni ob'ektivlashtirish jarayoni fikrni o'zgalarga yetkazish imkoniyatini beradi, yaratadi. Ammo ayni vaqtda har bir nutq, har bir fikrni ifodalash sub'ektivdir. Nutqni qabul qiluvchi, idrok qiluvchi shaxs – tinglovchi nutqni go'Yoki qaytadan o'zida yaratadi.

V.Gumboldt asarlarida tilning so'z va grammatik qoidalaridan iboratligini, til birligi bo'lgan so'zning esa tushunchani ifodalaydigan belgi, ramz ekanligini to'g'ri qayd etadi.

U har bir xalqning tilida o'sha xalqning tarixi, madaniyati va, umuman, uning butun ruhiy dunyosi namoyon bo'lishini ta'kidlaydi.

V.Gumboldt lisoniy ta'limotining eng muhim nuqtalaridan biri til shakli (formasi) haqidagi ta'limot Yoki, boshqacha aytganda, tilning ichki tuzilishi haqidagi nazariyadir.

V.Gumboldt ta'limotiga ko'ra til formadir (shakldir). U til formasining bir qancha xususiyatlarga ega ekanligini aytadi. Shulardan biri til formasining nutq tovushlaridan tashkil topishidir. Ya'ni nutq tovushlari tilning formasini hosil qilishidir. Yana biri til formasining sistema sifatida namoyon bo'lishidir. Ya'ni har bir til elementi, birligi boshqa elementga ko'ra mavjuddir, u bilan o'zaro bog'liqdir, aloqadordir. Shuningdek, til formasi ikki jihatning, ikki tomonning: moddiy va ruhiy, tashqi va ichki tomonlarning birligidan, bog'liqligidan iboratdir.

Tilning tashqi formasi tilning materiyasi, xom-ashyosidir, uning tovush sistemasidir. Aytilganidek, nutq tovushlari tilning shaklidir.

Nutq tovushlari muayyan ma'no ifodalovchi til birliklarini hosil qilishda qo'llanadigan, ishlatiladigan shaklidir.

Tilning ichki formasi til strukturalarining tashkil qilinish, fikrni tilda ob'ektivlashtirish usulidir, xalq ruhining ifodasidir. V.Gumboldt tilning ikki formasi haqidagi ta'limotida ichki formani xalqning ruhi bilan bog'laydi. Ya'ni ichki forma xalq ruhining qandayligini ko'rsatadi hamda so'z orqali ifodalanadigan ma'nodir.

V.Gumboldt fikricha, xalqning tili uning ruhidir va xalq ruhi uning tilidir.

V.Gumboldtning ichki forma haqidagi ta'limotining xatosi shunda ediki, u tilning ichki formasini (shaklini) faqat milliy ruh bilan, xalq ruhi bilan va mutlaq g'oya bilan bog'laydi. Ya'ni u tillarning milliylik xususiyatini alohida tillarning konkret tarixiy taraqqiyotiga bog'liq shart - sharoitlar bilan, xalq tarixi bilan, tilni yaratuvchi, uni o'zida tashuvchi, undan foydalanuvchilar bilan bog'liq holda tushuntirmaydi. Balki tilning ichki formasini, tillarning milliylik xususiyatini mavjud bo'lmagan, yetarli darajada aniqlanmagan, o'rganilmagan ruhiy ibtidoining namoyon bo'lishi bilan tushuntiradi. Aniqrog'i, V.Gumboldt nemis faylasufi I.Kant kabi ongini, ruhni alohida mavjud bo'lgan ibtido deb, biladi va uni ob'ektiv mavjud bo'lgan moddiy tabiatga bog'liq bo'lmagan hodisa deb, izohlaydi. Shu ta'limotdan kelib chiqib, u tilni ruhning butun majmuidan iborat deb, ta'riflaydi va til ruhga xos bo'lgan qonunlar asosida rivojlanadi, deb biladi. Uning fikricha, tilda xalqning ma'naviy qiyofasini aks ettiradigan ma'lum bir dunyoqarash ifodalanadi. Boshqa tilni o'rganish bilan go'yo dunyoqarash ham o'zgaradi. Shu fikr asosida V.Gumboldt tilning «ichki formasi» haqidagi ta'limotini yaratadi. «Ichki forma», uning fikricha, bir tomondan, xalqning ruhi qandayligini ko'rsatsa, ikkinchi tomondan, so'z yasalishi, shakllanishi jarayonida ifodalanadigan ma'nodir.

V.Gumboldt nutq tovushlarini til formasi deb, so'zning nutqda qo'llangandagi qiyofasini so'zning grammatik formasi deb, ta'riflaydi. Uning bu fikrlari hamda «ichki forma» haqidagi ta'limoti, ayni ta'limotning idealistik jihatlarini olib tashlansa, ushbu fikrlar

umum tilshunoslikda hozir ham diqqatga sazovordir.

Aytish mumkinki, XIX asr tilshunoslik tafakkuri, taraqqiyoti V.Gumboldtning lisoniy nazariyalari asosida taraqqiy qildi. Uning ko'pgina lingvistik g'oyalari XIX va XX asr tilshunosligining rivojiga jiddiy ta'sir qildi.

Xullas, F.Bopp, R.Rask, Ya.Grimm, A.Vostokovlar qiyosiy -tarixiy tilshunoslik va bu tilshunoslikning ilmiy-tadqiqot usuli bo'lgan qiyosiy-tarixiy metodga asos solgan bo'lsalar, V.Gumboldt umumiy nazariy tilshunoslik faniga, uning mustaqilligiga, til falsafasiga asos soldi.

Naturalizm. Psixologizm. F.de Sossyur ta'limoti.

Reja:

1. Naturalizm oqimi.
2. Psixologizm oqimi.
3. F.de Sossyur ta'limoti haqida.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Til jonli organizm, biologik hodisa sifatida; ichki va tashqi lingvistika haqida, tilning analitik va sintetik qurilishi. "Umumiy tilshunoslik kursi" asari, til sistem xarakterdagi ijtimoiy hodisadir; til g'oya tashuvchi belgilar sistemasidir; tilning sinxron va diaxron aspektlari; til - ijtimoiy, nutq individual hodisa ekanligi; til birliklari orasidagi paradigmatic va sintagmatic munosabatlar.

Tilshunoslik taraqqiyotidagi birinchi davrning ikkinchi bosqichi Avgust Shleyxer va Geyman Shteyental nomlari va ularning ta'limotlari bilan bog'lanib, ayni bosqich XIX asrning taxminan 50-60 yillarini o'z ichiga oladi.

Umumiy nazariy tilshunoslikning – til falsafasining asoschisi bo'lgan V. Gumboldt tomonidan tilning sistema sifatida talqin qilinishi, tilning organizm, organik bir butunlik sifatida berilishi A. Shleyxer, F. de Sossyur, Boduen de Kurtene kabi tilshunoslarning ta'limotlariga ta'sir qildi, ularning lisoniy g'oyalarida kuzatildi.

XIX asrning o'rtalarida Yevropa tilshunosligida naturalizm oqimi paydo bo'ldi. Ushbu oqimning mashhur vakili nemis olimi Avgust Shleyxer (1821-1863) edi.

A.Shleyxer tilshunoslikdan tashqari botanika va falsafa kabi fanlarni ham o'rgandi. U dastlab Bonn, so'ngra Praga, Iyen universitetlarining dotsenti va professori sifatida ma'ruzalar o'qidi, 1858 yilda Rossiya fanlar akademiyasining muxbir a'zosi bo'ldi.

A.Shleyxer hind-Evropa tillarining umumiy masalalari bilan shug'ullandi, Litva tilini o'rganib, jonli nutq bo'yicha tadqiqotlar olib bordi, xalq og'zaki ijodiga oid materiallar to'pladi. U, shuningdek, qiyosiy – tarixiy va tipologik yo'nalishda german, slavyan, boltiq tillari bilan ham shug'ullandi. A.Shleyxer tillarni qiyosiy o'rganishda tovushlarning qonuniy o'zgarishlariga e'tibor berishni talab qildi. U fonetikani fonologiya deb atadi va so'zda tovush, shakl hamda funksiyani farqladi.

Olim ayni vaqtda umumnazariy fikrlarni ham ilgari suradiki, bu fikrlar tilshunoslar tomonidan e'tibor bilan qabul qilindi. Ushbu fikrlar tovush qonuni, analogiya, tilning sistem xarakterga egaligi, so'zning shakli va vazifasi haqidagi g'oyalar bilan bog'lanadi. A.Shleyxerning mazkur nazariy qarashlari «Nemis tili» (1860) asarida bayon qilinadi.

A.Shleyxer hind - yevropa tillarining bitta bobotildan kelib chiqqanligi g'oyasini ilgari surdi. U hind – yevropa tillarining taraqqiyotini «shajara daraxti» jadvali orqali tushuntirdi. Ya'ni, uning fikricha, qachonlardir hind – yevropa bobotili mavjud bo'lgan, uning tarqalib ketishidan hozirgi hind – yevropa tillari kelib chiqqandir.

A.Shleyxerning eng mashhur asari «Hind – german tillari qiyosiy grammatikasining kompendiumi»dir (1861). Bu asar o'tgan yarim asr davomida hind – yevropa tillarini qiyosiy o'rganishning yakuni sifatida maydonga keldi va 15 yil ichida to'rt marta nashr qilindi.

Kompendium (kompendium-lot. qisqartirish degani. U yoki bu fanga oid muhim, asosiy qoidalarni, tushunchalarni ixcham, lo'nda bayon etish)

da A.Shleyxer hind – yevropa tilini (bobo tilni) qayta tiklab, uning har bir shoxobchasi qanday rivojlanishini ko'rsatmoqchi bo'ldi.

Umumiy tilshunoslikda A.Shleyxer dastavval naturalistik oqimning yo'lboshchisi, tashkilotchisi sifatida tan olinadi. Uning naturalistik falsafasi «Darvin nazariyasi va til haqidagi fan» (1863) hamda «Insonning tabiiy tarixi uchun tilning ahamiyati haqida» (1865) kabi asarlarida o'z ifodasini topgan.

A.Shleyxer naturalizmining - naturalistik falsafasining mohiyati uning tilni jonli, tabiiy organizm sifatida tushunishida ko'rinadi. U tilni jonli organizmlar kategoriyasiga kiritadi. Aniqrog'i, A.Shleyxer tilning hayoti boshqa barcha jonli organizmlar - o'simliklar, hayvonlar hayotidan jiddiy farq qilmaydi. Tillar ham ular kabi o'sib rivojlanadigan yetuk davrga, so'ngra esa o'sishning eng yuqori darajasiga yetgan nuqtasidan borgan sari uzoqlashib, qariydigan davriga ega bo'ladi, deydi.

A.Shleyxerning tilga naturalistik qarashi – biologizmi, ayniqsa, Ch.Darvinning «Turlarning paydo bo'lishi va tabiiy tanlash» (1859) nomli eng muhim asarining e'lon qilinishi bilan yana ham kuchaydi. «Tillar, -deydi Shleyxer, - insonning xohishidan tashqari paydo bo'lgan, o'sgan va ma'lum qonunlar asosida rivojlanadigan tabiiy organizmdir. Ular o'z navbatida qariydi va o'ladi». «Tillar tovush materiyasidan tashkil topgan tabiiy organizmlardir... tillarning o'sishi ma'lum qonuniyatlar asosida yuz beradi».

Takidlash lozimki, tilga nisbatan «jonli organizm» birikmasining qo'llanishi aslida Shleyxergacha ham mavjud bo'lgan. Masalan, XVIII asr mutaffakirlari, ayniqsa, V.Gumboldt tilni to'xtovsiz o'zgarib boruvchi sistema sifatida Yoki jonli organizm sifatida tushuntiradi. Ammo olim bu o'rinda tilga nisbatan organizm tushunchasini biologik ma'noda emas, balki falsafiy ma'noda qo'llaydi. Ya'ni til o'lik mexanizm, alohida til belgilarining mexanik birlashuvi emas, balki doimo rivojlanadigan, o'zaro bog'liqlikda bo'lgan sistemadir.

A.Shleyxer organizm terminini tilga bog'liq holda to'g'ri ma'noda – biologik ma'noda talqin qiladi va shu o'rinda xatoga yo'l qo'yadi. U tilning ijtimoiy ahamiyatiga yetarli e'tibor bermaydi. Haqiqatda esa prof. S.Usmonov aytganidek, «Tillar tug'ilmaydi, balki urug' tilidan qabila tiliga, qabila tilidan elat (xalq) tiliga, undan esa millat tiliga tomon taraqqiy eta boradi. Bu tarixiy jarayonda ayrim urug', qabila va elat tillari boshqa tillarga aralashib, singib ketishi ham mumkin. Bunday tillarni o'lik tillar deb atashadi. Ammo o'lik til organizm kabi butunlay o'lmaydi, uning elementlari boshqa tilda ma'lum darajada saqlanib qoladi». Boshqacha aytganda, tillar ham paydo bo'ladi, taraqqiy qiladi va ba'zan «o'ladi». Ammo bu «o'lim» biologik emas, balki ijtimoiy – tarixiy xarakterga ega. Til «o'ladi», qachonki shu tilda so'zlashuvchi jamiyat, xalq yo'q bo'lib ketsa.

O'z davrida qator tilshunos olimlar: Madvig (1842), Maks Myuller (1861), Potebnya (1862), Boduen de Kurtene (1871) tilni jonli organizm deb atalishiga, tilni biologik ma'nodagi organizm bilan tenglashtirilishiga qat'iy qarshi chiqadilar va shunday fikrlarni qat'iy tanqid ostiga oladilar. Jumladan, «Til organizm emas» (Boduen), «Tilni organizm deb atash, demak, u haqda hech narsa demaslikdir» (Potebnya). «Organizm mustaqil yashaydi, so'z (til – R.R.) esa faqat inson bilan bog'liq holda uning nutq a'zosi orqali yashaydi»

(Potebnya) va boshqalar.

Demak, til – tabiiy organizm emas, balki u ijtimoiy hodisa. Tillar shu tillardan foydalanuvchi jamiyat bilan, xalq bilan birga paydo bo`ladi va taraqqiy qiladi. Til yo`q bo`lishi, «o`lishi», aloqa quroli sifatida qo`llanmasligi mumkin, agar shu tilning egasi bo`lgan jamiyat, xalq yo`q bo`lsa Yoki boshqa tilga o`tsa, boshqa tilni aloqa quroli sifatida qabul qilsa. Binobarin, u - til aloqa quroli sifatida o`z vazifasidan butunlay «ozod bo`ladi».

A.Shleyxer ta`limotida naturalizmdan tashqari yana tilning «hayoti» va taraqqiyotidagi ikki davr haqidagi muvaffaqiyatsiz, asossiz farazlar, g`oyalar ham bo`lgan. Ya`ni A.Shleyxer til hayotida ikki davrni ajratadi; 1) taraqqiyot davri (tarixgacha bo`lgan davr) va 2) inqiroz davri (tarixiy davr). Aniqrog`i, u tilning «hayotini», taraqqiyotini 1) tillarning rivojlanish davri va 2) tillarning inqiroz davri kabi ikki asosiy davrga bo`ladi.

Tillar taraqqiyotiga, ularning «hayotiga» bunday qarash aslida naturalizm ta`limotidan kelib chiqadi. Qolaversa, u V.Gumboldt kabi tillarning taraqqiyotini inson ruhi, psixikasi bilan bog`laydi: «Tarix va til... - bu inson ruhining birdan-bir almashtirib turadigan faoliyatidir», deydi.

Xullas, A.Shleyxerning tilning ikki davri haqidagi ta`limoti, Ya`ni tilning taraqqiyoti uning inqirozi, tanazzulidir, degan g`oyasi qator tilshunoslar tomonidan tanqid ostiga olindi.

A.Shleyxer, uning ayrim xato g`oyalariga qaramasdan, o`z davrining buyuk tilshunosi edi. Uning umumiy va qiyosiy – tarixiy tilshunoslik taraqqiyotidagi, tilshunoslik tarixidagi xizmatlari nihoyatda kattadir.

A.Shleyxerning lisoniy ta`limoti, asosan, haqqoniy, materialistik edi. U o`zining «Eiyosiy – lisoniy tadqiqotlar» va «Nemis tili» asarlarida til va tafakkurni dialektik munosabatda olib, tilni «talaffuz qilingan tovushlar orqali fikr ifodalash» deb ta`riflaydi. «Til bu fikrning tovush orqali ifodalanishidir», deydi. Ayni fikrlardan til va tafakkurning o`zaro bog`liqligi, «bir butunligi», ajralmas munosabatda ekanligi, Shuningdek, tovushning moddiy hodisa sifatida til va nutqning materiali, moddiy asosi, moddiy «quvvati» ekanligi kabi fikrlar, xulosalar kelib chiqadiki, bu o`z davri uchun yukasak, ilg`or g`oyalar edi.

A.Shleyxerning o`z ta`limotida tilni jonli organizmga tenglashtirishi aslida tilni o`z tuzilishiga (strukturasiga) ega bo`lgan ob`ekt - sistema sifatida tushunishga, shunday fikrning qaror topishiga imkon beradi, tilni sistema va struktura deb tushunishga xizmat qiladi. Shuningdek, hind – yevropa tillarining shajara daraxti sxemasining yaratilishi hamda tillarning morfologik tasnifining ishlab chiqilishi ham Shleyxer nomi bilan, uning lisoniy ta`limoti bilan bog`lanadi.

Xullas, A.Shleyxer ta`limotida, aytilganidek, xato g`oyalarning, qarashlarning mavjudligiga qaramay u va uning izdoshlari – naturalizm yo`nalishi, naturalizm maktabi tilga tabiiy – materialistik qarashni, g`oyani olib kirdi va tilshunoslikda til o`z tuzilishiga (strukturasiga) ega bo`lgan qismlardan iborat bir butun ob`ektdir – sistemadir, degan g`oyaning qat`iy qaror topishiga, tasdiqlanishiga xizmat qildi.

Psixologizm. Falsafiy tilshunoslikning asoschisi bo`lgan Vilgelm Gumboldt tomonidan tilning alohida shaxslarning ruhiy hayoti va tafakkuriga munosabati jihatidan o`rganilishi Geyman Shteyntal, Potebnya, Boduen de Kurtene kabi tilshunoslarning ta`limotlarida – umuman tilshunoslikdagi psixologik yo`nalishda davom ettiriladi. Tilshunoslikdagi psixologik oqimning – psixologizmning eng yirik vakili, asoschisi nemis nazariyotchi tilshunos olimi Berlin universiteti professori G.Shteyntaldir (1823 - 1899). U umumiy tilshunoslik sohasida o`zini Gumboldtning shogirdi, uning g`oyalarini davom ettiruvchi deb hisoblaydi. Psixologizm sohasida esa u Iogann Gerbert (1776 - 1841) ta`limotining – assotsiativ psixologiyaning davomchisi edi. Ayni ta`limotga ko`ra narsa - hodisalar inson psixikasida o`zaro bog`liq holda bir – birlarini eslatadilar, esga tushiradilar.

Tilshunoslikdagi psixologizm oqimi naturalizmni qattiq tanqid ostida oldi. Psixologizm naturalizmdan farqli unga zid holda tilni xudoning Yoki odam ruhining aksi, ko`rinishi, ifodasi deb talqin qildi. SHunga ko`ra til sof psixik, ruhiy hodisa sifatida bayon qilindi. Psixologistlar tilning taraqqiyotini alohida shaxslarning tafakkuridagi, ruhiyatidagi taraqqiyot bilan bog`liq deb hisobladilar.

Demak, tildagi hodisalarning asosida ijtimoiy hodisalar, ijtimoiy taraqqiyot – jamiyat taraqqiyoti emas, balki individual faoliyat, individual taraqqiyot, inson psixikasi, uning fikriy faoliyati yotadi, ular hal qiluvchi rol o`ynaydi.

Ana shunday g`oyalar, qarashlar bilan qurollangan psixologizm vakillari, jumladan, G.Shteyntal ta`limotidagi eng muhim g`oya nutqning individual akti insonning faoliyatidan, ijtimoiy jarayondan ajralganligidir.

G.Shteyntalning lisoniy qarashlari, ta`limoti uning quyidagi qator ishlarida bayon qilinadi. Bular «Tillarning tasnifi til g`oyasining taraqqiyoti sifatida» (1850), «Tilning paydo bo`lishi» (1851), «Grammatika, mantiq va psixologiya» (1855), «Til qurilishining eng muhim tiplari xarakteristikasi» (1860), «Psixologiya va tilshunoslikka kirish» (1871), «Gumboldtning tilshunoslikka oid asarlari va Gegel falsafasi» (1848), «Falsafa, tarix, psixologiya va ularning o`zaro munosabati» (1863) va boshqalar.

Tilshunoslikdagi psixologik oqim vakillari tilni individual psixika faoliyatining maxsus mexanizmi, alohida inson ongidagi tasavvurlarning mexanizmi sifatida Yoki xalq psixologiyasining spetsifik namoyon bo`lishi sifatida talqin qilishlarini talab qiladilar.

Ushbu g`oyaning dastlabkisi individual psixologizm bilan bog`lanib, bunda alohida individ va uning psixikasi asos bo`lib hisoblanadi. Ushbu g`oyaning keyingisi esa ijtimoiy psixologizm bilan bog`lanadi. Ijtimoiy psixologizmning diqqat markazida xalq, jamiyat, millat turadi.

Xullas, tilshunoslikdagi psixologik yo`nalish naturalistik yo`nalish ta`limotiga qarshilik ko`rsatuvchi oqim sifatida, qiyosiy – tarixiy tilshunoslikning psixologik yo`nalishi sifatida yuzaga keldi va tilshunoslikdagi lisoniy biologizmni chetlashtirdi.

G.Shteyntal individual psixologizm vakili sifatida maydonga keldi.

G.Shteyntal lingvistik ta`limotining psixologik asosi bo`lib, I.Gerbertning assotsiativ psixologiyasi hisoblanadi. Assotsiativ psixologiya inson ongining barcha faoliyatini tasavvurlar munosabatiga, psixik assotsiatsiyalar, aloqalar mexanizmiga bog`laydi, so`zni esa tasavvurlar kompleksi bilan, assotsiatsiyalar bilan bog`liq deb hisoblaydi.

Insonning psixik faoliyati fikrlash jarayoni sifatida tasavvurlar assotsiatsiyasidir, aloqasidir, bog`lanishidir.

Psixologizm tilni faqat tafakkur quroli va fikrni ifodalash vositasi sifatida belgilaydi.

Til psixologik konsepsiyasining jiddiy xatosi tasavvurlar rolining oshirib yuborilishi, tushunchalar rolining esa pasaytirilishi, kamaytirilishidir. Psixologizm tilning ijtimoiy hodisa sifatidagi o`ziga xosligini inkor qiladi.

Tilshunoslikda XX asr boshlarigacha faollik ko`rsatgan qator lisoniy oqimlarga: yosh grammatikachilar talimotiga, naturalizm va psixologizm kabi yo`nalishlarga, ularning qarashlari hamda g`oyalariga zid bo`lgan yangi talimot, mukammal bir g`oya maydonga keldi. Bu yo`nalishga tilshunoslikdagi sotsiologik talimot - sotsiologik maktab nomi berildi. Ayni talimot tilning ijtimoiy hodisa ekanligini takidlab, uning ijtimoiy vazifasini aloqa vositasi sifatida qat`iy belgiladi.

Eslatamiz, sotsiologik lingvistika o`z - o`zidan, bevosita paydo bo`lgani yo`q. U qadim davrdan boshlab, tilga - til va ja-miyat masalalariga bo`lgan turlicha qarashlarning, yondashishlar-ning ijobiy natijasi, ob`ektiv mahsuli sifatida qaror topdi .

Tilshunoslikdagi sotsiologik talimotning asoschilari F. de Sossyur va Antuan Meyelardir. Mana shu olimlar qayd etilgan yangi yo`nalishga «sotsiologik lingvistika» nomini berdilar.

Ferdinand de Sossyur

Ferdinand de Sossyur (1857-1953) buyuk tilshunos, original nazariyotchi, til haqidagi fan taraqqiyotiga juda katta va chuqur ta'sir ko'rsatgan donishmand olim. SHuning uchun ham F. de Sossyurni tilshunoslik olamida mashhur Frans Bopp, Vil-gelm fon Gumboldt, Avgust Shleyxer, Boduen de Kurtenelar bilan bir qatorga qo'yishadi.

F. de Sossyur SHveysariyada (Jenevada) tug'ilgan, millati fransuz – shveysariyalik fransuz. U Jeneva, Leypsig va Ber-linda talim oldi.

F. de Sossyurning 20 (bazi manbalarda 21) yoshida elon qilgan mashhur asari hind – Ovrupo tillarini – ulardagi un-lilar sistemasini o'rganishga bag'ishlangan bo'lib, ushbu tillar vokalizmini o'rganishda katta ahamiyatga ega bo'ldi. Bu asar «Hind - yevropa tillaridagi dastlabki unlilar sistemasining tadqiqi» deb nomlanib, 1879 yilda nashr qilindi. Ushbu asar hind - Ovrupo tillarini o'rganishga, qiyosiy – tarixiy metod taraqqiyotiga jiddiy ta'sir qildi.

F.de Sossyur ilmiy - tadqiqot ishlari bo'yicha 1880 yilda Leypsigda doktorlik disertatsiyasini himoya qildi. U 1881 yilda Parijga kelib, german tillari, hind - Ovrupo tillarining qiyosiy grammatikasi bo'yicha ma'ruzalar o'qidi. 1891 yildan boshlab, u Jenevada professor lavozimida ilmiy - amaliy, pedagogik faoliyatini davom ettirdi.

1906 yildan boshlab, F. de Sossyur umumiy tilshunoslik kafedrasiga rahbarlik qildi. 1906 - 1911 yillarda uch marta umumiy tilshunoslik kursi bo'yicha ma'ruzalar o'qidi.

F. de Sossyur vafotidan keyin 1916 yilda uning shogird-lari SHarl Balli va Albert Seshelar o'zlari yozgan qo'lyozmalar asosida ustozlarining ma'ruzalarini to'plab, tartibga solib, kitob holida nashr qildilar. SHunday qilib, F. de Sossyurni dunyoga tanitgan, uni buyuk tilshunoslar qatoriga qo'ygan, hozirgi zamon tilshunosligining taraqqiyotiga juda katta ta'sir qilgan «Umumiy tilshunoslik kursi» fundamental asari maydonga keldi. Ayni asar 1931 yilda nemis tilida, 1933 yilda esa rus tilida e'lon qilindi

F. de Sossyur lisoniy talimotining muhim jihatlari quyidagilar:

1. Tilshunoslik fanining birdan - bir haqiqiy ob'ekti tildir. Demak, tilni psixologiya, mantiq, fiziologiya kabi fanlar nuqtai nazaridan emas, balki bevosita tilshunoslik fani asosida tekshirish lozim.

2. Til sistemadir. Til sistem tuzilishiga ega bo'lgan, sistem xarakterdagi ijtimoiy hodisadir. Demak, til hodisa-lari, til faktlari o'zaro dialektik bog'liq bo'lib, bir – birini talab etadigan, taqozo qiladigan belgilardir. Anig'i til belgilari til sistemasining elementlari, birliklari sifa-tida bir-birini belgilaydi. Ular o'zaro mantiqiy, zaruriy munosabatga, aloqaga kirishib, bir butunlikni – til sistema-sini hosil qiladi.

3. Til g'oya (fikir, ma'no) tashuvchi belgilar sistemasidir. Til belgisi (birligi, elementi) ikki tomonga: a) ifoda tomo-niga (ifodalovchiga) b) mazmun tomoniga (ifodalanuvchiga) ega-dir. Til belgilari shartli, ixtiyoriydir. Demak, til belgilari (birliklari) moddiy (material) va ruhiy (psixik,ideal) tomonlarning, tovush va manoning birligidan iborat bo'lib, biri ikkinchisiz bo'lmaydi, ular o'zaro dialektik bog'liq holda, nisbiy bir butun holda ijtimoiy vazifa bajaradi, jamiyatga xizmat qiladi, fikr almashuvni – kommunikativ jarayonni taminlaydi.

4. F. de Sossyur tilshunoslikni ikkiga: ichki lingvistika va tashqi lingvistikaga ajratib, ularni o'zaro bir - biriga qarama - qarshi qo'yadi. U ichki lingvistikaga tilning sistem xarakterga egaligini, tilning tuzilishini (strukturasini) kiritadi. Tashqi lingvistikani esa tilning rivojlanish jarayonidagi, taraqqiyotidagi real shart - sharoitni: jamiyat bilan, jamiyat tarixi,

madaniyati, tarixiy voqealar, tilning jo`g`rofiy joylashishi, jamiyatning siyosiy qarashlari, ma-naviy olami kabilar bilan bog`liq holda oladi.

Demak, ichki tilshunoslik tilning sistem tabiatini, uning tuzilishini tekshirsa, tashqi tilshunoslik tilni jamiyat taraqqiyoti bilan bog`liq holda tekshiradi. Negaki jamiyatning mavjudligi tilning mavjudligini, tilning mavjudligi esa jamiyatning mavjudligini ko`rsatadi. SHunga ko`ra til va jamiyat munosabatini tekshirish tilshunoslik fanining – umumiy tilshunoslikning doimiy dolzarb muammosi bo`lib hisoblanadi.

5. F. de Sossyur tilda ikki aspektni: sinxroniya va diaxro-niyani farqladi. Sinxroniya, sinxronik aspekt tilning hozir-gi, real mavjud holati bo`lsa, diaxroniya, diaxronik aspekt tilning tarixiyli, tarixiy rivojlanish holatidir. Demak, tilning muayyan vazifa bajarishdagi real holati bilan tari-xiy rivojlanishdagi holati, «qiyofasi» - har biri o`z kuchini, quvvatini saqlaydi, ularning aralashib ketishiga yo`l qo`yil-maydi. Boshqacha aytganda, sinxroniya - til mavjudligining, ta-raqqiyotining hozirgi vaqti, tilning aloqa vositasi sifa-tidagi xizmat qilish davri bo`lsa, diaxroniya – tilning, til faktlarining zamon (vaqt) nuqtai nazaridan ketma – ketligi, Ya`ni tarixiy bosqichma - bosqichligi, etapliligidir.

Prof. Ya. V. Loya fikricha «til sistemasi va strukturasini o`rganishda sinxronik aspektning ahamiyati kattadir. Tilshu-noslik fanining eng dastlabki, bosh vazifasi sistem tabiatga ega bo`lgan til hodisalarini zamonaviy, shu kundagi, holatini tekshirish, o`rganishdir. Tilning shu kundagi, hozirgi sistemasi bilan tanishish uning tarixini va boshqa tillar bilan qiyosini o`rganishdan avval bo`lishi kerak». Biz ham shu fikrdamiz.

6. F.de Sossyur jamiyatning fikrni ifoda qilish sistemasini til va nutqqa ajratadi.

Til so`zlarning jami va nutqni qurish, tuzish qoidalaridir. Nutq esa til sistemasining so`zlashuvda Yoki matnda (yozuvda) aniq berilishi, qo`llanishidir.

F.de Sossyurning fikricha, til nutqdan quyidagi beshta belgisiga ko`ra farqlanadi: 1. Til – ijtimoiy, nutq- individual. 2. Til – sistem, nutq – asistem. 3. Til – potensial (imkoniyat, yashirin), nutq - real (voqelik, namoyon bo`lish).

4. Til - sinxron (zamonaviy, hozirgi), nutq – diaxron (tarixiy, o`tgan). 5. Til – mohiyat, nutq – hodisa.

Tilning sistemaliligi aksioma. Nutqchi?

Fikrimizcha, nutq ham sistemadir, sistem xarakterga egadir. Ammo u tilga nisbatan ikkinchi darajali sistema bo`lib, til sistemasiga asoslanadi, undan imkoniyat sifatida foydalanadi. Til sistemasi asosida nutqiy sistema, nutq faoliyati, fikrni ifodalash sistemasi yuzaga keladi. Shuningdek, nutq (nutqiy faoliyat) fikrni ifodalash jarayoni ekan, ayni jarayonda ishtirok etuvchi birliklar (lisoniy faktlar) o`zaro mantiqiy, zaruriy munosabatga kirishib, bir butunlikni- sistemani, masalan, nutqni, gapni hosil qiladi. Qolaversa, nutqdagi – fikr ifodalash jarayonidagi so`z ham, so`z birikmasi ham, gap ham - matn ham o`ziga hos mikro va makrosistemalardir.

7. F. de Sossyur til (nutq) birliklari orasidagi muno-sabatni, o`zaro bog`lanishni paradigmatic va sintagmatic munosabatlarga ajratadi.

Paradigmatic munosabatda til birliklari bir paradigmaga joylashadi. Masalan, ular bir paradigmaga - so`z o`zgarishi, so`z tuslanishi paradigmasiga (qatoriga) birlashib, asosiga-umumiy manosiga ko`ra bir xil, qo`shimchasiga – xususiy manosiga ko`ra farqli bo`ladi. SHunga ko`ra til birliklari o`zaro muayyan sistem munosabatga kirishadi. Qiyoslang: olam, olamni, olamning, olamda, olamga, olamdan...

Paradigmatic munosabat til birliklarining nutqqacha bo`lgan munosabati, imkoniyat sifatidagi til hodisasi.

Sintagmatic munosabatda esa til birliklari, masalan, so`zlarning biri ikkinchisi bilan

semantik - sintaktik munosabatga kirishib, soʻz birikmasini Yoki gapni hosil qiladi. Qiyoslang: istiqlool bayrami, manaviyat yulduzlari, milliy gʻurur, biz terrorizmni qoralaymiz. Bunda til birliklari ketma - ket kelishi, gorizontal chiziqqa joylashishi bilan ajralib turadi.

Sintagmatik munosabat til birliklarining nutqdagi-nutq faoliyatidagi - fikr almashish jarayonidagi oʻzaro mantiqiy, zaruriy munosabatidir, fikr ifodalash uchun xizmat qilishi-dir. Ushbu munosabat nutq hodisasi sifatida belgilanadi, nutq bilan oʻlchanadi va boshqalar.

Xullas, XX asr tilshunoslik fanidagi keskin burilishga, ushbu fanning yuksak darajada, keng miqyosda rivojlanishiga muhim sabab tilning sistemaliligi gʻoyasi hamda til va nutqni farqlash, til va nutq dialektikasi boʻldi. Albatta, bu oʻrinda

F. de Sossyurning talimoti, xizmatlari beqiyosdir.

Takidlash shart. F. de Sossyurning qarashlari, gʻoyalari tilshunoslik fanida nafaqat sotsiologik lingvistikaning – sotsiologizmning, balki struktural lingvistikaning – strukturalizmning ham yuzaga kelishida muhim sabablardan biri boʻldi. Anigʻi F.de Sossyur oʻzining mashhur «Umumiy til-shunoslik kursi» asarida (1916) strukturalizmning eng asosiy, bosh gʻoyalarini takidlab oʻtdi. Bular: 1.Til spetsfikasi (oʻziga xosligi). YAni tilshunoslikning mutlaq tekshirish obʻekti tildir. 2. Til sistemasi. YAni til oʻziga xos tuzilishga, «qiyofaga» ega boʻlgan sistemadir. 3. Til formasi. YAni til mohiyat emas, balki formadir. Til u Yoki bu mazmunni, fikrni ifodalash vositasidir. 4. Til munosabati. YAni, tilning har bir holatida, koʻrinishida, qoʻllanishida barcha jarayonlar til birliklarining oʻzaro munosabatiga, mantiqiy bogʻlanishga asoslanadi, shu munosabatga quriladi.

Xullas, F.de Sossyur talimotidagi ushbu muhim gʻoyalar, aytilganidek, strukturalizmning keng miqyosda alohida bir yoʻnalish, maktab sifatida maydonga kelishiga xizmat qildi.

7-maʼruza

Tilshunoslikning nazariy masalalari. “Lingvistika” termini. Lingvistika turlari. Tilning taʼriflari

Reja:

1. Atomistik va struktural lingvistika.
2. Ichki va tashqi lingvistika
3. Makro- va mikrolingvistika, paralingvistika, psixolingvistika tushunchalari, ularning mohiyati.
4. Tilning taʼriflari haqida

Asosiy tayanch tushunchalar:

Dinamik lingvistika, ctatik lingvistika, atomistik lingvistika, ctruktural lingvistika, cinxronik lingvistika, diaxronik lingvistika, intralingvistika, ekstralingvistika, makrolingvistika, mikrolingvistika, paralingvistika, psixolingvistika, sotsiolingvistika, etnolingvistika, matematik lingvistika, neyrolingvistika

Jahon tilshunosligi tarixi bir ummonki, undan imkoniyatga, talab va maqsadga koʻra xabardor boʻlish, shu yoʻnalishda bilimga ega boʻlish, undan foydalanish va tadqiqotlarda ushbu «ummonga» asoslanish har bir jiddiy tadqiqotchi uchun, tilshunos uchun sharaftir. CHunki tilshunoslik fanining kelajagi aslida til-shunoslik tarixidan, lisoniy bitmas - tunganmas xazinadan boshlanadi. SHuningdek, tilshunoslikning ilmiy-nazariy muammolarining asosi, poydevori ham man-tiqan tilshunoslik tarixidadir. Ayni tarixni mukam-mal bilmasdan, uni tasavvur qilmasdan,

uni ang-lamasdan turib, tilshunoslikning nazariy - falsafiy masalalari haqida fikr yuritish maqsadga mutlaqo muvofiq emasdir, diletantlikdir.

Aytilganlarga ko'ra, biz umumiy tilshunoslik soha-sidagi dastlabki qadamni tilshunoslik tarixidan, li-soniy o'tmishdan boshladik.

Lingvistika termini qator yevropa mamlakatlari: ingliz, fransuz, nemis, ispan, rus va boshqa tillarda faol qo'llanilib, til haqidagi fanni anglatadi. Ushbu so'zning o'zagi lingua bo'lib, til degan ma'noni beradi. Binobarin, lingvistika terminining o'zbek tilidagi muqobili, ma'nodoshi tilshunoslik bo'lib, ular o'zaro sinonimik munosabatga kirishadi.

Lingvistika yoki tilshunoslik fani o'ziga xos murakkab ijtimoiy hodisa bo'lgan aloqa qurolini — tilni sistema sifatida — bir butun ob'ekt sifatida tadqiq va tahlil qiladi. Ayni jarayonda u turli ko'ri-nishlarda, shakllarda namoyon bo'ladi. Bu ijtimoiy xarakterga ega bo'lgan tilning mohiyatidan, uni turli tomondan o'rganish, tekshirish lozimligidan va bu il-miylik nuqtai nazaridan mutlaqo to'g'ri ekanligidan kelib chiqadi.

Lingvistika nihoyatda qudratli ma'naviyat belgisi, millat boyligi bo'lgan tilni o'rganish jarayonida quyi-dagi ko'rinishlarda namoyon bo'ladi:

1. Dinamik lingvistika.
2. Statik lingvistika.
3. Atomistik lingvistika.
4. Struktural lingvistika.
5. Sinxronik lingvistika.
6. Diaxronik lingvistika.
7. Intralingvistika.
8. Ekstralingvistika.
9. Makrolingvistika.
10. Mikrolingvistika.
11. Paralingvistika.
12. Psixolingvistika.
13. Sotsiolingvistika.
14. Etnolingvistika.
15. Matematik lingvistika.
16. Neyrolingvistika va boshqalar.

1. Dinamik lingvistika. Dinamik lingvistika, asosan, tilni real mavjudligida, turlicha vazifalarni faol bajarishda, «taraqqiyotda», o'zgarishda tadqiq qi-ladi.

2. Statik lingvistika. Statik lingvstika til taraqqiyotidagi to'liq sinxronlashgan muayyan bir davr-ni (bo'lakni) ajratadi va uni tasvirlaydi. Tilshunos-likning ushbu sohasi, dinamik lingvistikadan farqli, tildagi rivojlanish va o'zgarish jarayonidan mutlaqo chetlashgan, unga yaqinlashmagan holda tilning hozirgi — zamonaviy davri bilan bog'liq ma'lum bir «qotgan» qismini - holatini tekshiradi.

3. Atomistik lingvistika. Atomistik lingvistika diqqat-e'tiborini har bir individual til birlik-larining taraqqiyotini, o'sishini alohida o'rganishga qaratadi.

4. Struktural lingvistika. Struktural lingvistika til sistemasidagi ichki munosabat va aloqalarni tad-qiq qiladi.

U til sistemasining struktural qatlamlari (fone-tik, leksik, morfologik, sintaktik sathlari) orasi-dagi o'zaro tabiiy, zaruriy bog'liqliklarni, munosabat-larni o'rganadi.

5. Sinxronik lingvistika. Sinxronik lingvistika statik va struktural lingvistika bilan uzviy bog'liq bo'lib, tilning ma'lum bir davrdagi «qotgan», «turg'un» holatini tasvirlashga xizmat qiladi.

6. Diaxronik lingvistika. Diaxronik lingvistik dinamik va atomistik lingvistika bilan uzviy bog'lish bo'lib, tilning taraqqiyot, til birliklarining esa ri vojlanish qonuniyatlari hamda natijalarini o'rganadi.

7. Intralingvistika (ichki lingvistika). Ichki ling vistika til birliklarining sistem aloqasini, muno-sabatini ekstralingvistik faktorlarga bog'liq bo'lma-gan holda o'rganadi. Ichki

lingvistikaning tadqiqo[^] manbai bo`lib fonologiya, leksikologiya va grammatikg hisoblanadi.

8. Ekstralingvistika (tashqi lingvistika). Tashqi lingvistika tilning taraqqiyoti va vazifasini ijti-moiy-siyosiy, ijtimoiy-tarixiy, etnik, jo`g`rofiy kabi faktorlar bilan bog`liq holda o`rganadi. SHunga ko`ra_ç ushbu lingvistika tilni ijtimoiy hodisa sifa-tida tekshiradi.

9. Makrolingvistika. Makrolingvistika tilni keng doirada, «katta hajmda» olib, uni statistik usullar asosida tadqiq qiladi. Aniqrog`i, ushbu soha tilni statistik usullar, statistik usullar orqali tahlil qiladi.

10. Mikrolingvistika. Mikrolingvistika til sistemasi tarkibidagi (strukturasidagi) aloqalar, o`zaro munosabatlar va qarama-qarshiliklarni o`rganadi.

11. Paralingvistika. Paralingvistika bevosita nutq faoliyati bilan bog`liq bo`lib, nutq jarayonida fikr ifodalash bilan bir vaqtda yuzaga keluvchi, so`zlashuv nutqining doimiy hamrohi bo`lgan qo`l va yuz harakatlarini (imo-ishora, mimika), nutqning balandligi, ekspressiv-emotsional bo`yoq kabi qator jihat-larni o`rganuvchi sohadir.

12. Psixolingvistika. Psixolingvistika psixolo-giya YOa lingvistika fanlarining umumlashmasi (sin-tezi) sifatida nutq jarayonini mazmun nuqtai naza-ridan, kommunikativ ahamiyati, nutq aktining muayyan ijtimoiy-amaliy maqsadga yo`naltirilganligi, shungamuvofikdigi jihatidan o`rganadi. U nutqsagi — fikr ifodalashdagi shakl va mazmun birligiga alohida e`tibor beradi.

Psixolingvistika lisoniy imkoniyatlar asosida nutqiy birliklarni hosil qilish va qabul qilish, nutq jarayoni (fikr almashtirish-ifodalash va anglash)da ruhiy holatlarga, bunda sharoit (situatsiya), o`xshashlik (analogiya), farqlash (differensiatsiya), ta`sirchanlik, so`zlovchi va tinglovchi ruhiy holati masalalariga alo-hida e`tibor beradi.

13. Sotsiolingvistika. Sotsiolingvistika sotsiolo-giya va lingvistika fanlarining zaruriy va mantiqiy bog`liqligidan hosil bo`lib, jamiyat va til (til va jamiyat) munosabati masalasi bilan shug`ultanadi. U tilni ijtimoiy hodisa sifatida talqin qiladi. SHunga ko`ra sotsiolingvistikaning eng muhim, asosiy muammosi tilni-til tabiatini ijtimoiy hodisa sifatida tekshirish, uning jamiyatdagi, tilshunoslik fanidagi o`rni va ahamiyatini belgilashdir.

Sotsiolingvistika, asosan, til va ijtimoiy muno-sabatlar, ijtimoiy hayot, taraqqiyot hodisalari, faktlari o`rtasidagi bog`liqlikni, ushbu bog`likdikning sabablarini o`rganadi. Anig`i mazkur soha jamiyatning yashash va rivojlanishida tildagi ijtimoiy hayot, ya`ni tashqi-ekstralingvistik faktorlarning (omillarning) ta`siri natijasida hosil bo`lgan hodisalarni, jarayonlarni, o`zgarishlarni tahlil qilib boradi. De-mak, sotsiolingvistika ijtimoiy faktorlarning tilga qanday ta`sir qilishi, til sistemasida (strukturasida) qanday namoyon bo`lishi, qanday shaklda aks etishi kabilarni tadqiq qiladi.

Eslatamiz, sotsiolingvistika statistik ma`lumot-lar, aholi ro`yxati va anketa ma`lumotlari usulikasi bilan o`z faoliyatini kengaytirib boradi.

14. Etnolingvistika. Etnolingvistika etnografiya va lingvistika fanlarining o`zaro munosabatidan shakllanib, etnik belgi bo`lgan tilga xalq tarixiy taraqqiyotining, rivojlanishining, xalq turmush, urf-odatlarining, moddiy va ma`naviy madaniyatining ta`sirini, ularning tilda voqe bo`lishini o`rganadi. Etnolingvistika til va jamiyat munosabatini tadqiq qilishda etnik faktorlarning o`rni, ahamiyati, roli kabilarni aniqlaydi, etnik va lisoniy omillarning o`zaro ta`sirini, bog`likdigi aks ettiradi.

15. Matematik lingvistika. Matematik lingvistika tilni o`rganish va tasvirlash jarayonida matematik usullarning (masalan, statistik usul, informatsiya na-zariyasi kabilarning) qo`llanish imkoniyatlarini tek-shiradi.

16. Neyrolingvistika. Neyrolingvistika neyron va lingvistika so`zlarining o`zaro birikuvidan, qo`shi-lishidan hosil bo`lib, inson miyasidagi nerv hujay-ralarining, neyronlarning tilni-so`zlarni hosil qi-lishdagi vazifasini o`rganadi. Neyron nerv (asab) sistemasining asosiy qismi, tarkibiy elementi sifatida tilni-til va nutq birliklarini yaratishda faol xizmat qiladi, yetakchi hisoblanadi. SHunga ko`ra neyrolingvistika inson nerv sistemasi bilan aloqa quroli-til orasidagi uzviy, doimiy, zaruriy muno-sabatni yoritadi. SHuningdek, u afatik nutqni, ya`ni tushunib bo`lmaydigan, buzilgan, «kasallangan» nutqni, uning turlarini aniqlash va tasnif qilish,

fizio-logik nerv sistemasi, nutq faoliyati kabilar doira-sida tadqiqot ishlarini olib boradi.

Xullas, lingvistika fani umumiylik sifatida, qayd etilganidek, turlicha xususiyliklari, sohalari orqali til sistemasini butun mohiyati, murakkabligi bilan, kommunikativ cheksiz imkoniyatlari bilan tad-qiq qiladi. U ayni jarayonda qator fanlar bilan o`zaro aloqada, hamkorlikda ish olib boradi, til va jamiyat, til va tarix, til va taraqqiyot, til va tafakkur, til va nutq kabi yta dolzarb va murakkab masalalarining yoritilishida faol ishtirok etadi.

8-ma'ruza

Til va nutq

Reja:

1. Til va nutqning dialektik munosabati.
2. Til tarkibi.
3. Tilning ijtimoiy mohiyati, til materiali

Asosiy tayanch tushunchalar: til va nutq dialektik munosabati, psixik material, **moddiy** material, til va nutq ham ijtimoiy, ham individual

Til va nutq dialektikasi nazariy tilshunoslikning, shuningdek, amaliy tilshunoslikning hamda psixologiya, falsafa, mantiq kabi fanlarning ham muhim va murakkab muammolaridan biri bo`lib, ayni masala jahon tilshunosligining doimiy diqqat markazida turgan va hozirda ham shunday.

XX asr tilshunosligining — sistem tilshunoslik-ning brsh, asosiy mezonlari til va nutq munosabati, til va nutq hodisalarini, birliklarini farkdash bo`ldi.

Ushbu muammo tarixiga nazar tashlasak, professor H.Ne`matovning ma'lumot berishicha, til va nutq hodisalarini o`zaro farqlash dastlab VII-IX asrlarda shakllangan arab tilshunosligining til o`rganish usullarida ko`rish mumkin. Professor A.Nurmonovning tadqiqotida esa temuriylar davri o`zbek tilshunosligi-ning sardori bo`lgan Alisher Navoiy asarlarida til va nutq hodisalari farqlangani, alloma shu masalaga alohida e'tibor bergani qayd etiladi.

Til va nutq muammosi umumiy nazariy tilshunoslikning asoschisi bo`lgan Vilgelm fon Gumboldtning tildagi energeo (harakat, jarayon, kuch) va ergon (mahsulot), tilshunoslikdagi psixologizm oqimining asoschisi G.SHteyentalning tildagi «barqaror mohiyat» va «harakatdagi kuchlar», buyuk nazariyotchi va amaliyotchi tilshunos Boduen de Kurtenening «tildagi barqarorlik va o`zgaruvchanlik» haqidagi ta'limotlarida ham beriladi.

Ta'kidlash shart, til va nutq dialektik munosabati o`zining dastlabki haqiqiy, mukammal ilmiy - nazariy yechimini tilshunoslik fanida keskin burilish yasagan buyuk tilshunos olim Ferdinand de Sossyur asarlarida topdi.

Demak, til va nutq masalasi nafaqat sistem tilshunoslikning, umuman, jahon tilshunosligi fanining hamma davrlaridagi - ham diaxron, ham sinxron bosqichlaridagi eng jiddiy nazariy muammosi bo`lgan va bundan keyin ham shunday bo`lib qoladi. Negaki, tilshunoslikning ushbu o`ta murakkab va o`ta dolzarb muammosisiz nafaqat nazariy-umumiy tilshunoslikning, balki xususiy-amaliy tilshunoslikning ham qator eng muhim, asosiy masalalarini to`liq, mukammal va ob'ektiv hal qilib bo`lmaydi. Shunga ko`ra til va nutq dialektikasi jahon tilshunosligi fanining doimiy muammolaridan biri sifatida qolaveradi.

Sho`ro davri tilshunosligida, ayniqsa, 60 -yillardan boshlab, til va nutq masalasiga alohida e'tibor berila boshladi. Aniqrog'i, F. de Sossyur tomonidan xalqning aloqa qilish, fikr ifodalash vositasining til va nutq deb berilishi, bularning bir-biridan farqlanishi olimlar o`rtasida fikrlar qarama-qar-shiligini tug'dirdi.

Bir qator olimlar til va nutq o`zaro farqlanmaydi, aslida farqlanmaydigan bitta ob'ekt mavjuddir, til va nutq bir narsa, desa, boshqa bir qator olimlar til va nutqni farqlash, albatta,

kerak, bular farqlanadi, degan g'oyani ilgari suradi. Xullas, hozirda til va nutqni, til va nutq hodisalarini, birliklarini farqlash umumtilshunoslikda, shuningdek, o'zbek tilshunosligida ham mustahkam o'rin egalladi.

Til va nutq dialektikasida til o'ziga xos murakkab tuzilishga (strukturaga) ega bo'lgan bir butun sistema sifatida faoliyat ko'rsatadi. Demak, F.de Sossyur mutlaqo to'g'ri ta'kidlaganidek, til sistemadir.

Til sistemasining bir-biri bilan uzviy bog'langan tovush tomoni, lug'at tarkibi, grammatik qurilishi mavjud bo'lib, ular birgalikda bir butunlikni, sis-temani tashkil qiladi. Tilning sistem xarakteri asli-da qays etilgan sathlar, qatlamlar (yaruslar) bilan belgilanadi, asoslanadi. Ayni vaqtda ushbu sathlarning har biri o'ziga xos sistema-ichki sistema bo'lib, til sistemasining tarkibiga kiradi. Demak, til sistemalar sistemasi-supersistema, makrosistema sifati-da jamiyatga xizmat qiladi, ijtimoiy ahamiyatga ega bo'ladi, ijtimoiy - amaliy vazifa bajaradi.

Tilning ijtimoiy mohiyati jamiyatda aloqa-ara-lashuv quroli bo'lishida ko'rinadi. SHunga ko'ra professor. S.Usmonov «Insonlar orasidagi munosabat uchun xizmat qiladigan narsa, albatta, ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lishi lozim. CHunki bunday munosabat, aloqa ks»llevktiv ichida-jamiyatda voqe bo'ladi», deydi.

Tilning material mohiyati haqida fikr yuritil-ganda, tilni belgilar sistemasi yoki semiotik sistema deb qarash hozirda tilshunos olimlar tomonidan qabul qilingan. Masalan, professor V.M.Solnsev «Til tipik semiotik yoki belgilar sistemasidir...» desa, tilshunos B.V.Kosovskiy «til o'zining material mohiyatiga ko'ra belgilar sistemasini yoki semiotik sis-temani hosil qiladi», deb alohida qayd etadi.

Xullas, til supersistema-sistemalar sistemasi sifatida jamiyat uchun tarixan mukammal yaratilgan, barchaga birday xizmat qiladigan va barcha uchun umumiy bo'lgan, asosan fikr ifodalash, fikrni moddiy qilish uchun ishlatiladigan alohida so'zlar, gaplar nutq birliklaridan, ifoda vositalaridan, ularnish o'zaro mantiqiy bog'lanishi uchun, nutqni qurish uchun xizmat qiladigan qonun-qoidalaridan tashkil topadi.

Til o'zining jamiyatdagi kommunikativ (infor-mativ, ekspressiv, emotiv, volyuntativ va boshq.) vazifasini qanday ko'rinishda, qanday «qiyofada», qanday shaklda amalga oshiradi?

Ijtimoiy-psixik jarayon bo'lgan til o'zining ja-miyatdagi kommunikativ, umuman har qanday vazifasini nutq shaklida, nutq ko'rinishida, nutq orqali amalga oshiradi. Nutq til sistemasining so'zlashuv, fikr almashuv jarayonidagi yoki yozuvdagi-magndagi muayyan ifodasidir, ko'rinishidir, holatidir. SHunga ko'ra, S.Usmonov «Til qachon ma'lum funksiyani bajarishi mumkin? Til nugq sifatida namoyon bo'lgandagina ma'lum funksiyani bajarishi mumkin», deydi.

Miyamizda (ongimizda) ob'ektiv olamning ta'siri tufayli hosil bo'lgan tushunchalar, tasavvurlar, turli xil fikrlar, demak, ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan til (nutq) orqali voqelashadi. Yana ham aniqrog'i, har qanday fikrni ifodalash, bosh :;alap bilan aloqada bo'lish, faqat til materiali orqali amdlga oshadigan real, jonli nutq jarayonida sodir bo'ladi. Til aloqa quroli, insonlar orasidagi munosabat vositasi deb baholanganida til materialiga asoslangan... nutq ko'zda tutiladi.

Ichki - ideal jarayon, tashqi-material voqelikka o'tar ekan, aylanar ekan, bu o'tish-jarayon faqat nutq asosida, ya'ni hamma vaqt til materialiga suyanadigan nutq orqali amalga oshadi. Nutq uchun esa asos (baza) vazifasini til boyligi, til materiali o'taydi.

Til materialini S.Usmonov ikkiga bo'ladi:

1. Psixik material. Bu-so'z, morfema va fonemalarning xotiradagi obrazi (qiyofasi).
2. Moddiy material. Bu-nutq yaratish chog'ida belgili tovush qobig'iga ega bo'lgan, aniq talaffuz qi-linayotpn so'zlar, morfemalar va tovushlar.

Demak, real jonli nutqning real til birlik-laridap tashkil topishi isbot talab qilmaydigan haqiqatdir. Qiyoslang. *Bizning davrimiz bozor iqtisodiyotiga o'tish divridir*, gapi real nutq bo'lib, u tovush materiya-siga ega bo'lgan real til birliklaridan tashkil topadi. Aniqrosh, ushbu gap: *biz, ning, davr, i, miz, bozor, iqtisod, i, yot, i, ga, o't, ish, davr, i, dir* kabi aniq til birliklaridan-so'z (leksema) va affiksalar morfemalardan tarkib topgan. Demak, ayni gapni qayd etilgan til

birliklariga-soʻz (leksema) va affiksial morfemalarga ajratish, aslida, uni real til birliklariga ajratish demakdir. «Ammo ajratishdan hosil boʻlgan har bir element oʻsha nutq oʻtib ketganidan keyin oʻz material qobigʻini yoʻqotib, maʼlum obrazlar sifatida doimiy ravishda xotirada saqlanadi. Xotiradagi bu elementlar endi moddiy hodisa boʻlmay, psixik hodi-sadir. Psixik hodisadan esa lozim boʻlganida nutq aʼzolarining faoliyati tufayli yana moddiy hodisa hosil qilish mumkin».

Maʼlum boʻldiki, psixik hodisa bilan real nutq orasidagi rraliq hodisa xotiradagi real til elementlarining til birliklarining nutq tuzish vaqtida talaffuz orqali roʻebga chiqariladigan real ekvivalentlaridir.

Demak, xotiradagi til elementlarining obrazlari nutq faoliyati vaqtida real til elementlariga aylanadi. Zotan real elementlar aslida birlamchi boʻlib, ularning ong-dagi (xotiradagi) obrazlari shasilamchidir va ular real elementlar tufayli hosil boʻladi.

Til «tashqi» jihatdan ham moddiy, ham psixik hodisa. Uning moddiyligi-tovush materiyasi boʻlsa, psixik hodisaligi xotirada saqlanish xususiyatidir. Tilning ijtimoiy vazifasi moddiylikda koʻrinadi. Tildagi moddiylik soʻz, soʻz birikmasi va morfemalarning tovush materiyasiga oʻralganligida namoyon boʻladi. Xuddi shu xususiyat tildan ijtimoiy maqsadda foydalanish imkoniyatini beradi.

Maʼlum boʻldiki, tildan fikr almashuv-kommuni-katsiya maqsadida foydalanish jarayoni nutqdir. Hozir-gi vaqtda nutqning til material orqali aloqa kilish jarayoni ekanligi tajriba yoʻli bilan ham isbotlandi. Masa.aan, psixolog V.A.Artemov «Eksperimental — fonetik va eksperimental — psixologik tadqiqotlar nutqning til orqali aloqa qilish jarayoni ekanligiga bizni ishontirmoqda. Hozirda koʻpchilik ... psixologlar, usulist va tilshunoslar ushbu fikrga kelishgan». Demak, til nutq orqali, nutq esa til material orqali amalga oshadi.

Akademik I.P.Pavlov tomonidan ikkilamchi sig-nallar sistemasi deb nom olgan tilning nugq bilan chambarchas bogʻlikligini yana shundan ham bilish mum-kinki, har bir til tarixiy taraqqiyot davomida, odam-larning nutq vositasi bilan aloqa bogʻlash jarayonida vujudga keladi. Til va nutq oʻrtasidagi bogʻliqlik, oʻzaro aloqadorlik yana quyidagilardan ham maʼlum boʻladi. Til nutq asosida tashkil topadi va nutq orqali realla-shadi. Til bir vaqtning oʻzida ham asos, ham nutq mahsuli. Til aloqa uchun material bersa, nutq shu mate-rialdan fikr shakllantirishdir. F. de Sossyur ayt-ganidek, til bizga nutq tushunarli boʻlishi uchun zarur boʻlsa, nutq esa tilning taraqqiyoti, yashashi, shakl-lanishi uchun zarur. Tarixiy jihatdan nutq faktlari tildan oldin keladi.

Shu oʻrinda proffessor. B.A.Serebrennikovning fikrini ham keltirish maqsadga toʻla muvofiqdir. U taʼkidlaganidek «...til nutq jarayonida foydalaniladi. Har bir nutq faoliyatida til elementlari ishtirok etadi. Agar til sistem xarakterga ega boʻlsa, nutq ham til elemertlari asosida namoyon boʻlgandan keyin sistem xarakterga ega boʻladi».

Bizningcha ham nutq sistemadir, sistem xarakterga egadir. Ammo u tilga nisbatan ikkinchi darajali sistema boʻlib, tid sistemasiga asoslanadi, undan imkoniyat sifatida foydalanadi. Til sistemasida asosida nutqiy sistema, nutq faoliyati, fikrni ifodalash sistemasi yuzaga keladi. SHuningdek, nutq (nutqiy faoliyat) fikrni ifodalash jarayoni ekan, ayni jarayonda ishtirok etuvchi birliklar oʻzaro mantiqiy, zaruriy munosabatga kirishib, bir butunlikni-sistemani, masalan, nutqni, gapni hosil qiladi. Qolaversa, nutqdagi — fikr ifodalash jara-yonidagi soʻz ham, soʻz birikmasi ham, gap ham, matn ham oʻziga xos mikro va makrosistemalardir.

Tilning yashashi, mavjudligi, taraqqiyoti nutq orqa-li boʻladi. Masalan, men oʻz nutqimda oʻzbek tilidan foydalanib gapiryapman, demak, bu oʻzbek tilining mavjudligi, uning yashayotganligidir. Demak, tilning har bir aniq koʻrinishi real nutqdir, nutq faoliyatidir.

Jonli nutq yoki real nutq bu tilning mavjudligi, uning faol harakatidir.

Til inson xotirasida mavjud lisoniy (lingvistik) birliklardan va qoidalardan iborat xazinadir. Nutq esa ushbu birliklarning muayyan qoidalar asosidagi faol harakati, muayyan ijtimoiy vazifa bajarishi, yaʼni nutq jarayondir, amaliyotdir. Til ham, nutq ham ijtimoiy hodisadir. Ijtimoiy xarakterga ega boʻlgan til va nutq biri ikkinchisi orqali amalga oshadi, yaʼni til nutq orqali, nutq esa til orqali voqelashadi, namoyon boʻladi.

Til va nutq oʻzaro aloqador, bir-biri bilan bogʻliq, biri ikkinchisiz mavjud boʻlmaydigan,

ammo bir-biridan farqli bo'lgan ijtimoiy hodisalardir. Demak, til va nutq o'zaro bog'liq bo'lgani bilan aynan bir xil narsa emas. Psixolog P.I.Ivanov: «Biz biror kishiga: siz qaysi tilda (yoki tillarda) gaplashasiz deb savol berganimizda, biz shu kishining nutqi, gapi bilan uning o'z nutqida qanday til (yoki tillar) dan foydalanishini aniq bilamiz», deydi.

Har bir kishining o'z nutqi bor va nutqida bir yoki bir necha tildan foydalanib gapiradi. SHu bilan birgalikda har bir kishining nutqi uning yoshiga, bilimiga, umumiy ma'naviy-madaniy saviyasiga qarab, o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Bundan esa nutqning individual-hodisa ekanligi kelib chiqadi. Lekin biz yuqorida til ham, nutq ham ijtimoiy hodisa degan edik. Gap shundaki, nutq haqiqatan ham individual. Nutq individual o'zining bajarilishiga, sodir bo'lishiga ko'ra, ya'ni u individ, alohida kishi tomonidan amalga oshadi. Ammo o'zining vazifasiga ko'ra esa nutq ijtimoiydir.

Demak, nutq - individual deganda, uning individ -alohida shaxs tomonidan amalga oshirilishi, bajari-lishi ko'zda tutilsa, nutq - ijtimoiy deganda, uning ahamiyati, vazifasi, ommaviyligi tushuniladi.

Ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan tilni ham ma'lum ma'noda individual deyish mumkin. Chunki til materiali (elementlari, birliklari) psixikada, xotira-mizda mavjud. SHuning uchun ham S.Usmonov: «Til elementlari jamiyat a'zolarining xotirasida... mav-jud», deydi.

Demak, til individual nutq shaklida faoliyat ko'rsatadi. Til va nutq ham ijtimoiy, ham individual. Tildagi ijtimoiylik nutq orqali namoyon bo'ladi. «Tildagi ijtimoiylik yashirin, ichki hodisa bo'lsa, nutqsagi ijtimoiylik tashqi, real hodisadir».

Til mavhumdir, nutq esa aniqdir, ya'ni nutqni eshitamiz, akustik qabul qilamiz va ko'ramiz (matnda). Nutq doimo aniq bo'lib, muayyan o'rinda (joyda) va muayyan vaqtda yuz beradi. Nutq so'zlovchining, tinglov-chining va predmetning — fikr yuritilayotgan pred-metning mavjud bo'lishini talab qiladi.

Nutq akti - hamma vaqt ijodiy akt. Chunki har bir kishi o'z fikrini muayyan shakl — so'z, nutq orqali ifodalayotganida o'zining bilimiga, lug'at xazinasiga, hayot tajribasi va madaniy saviyasiga suyanadi.

Nutq - alohida shaxsga, individga bog'liq. Til esa alohida shaxsga, individga bog'liq emas.

Tilning ijodkori, yaratuvchisi xalq. AA.Potebnya aytganidek, til xalqning mahsulidir. Nutqning esa ijodkori individdir, insondir.

Nutq baland va past, tez yoki sekin, uzun yoki qisqa, mimikali yoki mimikasiz, qo'l harakati bilan (jest) yoki qo'l harakatisiz, aniq yoki noaniq bo'lishi mumkin, tilga bunday ta'rif-tavsif to'g'ri kelmaydi.

Nutq ham monologik, ham dialogik bo'la oladi. Til esa monologik ham, dialogik ham bo'la olmaydi.

Til — aloqa quroli, nutq — aloqa usuli.

Til - imkoniyat, nutq - voqelik, ta'sirchanlik.

Til - umumiylik, nutq-xususiylik, alohidalik.

Nutq kelib chiqishiga ko'ra birlamchi, ya'ni oldin nutq — nutq tovushlari paydo bo'lgan, til esa ikki-lamchi, nutq asosida shakllangan, tashkil topgan.

Til tahlil qilish yo'li orqali, nutq esa qabul qilish va tushunish orqali bilinadi.

Tilning hayoti uzoq xalqning hayoti bilan bog'liq, nutq-ning hayoti esa qisqa, ya'ni aytilgan vaqtdagina mavjud.

Tilning alohida vazifasi bo'lgan nutq psixologiya, tilshunoslik (uslubshunoslik, nutq madaniyati va boshq), fiziologiya (nutq apparatining tuzilishini o'rganadi), informatsiya nazariyasi va boshqa fanlar tomonidan tekshiriladi.

Til — tilshunoslik, falsafa, mantiq, tarix, semi-otika va boshqa fanlar tomonidan o'rganiladi.

Demak, jonli nutq, nutq faoliyati tilning mavjudlik va taraqqiy qilish shaklidir. Tilni nutq faoliyatida-nutqda kuzatganimizdagina uning ijtimoiy-amaliy vazifa bajarish mexanizmini ochib berish mumkin. Nutq faoliyatidagina til va nutqning o'zaro ta'siri, bog'liqligi, aloqasi amalga oshadi.

Til va nutq orasidagi dialektik munosabat shundaki, nutq faoliyati natijasida nutq

shakllanadi.

9-ma'ruza Til va nutq birliklari (Til birliklari)

Reja:

1. Til va nutq birliklari haqida umumiy ma'lumot.
2. Fonema, morfema, leksema va model

Asosiy tayanch tushunchalar: *Fonema (tovush) tilning eng kichik qurilish material, moddiy birligi, morfema ma'noga ega bo'lishiga ko'ra tilning eng kichik ma'noli birligi hisoblanadi, morf (morfa) va allomorf (allomorfa) tushunchalari, Til birligi bo'lgan leksemaning tashqi-ifoda tomoniga uning shakli, tovush jihati — nomema kirs, leksemaning semema, ma'no — mazmun tomoniga denotatlar — narsa, hodisa, harakat, holat, belgi — keng ma'nodagi muayyan predmetlar kiradi.*

Til va nutq o'zaro dialektik bog'liq bo'lib, ijtimoiy-tarixiy, ijtimoiy-psixik hamda ijtimoiy-individual jarayon - hodisalar sifatida jamiyatga tengi yo'q aloqa quroli va aloqa usuli bo'lib xizmat qiladi. SHunday ekan, til va nutq jarayoni qanday amalga oshadi? Qanday birliklar bilan «ish ko'radi»? Umuman, til va nutq birliklariga qanday birliklar kiradi-yu ularga xos xususiyatlar nimada? Ular orasidagi o'zaro munosabat, bog'liqlik qanday kechadi?

Hozirda tilshunoslikda, xususan o'zbek tilshunosligida til va nutqning asosiy birliklari sifatida fonema, morfema, leksema, model va tovush, so'z (so'z formasi), so'z birikmasi hamda gap kabilar qayd etiladi. Aniqrog'i, til birliklariga: fonema, mor-fema, leksema va modellar; nutq birliklariga: tovush, so'z (so'z formasi), so'z birikmasi, gap va boshqalar kiritiladi.

Til va nutq o'zaro bog'liq ekan, bundan o'z-o'zidan -mantiqiy ravishda til va nutq birliklarining ham o'zaro bog'liqligi, o'zaro «ajralmas» aloqada ekanligi tushunchasi kelib chiqadi. Boshqacha bo'lishi ham mumkin emas. Negaki, til va nutqning bog'liqligi, jamiyatdagi vazifasi ular birliklarining faoliyati, faolligi sababli yuz beradi. Til va nutqning o'zaro munosabati aslida ular birliklarining o'zaro bog'liqligidan, munosabatidan kelib chiqadi. Til va nutq jamiyatdagi o'z «operatsiyalarini», ta'sir qilish quvvatini muayyan birliklari orqali amalga oshiradi.

Aslida til birliklari muammosini hal qilish nutq birliklarisiz, nutq birliklari muammosini hal qilish esa til birliklarisiz amalga oshmaydi. Ularning dialektik bog'likdigi, munosabati ham shunda. Boshqacha aytganda, nutq birliklari nutqda til birliklaridan hosil bo'ladi, ya'ni nutq birliklari asosida til birliklari mavjud bo'ladi. Til birliklari nutq birliklari uchun moddiy asos vazifasini o'taydi. Nutq birliklari (tovush, so'z, so'z birikmasi, gap kabilar) aslida tilning - til birliklarining harakatdagi ko'rinishi, faolligidir.

Til va nutq dialektikasi quyidagi birliklar orqali namoyon bo'ladi.

I. Fonema

Til birligi bo'lgan fonema fonologik sath ob'ekti sifatida muayyan jihatlari bilan boshqa til birliklaridan ajralib turadi, nisbiy mustaqillikka ega bo'ladi.

Fonema tilning boshqa birliklariga nisbatan, aytilganidek, eng kichik (minimal) birligi bo'lib, til sistemasida (strukturasida) eng katta (maksimal) vazifa bajaradi. Boshqacha aytganda, fonema hajm taqozo-siga ko'ra minimal, ammo vazifasiga, «amaliga», til strukturasida tutgan mavqeiga ko'ra tengi yo'q maksimal birlik hisoblanadi. Aniqrog'i, fonema moddiy birlik-tovush sifatida tilni ham, uning qator birliklarini, shuningdek, nutq birliklarini ham «yaratadi», «yasaydi», ya'ni u ushbu birliklarning moddiy ashyosi, qurilish material hisoblanadiki, fonemalarsiz-tovushlarsiz na til (nutq), na uning birliklari mavjud bo'ladi, muayyan vazifa bajaradi. Demak, til birligi muammosini yoritish mantiqan fonemasiz (tovushsiz) uning xususiyatlarini aniq-lamasdan amalga oshmaydi, to'liq, mukammal bo'lmaydi. Bu — aksioma.

SHunday ekan, fonemaning o`ziga xosligi nimalarda ko`rinadi? Bular:

1. Fonema (tovush) tilning eng kichik qurilish materiali, moddiy birligi bo`lib, ta`sir qilish, sezgi uyg`otish quvvatiga ega.

2. Til va nutq birliklari-morfema, leksema, so`z kabilar asosida fonema (tovush) yotadi. Fonema ushbu birliklarning tovush qiyofasini tashkil qiladi.

3. Fonema morfema va so`zlarni tovush jihatidan farqlaydi. Qiyoslang: bot — bor-bir-kir; gul - kul-kel-kim va boshqalar. SHunga ko`ra mazkur so`z ma`nolarida o`zgarish, farqlanish yuz beradi. Boshqacha ayt-ganda, fonema muayyan birliklarning mazmun (ma`no) jihati bilan bog`lanadi. Demak, fonema til (nutq) bir-liklarini tashkil qilishiga, ularni tovush jihatidan farqlashiga, mazmun jihatiga ta`sir qilishiga ko`ra ijtimoiy vazifa bajaradi, ijtimoiy birlik hisoblanadi.

4. Fonema faqat bir tomonlama birlik-ifoda to-moniga ega. U til birligi sifatida muayyan belgi hi-soblanmaydi.

5. Fonema so`zlovchilarning xotirasida o`zining ti-pik farqlovchi belgilari yig`indisi zaminida shakl-langan maxsus ideal «akustik nazorat» yoki «tovush obrazi» sifatida saqlanadi. Fonemaning farqlovchi belgilari esa artikulyatsion (nutq a`zolarining avto-matlashib yoki standartlashib qolgan tipik harakati, holati haqidagi tasavvur) va aqustik (fonema aloqador bo`lgan tovush tipiga xos talaffuz sifati: o`ziga xos balandligi, kuchi, tembri, cho`ziq - qisqaligi kabi) bel-gilar haqidagi tasavvurlar asosida qaror topadi.

6. Fonema inson nutq a`zolari yordamida hosil qilinadigan tovush tiplarining andozalari bo`lib, ular psixik — akustik obrazlar «galereyasi», qatori sifatida bizning xotiramizda saqlanadi. So`zlovchilar ushbu psixik — akustik obrazlar asosida nutq a`zo-larini harakatga keltiradi va natijada, fonema-larning nutqiy ko`rinishlarini (tovushlarni) hrsil etadi.

7. Fonema invariant sifatida namoyon bo`ladi, ya`ni u til birligi sifatida umumiylik hisoblanadi, nutqdan tashqaridagi-nutqqacha bo`lgan — reallashmagan birlik bo`ladi, «nofunksional» holat.

8. Fonemaning nutqsagi - so`z (so`z formasi), so`z birikmalari tarkibidagi ko`rinishi, qurshov tovush-lari ta`sirida paydo bo`lgan qiyofasi uning vari-antidir. Demak, bunda fonemaning variantlari ma`no farqlamaydi. CHunki ular bir fonemaning turli so`z tarkibida namoyon bo`lishi, qo`llanishi hisoblanadi. Qiyoslang: *uyim, tun, turmush, yugur, urg`u, quruvchi* va boshqalar. Ushbu so`zlardagi u bir fonemaning — u fonemasining - invariantning turlicha variantlari, xususiyliklari bo`lib qayd etiladi.

Aytilganlardan ma`lum bo`ldiki, tilning eng kichik qurilish materiali sifatida fonemalarning eng muhim, bosh vazifasi — fonologik xususiyati morfema, leksema, so`z kabi ma`no ifodalovchi birliklarni hosil qilish — ularning tovush tomonini shakllantirish hamda o`rni bilan tovush jihatini farqlash kabi ijtimoiy vazifalarni bajarishdir.

II. Morfema

Til birligi bo`lgan morfema morfologik birlik sifatida o`zining moddiy asosi, qurilish materiali bo`lgan fonemadan - tovushdan farqlanadi. Dialektik falsafaning umumiylik va xususiylik kategoriyasi nuqqai nazaridan morfema ham, fonema ham til birliklari sifatida umumiylikka ega. Ayni vaqtda xususiylik umumiylikning voqelanishi, umumiylikning muayyan vaziyatda aniq namoyon bo`lishi ekan, morfemaning umumiylikdan xususiylikka o`tishi, fonemadan farq qilishi, o`ziga xosligi nimada? degan haqli savol tug`iladi.

Eslatamiz, morfema termini tilshunoslikka Boduen de Kurtene tomonidan kiritilgan bo`lib, so`zning eng kichik ma`noli qismini ifodalash uchun qo`llan-gan. Demak, ushbu fikrdan morfemaning muayyan ma`noga egaligi, ma`no ifodalash tushunchasi kelib chiqadi. Aynan mana shu nuqtada morfema fonemadan farq qiladi. SHuningdek, morfema ma`noga ega bo`lishiga ko`ra tilning eng kichik ma`noli birligi hisoblanadi. Bu o`rinda morfemaning tilning eng kichik ma`noli birligi ekanligi ma`no ifodalash mezonidan kelib chiqadi. Demak, fonema til birligi sifatida hajm taqozosiga ko`ra eng kichik birlik hisoblansa, morfema til birligi sifatida ma`no ifodalash xususiyatiga ko`ra eng kichik birlik sanaladi, ya`ni morfema ma`noli birlikning eng so`nggi, oxirgi chegarasi hisoblanadi. Shunga ko`ra, u boshqa ma`noli qismlarga ajralmaydi.

Qiyoslang: kitoblar: *kitab+lar*; temirchi: *temir+chi*; mustaqillik: *mustaqil+lik*; yurtim: *yurt+im* kabi soʻzlardagi umumiylik xususiyatiga ega boʻlgan — lar, -chi, -lik, -im kabilar.

Maʼlum boʻldiki, morfemalar, qayd etilganidek, shakl va mazmun, moddiy va maʼnoviy, tashqi va ichki tomonlarning oʻzaro bogʻliqligidan, bir butunligidan iborat ikki jihatli til birligidir.

Morfema til birligi bilan bevosita bogʻliq boʻlgan, muayyan vazifa bajaruvchi morf (morfa) va allomorf (allomorfa) tushunchalari — terminlari ham mavjud.

Morf (morfa) nutq jarayonida qoʻllanayotgan soʻzning — soʻz shaklining (formasining) tarkibida ishtirok etayotgan morfemaning «qiyofasi», varianti, koʻrinishidir. Morf bevosita muayyan soʻz bilan — soʻz shaklida qoʻllanishi, voqelanishi bilan, uning tarki-biy qismi ekanligi bilan xarakterlanadi. Qiyoslang: *tonggi*, *kechki*; *tomga*, *yoʻlakka*, *yotoqqa*. Demak, qayd etilgan soʻz formalarida qoʻllanayotgan — gi, — ki; —ga, — ka, — qa morflarning jami bir morfemani tashkil qiladi, yaʼni —gi, -ki bitta morfema; —ga, —ka, —qa bitta morfema hisoblanadi. Ayni vaqtda ushbu morfalar biri ikkinchisiga nisbatan allomorf (a) — morfe-maning varianti - soʻz shakli tarkibidagi koʻrinishi hisoblanadi.

Maʼlum boʻldiki, allomorf(a) morfemaning vari-anti boʻlib, alohida morf(a) sifatida oʻziga mos, muvofiq keladigan soʻz shakli tarkibidagina ishtirok etadi. Allomorf sifatida kuzatiladigan har bir morf(a)ning koʻllanish imkoniyati chegaralangan boʻlib, u faqat oʻzi uchun qulay boʻlgan sharoitda yuzaga chiqadi, tanlab qoʻshiladi. Morfning — allomorfning biri oʻrnida ikkinchisi ishlatilmaydi. Qiyoslang: *tonggi-tongki*, *kechki - kechg*i. Bunga fonetik vaziyat, fonetik shakl va semantika yoʻl qoʻymaydi. Demak, allomorflar qoʻllanadigan soʻz formalari qanday qabul qilingan boʻlsa, shunday shaklda namoyon boʻladi.

Xullas:

1. Morfema fonema bilan til birligi sifatida umumiylikka ega.
2. Morfema tilning muayyan maʼnoli birligi sifatida fonemadan farq qiladi, oʻziga xoslikka, xususiylikka ega boʻladi.
3. Morfemalar ifoda va mazmun tomonlarining birligidan tashkil topadi.
4. Morfema soʻz kabi nutqiy — sintaktik mustaqillikka ega emas. U nutqda leksema, soʻz (soʻz formasi) tarkibida funksional qism sifatida qoʻllanadi.
5. Morfema soʻz formasi tarkibida morf va allomorf kabi koʻrinishlarda — variantlarda ham namoyon boʻladi.

III. Leksema

Til birligi boʻlgan leksema fonema va morfema kabi til birliklaridan, umumiylikdan til va nutq dialektikasida oʻziga xos voqelanishi, muayyan belgi-xususiyatlari bilan ajralib turadi. Uning oʻziga xosligi shundaki, u ham til birligi, ham nutq birligi boʻla olishi, shunga koʻra murakkabligi bilan xarak-terlanadi.

Ushbu lisoniy hodisa til birligi sifatida leksema-umumiy boʻlsa, ammo nutq birligi sifatida esa u soʻzdir, xususiylidir.

Leksemaning til birligi sifatidagi oʻziga xosligi nimada?

Leksema til birligi sifatida oʻzaro uzviy bogʻliq ikki tomonning yaxlitligidan, bir butunligidan ibo-ratdir. «Bu butunlikning bir tomonini leksemaning fonematik — akustik strukturasi (nomema), ikkinchi tomonini esa ideal birlik — maʼlum tushuncha zami-nida shakllangan maʼno (vazifa) - semema tashkil etadi».

Demak, leksema ham morfema kabi ikki tomonning: tovush va maʼnoning, ifoda va mazmunning oʻzaro bogʻliqligidan, bir butunligidan tashkil topadi.

Til birligi boʻlgan leksemaning tashqi-ifoda tomoniga uning shakli, tovush jihati — nomema kirs, leksemaning semema, maʼno — mazmun tomoniga denotatlar — narsa, hodisa, harakat, holat, belgi — keng maʼnodagi muayyan predmetlar kiradi. Demak, leksema ularni-keng maʼnodagi muayyan predmetlarni nomlaydi. Boshqacha aytganda, «Obʼektiv olamda (daraxt) deb nomlanuvchi qattiq tanali oʻsimlik turlari (deno-tatlar) mavjud. Bu denotatlar bizning ongimizda da-raxt tushunchasini shakllantirgan. Oʻz navbatida (daraxt) tushunchasi esa (daraxt) leksemasining maʼnosiga asos boʻlgan, bu maʼnoning oʻz navbatida (d), (a), (r), (a), (x), (t)

fonemalar tizmasi (kompleksi) bilan tarixiy -ijtimoiy bog'lanishi til birligini yuzaga keltirgan. Albatta, (daraxt) tushunchasi (daraxt) leksemasining ma'nosi bilan aynan teng emas, lekin u bilan aloqada, munosabatdadir.

Til birligi bo'lgan leksemaning mazmun tomoni semema ham leksemaning tashkil etuvchi tomoni (to-vush substansiyasi) kabi tarkibiy qismlardan iborat. Masalan, (*aka*) va (*uka*), (*opa*) va (*singil*) leksemala-rining ma'no komponentlarini - semalarini olib ko'raylik:

(*aka*) - qon-qarindosh, bevosita, bir avlod, erkak, katta.

(*uka*) - qon-qarindosh, bevosita, bir avlod, erkak, kichik.

(*opa*) - qon-qarindosh, bevosita, bir avlod, ayol, katta.

(*singil*) - qon-qarindosh, bevosita, bir avlod, ayol, kichik.

Ko'rinib turibdiki, bu leksemalar ma'nosida o'zaro o'xshash, farqlanuvchi va takrorlanuvchi qismlarni — semalarni ko'rish mumkin. Bu semalar o'zaro birikib, yangi butunlikni, sememani — leksemaning ichki tomo-nini hosil qilgan». Leksemaning eng muhim, yetakchi xususiyati uning jamiyat a'zolari uchun tayyorligi, nakdligi, umumiy va yaxlitligidir. Qiyoslang: *vatan*, *zamon*, *ish*, *dunyo*, *rasm*, *kitob*, *ok*, *kuch*, *shamol*, *o'n*, *yuz*, *ol*, *ko'k* kabi minglab tayyor birliklar voqeliqdagi muayyan narsa, belgi, miqdor, harakat, holat, xususiyatlarni nomlab, atab, ifodalab keladi. Demak, leksemalar nutq faoliya-tida o'zlariga grammatik qo'shimachalarni, umumlashma ma'noli turlicha affiksalar morfemalarni birlash-tirib, so'z formasi shaklida nutq birligiga aylanadi, nutq birligi hisoblanadi. Qiyoslang: *Bog'imda gullar o'sdi* gapida *bog'*, *gul*, *o's* leksemalari muayyan affiksalar morfemalarni olib, turlicha vazifalarni bajarib kelmoqda.

Professor SH.Rahmatullayev ta'kidlaganidek «lekse-ma-asosiy, birlamchi til birligi bo'lib, til qurilishi-ning lug'at boyligiga mansub, shunga ko'ra lug'at birligi, leksik birlik deb ham yuritiladi».

Leksema umumiyligi aslida til umumiyligidan ke-lib chiqadi. CHunki til nutqqa nisbatan umumiy bo'lib, uning birliklari ham o'z-o'zidan, mantiqan umumiylik sifatida voqelanadi.

Xullas,

1. Leksema til birligi sifatida tayyorligi, yaxlit-ligi va jamiyat a'zolari uchun umumiyligi, ular xotirasida mavjudligi bilan o'ziga xosdir.

2. Leksema ifoda va mazmun tomonlarning bog'liq-ligidan, bir butunlikdan tashkil topib, muayyan predmetlarni atash, nomlash vazifasini bajaradi.

3. Leksema fikr almashish jarayonida so'z birik-masi va gap kabi nutq birliklari uchun material vazi-fasini o'taydi.

4. Leksema nutq faoliyatida so'z (so'z formasi) sifatida voqelashib, nutq birligi bo'lish imkoniga ega bo'ladi. U til sistemasining leksik birligi, lug'at boyligi hisoblanadi.

5. Leksemaning til birligi sifatidagi umumiyligi til umumiyligidan kelib chiqadi. CHunki til va nutq dialektikasida til umumiy, nutq esa xususiy hisob-lanadi.

IV. Model

Til birligi bo'lgan modellar muayyan qolip, lisoniy (lingvistik) formula, tayyor qurilma, andaza sifa-tida tilga xosligi bilan ajralib turadi.

Ushbu modellar - qoliplar asosida leksemalar birikadi, leksemalar va morfemalar birikadi, so'z formalari, so'z birikmalari, gap kabi nutq birliklari hosil bo'ladi. Anig'i, «til birligi hisoblanadigan modellarga, asosan, so'z yasalishi, so'z birikmasi va gap qurilishiga oid bo'lgan mavhum qoliplar, chizmalar kiradi».

Demak, til birligi bo'lgan modellar turlicha bo'-lib, ular asosida yuzaga kelgan til (nutq) birlik-larining mazmun jihati ham turlicha bo'ladi. Masalan, so'z birikmalari modellari leksik-semantik bosqich-dagi nominatsiyadan sintaktik-kommunikativ bosqich-dagi nominatsiyani vujudga keltiradi. O'z navbatida gap modeli esa birlamchi sintaktik-kommunikativ nominatsiyani, ya'ni ma'lum voqea yoki vaziyatning mu-rakkab atamasini hosil qiladi. Masalan, [[ot]+ [sifat]] gap modeli ma'lum sub'ekt yoki predmetning biror vaziyat bilan bog'liq situativ belgiga egalik holati haqidagi fikrni anglatishga xizmat qiladi. Qiyoslang: *Gul qizil*, *Osmon tiniq*, *CHo'l katta* kabi. Demak, modellar qoliplar til birliklarining o'zaro birikish yo'li, usulidir.

Xullas, til sistemasi fonema, morfema, leksema va model kabi tilning sistem xarakterdagi ichki turlicha yaruslariga (sathlariga) oid boʻlgan ruhiy — psixik birlik sifatida xotirada yashovchi oʻzaro dialektik bogʻlangan til birliklaridan tashkil topadi.

10-maʼruza
Til va nutq birliklari
(Nutq birliklari)
Reja:

1. Tovush
2. Soʻz
3. Soʻz birikmasi
4. Gap

Asosiy tayanch tushunchalar: **tovush** - nutqning eng kichik (minimal) birligi, Har bir leksema nutqda muayyan soʻz sifatida namoyon boʻladi, soʻz birikmasi nutq mahsuli, nutq birligidir, gap kommunikativ jarayon.

Til imkoniyat, nutq esa voqelik-ushbu imkoniyatning namoyon boʻlishi ekan, til imkoniyati til birliklari orqali mavjud ekan, demak, imkoniyat sifatida mavjud boʻlgan til birliklari nutqda - nutq birligi sifatida voqelashadi, namoyon boʻladi. Negaki, voqelik imkoniyatning voqelanishi, moddiy «qiyofasi»dir. Shunga koʻra nutq birliklari boʻlgan tovush, soʻz (soʻz formasi), soʻz birikmasi va gap kabi hodisalarning oʻziga xosligi, muhim jihatlari nimada? degan savolning tugʻilishi tabiiydir.

I. Tovush

Tilning eng kichik (minimal) birligi fonema ekan, demak, nutqning eng kichik (minimal) birligi tovush hisoblanadi. Negaki, tovush fonemaning nutqdagi aniq namoyon boʻlishi, muayyan koʻrinishi, harakatidir.

Fonema fonologik birlik sifatida fonetik birlik boʻlgan tovush bilan uzviy aloqada — munosabatda boʻladi. Bu mutlaqo tabiiy va mantiqiydir.

Nutq birligi boʻlgan tovushlar xususiylik sifatida tilning ashyosi, moddiy materiali boʻlib, fizik, akustik, fiziologik hamda lingvistik (lisoniy) kabi qator belgilarga egaligi bilan oʻziga xosdir. Anigʻi, tovushning talaffuzi, taʼsir qilishi, sezgi uygʻotishi, balandligi, kuchi, tembri, choʻziqligi, aniqligi kabi qator xususiyatlari borki, bular fonetikaning fizik -akustik, anatomik - fiziologik, perseptiv va ling-vistik — funksional aspektlari deb qaraladi.

Tovushning til sistemasidagi eng muhim xususiyati uning til (nutq) birliklarining: morfema, leksema, soʻz (soʻz formasi) kabilarning moddiy qiyofasini, ifoda tomonini, shaklini qurishdir, shakllantirish-dir. Demak, tovush til sistemasining eng asosiy, eng dastlabki qurilish materiali, moddiy asosidir. Boshqacha aytganda, masalan, soʻzning moddiy tomoni uning tovush qobigʻini tashkil qiladi. Tovush qobigʻi esa muayyan narsa, predmet, xususiyat bilan bogʻlanib, ijti-moiy ahamiyatga ega boʻladi.

Tovush oʻzi yaratgan, «qurgan» soʻzni tovush jihatdan farqlash, demak, maʼno jihatdan farqlash, fonetik-semantik differensiatsiya qilish uchun xizmat qilsa, u fonema - til birligining koʻrinishi, voqelanishi sifatida baholanadi.

Har bir tovush til birligi — fonema boʻlish qobiliyatiga ega. Qiyoslang: *bor-bol; bor-bir; bor-tor* va boshqalar. SHuningdek, har bir fonema nutq birligi -tovush boʻlish imkoniyatiga ega. Qiyoslang: *u — tun, tush, tut, tuz, tur; o-ol, ot, osh, oy, ona, ota* va boshqalar.

Demak, fonemaning tovushga, tovushning fonemaga oʻtishi mantiqiy - zaruriy jarayon boʻlib, til va nutq dialektikasining fonema va tovush orqali voqelani-shidir.

Fonema va tovush nisbiy butunlik, nisbiy yaxlit-lik sifatida til va nutkda, aytilganidek, ijtimoiy vazifa bajaradi.

Fikrimizcha, tarixiy - etimologik jihatdan tovush birlamchi. CHunki u talaffuz qilinish va eshitilish jarayoni bilan bogʻliq, yaʼni dastlab nutq - nutq tovushlari paydo boʻlgan, nutq yuzaga

kelgan. Tovushning fonema sifatida baholanishi esa ikkilamchi bo'lib, jamiyat taraqqiyotining — til (nutq) taraqqiyotining muayyan davrida, keyingi bosqichlarida yuzaga kelgan, «yaratilgan».

Xullas, tovush nutq birligi sifatida nutqiy faoliyatni, nutqiy jarayonni ta'minlovchi moddiy birlik-dir.

Shunday qilib,

1. Tovush — nutq birligi, fonemaning nutqdagi voqelanishi, harakati, uning moddiy asosi.
2. Tovush - xususiylik sifatida fizik, akustik, fiziologik va lisoniy (lingvistik) belgilarga ega.
3. Tovush — til (nutq) birliklarining (morfema, leksema, soʻzlarning) moddiy qobig'i, ifoda tomoni sifatida muayyan predmet bilan bog'lanadi.
4. Tovush fonemaning voqelanishi sifatida muayyan birliklarni fonetik-semantik jihatdan farkdaydi, ijtimoiy vazifa bajaradi, ijtimoiy ahamiyatga ega bo'ladi.
5. Har bir tovush fonema bo'lish qobiliyatiga ega. Tovush fonemaga, fonema tovushga o'tib turadi.
6. Tovush tarixiy - etimologik — kelib chiqishi, paydo bo'lishi jihatidan birlamchi, fonema-ikkilam-chi.

II. Soʻz

Nutq birligi bo'lgan soʻz (soʻz formasi) nutq faoliyati bilan bevosita bog'lanadi, nutq jarayonida voqelanadi. Shunga ko'ra u nutq birligi, nutq «boyli» hisoblanadi. Aslida soʻz (soʻz formasi) nutq birligi bo'lgan tovushdan — tovush kompleksidan iborat ijtimoiy belgidir. Soʻz (soʻz formasi) real birlik, xususiylik, aniqlik sifatida mavjud bo'ladi. Boshqacha aytganda, «Leksema — til birligi tayyor va turlicha imkoniyatlar majmuasi bo'lsa, soʻz uning voqelanishi, ro'yobga chiqishi, aniq shakl, mazmun va vazifa kashf etgan moddiy ko'rinishidir. Har bir leksema nutqda muayyan soʻz sifatida namoyon bo'ladi». Demak, leksema va soʻz umumiylik va xususiylik dialektikasi bilan bog'langan bo'lib, soʻz xususiylik sifatida umumiylik-ning — leksemaning amaldagi ko'rinishi, harakati, muayyan vazifa bajarishidir.

SHunday qilib, til birliklari bo'lgan lekse-malarning «... nutqda voqelashgan aniq shakl, mazmun va vazifaga ega ko'rinishiga soʻz deyiladi».

Xulosa shuki, leksema va soʻz munosabati aslida til va nutq bog'liqligining, o'zaro aloqadorligining muayyan birliklardagi aniq ko'rinishi, tasdig'idir.

Nutq birligi bo'lgan soʻz, aytilganidek, tovushdan tashkil topgan ijtimoiy - individual belgi bo'lib, shunga ko'ra u moddiylik bilan — dastavval tovush tomoni (perseptiv vazifasi) bilan ajralib turadi.

Soʻzning nutq faoliyatidagi asosiy vazifasi atama-nominativ vazifa bo'lib, u ob'ektiv bordiqdagi turlicha muayyan narsa-predmetlar, voqea-hodisa-lar, harakat-holatlar, belgi-xususiyatlar bilan bog'la-nadi, ularni ifoda etadi, anglatadi, ular haqida muayyan ma'no, tushuncha beradi. Ayni vaqtda soʻz jamiyat a'zolari xotirasida muhrlanib, ular tomoni-dan bir xilda qabul qilinadi, bir xilda tushuniladi. Shunga ko'ra u gapda, matnda qayd etilib, kuzatishda beriladi.

Ma'lum bo'ldiki, soʻz tovush tomoniga (perseptiv vazifasi), atamalik xususiyatiga (nominativ vazifasi) hamda ma'no, tushuncha ifodalashiga (signifikativ vazifasi) ko'ra nutq birligi sifatida mukammalligi, fonema (tovush) ea morfema kabi til birliklarini o'z tarkibkgo olishi, kommunikativ jarayo, da yetakchilik qilishi byalan ajralib turadi, muhim sanayaadi. SHuningdek, soʻz tovush va ma'noga ega bo'lishidan, o'z tarkibiga fonema va morfema kabi alohida til birliklarini olishidan tashqari u gapning vazifasi bo'lgan fikr ifodalashni ham bajaradi. Soʻz gap bo'lib kela oladi. Soʻzga xos bu xususiyat, ayniqsa, fe'llarda kuzatiladi. Qiyoslang: *keldi — u keldi, mudradim — men mudradim, borsang — sen borsang, yozdik — biz yozdik* va boshqalar. Demak, nutq birligi bo'lgan soʻzda nutqning boshqa birligi bo'lgan gapni ham ko'rish mumkin.

Soʻz har qanday soʻz birikmasi, gap va matn kabi sintaktik butunliklarning asosi, birlamchi material sanaladi. Fikr almashish jarayoni aslida soʻzlardan, ularning semantik-sintaktik bog'lanishidan — valentlik munosabatiga kirishuvidan sodir bo'ladi. Shunga ko'ra soʻz o'zining

asosiy nominativ vazifasini nutq jarayonida bajaradi. Shu jarayonda u ma'no aniqligiga, pozitsion mustaqillikka ega bo'ladi, muayyan sintaktik vazifada namoyon bo'ladi.

Demak, so'z semantik-morfologik jihatdan shakllanganligi bilan, sintaktik birlik bo'lish imkoniga egaligi bilan o'ziga xosdir.

Xullas:

1. So'z nutq jarayonida voqelanishiga ko'ra nutq birligi hisoblanadi.
2. So'z leksemaning - til birligining nutqqa muayyan shakl va mazmunda namoyon bo'lishidir, amaldagi hara-kati, nutqiy ko'rinishidir.
3. So'z va leksema o'zaro umumiylik va xususiylik dialektikasi bilan bog'langan bo'lib, so'z xususiylik sifatida voqelanadi. So'z xususiyligi nutq xususiyligining mantiqiy davomidir.
4. So'z va leksema munosabati asosida til va nutq munosabati, bog'liqligi yotadi.
5. So'z peretseptiv, nominativ va signifikativ vazifalariga ko'ra ajralib turadi.
6. So'z nutqqa gapning vazifasi bo'lgan fikr ifodalashni ham bajaradi. So'z gap bo'lib kela oladi.
7. So'z o'zaro bog'liq bo'lgan fonetik, grammatik va semantik jihatlarining jamidir.

III. So'z birikmasi

Nutq birligi bo'lgan so'z birikmasi nutqiy hosila sifatida til va nutq birliklarining — leksema va so'zlarning nutq faoliyatida erkin birikuvidan, man-tiqiy — ma'noviy munosabatga kirishuvidan yuzaga keladi. Aniqrog'i, so'z birikmasining o'ziga xosligi, yaratilishiga ko'ra eng muhim jihati shundaki, u nutq jarayonida «etishtiriladi», hosil bo'ladi, aktual birlikka aylanadi.

So'z birikmasi mustaqil ma'noli so'zlarning (leksemalarning) o'zaro bog'lanishidan yuzaga kelib, gap bilan so'z orasidagi oraliq nutqiy birlik — nutq mahsuli sifatida baholanadi. U gap uchun qurilish materiali bo'lib xizmat qiladi. Ayni vaqtda so'z birikmasi so'zga nisbatan ham shaklan - miqdoran, ham mazmunan-sifat jihatdan boyligi, kengligi, mukam-malligi va aniqligi bilan ustun turadi.

Ma'lum bo'ldiki, so'z birikmasining yaratilishida so'zlar xizmat qiladi, gaplarning yaratilishida esa so'z birikmalari xizmat qiladi.

So'z birikmasi muayyan mazmun jihatiga ega bo'lib, ushbu mazmun jihatida birikma tarkibidagi so'zlarning ma'nolariga asoslanadi. Shunga ko'ra so'z birikmasi semantikasi so'z semantikasiga ko'ra aniqroq, chuqur-roq, murakkabroq va to'laroq bo'ladi. Negaki, u bir nechta so'z ma'nosining o'zaro «qolishuvidan», ichki munosabatidan, zanjirli bog'lanishidan yuzaga keladi. So'z birikmasi ham, aslida so'z kabi, atash vazifasini — nominativ vazifani bajaradi. Anig'i, so'z birikmasidagi atash vazifasi bir nechta so'zlarning (leksemalarning) o'zaro erkin sintaktik aloqaga, munosabatga kirishuviga ko'ra amalga oshadi. «Erkin sintaktik aloqa deganda esa so'zlarning muvaqqat, faqat nutq ehtiyoji va zaruriy atash vazifasini bajarish uchun tobe - hokim munosabatlariga kirishishi tushuniladi». Qiyoslang: *hayot — yoshlar hayoti; davlat — buyuk davlat; hikoya - hikoyani o'qimoq; sovuq - qorning sovug'i; gapirmoq - tez gapirmoq; olmoq - qo'l bilan olmoq; kirmoq - uyga kirmoq; imtihon — imtihondan o'tmoq va boshqalar.*

So'z birikmasi ham, aytilganidek, ifoda va mazmun, moddiy va ma'noviy jihatlariga egaligiga ko'ra morfema, leksema va so'z kabi til (nutq) birliklari bilan umumiylikni hosil qiladi.

So'z birikmasining o'ziga xosligi yana shundaki, u sintaktik birlik sifatida so'zdan farq qilsa, boshqa sintaktik birlik bo'lgan gap bilan umumiylikka ega bo'ladi. Ammo bu umumiylik asosida muayyan xususiyliklar, farkdi jihatlar yotadi, ya'ni so'z birikmasi fikr ifodalamaydi. SHunga ko'ra u gapga xos fikriy tugallik intonatsiyasiga ega emas. So'z birikmasini tashkil qilgan a'zolar, aytilganidek, tobe-hokim munosabatida bo'lib, hokim so'z qaysi so'z turkumiga tegishli bo'lsa, u shu turkum nomi bilan ataladi. Demak, so'z birikmasining nomlanishida morfologik belgi-hokim tegishli bo'lgan turkum asos hisoblanadi. Qiyoslang:

1. Otli birikmalar: *baland bino, hashamatli saroy, sport zali, turon kurashi.*
2. Fe'lli birikmalar: *chiroqni yoqmoq, soatni taq-moq, qo'l bilan olmoq, tez o'qimoq.*
3. Sifatli birikmalar: *otdan baland, uydan kichik, temirdan qattiq, loydan yumshoq.*
4. Ravishli birikmalar: *peshindan keyin, o'qdan tez, bolalardan ko'p.*
5. Sonli birikmalar: *o'quvchilarning biri, o'ndan to'qqizi, uchdan ikki.*

6. Olmoshli birikmalar: *tadbirkorlarning barchasi, daraxtlarning hammasi, o'yinchilarning uchovi*.

7. Modal soʻzli birikmalar: *uyda bor, qoʻlimda yoʻq*. Soʻz birikmalari hokim komponentiga koʻra, oʻzaro farqlanishidan, muayyan nomga ega boʻlishidan tashqari tuzilishiga koʻra ham — tarkibida nechta mustaqil soʻz (leksema) qatnashishiga koʻra ham tavsiflanadi: soʻz bi-rikmasi tuzilishiga koʻra sodda — ikki mustaqil soʻzdan va murakkab — uch va undan ortiq mustaqil soʻzdan tarkib topadi. Demak, soʻz birikmalarini sodda va murakkab birikmalarga boʻlishda nutq birligi tarkibidagi mustaqil soʻzlarning miqdori asos boʻlib xizmat qiladi. Qiyoslang: *mustaqillik ramzi, istiqloq tyasi, Prezidentimiz tabrigi, tunning yarmi, togʻdan baland, ruhiyatiga tegishli, fiziologik jarayon; kunduzgi boʻlim talabalari, imtihon sessiyasi yakunlari, oraliq nazorat savollari, minglab tomoshabin sigʻadigan bino, hikoyani tezlik bilan qiziqarli yozmoq, Vatanimiz chegaralarini mardonavor qoʻriqlayotgan yoshlar; mustaqillik yillari hashamatli qurilgan sport zali va boshqalar*.

SHunday qilib, nutq birligi boʻlgan soʻz birikmasi [^]utqiy faoliyat mahsuli sifatida aslida-mohiyatan tarkibidagi soʻzlardan, ularning maʼno mezonini asosida oʻzaro birikuvidan-valentlik munosabatiga kirishuvi-dan yuzaga keladi Bunda soʻzlarning oʻzaro birikib, soʻz birikmasini (yoki gashsh) hosil qilish asosida soʻz-larning valentlik imkoniyati-soʻz valentligi yotadi.

Soʻz birikmasi tarkibidagi muayyan soʻz - hokim soʻz oʻz maʼnosini toʻla ochish, xususiyashtirish uchun muayyan boshqa bir soʻzi - tobe soʻzni talab etadi, ushbu soʻz bilan birikadi — valentlik aloqasiga, munosabatiga kirishadi. Demak, valentlik soʻzning xususiyati boʻlib, soʻzning oʻz maʼnosi asosida boshqa soʻzlar bilan sintaktik munosabatga kirishuvini amalga oshirishdir. Boshqacha aytganda, valentlik nazariyasida muayyan soʻzning bir yoki bir nechta soʻzni oʻziga biriktirish-soʻz birikmasini hosil qilish xususiyatlari umumlashtiriladi.

SHunday qilib, soʻzlarning birikib, soʻz birikma-sini hosil qilishi, dastavval, birikma tarkibidagi soʻzlarning maʼno imkoniyatiga koʻra amalga oshadi. Soʻzlar orasidagi semantik munosabat esa bevosita sin-taktik munosabatni yuzaga keltiradi. SHunga koʻra birikma konstruksiyasi tuziladi.

Soʻz birikmasi ham fonetik, leksik-grammatik va semantik jihatlarining birligidan tashkil topadi.

Xullas:

1. Soʻz birikmasi nutq mahsuli, nutq birligidir.
2. Soʻz birikmasi birdan ortiq mustaqil maʼnoli soʻzlarning oʻzaro birikuvidan tashkil topib, nisbatan aniq maʼno ifodalaydi, nutqda nominativ vazifa bajaradi.
3. Soʻz birikmasi komponentlari oʻzaro tobe-hokim munosabatida boʻladi.
4. Soʻz birikmasi hokim komponentining qaysi soʻz turkumiga tegishligiga koʻra turlicha nomlanadi (oʻsha turkum nomi bilan ataladi).
5. Soʻz birikmalari tuzilishiga koʻra, sodda va murakkab birikmalarga boʻlinadi.
6. Soʻz birikmasi asosida soʻz valentligi-soʻzning valentlik imkoniyati yotadi.

IV. Gap

Gap ifoda va mazmun jihatlariga ega nominativ (alohida olinganda) va kommunikativ (matn ichida berilganda) birlik sifatida morfema, leksema, soʻz va soʻz birikmasi kabi til hamda nutq birliklari bilan umumiylikni hosil qiladi. Ammo gap nutq jarayoni sifatida qayd etilgan lisoniy birliklardan farqli jamiyatda kommunikativ vazifa bajaradi, kommuni-katsiya akti birligi hisoblanadi. Til aloqa quroli boʻlish vazifasini gap orqali amalga oshiradi. CHunki gap fikr ifodalash vositasi sifatida faqat oʻziga xosligi bilan, semantik-grammatik, prosodemik shakllangan-ligi bilan boshqa lisoniy birliklardan ajralib turadi. Anigʻi gap fikr ifodalash — axborot (xabar) berish va axborot (xabar) olish birligidir. YUqorida qayd etilgan boshqa barcha birliklar gap uchun qurilish materiali boʻlib xizmat qiladi.

Gap mazmun jihatida obʼektiv borliq aniq holda emas, balki umumlashtirilgan holda ifodalanadi. SHu-ningdek, gap mazmunida obʼektiv borliqdan tashqari kishining mazkur borliqqa boʻlgan munosabati — modallik-kommunikativ modallik ham mavjud boʻladi.

Modallik esa predikativlikning muayyan koʻrini-shi, tarkibiy qismi sifatida voqelanadi.

Boshqacha aytganda, gapning grammatik asosini predikativlik — muayyan narsa-predmetning muayyan belgi-xususiyatini tasdiqlash yoki inkor qilish tashkil qiladi.

Xullas, gap predikativlik ifodasiga ega bo'lib, bu uning grammatik belgisi sifatida zamon, shaxs, modallik, mayl kabi grammatik sistemalarni-kategoriyalarni o'z ichiga oladi. Ayni vaqtda gapning predikativlikka ega bo'lishining o'zi bu birlikuvning o'ziga xos fonetik shakllanishini ham taqozo qiladi: predikativlik mavjud bo'lgan joyda, albatta, intonatsion shakllanish ham bo'ladi. Chunki intonatsiya gapning tashqi shaklidir. U gapning boshlanish va tugash chegaralarini ko'rsatadi, jumladan, delshitativ (chegara-lash, ajratish) funksiyani bajaradi. Kishilarning o'zaro aloqa qilishlari gap orqali amalga oshirilgani uchun intonatsiya ham predikativlik kabi kommunikativ vazifani bajaruvchi vosita bo'lib, u gapning uchinchi muhim belgisidir.

SHunday qilib, gap ob'ektiv borliqni kishining unga munosabati orqali ifodalaydigan leksik-grammatik va intonatsion butunliqsan iborat bo'lgan alo-hida nutqiy formadir, nutq faoliyatidir. Qiyoslang: *O'zbekiston — kelajagi buyuk davlat*. Ushbu gapda tasdiq, munosabat, intonatsion tugallik mavjud. Demak, gapni gap qiluvchi muhim jihatlar predikativlik va intonatsiyadir.

Gap nugq birligi-sintaktik birlik sifatida ifoda maqsadiga va tuzilishiga ko'ra muayyan turlarga ajraladi. Gap mazmun tomoni orqali darak (*Vatan go'zal va tabiiy moddalarga boy*), so'roq (*Terrorizmi qoralamagan xalq bormi dunyoda?*), buyruq (*Bugungi ishni ertaga qoldirma*) kabi xabarlar voqelanadi. Ushbu jarayonlar gap mantiqiy tomonining asosini tashkil qiladi.

Gaplar tuzilishga ko'ra sodda (Men keldim) va qo'shma (Tun chekindi, kun boshlandi) gaplarga bo'linadi.

Xullas:

1. Gap ifoda va mazmun jihatlariga ega nutq bir-ligidir.
2. Gap kommunikativ jarayon - fikr ifodalash birligi bo'lib, semantik, grammatik va prosodemik shakllangandir.
3. Gapning grammatik asosini predikativlik tashkil qiladi.
4. Gap intonatsion shakllanganligi bilan ham o'ziga xosdir.
5. Gap ifoda maqsadiga va tuzilishiga ko'ra, muayyan turlarga ajraladi.

11-ma'ruza

Substansiya va forma. Sistema va struktura

Reja:

1. Substansiya va shakl aloqadorligi
2. Sistema va struktura munosabati

Asosiy tayanch tushunchalar: *sistema* yunoncha “elementlardan, qismlardan, bo'laklardan iborat butunlik” bo'lsa, *struktura* yunoncha “o'zaro bog'liqlik, ichki aloqa, tuzilish, qurilish” demakdir. Moddiy sistemalar o'zaro munosabatdagi muayyan elementlardan iborat sistemadir. Material sistemalar belgi xususiyatlariga ko'ra farqlanadi.

Dialektik falsafa o'z qonun va kategoriyalari bilan ob'ektiv voqelikni ilmiy bilish jarayonida bir-biridan va bir-biriga metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

SHunga ko'ra, barcha fanlar dialektikaning qonun va kategoriyalariga asoslanadi. Dialektik kategoriyalar ob'ektiv voqelikka, tabiat va jamiyatga tegishli bo'lgan hodisa, predmet va narsa-jarayonlarni ular harakatining umumiy qonuniyatlarini o'zaro aloqadorligi, tuzilishi, rivojlanishi, belgi- xususiyatlari kabilarni aks ettiradi. Substansiya predmetlarning eng muhim ichki jihatlarini, xususiyatlarini, ularda sodir bo'layotgan jarayonlarni qayd etadi. Substansiyaning ajralmas qismi bo'lgan shakl—ularning ko'rinib turgan qismini aks ettiradi.

Muayyan mohiyati, muayyan qiyofasini turli ko'rinishlarda namayon bo'luvchi va shunga

ko'ra ajralib turuvchi jihatini ifodalaydi.

Mohiyat—ichki yashirin, shakl esa tashqi va realdir. U mohiyatning moddiy ko'rinishi, qobig'idir.

Mohiyat predmetning belgi va xususiyatlarida ko'rinadi. U predmetning ichki jihatdan qanday ekanligini ifodalaydi. Falsafadagi mohiyat va hodisa dialektikasi tilshunoslikda, til va nutqda, til va nutq birliklari, shakl va mazmun munosabatlarida kuzatiladi.

Tilshunoslikda, til tizimida shakl odatda lisoniy birliklarning moddiy tomoni bilan, mazmun esa til birliklarining ichki tomoni, ma'nosi bilan ifodalanadi.

Nazariy tilshunoslikning muhim va murakkab tuzilishlaridan bo'lgan *sistema* butunlik, yaxlit ob'ekt sifatida qabul qilindi.

Struktura esa sistemaning—butunlikning tarkibiy qismi bo'lgan sistemani sistema qiluvchi, bir-biri bilan zaruriy bog'langan elementlar, bo'laklar o'zaro bog'langan.

Boshqacha qilib aytganda, *sistema* yunoncha "elementlardan, qismlardan, bo'laklardan iborat butunlik" bo'lsa, *struktura* yunoncha "o'zaro bog'liqlik, ichki aloqa, tuzilish, qurilish" demakdir. Sistema elementlari orasidagi munosabatlarning jami sistemaning strukturasini hosil qiladi.

Sistema va struktura sinonim tushunchalar bo'lmay, har biri o'ziga xos xususiyatlarga, jihatlariga ko'ra o'zaro farqlanadi. Nisbiy mustaqil hisoblanadi.

Sistema va struktura o'zaro dialektik bog'liq bo'lgan falsafiy kategoriyalardir. Sistema struktura munosabatida bir butun ob'ekt va shu ob'ektning tuzilishini ta'minlovchi, uni atributi bo'lgan elementlar aniq ob'ektiv namoyon bo'ladi.

SHunga ko'ra har bir sistema, undagi elementlar, qismlar mavjudligiga va ajralishiga ko'ra alohidalik har qanday sistemaning eng muhim xususiyatidir.

Qiyoslang: Quyosh sistemasi, o'simliklar sistemasi, ta'lim sistemasi.

Sistema muayyan butunlik, ob'ekt sifatida elementlarni, qismlarni, bo'laklarni va ularning o'zaro aloqasini tarkibiga olsa, struktura – ayni ob'ektning ichki tuzilishi, tartibi, tashkil topishi sifatida farqlanadi.

Ob'ektiv borliq sistemalardan iborat ekan ayni sistemalarni mohiyatan ikkiga ajratish mumkin:

- 1) moddiy
- 2) ma'naviy sistema

Moddiy sistemalar o'zaro munosabatdagi muayyan elementlardan iborat sistemadir. Material sistemalar belgi xususiyatlariga ko'ra farqlanadi.

Har qanday materialdan tayyorlangan inshoot, binoni material sistema deb hisoblash mumkin, chunki u o'zaro qismlardan tashkil topgan.

Til va nutq o'zaro dialektik bog'liq bo'lib, ijtimoiy - tarixiy, ijtimoiy - psixik hamda ijtimoiy individual jarayon - hodisalar sifatida jamiyatga tengi yo'q aloqa quroli va aloqa usuli bo'lib xizmat qiladi. Shunday ekan, til va nutq jarayoni qanday amalga oshadi? Qanday birliklar bilan ish ko'radi? Umuman til va nutq birliklariga qanday birliklar kiradiyu ularga xos xususiyatlar nimada? Ular orasidagi o'zaro munosabat, bog'liqlik qanday kechadi?

Hozirda tilshunoslikda, xususan o'zbek tilshunosligida til va nutqning asosiy birliklari sifatida fonema, morfema, leksema, model va tovush, so'z (so'z formasi), so'z birikmasi hamda gap kabilar qayd etiladi, Aniqrog'i, til birliklariga: fonema, morfema, leksema va modellar; nutq birliklariga: tovush, so'z (so'z formasi), so'z birikmasi, gap va boshqalar kiritiladi.

Til va nutq o'zaro bog'liq ekan, bundan o'z-o'zidan mantiqiy ravishda til va nutq birliklarining ham o'zaro bog'liqligiga, o'zaro "ajralmas" aloqada ekanligi tushunchasi kelib chiqadi. Boshqacha bo'lishi ham mumkin emas. Negaki, til va nutqning bog'liqligi, jamiyatdagi vazifasi ular birliklarining faoliyati, faolligi sababli yuz beradi. Til va nutqning o'zaro munosabati aslida ular birliklarining o'zaro bog'liqligidan, munosabatidan kelib chiqadi. Til va nutq jamiyatdagi o'z "operatsiyalarini", ta'sir qilish quvvatini muayyan birliklari orqali amalga oshiradi.

Aslida til birliklari muammosini hal qilish nutq birliklarisiz, nutq birliklari muammosini hal

qilish esa til birliklarisiz amalga oshmaydi. Ularning dialektik bog'liqdagi, munosabati ham shunda. Boshqacha aytganda nutq birliklari nutqda til birliklaridan hosil bo'ladi, ya'ni nutq birliklari asosida til birliklari mavjud bo'ladi. Til birliklari nutq birliklari uchun moddiy asos vazifasini o'taydi. Nutq birliklari (tovush, so'z, so'z birikmasi, gap kabilar) aslida tilning - til birliklarining harakatdagi ko'rinishi, faolligidir.

Til va nutq dialektikasi quyidagi birliklar orqali namoyon bo'ladi.

I. Fonema.

Til birligi bo'lgan fonema fonologik sath ob'ekti sifatida muayyan jihatlari bilan boshqa til birliklaridan ajralib turadi, nisbiy mustaqillikka ega bo'ladi.

Fonema tilning boshqa birliklariga nisbatan, aytilganidek, eng kichik (minimal) birligi bo'lib, til sistemasida (strukturasida) eng katta (maksimal) vazifa bajaradi.

Til va nutq o'rtasidagi munosabatlarni o'rganish hozirgi zamon tilshunosligining eng muhim vazifalaridan biridir. Bu masala alohida bir milliy tilni yoki umuman tillarni nazariy ta'riflashdagi boshlang'ich nuqtadir. Til va nutq hodisalarini farqlash aksariyat tilshunoslar tomonidan tan olinadi, ammo ularning mohiyatini, chegarasini aniqlash mezonlari haqidagi fikrlar turli-tuman.

F.Sossyur til va nutqni nutq faoliyatining ikki ajralmas bo'lagi deb hisoblab, ularni «bir paytning o'zida fizik, fiziologik va psixik, bundan tashqari, individual va ijtimoiy munosabatlarga daxldor» jarayonlar deb ta'riflagan edi (Sossyur 1977: 48).

Til, Sossyurning fikricha, nutq faoliyatining ijtimoiy va psixik tomonlaridir, nutq esa uning individual va psixofizik tomonlari, yoki «odamlar nimani gapirsa, o'shalarining yig'indisidir».

«Til faoliyat mahsuli emas, balki faoliyatning o'zidir» (Zveginsev 1964, ch. 1: 91) degan g'oyani ilgari surgan V. fon Humboldtdan farqli o'laroq, Sossyur «til faoliyat emas, balki so'zlovchi tomonidan passiv qayd qilinadigan tayyor mahsulot, nutq mahsulidir» deydi. Uning ta'kidlashicha, «tilning voqeligi, o'z tabiatiga ko'ra nutqqa nisbatan kam emas» (Sossyur 1977: 53).

L.V.Herba xuddi F.de Sossyur singari nutq faoliyatini alohida hodisa sifatida ajratib, uni «gapirish va tushunish jarayoni» deb tushunadi. Olimning fikricha, tajribadan biz faqat nutq faoliyatini kuzatamiz va keyinchalik undan «til material» ajratib olinadi. Til materialiga esa «gapiriladigan va tushunadiganlarning barchasi», shuningdek, «matnlar», ya'ni adabiyot, qo'lyozmalar, kitoblar ham kiradi.

Bu o'rinda L.V.Herbaning til material haqidagi tushunchalari Sossyur «nutq» deb ta'riflagan tushunchaga yaqin ekanligini payqash qiyin emas.

L.V.Herba yana shuni ta'kidlaydiki, gapirish va tushunish aktlari material va shuningdek, keyin mutaxassislarining ilmiy xulosalari asosida lug'atlar va grammatikalar yaratiladi. Ularni oddiygina til deb e'tirof etsak ham bo'laveradi, biroq biz ularni «til sistemalari» deb ataymiz (Herba 1974: 25).

Sossyurdan farqli o'laroq, Herba tilni yoki til sistemasini konkret emas, balki mavhum hodisalar qatoriga kiritadi, biroq har ikkala tilshunos til ijtimoiy hodisa ekanligini qayd etishadi.

A.I.Smirnitskiy til va nutq munosabatlarini tahlil qilar ekan, nutqiy faoliyat tushunchasini chetlab o'tadi, ammo u Sossyur va Herbaga qaraganda umumiy insoniyat nutqi tushunchasiga ko'proq mazmun bag'ishlashga harakat qiladi. Jumladan, olim nutq quyidagi shakllarda mavjudligini alohida ta'kidlaydi:

- 1) tashqi tovushli belgisi og'zaki nutq;
- 2) tashqi grafik belgisi yozma nutq;
- 3) hech qanday real belgilarga ega bo'lmagan botiniy nutq (Smirnitskiy 1957: 10).

A.I.Smirnitskiyning fikricha, nutqning og'zaki va yozma shakllarda mavjud bo'lishi uning ob'ektiv tomonini tashkil etadi va ular tashqi nutqqa tegishli bo'ladi, ichki nutq esa faqat sub'ektiv shaklda mavjud bo'ladi va tafakkurdagi fikrni ifodalaydi. Shuningdek, «inson nutqi son-sanoqsiz va cheklanmagan miqdordagi turli-tuman nutqiy harakatlar natijasidir» va uning turlicha ko'rinishida aynan bir xil komponentlar va bu komponentlarning qo'llanishidagi qonuniyatlar aniqlanadi. Turlicha nutq bo'laklarining majmuasi va bu komponentlarning

ishlatilishi to'g'risidagi qonuniyatlar va qoidalar umumiylikda muayyan bir sistemani tashkil qiladi, ya'ni o'zaro bir-birlariga bog'langan birliklar majmuasini va ular orasidagi munosabatlarni hosil qiladi. Birliklarning bunday tizimi tildir (Smirnit'skiy 1957: 11-12).

Olimning fikricha, nutq umuman olganda «tadqiqot uchun xom materialdir», til esa bu «materialga asoslangan tadqiqot predmetidir».

F. de Sossyur, L.V. Herba va A.I. Smirnit'skiylar faqat bir masalada hamfikrdirlar, ya'ni til nutqdan hosil bo'ladigan mahsulotdir va u tilshunoslar uchun ilmiy tadqiq predmetidir.

Ayrim tadqiqotchilar til va nutq munosabatiga boshqacha yondashdilar. Ularning fikricha, nutq tildan hosil bo'ladi, ya'ni til mutaxassislarning lingvistik faoliyatining natijasi emas, balki nutqda o'z ifodasini topadigan ob'ektiv mavjud hodisadir. Masalan, T.P. Lomtevning fikricha, «Til shunday ma'no-mazmunni anglatadiki, uning mavjud bo'lishi va ifodalanishi nutq orqali amalga oshadi» (Lomtev 1976: 58).

O'rganilayotgan masala bo'yicha bildirilgan turli-tuman nuqtai nazarlarni umumlashtirib, shuni aytish mumkinki, til nutqiy faoliyatning hosilasidir, biroq turli tushunchalarni ifodalovchi bu atamalar turli ma'nolarda ishlatilib kelinmoqda. Til bir tomondan nutq hosil qilinadigan va tushuniladigan qurilma sifatida talqin qilinsa, ikkinchi tomondan, mutaxassislar nutq faktlaridan xulosa qiladigan qoidalar tizimi, birliklar majmuasidir. Bu tushunchalarning har ikkalasi ham o'zaro bir-birlariga bog'liqdir, chunki til qurilma sifatida mohiyatni anglatadi, bu mohiyatni unda mavjud bo'lgan qoida va birliklar orqali bilish mumkin.

Nutq, birinchidan, fikr-mulohaza bildirish jarayoni, ikkinchidan, u til qurilmasi faoliyati natijasidir.

Til va nutq haqida bildirilgan bunday fikrlarga asoslanib xulosa qilish mumkinki, ular o'zaro bog'liq, bir-birini taqozo etuvchi hodisalardir va ayni paytda, ular o'rtasida muayyan farqlar ham mavjudki, ularni alohida eslatish lozim bo'ladi.

Til potensial hodisa bo'lib, kishilar ongida bolalikdan o'zlashtirilgan gapirish qobiliyati va nutq orqali ifodalangan fikrni tushunish vositasi sifatida mavjud bo'ladi.

Nutq esa mavjud imkoniyatni voqelantirish va so'zlashuv qobiliyatini aniq muhitda amalga oshirish jarayonidir.

Nutq har bir alohida kishini individ va shaxs sifatida xarakterlovchi eng samarador vositalardan biridir. Insonlar muloqoti nutq orqali amalga oshiriladi. Uning yordamida odam o'z fikrini, hissiyotlarini, kayfiyatini, istaklarini ifodalaydi. Nutq individual hodisa bo'lsa-da, aksariyat hollarda biz bir-birimizni tushunamiz. Tushunish so'zlashish faoliyatida ayrim o'ziga xos va umumiy xususiyatlarning mavjudligi tufayli yuz beradi. Bunday xususiyatlar muayyan til jamoasi ishlatadigan birliklar (fonemalar, morfemalar, so'zlar, gaplar) va ulardan foydalanish qoidalarining umumiyligidadir. Umumiy birliklar va qoidalar til tizimiga mansub bo'lib, ularning individual nutqda ishlatilishi nutqning strukturaviy asosini tashkil qiladi. Aynan shu asosda nutqning muloqot jarayonidagi vazifasi amalga oshiriladi.

Gapirish va tushunish jarayoni odamlar orasida fikr almashinuv, hissiyotlarini bildirish, axborot uzatish ehtiyoji tufayli ro'y beradi va bularning hammasi ijtimoiy munosabatlarga asoslanadi. Nutqning aynan mana shu ijtimoiy asosini til tizimi tashkil qiladi. Demak, nutq umumiy va ijtimoiy xususiyatga ega bo'lgan tilga nisbatan individual munosabatdagi hodisadir.

SHunday qilib, nutq «hamma vaqt ma'lum maqsadga yo'naltirilgan va vaziyatga bog'liqdir» (Zveginsev 1973: 238). Ayni paytda, til birliklari va qoidalar vaziyatga bog'liq emas. Ular nutqiy birliklarni tashkil qilish vositasi bo'lib xizmat qiladi va o'z navbatida so'zlovchidan muloqot vaziyatidagi ekstralingvistik shart-sharoitlarga moslashuvni talab qiladi. Nutqning maqsadga yo'naltirilganlik xarakteri suhbatdoshga va uning tushunilishiga asoslangan. Xullas, nutqning maqsadga yo'naltirilganligi ekstralingvistik vaziyatga bog'liq, ammo til bunday xususiyatlarga ega emas.

Til ko'p o'lchamli hodisadir. Uning birliklari o'rtasidagi bog'liqliklar, aloqalar ham turli-tumandir. Til birliklari o'rtasida bunday munosabatlarning mavjudligi uni yaxlit bir butunlikka, sistemaga aylanishga olib kelgan.

Til birliklari orasidagi bog'liqliklarning turli-tumanligi til tizimida behad ko'p jumlaviy

tuzilmalar yasash imkonini beradi va nutqda aynan bir fikrni vaziyatga qarab turlicha usullarda bayon qilish imkoniyatini ham yaratadi.

Tilning ko'p o'lchamliligiga qarama-qarshi holda nutq ketma-ketlik xususiyatiga ega, ya'ni u ma'lum zamonda (og'zaki nutq) va makonda (yozma matn) amalga oshirilishi mumkin. Nutq elementlari ifodalanayotgan fikr kechishiga qarab jumlar matnda ma'lum bir tartibda ketma-ket joylashadi. Xuddi shunday ketma-ketlik nutqni idrok qilish jarayonida ham kuzatiladi. Biz nutq axborotini aynan ana shunday ketma-ketlikda, birliklarning ma'lum qoidalarga bo'ysungani holda ifodalanishi asosida idrok qilamiz va to'g'ri tushunamiz.

12-ma'ruza

Tilni informatsiya nazariyasiga ko'ra kod bilan tenglashtirish. Tilning ikki jihati

Reja:

1. Tilni informatsiya nazariyasiga ko'ra kod bilan tenglashtirish.
2. Semiotika
3. Tilning ikki jihati: ifoda va mazmun jihatlari

Informatsiya nazariyasi "matematika" fanining nisbatan mustaqil, alohida ahamiyatga ega bo'lgan tarmog'i, sohasi sifatida mavjud. U statistika fani bilan bog'lanib, aloqa sistemalari orqali informatsiyani uzatish jarayonini o'rganadi. Aniqrog'i informatsiya nazariyasi (informatika) informatsiyani uzatish va saqlashning mazmun tomonini emas, balki uning statistik qurilishi bilan shug'ullanadi, qiziqadi, ya'ni informatsiya nazariyasi axborot matnini statistik struktura sifatida o'rganadi.

Statistik struktura axborotdagi signal (simvol) va signallar birlashuvining voqelashish chastotasi soni, miqdori sifatida tushuniladi:

Signalning ko'p marta takrorlanishida signal orqali uzatiladigan axborotning miqdorini aniqlash juda muhimdir.

Demak, informatsiya nazariyasi muayyan axborotdagi ma'lumotlarni ushbu ma'lumotlarning tabiatiga mazmuniga bog'liq bo'lmagan holda miqdorini o'lchash (tekshirish) yo'llarini, usullarini ishlab chiqadi. Shunga ko'ra informatsiya nazariyasining muhim va asosiy sulosalari tilshunoslikda ham o'z ifodasini topadi.

Informatsiya nazariyasi ma'lumotlarni o'rganish jarayonida maxsus terminlardan tushunchalardan foydalanadi. Bular quyidagilar:

1. Kod axborotni yozib olish vositasi (usuli).
2. Matn (tekst) - muayyan axborotni berish, uzatish jarayonidagi belgilarning (til birliklarining, simvollarnikn) izchilligi, ketma - ket kelishi.
3. Kanal - axborot beriluvchi, uzatiluvchi muhit, sharoit.

Tilni informatsiya nazariyasiga ko'ra yuqorida qayd etilgan uchta tushunchalardan qaysi biri bilan tenglashtirish, qaysi biri bilan "baholash" mumkin?

Tilni kod bilan tenglashtirish, kod bilan parallel quyish mumkin. Chunki kod, aytilganidek, axborotni yozib olish usuli, vositalaridan biridir. Demak, til - tilning har bir belgisi (til birliklari) kod sifatida muayyan axborot tashiydi, uzatadi, yetkazadi. Binobarin, ayni paytda, ushbu axborotni hisoblab chiqish, statistik ma'lumot to'plash mumkin.

Xullas, til informatsiya nazariyasiga ko'ra kod sifatida namoyon bo'ladi. Til orqali fikr almashish jarayonida ifodalanadigan, beriladigan axborotlarni statistik tahlil qilish, ma'lumot to'plash mumkin, zarur va muhimdir.

Semiotika (yoki semiologiya) belgilar sistemasini haqidagi fandir. Shunga ko'ra semiotika belgilar sistemasiga xos bo'lgan umumiy xususiyatlarni, jihatlarni o'rganadi. Semiotika belgilar nazariyasi haqidagi ta'limot sifatida belgilarni, belgilar sistemasiga kiruvchi hodisalarni, ularning tabiati, mohiyati, turlari, ko'rinishlari, amal qilishi kabilarni tekshiradi.

Semiotika, aytilganidek, belgilar nazariyasi haqidagi ta'limot bo'lib, uning muayyan

yo'nalish sifatada tilshunoslik va semiotikaning o'zaro maqsadli aloqaga, Munosabatga kyrishishidan tilshunoslik fanining lingvosemiotika deb ataluvchi sohasi shakllanadi. Demak, til ikkilamchi belgilar sistemasi sifatida semiotikaning lingvosemiotikaning tekshirish ob'ekti hisoblanadi, ya'ni lingvosemiotika tilning belgi tabiatiga egaligini, informatsiya uzatuvchi til birliklarini xususiyatlarini tadqiq qiladi.

Ma'lumki, til - til (nutq) birliklari (so'z, so'z birikmasi, gap va boshqalar) muayyan belgilar sifatada ma'no, tushuncha, fikr ifodalaydi. Ular ma'no, tushuncha, fikr kabilarning simvoli (ramzi) yoki belgisi bo'lib hisoblanadi. SHunga ko'ra Ferdinand de Sossyur til g'oya, fikr ifoda etuvchi belgilar sistemasidir, deydi.

Semiotikaning tekshirish ob'ekti jamiyat tomonidan faol qo'llanadigan belgilar sistemasi bo'lib, ular inson paydo bo'libdiki, jamiyatga xizmat qiladi. Boshqacha aytganda, belgilar sistemasi ham jamiyat kabi qadimiydir. Demak, belgilar sistemasi jamiyat bilan birga paydo bo'lib, jamiyat bilan birga "qadam tashlaydi". CHunki ular inson faoliyati tufayligina hosil buladi, shu faoliyat orqali harakatga keladi, muayyan vazifa bajaradi, inson faoliyatining natijasi hisoblanadi.

Ma'lum bo'ldiki, semiotika belgilar haqidagi, belgilar nazariyasi haqidagi keng qamrovli nazariy - falsafiy fan bo'lib, tilni belgilardan iborat butunlik sifatida o'rganadi. CHunki til birliklari, tilning tarkibini tashkil qiluvchi struktural elementlar - morfema, so'z, so'z birikmasi, gap, matn va boshqalar muayyan informatsiyani berish, yetkazish - ijtimoiy vazifani bajarish uchun xizmat qiluvchi belgilar sistemasi sifatida tadqiq qilinadi. SHunga ko'ra til jamiyatda mavjud bo'lgan boshqa belgilar bilan umumiylikka, o'xshashlikka ega bo'ladi. SHunga ko'ra til semiotika fanining - lingvosemiotikadagi tadqiq qilish, o'rganish ob'ektiga aylanadi.

Tilning tabiatini, mohiyatini, jamiyatdagi o'rni va rolini bilish uchun uni faqat u yoki bu til bilan qiyoslashning o'zigina Xullas, til belgilar sistemasi bo'lib, uning belgilari so'z, so'z birikmasi, til kabi birliklar va ularning turlicha bog'lanishidan tuziladigan konstruksiyalar lingvistik belgilar sifatida voqelashadi, jamiyatda muayyan ijtimoiy vazifa bajarish uchun xizmat qiladi.

Til sistemasi - o'ta murakkab sistema sifatida jamiyatda ijtimoiy-amaliy vazifa bajarar ekan, ushbu jarayonda til sistemasining struktural birliklari, qurilish "a'zolari" faol harakatga keladi. Til sistemasining elementlari, birliklari bo'lgan fonema, morfema, so'z kabilar o'zicha alohida, yakka holda emas, balki o'zaro bog'liq holda, o'zaro munosabatda, mantiqiy uyushgan, bog'langan holda ob'ektiv borliq, predmet, voqea - hodisalari haqida muayyan xabar beradi. Demak mazkur birliklar o'zaro zaruriy, mantiqiy aloqaga kirishib, til sistemasini shakllantiradi, uning ob'ektivligini, bir butunligini ta'minlaydi, tilning ijtimoiy vazifa bajarishi uchun imkoniyat beradi, shart - sharoit yaratadi.

Ushbu jarayonda tilning yuqorida qayd etilgan birliklarining har biri o'ziga xos xususiyatlarga egaligi bilan, nisbiy mustaqilligi bilan, umumiy va farqli jihatlar bilan ajralib turadi.

Til sistemasi struktural birliklarining eng dastlabki o'ziga xosligi muhim jihati nimada ko'rinadi?

Til sistemasining asosiy birliklari bo'lgan fonema, morfema va so'zlarning ijtimoiy vazifa bajarishidagi eng muhim jihati ularning ikki tomonga, ikki planga egaligida ko'rinadi. Ushbu birliklar ifoda va mazmun jihatga egaligi bilan, shu nuqtai nazardan umumiy hamda farqi xususiyatlari bilan o'zaro ajralib turadi, farqlanadi.

Umuman olganda, til birliklarga ifoda va mazmun plani nuqtai nazaridan qarash ilmiylik prinsipiga to'la muvofiq keladi, tilning jamiyatda kommunikativ vazifa bajarish mohiyatini, xususiyatini ochib beradi.

Eslatamiz, tabiatda ham, jamiyatda ham mavjud har bir narsa, hodisa - falsafiy ma'nodagi predmet shakl (tashqi) va mazmun (ichki) tomonlariga ko'ra baholanadp, muayyan ahamiyatga ega bo'ladi, turli fanlar nuqtai nazaridan tadqiq qilinadi.

Tilning eng kichik birligi bo'lgan tovush (fonema) shakl va mazmun jihatiga ko'ra o'ziga xos bo'lib, morfema va so'zlardan farqlanadi. Tovush (fonema), qayd etilgan xususiyati nuqtai

nazaridan, faqat bir tomonga - ifoda tomoniga egadek ko`rinadi. U morfema va so`z kabi muayyan tushuncha - mazmun bilan bog`lanmaydi, ma`no ifodalamaydi. SHu nuqtai nazardan tovush (fonema) bir tomonlama birlikka o`xshaydi. Ammo tovush (fonema) faqat ifoda jihatiga, moddiylik xususiyatiga egaligidan tashqari, ayni vaqtda, u dastavval til birliklarining tashqi - ifoda jihatini tashkil qiladi va ularni shaklan - tovush tizimiga ko`ra farqlaydi. SHunga ko`ra til birliklarining ma`nosi o`zgaradi, o`zaro farqlanadi. Demak, tovushlarning (fonemalarnin) ma`no farqlash xususiyati aslida til birliklarining ifoda jihatlarini farqlashdan, ajratishdan kelib chiqadi. Aytilganlarga ko`ra tovush (fonema) tnning ma`no farqlash, xususiyatiga, qiymatiga ega bo`lgan minimal birlik hisoblanad. Demak tovush(fonema) muayyan ma`noga ega bo`lmagan ammo ayni vaqtda muayyan ma`noga ega til birliklarining (morfema va so`zlarning) differentsiatsiyasi uchun, ularni o`zaro farqlash uchun xizmat qiladi. SHunga ko`ra tovush (fonema) ijtimoiy vazifa bajaruvchi til (nutq) birliklari so`z va morfemalar nuqtai nazaridan u ham jamiyatda ijtimoiy vazifa bajaradi.

Demak, - til birligi bo`lgan tovush (fonema) kommunikativ jarayonda ijtimoiy vazifa bajarishiga, tilning eng asosiy "birlamchi qurilish materiali", moddiy ashyosi ekanligiga, so`z hosil qilish, so`z yasash, ma`no farqlash kabi ijtimoiy - lisoniy xususiyatlarga egaligiga ko`ra alohida baholanadi. SHunga ko`ra tovush (fonema) til birligi sifatida tilshunoslikning "alohida sohasi "bo`lgan fonemalar haqidagi ta`limotning fonologiyaning tadqiq va tahlil ob`ekti hisoblanadi.

Sistemalar sistemasi bo`lgan tilning minimal qurilish birligi bo`lgan tovush (fonema) asosida hosil bo`luvchi morfemal va so`z ifoda va mazmun, tovush va ma`no, tashqi va ichki, material va ideal jihatiga ko`ra o`ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Aytmoqchimizki, tilning har ikkala birligi ham ikki tomonga - ifoda va mazmun planlariga egaligi bilan xarakterlanadi, umumiylikka ega bo`ladi. Ular qayd etilgan ikki jihatiga ko`ra belgi - til belgisi, til (nutq) birligi sifatida qayd etiladi.

Til birligi bo`lgan morfema ifoda (moddiy) va mazmun (ruhiy) jihatlarining bir butunligidan iborat bo`lib, tilning muayyan ma`noga ega eng kichik birligi hisoblanadi. Aytilganlarga kura, u muayyan belgi - ramz hisoblanadi. SHunday qilib, morfema tovush va ma`no kabi ikki muhim jihatga egaligi bilan xarakterlanadn.

Muayyan birlik bo`lgan so`z (leksema) ikki planli belgi sifatida tovush va mano, ifoda va mazmun tomonlarining dialektik bog`liqligidan iborat bo`lib, nominativ birlik holatida ijtimoiy vazifa bajaradi. So`z (leksema) muayyan birliklar ichida ham shaklan, ham mazmunan - sifat jihatdan mukammal bo`lib, tilning ijtimoiy vazifa bajarishida semantik - funksional yetakchilik qiladi, qudratli vosita - mikrosistema hisoblanadi.

Til sistemasida so`zning tashqi tomonini tovush, ichki - mazmun tomonini esa uning ma`nosi tashkil etadi. Tovush va ma`no orasidagi bog`lanish shartli (semiotik) bog`lanishni hosil qiladi.

Demak, so`z tovush va ma`no jihatlaridan, tomonlaridan iborat o`ziga xos butunlikdir (mikrosistemadir).

So`zning ifoda plani uning tashqi - tashqi tomoni bo`lib, bunda so`zning belgisi sifatida uning tovush tomoni xizmat qiladi. So`z ifoda planiga ega deyilganida, so`zni formal shakllantiruvchi, uni moddiy birlik sifatida sezgi a`zolarimizga ta`sir qilishini ta`minlovchi tovushlar nazarda tutiladi.

So`zning mazmun plani uning ichki, ma`no tomoni (leksik ma`no, leksik tushuncha, ramziy axborot, signifikat semema) bo`lib, u ob`ektiv borliq elementlarining kishi ongida aks etishi, ayni elementlarga xos xususiyatlarning umumlashuv natijasida yuzaga keladigan ideal (psixik) strukturadir. Demak, ma`no in`ikos kategoriyasidir.

Ma`no ob`ektiv borliq elementi yoki ushbu elementlar guruhining kishi ongidagi shartli ramzi (belisi, ishorasi) emas, balki bu element (yoki - elementlar guruhining) kishi ongida mavhumlik kasb etgan obrazi, umumlashgan in`ikosi hisoblanadi.

So`zning ifoda jihatini tovush tomon ob`ektiv borliq elementi haqidagi xabarniig - so`z mazmun tomonining, ma`noning (tushunchaning) ramzi, ko`rsatkichi bo`lib voqelashadi.

Soʻzning mazmun tomonini oʻzicha biron shaxsga maʼlum qilish mumkin. boʻlmaganligi uchun uning tovush jihati, ramzi talaffuz qilinadi. Bu ramz (belgi) tinglovchi ongida tegishli tushuncha, tasavvur uygʻotadi.

Demak, til sistemasida ramziy munosabat tovush va maʼno orasidagi shartli bogʻlanish tarzida yuzaga chiqadi. Maʼnoda aks etadigan aniq narsa yoki hodisa tasavvuri (denotat) ikkinchi planda boʻladi. Denotat soʻz maʼnosi emas, balki soʻz yordamida koʻrsatiladigan, nomlanadigan, ataladigan hodisadir. Maʼno esa, qayd etilganidek, obʼektiv borliq elementlariga xos boʻlgan xususiyatlarning inson ongida mavhumlik kasb etishi umumlashuvi natijasida shakllanishidir.

Soʻzda tovush ifodalovchi (ramz, belgi) boʻlsa, maʼno ifodalanuvchi boʻladi.

Soʻz mazmun planida ikki hodisa farqlanadi: leksik mano (signifikat) va denotat.

Nutqda soʻz denotatning (obʼektiv borliq elementining) lingvistik (lisoniy) vakili vazifasini bajaradi.

Demak, soʻz ikki: moddiy va ruhiy (maʼnoviy) jihatlarning bogʻliqligidan, diaxron - sinxron zaruriy, "tabiiy" aloqasidan iborat boʻlib, ayni bogʻliqlikning bir tomonini soʻzning ifoda jihati, ikkinchi tomonini esa uning maʼno jihati tashkil etadi.

Soʻzdan yirik soʻz birikmalari va gaplar ham ifoda va mazmun planlariga ega boʻlib, ularning mazkur ikki jihati koʻproq grammatika va semantikaning aloqasi doirasida qoraladi. Ushbu nutq birliklari ham aslida ifoda va mazmun planiga ega soʻzlarning birikuvidan, oʻzaro bogʻlanishidan yuzaga keladi. SHu sababli ularni oʻrganish, ularni hosil qilgan suzlarni oʻrganishdan, ilmiy tadqiq qilishdan boshlanadi.

SHunday qilib:

1. Soʻz tovush va maʼno, ifoda va mazmun tomonlarining dialektik bogʻliqligidan iborat boʻlgan nominativ birlikdir.

Til sistemasida soʻzning tovush tomoni ramz, mazmun tomoni esa uning inʼekosini tashkil etadi. Bu elementlar orasidagi bogʻlanish shartli (semiotik) bogʻlanish hisoblanadi.

Soʻzning mazmun (maʼno) tomoni obʼektiv borliq elementlarining kishi ongida aks etishi, ushbu elementlarga xos xususiyatlarning umumlashuvi natijasida yuzasa keladigan ideal (psixik) strukturadir.

Soʻz mazmun planida ikki hodisa: leksik maʼno (semema, signifikat) va denotat farqlanadi.

13-maʼruza

Til sistemasi, til birliklari oʻrtasidagi munosabatlar. Sintagmatika va paradigmatika

Reja:

1. Til sistemasi oʻrtasidagi munosabatlar
2. Sintagmatik munosabatlar
3. Til sistemasidagi birliklarning paradigmatic munosabati

Asosiy tayanch tushunchalar:

Til ikkilamchi material sistema sifatida ideal sistemalarning, yani gʻoyalar, fikrlar, tushunchalarning "moddiylashishi", voqelashishi uchun xizmat qiladi.

Til sistemasi - bu lisoniy (lingvistik) birliklar va ularning jamiyat talabiga - kommunikativ jarayonga mos holda oʻzaro bogʻlanishi, mantiqiy munosabatga kirishishi uchun xizmat qiladigan muayyan qoidalar xazinasidir, imkoniyatdir.

Til sistemasi tarkibidagi moddiy kommunikativ birliklar muayyan qoidalar asosida oʻzaro zaruriy aloqaga, munosabatga kirishadilar, muayyan guruhlarini (paradigmalarini) tuzadilar, nutq birliklarini - hosilalarini yaratadilar. Bu aloqa munosabatlar mutlaqo mantiqiy, obʼektiv, ijtimoiy boʻlib, ikki yoʻnalishda paradigmatic va sintagmatic bogʻlanishlarda kuzatiladi, reallashadi. Ushbu aspektlarda tadqiq va tahlil qilinadi, oʻrganiladi. Anigʻi, til birliklari orasidagi bogʻlanish,

aloqa paradigmatic va sintegmatik munosabatni hosil qiladi. Demak, til sistemasi tarkibidagi birliklarning asosiy munosabatlari paradigmatic va sintagmatik munosabatlar hisoblanadi. Til sistemasi faoliyati, amaliyoti, harakati, mavjudligi aynan mana shu paradigmatic va sintagmatik munosabatlar asosida yuz beradi. SHunga ko'ra til sistemasi bilan bevosita — tabiiy bog'liq paradigmatica - paradigmatic munosabat va sintagmatica sintagmatik munosabat kabi tushunchalarni aniqlash, ularning til sistemasidagi mavqeini, ahamiyatini, o'rni belgilash nazariy tilshunoslikning muhim masalalaridan biri hisoblanadi.

Eslatamiz, paradigmatica, paradigmatic munosabat (assotsiativ aloqa) va sintagmatica, sintagmatik munosabat tushunchalari Ferdinand de Sossyur tomonidan tilshunoslik nazariyasiga kiritilgan.

Paradigmatic til birliklarini til sistemasining elementlari sifatida, struktural birliklarning jami sifatida tekshirish aspekti hisoblanadi. Aytmoqchimizki, paradigmaticada til sistemasining struktural birliklari muayyan paradigmalariga birlashib, o'zaro bir-biri bilan taqqoslanishiga, qiyoslanishiga ko'ra xarakterlanadi. Demak, paradigmatica ayni vaqtda paradigmalar sistemasidir. Paradigmalar sistemasi esa aytilganidek, til birliklariga aniqrog'i, ularning umumiy va xususiy ma'nolariga ko'ra - ular asosida tashkil topadi, ya'ni paradigmalar o'zaro mantiqiy munosabatga kirishgan qator til birliklarining umumiy ma'nolariga ko'ra birlashib, xususiy ma'nolariga ko'ra esa farqlanadi. Masalan: otlarning kelishik bilan turlanishi hamda grammatik son va egalik shakllari paradigmasi, fe'llarning shaxs-sonda tuslanish paradigmasi va boshqalar.

Demak, paradigma hosil qilgan ayni birliklar leksik (umumiy) ma'nosiga ko'ra bir xil grammatik (xususiy) ma'nosiga ko'ra esa farqlanishi bilan o'ziga xosdir. SHuningdek, paradigmalar sistemasi ko'pincha tik (vertikal) joylashishi bilan ham ajralib turadi.

Ma'lum bo'ldiki, muayyan paradigmaga birlashuvchi til birliklarining o'zaro munosabati paradigmatic munosabat sifatida namoyon bo'ladi.

Paradigmatic munosabat bir paradigma bir birliklari doirasidagi - orasidagi munosabatdir, ichki jarayondir.

Til va nutq dixotomiyasiga ko'ra paradigmatica-paradigmatic munosabat tushunchasi til bilan - til imkoniyati bilan bog'lanadi. CHunki paradigmatic munosabat birliklari ham aslida imkoniyat sifatida nutqda - Nutq birliklarida voqelashadi, muayyanlashadi, nutq uchun ashyo, zaruriy, material vazifasini o'taydi, nutqqacha bo'lgan jarayon hisoblanadi. SHunga ko'ra ular sintagmatik munosabatdan farqlanadi, ular kabi bevosita ruhiy - fikriy ta'sir qilish quvvatiga — kommunikativ aloqa imkoniga ega bo'lmaydi, umumiylik sifatida mavjud bo'ladi.

Paradigmatic munosabat tushunchasi keng bo'lib, lisoniy birliklarning, masalan, so'zlarning muayyan bog'lanishlarini sinonimlar (bo'kmoq, ivimoh, ozmoq, oriqlamoq, ozg'inlamoq, shalpaymoq, shalvaymoq, shalviramoq) tematik guruhlar (suv, ariq, kanal, ko'l, daryo, dengiz, okean), (shimol, janub, sharq, g'arb), (tepalik, balandlik, tog', cho'qqi) so'z turkumlari (ot, sifat, son, olmosh, fe'l, ravish); antonimlar (keng-tor, kun-tun, qattiq-yumshoq, oq-qora, yaxshi-yomon, achchiq-shirin, yosh-qari) kabilarni ham o'z ichiga oladi.

Demak, paradigmatic munosabatlar lisoniy birliklarning o'xshash, umumiy belgi-xususiyatlariga ko'ra bog'langan, birlashgan gururuhlardir, sistemasidir. Ular til birliklari orasidagi o'xshashlik va farqlanishga asoslanadi.

Paradigmatic munosabat til birliklarining nutqqacha bo'lgan munosabati, imkoniyat sifatida til hodisasi bo'lib, tilshunoslikda assotsiativ munosabat, assotsiativ aloqa nomi bilan ham yuritiladi.

Paradigmatic (assotsiativ) munosabatni tashkil qiluvchi til birliklarining miqdori chegaralanmagan, nisbatan noaniq, davomiydir. SHuningdek, paradigmatic munosabatdagi birliklar o'zaro hokim-tobelik aloqasiga kirishmaydi, kirisha olmaydi. CHunki ular muayyan umumiy belgi asosida bog'langan alohida teng huquqli mustaqil birliklar-paradigma birliklari sifatida paradigmatic munosabatni hosil qiladi. SHunga ko'ra paradigmatic munosabat til birliklarining nutqqacha-nutq faoliyatigacha bo'lgan munosabati, aytilganidek, imkoniyat sifatidagi til faktidir. Demak, til va nutq dialektikasi nuqtai nazaridan paradigmatica-paradigmatic munosabat umumiylik sabab, imkoniyat sifatidagi, til hodisasi hisoblanadi.

Paradigmatika, paradigmatic munosabat bilan bog'liq bo'lgan sintagmatika sintagmatik munosabat esa til va nutq dioxotomiyasiga ko'ra ularning qaysi biri bilan bog'lanadi?

Til sistemasi o'z mavjudligi va amaliy qudratini, ijtimoiy harakatin ushbu tayanch, eng asosiy munosabatlarga ko'ra amalga oshirar ekan, qayd etilgan savolning berilishi mutlaqo mantiqiydir.

Ta'kidlaymiz, til sistemasi uning birliklari va qoidalari paradigmagika-paradigmatic munosabat birliklari-paradigma a'zolari til hodisasi, til fakti sifatida o'zining ta'sir kuchini, harakatini, ijtimoiy-amaliy faolligini va faoliyatini-kommunikativ vazifasini sintagmatikada-sintagmatik munosabatda namoyon qiladi, ko'rsatadi. CHunki paradigmatic mutosabat birliklari ijtimoiy amaliyot natijasi, fakti, hodisasi sifatida sintagmatik munosabat orqaligina til birliklarining valentlik munosabatiga kirishuvi semantik-sintaktik bog'lanishiga ko'ra amalga oshadi. Demak, sintagmatika, sintagmatik munosabat nutq bilan, nutq jarayoni bilan bog'lanadi, nutq hodisasi, nutq fakti hisoblanadi. CHunki nutq, nutq faoliyati kommunikativ faoliyatdir, fikr almashish jarayonidir, til sistemasining. noparadigmatic munosabati birliklarning jamiyatdagi faolligidir, harakatidir.

Nutq hodisasi, nutq fakti bo'lgan sintagmatika, sintagmatik munosabat tushunchalari o'ziga xos xususiyatlari, muayyan "shaxsiy" jihatlari bilan ajralib turadi. Aniqrog'i, sintagmatika til sistemasi birliklarining nutq faoliyatida muayyan tartibda, ketma-ketlikda joylashishi o'zaro mantiqiy munosabatga kirishishidir.

Ma'lum bo'ldiki til sistemasi birliklarining faollashishi, nutqning aniq birligiga aylanishi sintagmatika, sintagmatik munosabat tufayli yuz beradi. Bundan mantiqiy ravishda paradigmaticaning sintagmatika bilan bog'liqligi kelib chiqadi. Aytish mumkinki, sintagmatika paradigmaticaning mavjudlik va namoyon bo'lish shaklidir.

Sintagmatika til birliklarining nutq jarayonida o'zaro bog'langan holda qo'llanishini tekshiradi.

Demak, lisoniy birliklarning - masalan, so'zlarnng nutq faoliyatida ketma-ket kelishi muayyan tartibda joylashishi sintagmatika sifatida namoyon bo'ladi.

Sintagmatikada lisoniy birliklar orasidagi munosabatlar aniqligi va izchilligi bilan ajralib turadi.

Qiyoslang: Men istiqlool tufayli gullab yashnayotgan Vatanning farzandiman.

Ko'rinib turibdiki, nutq faoliyati muayyan "yotiq chiziqqa" joylashib, muayyan tartibda, mantqiy ketma-ketlikda kelgan birliklar orasidagi munosabatlar sintagmatik munosabatni hosil qiladi. Sintagmatik munosabatlar doimo yaqqol ta'sir qilishi insonda lisoniy sezgi uyg'otishi bilan ham o'ziga xosdir.

Sintagmatik munosabatlar nutq faoliyatidagi birliklar aloqasi, munosabati sifatida, paradigmatic munosabat birliklaridan farqli, bir gurux birliklari orasida ham, shuningdek, turli guruh birliklari orasida ham mavjud bo'lishi mumkin.

Qiyoslang: Bugun ustoz va shogirdlar kuni.

Ushbu birliklardan (so'zlardan) har biriga tegishli bo'lgan guruhning paradigmaticaning vakili hisoblanadi. Demak, sintagmatikadagi munosabatlar muayyan birliklar (so'zlar) munosabati sifatida emas, balki guruhlar-sinflar (paradigmalar sistemasi) munosabati sifatida iamoyon bo'ladi.

Demak, nutq birliklari nutqiy hosilalar sintagmatik munosabatlarning namoyon bo'lishidir. SHunnngdek, nutq birliklari muayyan sinflar, guruhlar paradigmalar) orasidagi munosabatlarning voqelashishidir.

SHunday qilib, sintagmatik munosabat til birliklarining nutqdagi - fikr almashish Jarayonidagi o'zaro mantiqiy, zaruriy munosabatidir, fikr ifodalash uchun xizmat qilishidir. SHunga ko'ra ushbu munosabat nutq hodisasi sifatida belgilanadi, nutq bilan o'lchanadi.

Sintagmatik munosabat lisoniy birliklar, masalan, so'zlarning biri ikkinchisi bilan sintaktik munosabatga kirishib, so'z birikmasini yoki gapni hosil qilishidir.

Qiyoslang: milliy iftixor, Vatan mustaqilligi, ma'naviyat allomalari, O'zbekiston mustaqil diyor, yoshlarni sportga jalb qilish zarur.

Bunda lisoniy birliklar muayyan tartibda, ketma-ketlikda kelib, gorizontal chiziqqa joylashishi bilan ajralib turadi.

Eslatamiz, sintagmatikada sintagmatik munosabatda ishtirok etuvchi har bir lisoniy birlik o'zining muayyan o'rniga (pozitsiyasiga) ega bo'ladi. SHunga ko'ra u tavsiflanishi bilan ham ajralib turadi. Muayyan pozitsiyadagi birlik ayni vaqtda muayyan nutqda vazifaga - egaligi bilan ham muhimdir. Nutq jarayonidagi lisoniy birlikning o'рни (pozitsiyasi) ayni vaqtda uning nutqdagi nisbiy joylashishidir.

Qiyoslang: 14-yanvar Vatan himoyachilari kuni. Vatan mustaqilligini mustahkamlash har birimizning vijdoniy burchimizdir.

YUqorida aytilganlardan kelib chiqib, qat'iy xulosa shuki, sintagmatik munosabatlar tilning bosh vazifasini-kommunikativ vazifasini ta'minlaydi.

Sintagmatik munosabatlarning reallashishiga ko'ra til birliklaridan axborot tashuvchi gaplar - nutq birliklari, nutqiy "asarlar", hosilalar shakllanadi, hosil bo'ladi.

Demak, sintagmatik munosabatlar shunday munosabatlarki, ularga ko'ra til aloqa vositasi sifatida xizmat qiladi, ya'ni tilning kommunikativ vazifasi sintagmatik munosabatda namoyon bo'ladi va shu munosabatga tayanadi.

Xullas, paradigmatic va sintagmatik munosabatlar o'zaro dialektik bog'liqlikda, bir butun, yaxlit holda sistemalar umumiyliigi, jami sifatida tilning aloqa quroli bo'lib xizmat qilishini, ijtimoiy-amaliy faoliyatini ta'minlaydi.

1. Til sistemasi lisoniy birliklar va qoidalar xazinasini bulib, ular paradigmatic va sintagmagik aspektlarda o'rganiladi.

2. Paradigmatika paradigmalar sistemasidir. Paradigmalar sistemasi til birliklarining umumiy va xususiy ma'nolariga ko'ra tashkil topadi.

3. Paradigmalar sistemasini birliklarining o'zaro ichki munosabati paradigmatic munosabatdir.

4. Paradigmatika - paradigmatic munosabat til bilan - til imkoniyati bilan bog'lanadi. Ushbu munosabat til birliklarining nutqqacha-nutq faoliyatigacha bo'lgan munosabati til faktidir.

5. Sintagmatika til sistemasini birliklarining nutqda muayyan tartibda ketma-ketlikda joylashishi, kelish jarayoni bilan bog'lanadi.

6. Nutq faoliyatida o'zaro mantiqiy aloqaga kirishgan birliklar orasidagi munosabat sintagmatik munosabatdir. Nutq birliklari - nutqiy hosilalar sintagmatik munosabatning voqelashishidir.

7. Sintagmatik munosabat tilning kommunikativ vazifasini namoyon qiladi. Sintagmatik munosabatga ko'ra til aloqa vositasi sifatida xizmat qiladi.

8. Sintagmatik munosabat nutq bilan, nutq faoliyati bilan bog'lanadi, nutq fakti hisoblanadi.

9. Sintagmatikada - sintagmatik munosabatda ishtirok etayotgan birliklarning har biri o'zining muayyan o'rniga (pozitsiyasiga) ega.

10. Paradigmatic va sintagmatik munosabatlar, til va nutq kabi, o'zaro dialektik bog'liq bo'lib, tilning jamiyatda aloqa quroli sifatida xizmat qilishini, ijtimoiy-amaliy faolligini ta'minlaydi.

13-ma'ruza

Tipologiya va lingvistik tipologiya. Lisoniy metodlar.

Diaxron tadqiqot metodlari

Reja:

1. Tipologiya va lingvistik tipologiya
2. Lisoniy metodlar
3. "Metod" tushunchasi haqida
4. Tasviriyy metod
5. Qiyosiy- tarixiy metod
6. CHog'ishtirish metodi

7. Tarixiy –qiyosiy metod
8. Tipologik metod

Tayanch tushunchalar:

Tarixiy-qiyosiy metod - bir tilni yoki bir necha qarindosh tillarni, ularga teshoi birliklarni, hodisalarni tarixiylik prinsipi asosida qiyoslaydi, ular orasidagi tarixiy umumiylikni, o`xshashlikni va farqlarni aniqlaydi.

CHog`ishtirish metodi - ikki va undan ortiq qarindosh yoki qarindosh bo`lmagan tillarni o`zaro qiyoslab, chog`ishtirib o`rganadi. Tipologik metod - o`zaro qarindosh va qarindosh bo`lmagan tillar, struktur jihatdan qiyosiy o`rganilib, ular tuzilishiga xos xususiyatlar - umumiy va farqli tomonlar aniqlanadi.

Har bir fan kabi tilshunoslik fani ham tarixiy taraqqiyoti davomida lisoniy hodisalarni o`rganishda, tadqiqot ob`ektini (manbaini) ilmiy tahlil qilib,uning ichki “sirlarini”, muayyan jihatlarini ochishda, tabiatini, tarkibini aniqlashda, ilmiy xulosalar chiqarishda muayyan metodlar asosida ish olib boradi. Bu – mutlaqo tabiiy.CHunki metod tadqiqot manbaining (ob`ektining) biror jihatini,tomonini (qismini, bo`lagini) o`rganish, aniqlash, bilish usulidir. Boshqacha aytganda, tabiat va jamiyat hodisalarining, jarayonlarining mohiyatini bilish, ularning o`ziga xosliklarini, jihatlarini, belgi-xususiyatlarini aniqlash va ular haqida ob`ektiv ilmiy-falsafiy g`oyalar, umumlashmalar chiqarish faqat muayyan tadqiqot metodlari faolligida, ularni qo`llash orqali amalga oshadi.Demak metod fanining mavjudligi, uning ajralmas tarkibiy qismi, mantiqiy bo`lagi (komponenti) bo`lgan ilmiylik degan tushunchaga xizmat qiladi. U fan ilmiyligini, taraqqiyotini ta`minlaydi, fanning ijtimoiy ongning qudratli bir qismi, turi ekanligini asoslaydi, unga xizmat qiladi.

Aytish mumkinki, har bir fan muayyan ilmiy-nazariy xulosalar chiqarishda, ta`limotlar yaratishda bevosita asos bo`lib xizmat qiluvchi qator faktlar, hodisalarga ega bo`lishdan tashqari u ushbu faktlarni tadqiq va tahlil qiluvchi metodlarga ham ega bo`lishi shart. Demak har bir fanning mavjudligi, xulosalari,faolligi uning tadqiqot ob`ekti (manbai), tadqiqot maqsadi va, ayni vaqtda, tadqiqot metodlari bilan belgilanadi, o`lchanadi.SHunday ekan, fandagi ilmiylik prinsipi uchun xizmat qiladigan metod nima? Metod termini nimani anglatadi? Nimani ifoda etadi? Degan savolning tug`ilishi mantiqiydir, tabiiydir.

Metod etimologik jihatdan grekcha “methodos” so`zidan olingan bo`lib, “tadqiqot”, “o`rganish” degan ma`noni anglatadi.

Metod bilish nazariyasiga ko`ra voqeilikka yondashish –tabiat, jamiyat va fikrlash jarayonini – tafakkurini bilish usulidir. Binobarin, metod ushbu falsafiy ma`noda ob`ektiv voqeilikning har qanday hodisa va jarayonlarini bilish, tushuntirish va talqin qilish yo`lidir. Ayni vaqtda metod umumiy–falsafiy ma`noda qo`llanishdan tashqari u tor (xususiy) ma`noda ham qo`llanish imkoniyatiga ega.Bu holda u muayyan fanga oidligi bilan, ayni fanning tadqiqot ob`ektini (manbaini) tahlil qilish bilan muhim ahamiyatga ega bo`ladi. Demak, metod maxsus, xususiy,sohaviy metod sifatida turlicha fanlarda turlicha bo`lishi bilan ajralib turadi. Boshqacha aytganda, metod umumiy va xususiy, falsafiy va sohaviy ko`rinishlariga egaligi bilan xarakterlanadi.

Xullas, metod mohiyatan falsafiy va fanning (fanga oid) “qurol” sifatida mavjudligi bilan o`zaro dialektik munosabatda, bog`liqlikda bo`ladi.

Falsafiy metod barcha fanlarga xosligi, barcha fanlar uchun umumiyliigi bilan nisbiy mustaqillikka, alohidalikka ega bo`lib, u dialektik metod nomi bilan yuritiladi.Mazkur metod muayyan fanning ilmiy-tadqiqot metodidan farqli o`zining keng qamrovligi,barcha fanlar doirasida ish olib borishi bilan alohida muhim ahamiyatga egadir.Prof. H.Ne`matov ta`kidlaganidek, ”...dialektik bilish (dialektik metod – R.R.) tadqiq manbai mohiyatiga bosqichma-bosqich uzluksiz chuqurlasha borish,soddaroq (oddiyroq) mohiyatdan murakkabrog`iga qarab siljish demakdir”. SHuningdek ayni metodning qayd etilgan muhim, asosiy jihatlar qatorida uning ilmiy izchillik prinsipiga qat`iy amal qilish g`oyasi ham turadi.

Aytilganlarga ko'ra dialektik metod jamiki fanlar uchun metodologiya-metodologik asos vazifasini o'taydi. Boshqacha aytganda, umumfalsafiy metod – dialektik metod maxsus ilmiy metodlarga, ya'ni turli fanlarga oid metodlarga ta'sir qiluvchi umumiy ta'limot bo'lgani uchun uni metodologiya, ya'ni ilmiy tadqiqot usuli bo'lgan metodlar haqidagi ta'limot deb yuritadilar.

Ammo hozirgi kunda (davrda) metodologiya, ilmiy tadqiqot metodologiyasi ma'lum bir fanda qo'llanilgan xilma-xil metodlar, tahlil usullari haqidagi ta'limot emas balki tadqiqotchining tadqiq manbaini ob'ektini qanday tushunishi va unga qanday yondashishi tadqiqotdan qanday maqsadni ko'zlash, boshqacha aytganda tadqiqotchining dunyoqarashi nazarda tutiladi. Aniq aytadigan bo'lsak, metodologiya, birinchidan, tadqiqotchining o'z tadqiq manbai haqida qay turdagi bilimlarni hosil qilishga intilishi, bilishning qaysi turi bilan shug'ullanishdir. Ma'lumki, falsafada narsa o'rganish ob'ekti haqida tadqiqotchi ikki turdagi bilimlar hosil qilishi mumkin:

- a) fahmiy (hissiy, empirik...) bilimlar;
- b) idrokiy (aqliy, mantiqiy, nazariy, teoretik...) bilimlar.

Har bir turdagi bilimni hosil qilish yo'l, vosita va usullar ham, maqsadlari ham boshqaboshqadir.

Ikkinchidan, tadqiqotchining tadqiq manbai // narsaga qanday usul bilan yondashishidir. Falsafada narsaga yondashishning ikki usuli bor. Ular:

- a) metafizik (nominalistik) yondashish
- b) dialektik yondashish.

Uchinchidan, tadqiqotchining materialistik yoki idealistik (ruhoni) nuqtai nazarda turishi va shu nuqtai nazardan turib ilmiy tadqiqni olib borishidir.

Eslatamiz, har bir metod- hoh u falsafiy (umumiy) metod bo'lsin, hoh u fanga oid (xususiy) metod bo'lsin, har birining ish olib borish, ish yuritish metodikasi, tadqiqot manbaini, ob'ektini (predmetini) tekshirish usuli bo'ladi. Demak ilmiy- tadqiqot metodidan muayyan ish olib borish metodikasi farqlanadi. Boshqacha aytganda, metod voqeilikni, ob'ektni (predmetni), hodisa-yu jarayonlarni – haqiqatni bilish, aniqlash yo'li bo'lsa, metodika shu yo'lni ochish va qurish qurolidir. Metodika olimning amaliy ravishda ishlash sistemasi bo'lib, u faktlarni to'plash, o'rganish, umumlashtirish usullarini nazarda tutadi. Boshqacha aytganda, metodika til va nutq birliklarini umumlashtirish, tahlil qilish, tasnif qilish, kartalashtirish, amalda sinab ko'rish yo'llari bilan maqsadga yetishdir.

Tilshunoslik fani ham o'zining qator ilmiy-tadqiqot metodlariga ega bo'lib, bu tilning o'ta murakkab ijtimoiy- tarixiy, ijtimoiy- psixik, ijtimoiy-individual, ijtimoiy- fiziologik hodisa ekanligidan kelib chiqadi. SHunga ko'ra tilni tadqiq qiluvchi lisoniy tadqiqot metodlari ham turli-tumanligi bilan ajralib turadi.

Ayni vaqtda metodlar qanday, qanaqa metod bo'lishidan, qachon yaratilgan yoki qachon yaratilishidan, miqdoriy belgilaridan, tuzilishidan qat'iy nazar ularning barchasi bir maqsadga (strategiyaga) ya'ni lisoniy hodisalarning mohiyatini yashirin imkoniyatlarini, "sirlarini" ochish, aniqlash, topish va shu asosda ilmiy nazariy, falsafiy xulosalar chiqarishga qaratilgan. Lisoniy tadqiqot metodlari ob'ektning xarakteridan, tadqiqot maqsadi va tilshunos tomonidan tanlangan tadqiqot aspektidan kelib chiqqan holda nafaqat turlicha bo'ladi, balki, vazifasiga ko'ra, lisoniy materialning tadqiq qilish jihatiga qarab, o'zgarib turadi. Masalan, notanish tillardan matnlarni "ochishda" qo'llanuvchi alohida, metodlar, til tovushlarining fonetik xususiyatlarini o'rganuvchi maxsus metodlar, dala amaliyotida til materiallarini yig'uvchi metodlar, lisoniy sotsiologik (lingvosotsiologik) metodlar va b. Demak, tilning har bir jihatini, tomonlarini, xususiyatlarini uning butun murakkabligi bilan tekshirishda turlicha metodlarning bo'lishi, faollik ko'rsatishi mutlaqo tabiiy, nafaqat tabiiy, balki mutlaqo zaruriy, qonuniy holdir.

SHu o'rinda prof. H. Ne'matovning quyidagi fikrini keltirishni lozim topdik: "...tadqiq metodlari ham fan tarixida bir-birini almashtirib turadi. Bir metod asosida ochilgan qonuniyatlar boshqa bir metoddan aniqlangan hukmlarni rad va inkor etgan hollarda ham bunday inkorni to'g'ri – dialektik tushunmoq lozim – bu qat'iy, mutlaqo inkor yemas, balki nisbiy, dialektik inkor – inkorning inkori, narsa mohiyatiga chuqurlasha borishning bir bosqichidir xolos. Buni bir

oddiy hayotiy misol bilan tushuntirishga harakat qilaman. Tilning turli qirralari haqida turli usullar (metodlar) bilan hosil qilingan bilimlar va ochildigan qonuniyatlar bir katta binoning old, orqa, yon, ust tomonlaridan olingan suratlari bilan qiyoslanishi mumkin. Bu fotosuratlar bir-biriga mutlaqo o'xshamasa-da ularning barchasi bitta zotda – bir binoning shaklida birlashadi; bu fotosuratlar bir-birini to'ldirib, bino shakli haqida bilimlarimizning mukammal bo'lishiga xizmat qiladi. Binoning to'rt tomonidan suratin chizgan olimlarning birortasi ham xato yoki noto'g'ri ish qilmagan. Xatoga binoning bir tomonidan olingan tasvirini (tilning bir qirrasini haqida ma'lum bir metod bilan o'rganiladigan qonuniyatni) binoning o'zi bilan tenglashtirishdadir – kim bunga yo'l qo'ygan bo'lsa, albatta, xato qilgan bo'ladi”.

Tilshunoslik fanida mavjud bo'lgan amaldagi metodlarni ikkiga bo'lish mumkin:

1. Diaxron – tadqiqot metodlari.
2. Sinxron – tadqiqot metodlari.

Diaxron tadqiqot metodlari miqdoran chegaralangan bo'lib, ular tarixan tashkil topganligi, ya'ni qo'llanishiga ko'ra uzoq davrlarga borib taqalishi – uzoq tarixga egaligi bilan ajralib turadi. Ushbu metodlar jahon tilshunosligi amaliyotida ko'p asrlardan beri tillar tabiatini, tarkibini tekshirishda, tadqiq va tahlil qilishda faol xizmat qilganligi va jahon tilshunos olimlari tomonidan to'la tan olinganligi sababli ular an'anaviy, ya'ni traditsion metodlar deb ham yuritiladi.

Diaxron metodlarda vaqt, zamon belgisi – ularning tarixan o'tmishda yuzaga kelganligi tushunchasi mezon vazifasini o'taydi. Aynan mana shu jihatiga ko'ra biz ularni diaxron – tarixiy (an'anaviy emas) metodlar deb nomladik.

Diaxron metodlarga, asosan quyidagilar kiradi:

1. Tasviriy metod
2. Qiyosiy- tarixiy metod
3. CHog'ishtirish metodi
4. Tarixiy –qiyosiy metod

Jahon tilshunosligi fanining eng tarixiy, eng qadimiy va eng dastlabki asosiy, yetakchi metodi tasviriy metod hisoblanadi. Ushbu metod asosida qadimgi arab, yunon, hind, xitoy va rim kabi tillarga oid asarlar–grammatikalar yaratilgan bo'lib, ular tasviriy xarakterga egaligi bilan ajralib turadi.

Ildizlari XIX asrning oxirlari XX asrning boshlarida shakllangan Moskva (formal) lingvistik maktabiga (buyuk namoyandalari Filipp Fortunatov, Aleksey SHaxmatov, Aleksey Peshkovskiy, Viktor Vinogradov) borib taqalgan, Nikolay Dmitriyev, Nikolay Baskakov, yevgeniy Polivanov, Aleksandr Borovkov, Andrey Kononovlar tomonidan turkiy tilshunoslikka olib kirilgan tasviriy metod XX asrning 40- yillaridan boshlab deyarli hozirgacha o'zbek tilshunosligida – darslik va qo'llanmalar yaratishda faoliyat ko'rsatmoqda.

Tasviriy metodning asosiy vazifasi shundaki, u muayyan sinxron aspektga tegishli lisoniy birliklarni, hodisalarni tasvirlash, tavsiflash jarayonida ularni tahlil qilib boradi, tildagi vazifasini, o'rnini, qo'llanishini, tuzilishini, o'ziga xosliklarini aniqlaydi, umumlashtiradi, xulosalar chiqaradi.

Masalan, mazkur metod asosida u yoki bu tilning tovush sistemasi, masalan, tovushlarning talaffuz xususiyatlari, morfemalar tarkibi, tuzilishi, grammatik kategoriyalar, leksik birliklar, ularning shakli va ma'nolari, so'z birikmasi va gap turlari – ularning tuzilishi, mazmuniy jihatlari, faolligi kabilar tadqiq va tahlil qilinadi.

Tasviriy metod asosida turlicha tillarga oid tasviriy grammatiklar, lug'atlar, ta'lim tizimi uchun nihoyatda zarur bo'lgan o'quv adabiyotlari, qo'llanmalar va darsliklar yaratilmoqda, monografik xarakterdagi ilmiy tadqiqot ishlari bajarilmoqda.

Ayni vaqtda tasviriy metodning muayyan kamchiliklari ham bo'lib, bu uning “intizomi”, ya'ni atomistik xususiyatga egaligidir. Bu holda muayyan tilga oid aniqlangan va tasvirlangan hodisa (fakt) alohida olinishi, o'zicha o'rganilishi, boshqa hodisalar (faktlar) bilan bog'lanmasligi tushuniladi. Vaholanki, tahlil qilinayotgan lisoniy birlik yoki hodisa boshqa yondosh birliklar, hodisalar bilan bog'liq holda, o'zaro munosabatda olinganida, tadqiq

qilinganida o'rganilayotgan hodisaning tabiati, mohiyati yana ham aniq namoyon bo'lardi, uning o'rta xosliklari ko'proq, yakkaroq voqealashadi yuzaga chiqadi. Demak, bu holda tahlil qilinayotgan hodisa haqidagi ilmiy axborot, ma'lumot, nazariy umumlashma, xulosalar yana ham chuqurroq va yana ham batafsilroq bo'ladi.

Hozirda til hodisalari tadqiqida tasviriy metoddan foydalanish jarayonida lisoniy tajriba (eksperiment)larni qo'llash orqali ushbu metod chuqurlashib, takomillashib bormoqda. Bunda tajriba o'ziga xos kuzatish jarayoni, usuli, yo'li sifatida xizmat qilmoqda.

Tasviriy metod o'z faoliyati davomida lisoniy hodisalarni tadqiq qilish jarayonida o'z tarkibidagi muayyan usullardan –“ichki metodlardan” foydalanadi. Aytish mumkinki, bunday holda tasviriy metod umumiylik sifatida, muayyan usullar (ichki metodlar) esa xususiylik sifatida voqealashadi.

Tasviriy metod tarkibidagi “ichki metodlardan” biri kuzatish usulidir. Bu jarayonda mo'ljalga olingan lisoniy ob'ektlar, masalan, fonema, morfema, leksema, so'z, so'z birikmasi, gap, matn kabilarning tildagi xususiyatlari –vazifasi, qo'llanishi, tuzilishi, ahamiyati kabilari aniqlanadi. Ko'pincha ularning har biri alohida olinib, har birining o'ziga xosliklari, jihatlari o'rganiladi. Demak, kuzatish jarayoni tasviriy metod faoliyatidagi dastlabki zaruriy bosqich sifatida xizmat qiladi. SHunga ko'ra ushbu bosqich –kuzatish jarayoni tadqiqotchidan til bilimining to'liq, mukammal bo'lishini talab qiladi. Bu yesa o'z navbatida o'rganilayotgan hodisalar haqidagi fikrlarning, xulosalarning ilmiyligi, puxtaligi, ob'ektivligini ta'minlaydi.

Tasviriy metodning navbatdagi usullaridan (ichki metodlaridan) yana biri qiyoslashdir. Bu holda qiyoslash usuli orqali birdan ortiq faktlar, □na□ aniqlangan faktlar ma'lum bo'lgan faktlar bilan o'zaro qiyoslanadi, muayyan ilmiy xulosalar chiqariladi. Demak, qiyoslashda lisoniy hodisalarning birdan ortiq bo'lishi muhim hisoblanadi. Masalan, kelishik qo'shimchalarining, sifat darajalarining, fe'l zamonlarining gap tuzilishi va ma'no turlarining o'zaro qiyoslanishi kabilari.

Tasviriy metodning sifat jihatdan o'zgacha rivojlangan usullaridan –“ichki metodlaridan” yana biri taksonimik usul (metod)dir. Taksonimik metod asosida tillar, til faktlari, hodisalari ilmiylik prinsipi nuqtai nazaridan o'rganiladi, tasnif qilinadi, bir va bir qancha tillardagi o'xshash, umumiy hodisalar qiyoslanadi. Ushbu metodning asosiy vazifasi til (yoki tillar) sistemasini tasvirlashdir. SHunga ko'ra u tasviriy metoddan, o'z asosidan –umumiylikdan farq qiladi. Ma'lumki, tasviriy metod lisoniy hodisalarni muayyan sinxron holatda olib, o'rganib, tahlil qilib, ularning xususiyatlarini aniqlaydi. Taksonimik metod esa, aytilganidek, asosan til sistemasini tasvirlash uchun xizmat qiladi. SHunga ko'ra taksonimik metod manbalarda structural metod sifatida baholanadi, beriladi.

Qiyosiy-tarixiy metod lingvistik metodlarning biri –eng faoli, eng asosiysi, eng ko'p xizmat qiladigani sifatida jahon tilshunosligi tarixida alohida ahamiyatga egaligi bilan ajralib turadi

Ushbu metod XIX asrning boshlarida –Sanskrit (qadimgi hind adabiy tili)da yaratilgan yozma manbalar tilini (yozma nutqni) o'rganish, uni yevropa tillariga qiyoslash, ular orasida umumiylik-o'xshashlik borligini aniqlash natijasida yuzaga keldi.

Qiyosiy-tarixiy metod asoschilari: Frans Bopp (1791-1867);Rasmusk Rask (1787-1832); YAkov Grimm (1787-1863); Aleksandr Vostokov (1781-1864)lardir.

Qiyosiy-tarixiy metod asoschilari o'z asarlarida mazkur metoddan faol foydalangan ushbu olimlar hind va qator yevropa tillari tarixan bitta asos, umumiy tildan–bobo tildan ajralib chiqqan, ushbu tilning bo'linishi turli tomonlarga tarqalishi natijasida yuzaga kelgan, shakllangan degan g'oyani ilgari suradilar. Demak, ushbu tillar, ya'ni hind (Sanskrit va qator yevropa, masalan, grek) tillari orasida oilaviy munosabatlarga o'xshash qarindoshlik aloqalari mavjud bo'lib, tillararo o'xshashlik shu qarindoshlik aloqalarining natijasi ekanligi tabiiy holdir.

Xullas qiyosiy-tarixiy metod asoschilari ayni metod bitta bobo tildan paydo bo'lgan, kelib chiqqan tillarni, demak, o'zaro qarindoshlik munosabatidagi tillarning hodisalarini, birliklarini –so'z va qo'shimchalarni, ularning shakllarini, qiyofasini tiklashga xizmat qilishini ta'kidladilar. Bunda qiyosiy-tarixiy metod orqali qarindosh tillarga, masalan, qadimgi hind

(sanskrit) va yunon tillariga oid yozma yodgorliklardagi til materiallari, aniqrog'i, dastlab so'zlarning talaffuzi hamda ma'nosi qanday bo'lganligi aniqlanar, shundan so'ng ular qiyoslanar edi. Natijada tahlil qilinayotgan so'zning eng qadimgi shakli (etimologik shakli) –tashqi tomoni (qiyofasi) hamda ichki tomoni –ma'nosi (etimologik ma'nosi) haqida ma'lumot berilar edi. Maslan, F. Bopp qadimgi hind –Evropa tillarida fe'llarning tuslanishi (paradigmatikani) taqqoslab, qiyoslab o'rganishi natijasida bu tillarning qarindosh ekanligini isbotlab berdi. Hind-Evropa tillarida fleksiyaning yuzaga kelishi tarixini o'rganib, tilshunosligida “aglyutinasia” nazariyasini yaratdi.

YA.Grimm esa qiyosiy-tarixiy metod orqali german tillari bilan hind-Evropa tillarining tovush sistemasi o'rtasida o'xshashlik borligini aniqlab, “Grim qonuni”ni yaratdi.Bu qonunga binoan hind-Evropa tillaridagi jarangsiz portlovchi [p, f, k] tovushlariga german tillaridagi jarangsiz sirg'aluvchi [f, g, h] tovushlari mos keladi. Hind-Evropa tillaridagi jarangli portlovchi [b, d, t] tovushlari german tillaridagi [p, t, k] jarangsiz portlovchi tovushlariga mosdir.

YUqorida aytilganlardan kelib chiqib, quyidagi muhim xulosaga kelish mumkin: 1. O'zaro qarindosh tillar orasida tovush mos kelishi qat'iy qonunlari mavjud bo'lib, bu qonundan har bir mustasno (chekinish–R.R), albatta, sharhlanishi lozim. 2.Tillarning o'zaro qarindoshligi mana shu tovush mos kelish va tillararo umumiy qadimiy o'zaklar (asoslar) asosida belgilanadi.

Demak, qiyoslash uchun faktlar faqat qarindosh tillardan – genetik tenglikka ega bo'lgan tillardangina olinadi.Masalan: ruscha svetok, polyakcha kwiatok “gul” ; nov (nov), ruscha nov(ну), nemischa pel, inglizcha new “yangi”, grekcha pater, patros, lotincha pater, sanskretcha piter, nemischa pater, forsha padar, ruscha papa, hindcha baba “ota” demakdir.

Ma'lum bo'ldiki, qiyosiy-tarixiy metod asosida tadqiqot ishlari olib borilganda,

- 1) ikki va undan ortiq tilda mavjud bir-biriga o'xshash hodisalar qiyos qilinadi;
- 2) qiyoslash orqali ayni jarayongacha ma'lum bo'lmagan lisoniy birliklarning (masalan, morfema va so'zlarning) tarixiy qiyofasini qayta tiklashga erishiladi.

Qiyosiy-tarixiy metodning qo'llanishi natijasida uning bajarilishi, amalga oshirilishi mumkin bo'lgan to'rtta turi vujudga keldi: a) qiyoslash uchun material to'plash; b) qator qiyoslanadigan birliklarni belgilash va ularni aynan bir narsa deb hisoblash; v) fonetik o'zgarishlarning nisbiy xronologiyasini belgilash; g) arxetip rekonstruksiyasini aniqlash (so'z va morfemalarning eng qadimgi shakli va ma'nolarini tiklash).

Eslatamiz, qiyosiy-tarixiy metod asosida, odatda o'zaro qarindoshlik munosabatida bo'lgan tillarning qiyosiy fonetikasi va qiyosiy morfologiyasi yaratiladi. So'z yasash masalalari ham bu metod asosida tahlil qilinishi mumkin. Ammo qiyosiy leksikologiya, semantika va sintaksis sohalarida qiyosiy-tarixiy metod kam mahsul bo'ladi.

Xullas, qiyosiy-tarixiy metod asosan hind-Evropa tillariga nisbatan qo'llanishi bilan va u Hindistondan-Evropagacha bo'lgan tillarni qiyoslash va eng qadimgi shakllarini tiklash uchun xizmat qiladigan qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning-komparativistikaning jahon tilshunosligi tarixida mustahkam o'rin egallashida poydevor vazifasini o'tadi.

SHu o'rinda umumlashtiruvchi muhim xulosa sifatida tilshunos olim H.Ne'matovning quyidagi fikrini keltiramiz: “Evropa fanida yevropada haqiqiy ilmiy tilshunoslik shu metodning shakllanish va rivojlanishi bilan bog'liq deb sanaladi. Bu bejiz emas–tilshunoslikning barcha zamonaviy yo'nalishlari shu metodning u yoki bu ko'rinishda o'zgartirish asosida shakllangan va rivojlangan. Jumladan, strukturalizm asoschilari deb sanaladigan Ferdinand de Sossyur va Ivan Boduen de Kurtene shu yo'nalishning yosh grammatiklar tarmog'idan yetishib chiqqanlar. Filipp Fortunatov nomi bilan bog'liq bo'lgan formal tahlil yo'nalishi ham o'z maqsadini shu tilshunoslik namoyandalaridan oladi.

Turkiyshunoslikda V.V.Radlov maktabi nomini olgan qiyosiy-tarixiy tilshunoslik bu metodning yosh grammatiklar yo'nalishi tamoyillari bilan ish ko'rgan”.

CHog'ishtirish metodi ikki va undan ortiq qarindosh yoki qarindosh bo'lmagan tillarni- til hodisalarini o'zaro qiyoslash usulidir. Ushbu xususiyatga ko'ra mazkur metod faqat qarindosh tillarni qiyoslab, qiyoslab o'rganadigan qiyosiy-tarixiy metoddan farq qiladi. Shuningdek, bir qancha tillarga oid chog'ishtirilayotgan, taqqoslanayotgan lisoniy hodisalarni tasvirlashda,

tavsiflashda, tillararo o'xshash (anlogik) hodisalaridan umumiy va farqli jihatlarni aniqlashda, qiyosiy-tarixiy metoddan farqli, ayni tillarning –chog'ishtirilayotgan tillarning tarixiga ularning kelib chiqishiga – genetik jihatlariga, taraqqiyotiga e'tibor bermaydi, ularga asoslanmaydi.

CHog'ishtirish metodi qayd etilgan o'ziga xos jihatlariga, tomonlariga ko'ra u muayyan bir til tabiatiga, tuzilishiga, tarkibiga xos xususiyatlarini tavsiflash uchun xizmat qiladigan tasviriy metoddan ham farq qiladi.

Tillarni chog'ishtirish metodi asosida o'rganish natijasida ularning fonetik va leksikografik xususiyatlari, tomonlari atroflicha yoritiladi, ma'lum bo'ladi. Bu esa, o'z navbatida, qiyosga asos bo'lgan tillarning tuzilishini, ichki tomonlarini chuqurroq o'rganish imkonini beradi.

CHog'ishtirish metodi, ayniqsa, chet tillarni o'rganishda ham keng qo'llaniladi. Demak, ayni metod nafaqat nazariy fikrlarni, qoidalarni belgilash uchun, balki amaliy maqsadlar uchun ham faol xizmat qiladi. SHuningdek, "bir tildan boshqa tilga tarjima qilish texnikasi va nazariyasi uchun ham chog'ishtirish metodi asosida olib borilgan ilmiy tadqiqot xulosalari katta ahamiyat kasb etadi".

Eslatamiz, XVII–XVIII asrlardayoq tillarni chog'ishtirish orqali o'rganish ikki tilli lug'atlarning, barcha tillar uchun umumiy grammatikalarning yaratilishiga olib keladi.

Demak, tillarni o'zaro chog'ishtirish, taqqoslash har bir tildagi o'rganilayotgan hodisalarning nafaqat spetsifik jihatlarini, o'ziga xosliklarini, balki ularning umumlisoniy yoki individual lisoniy jihatlarini aniq yoritib berish imkonini beradi.

SHuningdek, chog'ishtirish (yoki qiyosiy chog'ishtirish) metodining o'ziga xosliklari tasviriy-tavsifiy jihatlarini, yo'nalishlari quyidagilar bilan ham belgilanadi: 1. So'zlarning turli-tuman qo'shimchalar bilan birikishlarini tavsiflash, so'z va qo'shimchalarni farqlash. 2. Sheva va o'zaro yaqin bo'lgan tillar orasida tovush almashinuvi va mos kelishlarini tavsiflash. 3. Qat'iy belgilangan adabiy til me'yorlarini ishlab chiqish va ularga rioya qilish va o'rgatish metodikasini shakllantirish. 4. Rasmiy diniy til, talaffuz, imlo bilan shevalar va boshqa tillar orasidagi farqlarni **Tilni informatsiya nazariyasiga ko'ra kod bilan tenglashtirish** ilg'ay olish va chog'ishtirma - bir tilda ifodalangan ma'no yoki vazifani boshqa tilda qanday usul va vosita bilan berilishi mumkinligini aniqlash ustida izlanishlar olib borish. 5. Birtilli (izohli) va ko'p tilli tarjima lug'atlari tuzish.

SHuningdek prof. H. Nematovning ma'lumot berishicha, arab tilshunosligi yutuqlari va an'analarida ta'lim olgan Mahmud Qoshg'ariy, Mahmud Zamahshariy, Abu Hayyon, Ibn Muhanna kabi turkiyshunoslar ham asarlarida shu tahlil usulidan foydalanishgan, shu asosda turkiy tillar tavsiflarini berishgan.

X-XI asrlarda arab (islom) tilshunosligi doirasida shakllangan va rivojlangan eronshunoslik va mo'g'ulshunoslikda ham yetakchi tadqiq usuli qiyosiy-chog'ishtirma metod edi.

XIX-XX asrlarda turkiy xalqlar va ularning tillari rus davlati va tili bilan yaqin munosabatlarga kirishgach, turkiy va rus tillarining qiyosiy-chog'ishtirma o'rganish jarayonida bu metod zamonaviy (o'z davri) tahlil va tavsif talablari bilan mukammallashtirildi va sovet sog'ishtirma tilshunosligida ma'lum bir taraqqiyot bosqichini belgiladi - 1930-70-yillarda rus tilshunosligida rus va muayyan turkiy tillarni, milliy turkiy zabon tilshunosliklarda (o'zbek, tatar, boshqird, qozoq, ozorbayjon, chuvash v.h. tilshunosliklarida) milliy turkiy tillar varus tili qurilishini chog'ishtirma o'rganish yo'nalishlari rivojlandi.

Tarixiy - qiyosiy metod

Tarixiy - qiyosiy metod qiyosiy tarixiy metod kabi lingvistika metodlar guruhiga tegishli bo'lib, unda tarixiylik prinsipi yetakchilik qiladi. Aynan mana shu xususiyatiga, ya'ni tarixiylik jihatining birinchi planda turishiga - qiyoslash jarayonida yetakchilik qilishiga ko'ra mazkur metod qiyosiy-metoddan nisbatan farq qiladi. Aslida har ikki metod ham tarixiylik va qiyoslash prinsipiga qat'iy amal qiladi, shu yo'nalishda tadqiqot ishlarini olib boradi. Chunki har ikki metodning mavjudligi, faoliyati, o'ziga xosligi, alohida metodlar sifatida tan olinishi va boshqa o'nlab metodlardan farq qilish, ahamiyati til sistemasiga (strukturasiga), lisoniy hodisalar tadqiqiga tarixiylik va qiyosiylik (yoki qiyosiylik va tarixiylik) nuqtai nazaridan yondashish, murojaat

qilish bilan o'ldiriladi. SHunga ko'ra ayrim manbalarda ushbu metodlar orasiga chegara qo'yilmaydi, aynan bir metod sifatida tushuntiriladi.

Tarixiy - qiyosiy metod qiyosiy-tarixiy metod asosida, uning negizida paydo bo'lib, u ayrim, alohida tillar hamda qarindosh tillar tarixini, ularning tarixan kelib chiqishini o'rganadi, lisoniy birliklarning tarixiy shaklini, ko'rinishini, qiyofasini tiklaydi.

Tarixiy-qiyosiy metod muayyan tilning tarixiy taraqqiyotini o'rganadi, uning ichki va tashqi qonuniyatlarini ochish maqsadida ishlatiladi. Ushbu metodning prinsipi-nuqtai nazari, (bosh maqsadi) bir til tovushlari, so'z va konstruksiyalari orasidagi tarixiy umumiylikni, o'xshashlikni aniqlaydi. SHuningdek, ular orasidagi tarixiy farqlarni ham belgilaydi. Demak, ushbu jarayonda tahlil ishlari tarixiylik asosida amalga oshadi, lisoniy birliklarga tarixan yondashgan holda ular qiyoslanadi, natijada o'xshash va farqli jihatlar ma'lum bo'ladi. Masalan, eski o'zbek tili tarixiga oid ozoq, adaq, ayoq so'zlarida z,d,yo tovushlarining - harflarining o'zaro tarixiy munosabati, tarixiy aloqasi kabilar.

Eslatamiz, tarixiy-qiyosiy metod bir xil va bir necha tillarni-qarindosh tillarni o'rganadi, qiyosiy-tarixiy metod esa bir nechta tillarni-qarindosh tillarni qiyosiy o'rganadi.

Tipologik metod

Tipologik metod turli-qarindosh (o'zaro genetik bog'liq) va qarindosh bo'lmagan (o'zaro genetik bog'lanmagan) til oilalariga tegishli bo'lgan tillarni qiyoslash asosida o'rganadi. Ushbu xususiyatiga ko'ra mazkur metod faqat bir til sistemasiga, ya'ni qarindosh tillar oilasiga kiruvchi tillarni qiyosiy tadqiq qiluvchi, «baholovchi» qiyosiy-tarixiy metoddan farq qiladi.

Tipologik metod qiyosiy-tarixiy metod bilan hamkorlikda ish olib boradi, uni to'ldiradi, chuqurlashtiradi.

Tipologik metod chet tillarni ona tiliga qiyoslab o'rganish jarayonida ushbu tillardagi fonetik, leksik-grammatik va uslubi (stilistik) xususiyatlarini aniqlaydi va ilmiy xulosalar chiqaradi.

Tipologik metodning mohiyati shundan iboratki, bunda tillar genetik jihatdan qaysi til oilalariga mansubligidan qat'iy nazar ular o'z strukturalaridagi o'xshash va farqli jihatlariga ko'ra qiyoslanadi, ya'ni o'rganilayotgan, qiyosga olingan tillarning struktur - qurilish xususiyatlari aniqlanadi, muayyan xulosalar chiqariladi.

«Tipologik metodning paydo bo'lish sababi shundaki, barcha tillar tashqi jihatdan farqli bo'lsada, ammo ichki tuzilishiga ko'ra o'xshashdir, ya'ni ular tuzilishi (strukturasi) asosida aynan bir xil prinsipi yotadi».

Tillarni tipologik o'rganish maqsadini belgilashda bir qancha yoshdashuvlar, qarashlar mavjud. Bular quyidagilar:

1. Klassifikatsion (tasnifiy) yondashuv.
2. Xarakterologik yondashuv.
3. Belgili (priznakovsh) yondashuv.
4. Ichki sistem yondashuv.
5. 1. Klassifikatsion (tasnifiy) yondashuv.

Tillarni tipologik o'rganish jarayonidagi klassifikatsion, ya'ni tasnifiy yondashuvning mohiyati shundan iboratki, bunda dunyodagi barcha tillar qaysidir jihatiga, biron belgisiga ko'ra til oilalariga (guruhlariga) ajraladi. Natijada tillarning morfologik tasnifi paydo bo'ladi.

Morfologik tasnif, o'z nomidan kelib chiqqan holda, tillarning morfologik xususiyatlarini - o'zak va qo'shimchalarni o'zaro zid olgan holda qiyoslab o'rganadi. Shunga ko'ra til tiplari hosil bo'ladi.

2. Xarakterologik yondashuv.

Tiplarga xarakterologik yondashuv natijasida har bir tilning o'ziga xos, muhim (xarakterli) xususiyatlari jihatlar ma'lum bo'ladi. Ushbu xususiyatlari, tomonlari orqali tilga baho beriladi.

3. Belgili yondashuv.

Tillarga muayyan belgilarga ko'ra yondashuv natijasida alohida til hodisalari va sathlari (yaruslari)ning tipologiyasi yaratiladi. Masalan, fonetik tipologiya, leksik tipologiya, morfologik tipologiya, sintaktik tipologiya va b.

4. Ichki sistem yondashuv.

Tillarga ichki sistem yondashuv natijasida muayyan tildagi alohida hodisalar (masalan, fonetik, leksik, morfologik va b.) orasidagi oʻzaro munosabatlar, bogʻliqliklar tadqiq qilinadi. Bunda muayyan tilda qanday hodisalar, birliklar, elementlar namoyon boʻladiyu qanday hodisalar

voqelashmaydi, qanday hodisalarning, elementlarning mavjudligini boshqarish inkor qiladi, yuzaga keltirmaydi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Chogʻishtirish metodi qanday metod?
2. Chogʻishtirish metodining qiyosiy-tarixiy metoddan farqi nimada?
3. Chogʻishtirish metodining tasviriy metoddan farqi nimada?
1. Tipologik metod qanday metod?
2. Tipologik metodning qiyosiy-tarixiy metoddan farqi nimada?
3. Tillarni tipologik oʻrganishda qanday yondoshuvlar mavjud?
4. Tarixiy-qiyosiy metod qanday metod?
5. Tarixiy-qiyosiy metodning qiyosiy-tarixiy metoddan farqi nimada?
6. Tarixiy-qiyosiy metodning bosh maqsadi nima?

15-maʼruza

Lisoniy metodlar. Sinxron tadqiqot metodlari

Reja:

1. Sinxron tadqiqot metodlarining xususiyatlari
2. Distributiv tahlil metodi.
3. Statistik tahlil metodi.
4. Bevosita tashkil etuvchilar ajratib tahlil qilish metodi.
5. Transfarmatsion tahlil metodi
6. Komponent tahlil metodi.
7. Valentlik tahlil metodi.
8. Ekspremental - fonetik tahlil metodi.
9. Avtomatik tahlil metodi

Tayanch tushunchalar:

Sinxron tadqiqot metodlari - hozirgi metodlar boʻlib, vaqt jihatidan yuzaga kelishiga (qoʻllanishiga) koʻra nisbatan yangiligi, shu zamonga xosligi bilan ajralib turadi. Ushbu metodlar XX-XXI asrlar maxsuli sifatida amaliyotga xizmat qilmoqda.

Distributiv tahlil metodi - bunda nutq faoliyatidagi muayyan lisoniy birliklar (fonema, morfema, soʻz, soʻz birikmasi va boshqalar) aniqlanib, ularning joylashish oʻrni, oldinma-keyin kelishi belgilanadi. SHuningdek til (nutq) birliklarining oʻzaro bogʻlanishi - semantik-sintaktik munosabatga kirishuviga ham alohida eʼtibor beriladi.

Deskriptiv tilshunoslik - lisoniy birliklarning oʻzaro, bir-biriga nisbatan joylashishini, nutqda ularning qoʻllanish, tarqalish imkoniyatini oʻrganuvchi fandir. Qiyoslang: distributiv tahlil metodi.

Distributsiya - lisoniy birliklarning nutqda qoʻllanish doirasi, joylashish oʻrni, boshqa birliklar bilan oʻzaro birikish imkoniyati - ularning uchrashi mumkin boʻlgan jamiki qurshov.

Transformatsiya - qayta tuzish, oʻzgartirish.

Transformatsion tahlil metodi - muayyan markaziy (yadro) sintaktik birlik (masalan, gap) asosida yaritilgan, hosil qilinadigan qator boshqa gaplarni aniqlaydi, ularning transformatsiyalanish mexanizmini oʻrganadi.

Sinxron tadqiqot metodlar sifat jihatdan chuqur, murakkab, keng qamrovli bo'lib, miqdoran ko'pligi, turli-tumanligi, «o'sib borayotganligi» bilan ajralib turadi. Ular zamonaviylik xususiyatiga ko'ra alohida ahamiyat kasb etadi.

Sinxron tadqiqot metodlarning ko'payib, «o'sib» borishi, zamonaviylik xususiyati tilning jamiyatga bevosita bog'liqligidan, uning jamiyat tomonidan har tomonlama chuqur o'rganilib borayotganligidan, tabiiy va ijtimoiy fanlar bilan bevosita munosabatidan - ular orqali ham keng miqyosda o'rganilishi natijasi ekanligidan kelib chiqmoqda. Demak, zamonaviy tadqiqot metodlarining ko'payib borishi tabiiy, zaruriy jarayon sifatida, maqsadga to'la muvofiqdir.

Eslatamiz, sinxron tadqiqot metodlari diaxron tadqiqot metodlariga nisbatan olinganda, paydo bo'lishiga, yaratilishiga ko'ra vaqt jihatdan yangiligi bilan, zamonaviy xususiyatlari bilan ajralib turadi. Ushbu metodlar diaxron tadqiqot metodlari kabi yaratilishiga ko'ra uzoq tarixga, uzoq davrlardan beri amaliy qo'llanishga ega emasligi bilan shunga ko'ra sinxron tadqiqot metodlari deb yuritilishi jihatidan alohida katta guruhni tashkil qiladi va fanimizda alohida ahamiyat kasb etadi.

Demak, sinxron tadqiqot metodlari tilshunoslikda vaqt jihatdan keyingi davrlarda, masalan, XX - XXI asrda shakllanganligi bilan, amaliyotga xizmat qilayotganligi bilan, davr nuqtai nazaridan farqliligi, o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Aytilganlarga ko'ra biz ularni sinxron tadqiqot metodlari deb nomlab vaqt tushunchasi mezoniga ko'ra ularni diaxron tarixiy metodlardan farqladik, ularga zidladik.

Sinxron tadqiqot metodlari quyidagilar:

1. Distributiv tahlil metodi.
2. Statistik tahlil metodi.
3. Bevosita tashkil etuvchilar ajratib tahlil qilish metodi.
4. Transfomatsion tahlil metodi
5. Komponent tahlil metodi.
6. Valentlik tahlil metodi.
7. Ekspremental - fonetik tahlil metodi.
8. Avtomatik tahlil metodi va b.

Distributiv tahlil metodi

XX asrning 20 yillarida jahon tilshunosligi maydonida paydo bo'lgan struktural lingvistika hozirgi zamon tilshunosligining yetakchi, muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, u til strukturasini til nazariyasining asosi deb hisoblaydi¹.

Bir qator struktural oqimlar: Amerika, Praga va Kopengagen struktural maktablari ichida Amerika strukturalizm jahon tilshunosligida tan olingan bo'lib, u deskriptiv, ya'ni tasviriy metodiga ko'ra deskriptiv tilshunoslik deb ham yuritiladi.

Deskriptiv tilshunoslik muayyan til birliklarining o'zaro, bir-biriga nisbatan joylashish tabiatini yoki ularning tarqalish (distributiya)

munosabatini tasvirlovchi fandır. Mazkur usul bilan tilni tahlil qilish deskriptiv metod deyiladi.

Deskriptiv metod eng ixcham va tugal ifoda qilishni talab qiladigan tasvirlash metodidir. Deskriptiv asosini distributsiya-distributiv tahlil tashkil qiladi .

Distributiv tahlil muayyan til birliklari bilan bevosita bog'liq holda amalga oshadi. Ushbu jarayonda fonema, morfema, leksema, so'z, so'z birikmasi va gap kabi lisoniy birliklarning distributsiyasi-joylashish o'рни (pozitsiyasi), tartibi, oldinma - keyin kelishi, qo'llanish imkoniyatlari aniqlanadi. Ayni vaqtda ushbu lisoniy birliklarning o'zaro muayyan aloqaga - semantik - sintaktik munosabatga kirishuvi, bog'lanishi-birikishi ham o'rganiladi. Boshqacha aytganda, til birliklarining distributsiyasi fonema uchun ma'lum fonemaning oldidan va ketidan keladigan fonemalardir, morfema uchun esa morfemadan oldin va keyin keladigan morfemalardir².

Xullas, distributiv tahlil metodi - distributiv tahlil orqali, birinchidan, nutq oqimidagi muayyan lisoniy birliklar chegaralanadi, anirqlanadi, ikkinchidan, ushbu birliklarning joylashish o'рни, qaysi pozitsiyada kelganligi belgilanadi, uchinchidan, til birliklarining o'zaro bog'lanish imkoniyatlariga, birikishiga alohida e'tibor beriladi.

Distributiv tahlil metodi fanologiya, morfologiya va sintaksisida keng qo'llaniladi. SHuningdek, u leksik sathga nisbatan ham ishlatishoqda. Demak, fonologiyada fonemalar, morfologiyada morfemalar, sintaksisda esa sintaktik birliklar: so'z birikmalari va gaplar aniqlanadi va ularning (har birining) bir-biriga o'zaro munosabati o'rganiladi.

Ma'lum bo'ldiki, lisoniy birliklarning distributivni muayyan til (yoki nutq) birligining boshqa birliklar bilan birikishi usullari, qo'llanish doirasi, joylashish o'ri kabilardan iboratdir.

Distributiv tahlil metodining asosiy xususiyati shundaki, tilshunos til elementlarini (birliklarini), ularning distributsiyasini aniqlashda til elementlarning joylashish o'ri, qo'llanish pozitsiyasiga qarab ish olib boradi.

Distributsiya har bir lisoniy birlik uchrashi, qo'llanishi mumkin bo'lgan barcha qurshovlarning (kontaktlarning) jami sifatida tushuniladi.

Statistik tahlil metodi

Statistik tahlil metodi jahon tilshunosligi amaliyotda eng faol ishlatiladigan metodlardan biri bo'lib, lisoniy birliklarning-til va nutq birliklarining takror va takror qo'llanilishini, tez-tez ishlatilish darajasini, chastotasini, tarqalish doirasini belgilaydi. Boshqacha aytganda, ushbu metod lisoniy birliklarning, masalan, tovush, bo'g'in, qo'shimcha, so'z, so'z birikmasi, gap kabilarning ishlatilish miqdorini arifmetik sonini aniqlash uchun xizmat qiladi. Demak, lisoniy hodisalar, birliklar na faqat sifat beligisiga, balki miqdoriy belgiga egaligi bilan ham ajralib turadi.

Ma'lum bo'ldiki, statistik tahlil metodi lisoniy birliklarning nutq faoliyatidagi, asosan, matndagi qo'llanish miqdorini, ba'zan zarur hollarda esa fikr almashish jarayonidagi tarqalish chegarasini ham tadqiq qiladi, o'rganadi.

Xullas, statistik tahlil metodi til sathlarining deyarli barchasiga: fonetik-fonologik, leksik, morfologik va sintaktik yaruslariga nisbatan qo'llanilishi mumkin.

Statistik tahlil metodi, ayniqsa, leksemalogiya sohasida keng qo'llanilmoqda. Ushbu jarayonda statistik tahlil natijasida qo'lga kiritilgan statistik ma'lumotlar orqali u yoki bu tildagi ishlatilishiga ko'ra eng faol va eng nafaol so'zlar aniqlanmoqda, so'zlarning me'yoriy va me'yoriy bo'lmagan qo'llanishi belgilanmoqda, uzual qo'llanishning okkazional-nutqiy qo'llanishidan miqdoriy farqi ko'rsatilmoqda.

Leksik birliklarni-muayyan til leksemasini statistik tahlil metodi asosida o'rganish, ayniqsa, chastotali lug'atlar yaratishda juda qo'l kelmoqda. Bunday lug'atlar nazariy va amaliy tilshunoslik uchun qimmatli ma'lumotlar beradi, ushbu tilshunosliklarning tadqiqot ishlarini olib borishida ishonchli usul hisoblanadi.

Chastotali lug'atlar so'zlarning nutqda qo'llanish miqdori, foizi haqida ma'lumot beradi (masalan, I.A.Kassenning «Slovar naibolle upotrebitel'nyx slov sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yaznka» lug'ati).

Transformatsion tahlil metodi.

Struktural tilshunoslik metodlari «oilasiga» (guruhiga) tegishli bo'lgan transformatsion tahlil metodi, ayniqsa, sintaktik konstruksiyalar -nutq birliklari tadqiqida faol qo'llanishi bilan muhim ahamiyatga egadir.

Transformatsion tahlil metodiga ko'ra sintaktik konstruksiyalar (qurilmalar) muayyan qoidalar asosida o'zgaradi, ya'ni boshqacha shaklga, ko'rinishiga ega bo'ladi, transformatsionlashadi. Bunday transformatsionlar orqali muayyan sintaktik konstruksiyaning -qurilmaning bir nechta shakllari aniqlanadi, o'zaro farqlanadi, ularning mohiyatiga, tarkibiga chuqurroq kiriladi. Natijada transformatsiyaga (o'zgarishga) uchragan har bir sintaktik konstruksiyaning o'ziga xos semantik jihatlari ham namoyon bo'ladi. Masalan, talaba kitob oldi gapining nutqiy turlicha ko'rinishlari, variantlari-transformatsiyasi quyidagilar:

1. Talaba olgan kitob.
2. Talaba tomonidan olingan kitob.
3. Kitob olgan talaba.
4. Talabaning kitobi.

Demak, transformatsion tahlil metodi muayyan asos (yadro) gaplardan (masalan, talaa kito

oldi) tuzilgan-transfarmatsiyalashgan gaplarni, ya'ni muayyan sintaktik model (masalan, ot+fe'l) asosida yaratilgan qator gaplarni o'rganish, tranfarmatsiyalanish mexanizmini, tranfarmatsiyalarning hosil bo'lish qoidalarini oishdir.

Aytish mumkinki, tranfarmatsion tahlil metodining asosiy maqsadi nutqimizda voqe bo'ladigan turlicha gaplarning asosida yadro vazifasini bajaruvchi asos gaplar mavjudligini, ushbu gaplar esa mana shu yadro gaplardan kelib chiqqanligini, tashkil topganligini, ularning o'zaro semantik-grammatik munosabatlarini aniqlash vazifasini bajradi. Demak, tranfarmatsion tahlilda faqat transformatsiyalashgan (o'zgarishga uchragan) gaplar emas, balki ushbu gaplarga asos bo'lgan yadro gaplar aniqlanadi, u o'z asosida kelib chiqqan «yangi» gaplar bilan qiyoslanadi, umumiy va xususiy jihatlari belgilanadi.

Xullas, tranfarmatsion tahlil metodi til sistemasi sintaktik sathning, uning qator ichki mikrosistemalarini tadqiq qiladi. Ushbu mikrosistemalardan biri asosiy, yadro gaplar bo'lib, boshqalari esa mazkur gaplardan hosil bo'lgan tranfarmalar hisoblanadi. Mana shu transformalarning yadro gaplardan hosil bo'lishini o'rganish jarayoni tranfarmatsion tahlil jarayoni tranfarmatsion tahlil deyiladi. Tranfarmatsion tahlil metodining asosiy vazifasi muayyan tilda (rus, o'zbek, nemis, ingliz va b.) mavjud bo'lgan yadro gaplarni aniqlash, uning sintaktik sistemadagi mohiyati, tabiati, muayyan maqsadga ko'ra turlicha shakllarda namoyon bo'lish imkoniyatlarini ochishdir.

Ma'lum bo'ldiki, transformatsion tahlil metodida markaziy, yadroviy birlik, sintaktik qurilma aniqlanib (yoki tanlanib), ushbu qurilmadan boshqa ma'no (mazmun) va vazifaga ega qurilmalarning hosil bo'lish chizmalari (sxemalari) masalan, ko'chirma gapli qurilmalardan o'zlashtirma gapli qurilma hosil qilish chizmasi aniq belgilanadi, kodlashtirib modellashtiriladi. Bu tahlil metodi mashina tarjimasida, matnlarni avtomatik tahlil jarayonlarida keng qo'llaniladi. Ko'p holda injener (kompyuter) lingvistikasi va matematik lingvistika bilan qorishib ketadi.

SHunday qilib, distributiv tahlil metodi muayyan lisoniy birliklar: fonema, morfema, so'zlarni, ularning qo'llanishini, joylashishini, o'rnini o'rgansa, bevosita tashkil etuvchilarga ajrab tahlil qilish metodi esa, asosan, muayyan nutq birligining - gap konstruksiyasining ichki, juft holdagi birliklarining sintaktik munosabatlarini aniqlaydi. O'z navbatida tranfarmatsion tahlil metodi esa distributiv va bevosita tashkil etuvchilarga ajratib tahlil qilish metodlaridan farqli holda na faqat fonema, morfema, so'z, gap kabi lisoniy birliklarni, ularning joylashishini, balki sintaktik konstruksiyalarning (strukturalarning, qurilmalarning) boshqa sintaktik birliklar (strukturalar, qurilmalar) bilan formal - semantik aloqasini, munosabatini, o'xshashlik va farqli jihatlarni tadqiq qiladi². SHunga ko'ra tranfarmatsion tahlil metodining qo'llanishi doirasi, qo'llanish imkoniyatlari keng, chuqur bo'lib, u deskriptiv va bevosita tashkil etuvchilarga ajratib tahlil qilish strukturalari tilshunoslik - struktural metodlarning mantiqiy va zaruriy davomi sifatida jahon tilshunosligi amaliyotida keng qo'llaniladi, mustahkam o'rin egallaydi.

Komponent tahlil metodi

Umum tilshunoslikda (masalan, turkiy-o'zbek tilshunosligida) lisoniy birliklarni tadqiq qilishda faol qo'llanayotgan metodlardan biri komponent tahlil metodidir. Komponent tahlil metodi til birliklarini paradigmatic birlik sifatida, paradigmatic munosabatda, aloqada oladi, paradigmatic qatorda o'rganadi.

Ushbu metodning o'ziga xos xususiyati shundaki, u, asosan, so'zga-so'z ma'nosiga nisbatan qo'llaniladi, so'z ma'nosini mukammal tahlil qilishda, uni tarkibiy qismlarga-komponentlarga ajratishda keng foydalaniladi. Demak, komponent tahlil metodi so'zning mazmun jihati bo'lgan ma'noni (sememani) muayyan semantik sistema sifatida tekshirishda, ayni sisemani tashkil qiluvchi tarkibiy qismlarini, ma'noviy bo'laklarni, ya'ni semalarni anikdashda, ularning semantik sistemadagi - sememadagi mohiyatiga, o'rniga, ahamiyatiga, imkoniyatiga, o'ziga xosliklariga alohida e'tibor beradi, ularni aniqlaydi, qo'llanish doirasini belgilaydi.

Demak, so'z ma'nosini komponent tahlil metodi orqali o'rganishda so'z ma'nosi-semema mantiqan va zaruran muayyan bo'laklarga, komponentlarga ajralib ketadi. Anig'i, so'z ma'nosini shu ma'noni - sememani tashkil qilgan ma'noviy bo'laklarga ajratish jarayoni, ajratilgan bo'laklarning har birini alohida o'rganish, ularning so'z ma'nosi tarkibidagi «quvvatini», nutqda

qanday vazifani bajarishi kabilarni o'rganish jarayoni komponent tahlil metodi asosida amalga oshadi.

Eslatamiz, nazariy tilshunoslikda so'z ma'nosini tashkil qiluvchilarga nisbatan sema termini faol qo'llaniladi. Demak, komponent tahlil metodining faollik ko'rsatadigan asosiy «quoli» sifatida sema termini xizmat qiladi. Sema sememaning tarkibiy qismi, butunning bo'lagidir. Sema va semema (yoki semalar va sememalar) o'zaro dialektik bog'liq bo'lib, butun va bo'lak kategoriyasi nuqtai nazaridan baholanadi.

Masalan, "qiz" leksemasining ikki sememasidan biri quyidagi tarkibiy qismlarga - semalarga ajratilishi mumkin:

"SHaxs/inson" + "ayollik" + "yosh" + "er ko'rmagan".

Ushbu leksemasining ikkinchi sememasi esa semalarga avvalgisidan farqli - boshqacha ajraladi. Qiyoslang:

"inson" + ayol + qon-qarindosh - +bevosita + "1 avlod+kichik"

Leksik paradigmada semaning ikki asosi - differensial va integral turlari ajratiladi. Integral semalar asosida so'zlar ma'lum bir paradigmaga birlashtiriladi. CHunonchi, o'g'il-qiz so'zlari "inson+yosh" semalari asosida bir qatorga birlashadi va bu semalar bu holda integral sema mavqeida bo'ladi. Ayni paradigma uchun "ayollik" - "erkaklik" semalari differensialdir. Lekin xotin-qiz qatorida (sirasida) esa integral semalardan biri sifatida "ayollik", differensial sema sifatida esa "erli-ersizlik" semalari namoyon bo'ladi, yuzaga chiqadi.

Sememani tahlil qilish, semalarni o'rganish, demak, semalar mohiyatini o'rganish, sememani o'rganishdir, sememaning semalar tarkibini belgilash, aniklashdir.

SHunday qilib, so'z leksik ma'nosi semema uni tashkil qiluvchi komponentlardan - semalardan tarkib topadi. Ma'lum bo'ldiki, so'zning semantik tuzilishi (strukturasi) bevosita ma'no (semema) bilan bog'lanadi. CHunki semantik komponentga ega bo'lmagan ma'no-semema yo'q va bo'lishi ham mumkin emas.

So'zning ma'nosi, ma'no tarkibi muayyan ma'noviy bo'laklardan, tarkibiy qismlardan (semalardan) tashkil topadi. Bu tarkibiy qismlar so'z ma'nosini shakllantirib, har bir ma'noning alohida til «birligi» sifatida mavjudlikni ta'minlaydi. So'z ma'nosining tarkibiy qismlari nutkda muayyan xabar (darak) tashiydi. Demak, so'z ma'nosining kichik tarkibiy qismlari o'zaro barqaror butunlik (sistema) munosabatida bo'lib, ma'noning nutqiy «ifodasi» sifatida xizmat qiladi.

Xullas, so'z ma'nosini tarkibiy qismlarga ajratib o'rganish usuli-komponent tahlil metodi so'z ma'nosini-uning tarkibini, tuzilishini aniqlashda eng asosiy va eng qulay, ob'ektiv usul hisoblanadi.

Valentlik tahlil metodi

Til sistemasi muayyan lisoniy birliklardan iborat bo'lib, ushbu birliklar ham sistem tabiatga egaligi bilan ajralib turadi. Aniqrog'i, masalan har bir so'z o'z belgi va xususiyatlarning birligidan iborat muayyan element, qirra, tomon, imkoniyatlarga ega o'ziga xos sistemachadir.

Ma'lumki, mikrosistem xarakterga ega bo'lgan so'zning til sistemasidagi ahamiyati katta, qo'llanish doirasi va imkoniyatlari juda keng bo'lib, u jahon tilshunosligi miqyosida doimo turli lingvistik yo'nalishlarning tadqiqot ob'ekti bo'lib kelgan va shunday bo'lib qoladi.

Valentlik tahlil metodi ham, asosan, so'z muammosi bilan shug'ullanadi, so'zning nutq faoliyatidagi-nutq birligi sifatidagi semantik-sintaktik, funksional faolligini o'rganadi, tekshiradi, uning ichki-mazmun jihati bilan bog'liq imkoniyatlarini, xususiyatlarini ochib beradi. Aniqrog'i, valentlik tahlil metodi orqali muayyan so'zning o'z ma'nosi asosida boshqa so'zlar bilan sintaktik (semantik-sintaktik) munosabatga kirishuvi, aniqlanadi, ya'ni so'zning turli ma'noga ega qator so'zlarni o'ziga biriktirish xususiyatlari yoritiladi. Valentlik tahlil metodining ob'ektivligi ilmiy-amaliy mohiyati, zarurligi so'z bilan - so'zning leksik - semantik kuchi, mavqei bilan belgilanadi. Demak, so'zning «ruhi», «joni» bo'lgan semantikasi uning boshqa so'zlar bilan birikishi ta'minlaydi, birikma, gap kabi nutq birliklari so'zning fikr ifodalash jarayonida boshqa so'zlar bilan birika olish semantik imkoniyatining, valentlik munosabatining natijasi sifatida yuzaga keladi.

Murakkab tushuncha ifodalovchi nutq birliklaridan tortib, fikr ifodalovchi nutq birliklarining hosil bo'lishi bevosita soʻz valentligi bilan bog'liqdir.

Valentlik tahlil metodi orqali soʻzlarning birikishi-soʻzlar orasidagi mantiqiy aloqa dastavval ularning semantik imkoniyatiga (substansial xususiyatiga) koʻra amalga oshish, soʻzlarning semantik bogʻlanishi asosida esa ular sememalarning (semalarining) semantik munosabati mavjudligi aniqlanadi.

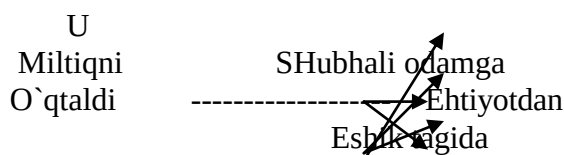
Valentlik tahlil metodi orqali soʻzlar orasidagi semantik munosabat bevosita semantik munosabatni yuzaga keltirish, ya'ni semantik sintagmalarni, sintaktik konstruksiyalarni (qurilmalarni) hosil qilish ma'lum bo'ladi.

Ushbu metod orqali soʻzlar orasidagi sintaktik aloqa asosida soʻzning valentlik imkoni mavjudligi, sintaktik aloqa soʻzning valentlik qobiliyati egaligini, valentlik umumiy xususiyatining nutkda, soʻzlar orasidagi turlicha bogʻlanishlarda - xususiylklarda namoyon bo'lishini ko'rsatadi.

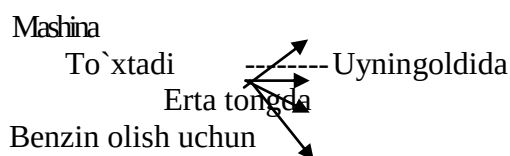
Valentlik tahlil metodi orqali, masalan, soʻz semantik valentligining muayyan ko'rinishi bo'lgan fe'l (yoki ot, sifat va b.) valentliklarni, uning nutkda qaysi soʻzlar bilan birika olishini, sintaktik munosabatga kirishishini aniqlash mumkin.

Fe'l valentligining o'ziga xosligi shundaki, u valentlik semantik imkoniyatiga koʻra gapning ko'rinishini (tuzilishini) belgilaydi, uning qanday soʻzlardan tarkib topishini ma'lum qiladi. Masalan, o'qtalmoq fe'lining semantik imkoniyati - valentlik qobiliyati gapda quyidagi aktantlar (ishtirokchilar, qatnashuvchilar) orqali namoyon bo'ladi. Qiyoslang:

o'qtaldi: kim, nimani, kimga, nima sababdan, qayerda va b.

To'xtadi: nima, qayerda, kachon, nima sababdan?

CHimirdi: kim, nima sababdan, nimani va b.

U asabiylashib qoshini chimirdi

U

Chimirdi asabiylashib
qoshini

Xullas, valentlik tahlil metodi nutq faoliyatini, uning muayyan lisoniy birliklaridan, ularning oʻzaro semantik-sintaktik munosabatga kirishuvidan tarkib topishini, nutqning hosil bo'lishi mexanizmni diferensial - semantik metod-komponent tahlil metodi bilan hamkorlikda yoritib berishiga koʻra muhim ahamiyati egadir.

Ekspremental - fonetik tahlil metodi

Fonetik sistemaning ekspremental fonetika sohasi bo'lib, u nutq tovushlarini maxsus texnik vositalar, asboblardan yordamida o'rganish bilan muhimdir. Ekspremental fonetika nutq

tovushlarini tadqiq qilishda

ekspremental (yoki instrimental) fonetik metodidan foydalanadi. Ekspremental fonetik metod nutq tovushlarini, prosedemik hodisalarini (masalan, intonatsiya, pauza, ritm) o'rganishda tovushlarni yozib oluvchi, ularni, mohiyatidan kelib chiqib, tahlil qiluvchi maxsus texnik vositalardan, asboblardan foydalanadi.

Ushbu metod tilning tovush sistemasini tekshirishda bir qator maxsus usullarni, qo'llaydi. Mazkur usullar nutq tovushlarini tadqiq qilish maqsadi va vazifasidan, qo'llanadigan, foydalaniladigan tahlil vositalarining xarakteridan kelib chiqib, o'z ichida bir nechta turlarga bo'linadi.

Ekspremental – fonetik metod o'z iida somatik, pnevmatik va elektrokustik (yoki elektrografik) turlarga bo'linadi.

1. Somatik usulning o'ziga xosligi shundaki, u gapirish (so'zlash) fiziologik jarayonlarining somatik (jismoniy, tana bilan bog'liq) ifodasini tekshirish orqali fonetik hodisalar haqida ma'lumot beradi, a'zolarini suratga olish, nutq apparatining rentin tasvirini tushirish, nutq faoliyati davomida nafas olish va chiqarish holatini o'lchash kabi jarayonlar somatik usulning fonetik hodisalarini - nutq tovushlarini tekshirish yo'llari (priyomlari) sifatida xizmat qiladi. Demak, somatik usul, umumiylik sifatida, qayd etilgan yo'llar, xususiyliklar orqali ish olib boradi.
2. Pnevmatik usullar orqali esa nutq a'zolarining talaffuz jarayonidagi harakati, havo oqimining og'iz, burun va bo'g'iz bo'shlig'idagi harakati natijasida hosil bo'luvchi asosiy ovoz, tovush (ton) va shovqinlarning o'zgarishi aniqlanadi.
3. Elektrokustik usullar esa nutqning tovush xususiyatlarini elektr tebranishga o'zgartirishga asoslanadi. Demak, elektrokustik usullar nutq faoliyatidagi, fikr almashish jarayonidagi tovushlarni, ularga xos turlicha xususiyatlarni, (masalan, cho'ziqlik, qisqalik, Balanu-pastlik, ohangdorlik, shovqin kabilarni) elektr tebranishlarga o'zgartirib, o'tkazib yoki elektr tebranishlari nuqtai nazaridan, uning me'yorlari asosida tahlil qiladi va mazkur yondashuvdan kelib chiqib, ular asosida nutq tovushlarini «baholaydi», tavsiflaydi. SHunga ko'ra, ayni usul elektrokustik usul nomi bilan yuritiladi.

Xullas, ekspremental - fonetik yoki instrumental - fonetik metod nutq tovushlarining artmsulyatsion va akustik jihatdan aniq, ishonchli va ob'ektiv ta'rifini, talqinini beradi.

Avtomatik tahlil metodi

Avtomatik tahlil metodi davr talabi bilan yaratilgan zamonaviy tahlil metodlaridan biridir. Elektron - hisoblash mashinalarini (EHM), kompyuterlarning paydo bo'lishi tilshunoslik fanida ham ilmiy - tadqiqot ishlarining amaliyoti oldiga yangi vazifa va muammolarni qo'ydi. Tilshunoslikda bunday muammolar sifatida avtomatik tarjima, matnini elektron-hisoblash mashinalari yordamida tuzish, qisqartirish kabilarni ko'rsatish mumkin. Demak, fanning taraqqiyoti, texnikadagi yangiliklar, yangi texnik vositalarning (EHM) paydo bo'lishi kabilarni avtomatik tahlil metodining «tuzilishiga», shakllanishiga olib keldi, sabab bo'ldi.

Avtomatik tahlil metodining o'ziga xosligi shundaki, u tilni - lisoniy birliklarni muayyan bo'laklarga, formal qismlariga ajratadi. Ajratishdan hosil bo'lgan tilning ushbu qismlari, ya'ni formal elementlari boshqa tilning shunday ma'nodagi bo'laklariga-formal elementlariga muvofiq, mos keladi, ekvivalent bo'ladi. Demak, tillararo muayyan lisoniy birliklarning (masalan, matnning, gaplarning, so'z birliklarining) - formal qismlarning mazmuniy - fikriy mosligi, mazmunan - fikran muvofikligi asosida ushbu tillarning biridan ikkinchisiga - bir tildan boshqa tilga elektron hisoblash mashinalari yordamida tarjima qilish imkonini beradi . . . Boshqacha aytganda, bir tildagi - lisoniy birliklardagi mazmun boshqa bir tilga - shu til birliklari, vositalari orqali EHM yordamida tarjima qilinadi.

EHM orqali matnni bir tildan boshqa bir tilga tarjima qilish uchun:

1. Maxsus tanlangan so'zlar bilan birgalikda matnni mexanik (mexanistik) ravishda tarjima

qilish imkoniyatini beradigan qoidalar sistemasini yaratish kerak.

2. Bu qoidalarni va soʻzlarni «mashina tilida» yozish. YA'ni mazkur qoidalarni amalga oshiruvchi dastur (programma) tuzish kerak.

Programma va lugʻat maxsus shartli belgilar bilan yoziladi va mashinaga kiritiladi, natijada mashina tarjimaga tayyor boʻladi.

II boʻlim. Oʻzbek tili uslubistikasi

1-maʼruza

Uslubshunoslikning asosiy kategoriya va tushunchalari

Reja:

1. Uslubshunoslik fanining predmeti, maqsadi va vazifalari.
2. Stil soʻzining maʼnolari.
3. Uslub turlari.
4. Nutq stilistikasi yoki tilning vazifadosh uslub turlari:
 - a) soʻzlashuv uslubi
 - b) rasmiy uslub
 - v) ilmiy uslub
 - g) publististik uslub
 - d) badiiy uslub

Asosiy tayanch tushunchalar:

Stilos – suyakdan qilingan tayoqcha

Uslub – boʻgʻin, nutq uslubi maʼnosida qoʻllanilgan

Uslub – stilet (ingichka hanjar va uslubo-avtoruchka soʻzlari kelib chiqqan)

Struktural stilistika – tilning vazifadosh uslublarini oʻrganuvchi uslubshunoslik.

Lingvistika – til.

Adabiy meʼyor – tilning eng yuksak, ishlangan, sayqallangan koʻrinishi.

Funkstional – vazifadoshlik.

Okkazionalizm - har bir ijodkorning uslubiga hos boʻlgan, u yaratgan soʻzlar.

Leksik va frazeologik meʼyor – hamma tomonidan ishlatiladigan, hammaga tushunarli boʻlgan soʻz va iboralarning qoʻllanishi.

Mushtarak – barcha uslub uchun umumiy boʻlgan.

Uslubshunoslik-stilistika terminining tarjimasi. Stilistika - grekcha «stylos» soʻzidan olingan boʻlib, suyakdan qilingan uchli tayoqcha degan maʼnoni bildiradi. Qadimgi greklar mum surtilgan tahtachaga shunday uchli tayoqcha bilan yozar edilar. Bu tayoqchani tepa tomoni kurakchaga oʻxshar edi. Xato yozilgan soʻzni tayoqchani kurakchaga oʻxshagan tomoni bilan tahtachadagi mumni tekislash yoʻli bilan oʻchirar edilar va uchli tomoni bilan toʻgʻrilab yozardilar.

Stil soʻzidan stilet – ingichka hanjar va stilo – avtoruchka soʻzlari kelib chiqqan.

Qadimdanoq uslub soʻzi «boʻgʻin, nutq uslubi» maʼnosida qoʻllana boshlangan. Gorastiyning «Agar sen oʻqish uchun loyiq narsa yozmoqchi boʻlsang, uslubingni tez - tez almashtirib tur. Dunyoqarashi tor odamlarni qoyil qoldira olmasang, kuyinib oʻtirma, ozgina boʻlsa ham tushungan odamlar bilan qoniq» deb yozib qoldirgan jumalari ichidan «stilingni tez-tez almashtirib tur» degan ifodasi keyinchalik greklarda maqolga aylanib ketgan.

Demak, odamlarning koʻngliga urmaydigan, foydali maʼlumot beradigan biror narsa yozish uchun stilni tez-tez almashtirib turish lozim ekan. Stil soʻzining izohli lugʻatlarda bir necha maʼnolari berilgan. 1935-1940 yillarda D.N.Ushakov tahririda nashr etilgan «Tolʼkovnyy slovarʼ

russskogo yazыka» kitobida uslub soʻzining 4 hil maʼnosi berilgan. Bu maʼnolar 1981 yilda chop etilgan «Oʻzbek tilining izohli lugʻati»da ham tarjima qilinib, izohlangan. Ular quyidagilar:

Uslub 1 – biror sanʼat asarining, biror ijodkor, davr, millatning oʻziga hos belgilari yigʻindisi. Masalan: Arxitekturadagi sharqona uslub (naqshinkorlik, gumbazli binolar).

Koʻrinadiki, uslub soʻzining 1 – maʼnosi juda keng tushunchani ifodalaydi, Yaʼni badiiy ifodalar yigʻindisi Yoki badiiy ifodalarning umumiy tizimi. Bunda adabiyot nazarda tutilmaydi.

Uslub 2 – biror adabiy asar, adabiy yoʻnalish, adabiy janr Yoki biror muallifga hos boʻlgan gʻoya va til vositalarining tizimi.

Masalan: A. Qahhor uslubi, Oybek uslubi. Poetik uslub, romantik uslub va h.k.

Bunda fikr ifodalash ctillari ham tushuniladi. Masalan: koʻtarinki uslub, loʻnda uslub va boshqalar. Gʻ.Gʻulomning «Sen yetim emassan» sheʼri koʻtarinki uslubda yozilgan. A.Qahhorning uslubi fosh qiluvchilik xususiyatiga ega. Uning asarlarida zaharhanda iboralar, maqol va matallar koʻplab uchraydi. Masalan: «Sinchalak» qissasida Arslonbek Qalandarov shunday deydi: «Sinchalak degan oyogʻi ipday ingichka qush bor. U kechasi oyogʻini osmonga koʻtarib yotadi, osmon tushib ketsa, koʻtarib qolaman, deb. Said a esa unga javoban deydi: “Hoʻroz ham «men qichqirmasam, tong otmaydi , der ekan.” «Mayiz yemagan xotin» hikoyasida fosh qiluvchi bunga oʻhshagan jumlar juda koʻp.. Yozuvchi Oybekka esa keng koʻlamlilik xos masalan Oybekning “Navoiy” romanidan parcha:

SHoir “Xiyobon koʻchasini oʻtib,”Bogʻizagʻon”ning katta darvozasiga yetishi bilan bu yerda tartib kuzatib turgan navkarlar muhrdorga salom berib,darrov otning jilovidan ushladilar.SHOir klarning yordamisiz otdan tushdi-da,”Bogʻi zagʻon”ga kirdi.Bu –turli qasrlar,koʻshklar va boshqa goʻzal binolar va ajoyib hiyobonlarga boy gʻoyat katta bogʻ edi. Darhtlar oralab ketgan keng,toza va quyosh nurlari bilan ola chalpoq yoʻldan borib,bir necha tanob joyni ishgʻol etgan katta gulzorlarga chiqdi.Bu yerga goʻyo butun dunyoning gullari toʻplangan edi.Turli-tuman rang va ziyo bilan quyoshda yashnagan bu chaman koʻzlarni qamashtirardi.Navoiy gulni,rangni juda sevar edi.Har kungidek,toʻhtab,zavq bilan tomosha qildi.Keyin bu chamanzor qarshisidagi koshonaga –devorlari,ustunlari,eshiklari naqqoshlar qoʻli bilan yasalgan naqsh gulzorini tovlantirgan tomon yurdi.Oltin qubbachalar,oʻymakor gullar bilan bezangan eshikni ochib,kichikroq,lekin serhasham bir honaga kirdi.Bu yerda uni doʻsti Xoʻja Afzal qarshi oldi.Bu –past boʻyli,tiyrak koʻzli,hush muomila,qariyb oʻzi bilan tengdosh kishi edi.

Uslub 3 – koʻchma maʼnoni ifodalaydi. Bunda hulq, ahloqqa hos boʻlgan xususiyatlar yigʻindisi, faoliyat metodi, biror ishni amalga oshirishning yoʻl-yoʻriqlari kabilar tushuniladi..

Uslub 4 – bu maʼno adabiyotga ham, tilga ham hos emas. Bu davrga, yil hisobiga nisbatan ishlatiladi. Masalan: melodiyl yil hisobi, hijriyl yil hisobi.

Uslub soʻzining maʼnolari bilan tanishishdan maʼlum boʻldiki, 2 – maʼno bilan bogʻliq holda stilistika fani vujudga kelgan.

Stilistika fanini oʻrganish obʼekti haqida turli qarashlar mavjud. Akademik V.V.Vinogradov stilistika bahsida bir – biri bilan aloqador, lekin vazifalari jihatdan farqlanadigan 3 ta tekshirish aspektini koʻrsatish zarurligini aytadi. Ular quyidagilar:

1. Tilning funkstional uslublarini oʻrganuvchi stilistika. Bu struktural stilistika deb ham yuritiladi. Struktural stilistikaning vazifasi uning struktural elementlari boʻlgan rasmiy, ilmiy, publististik, badiiy uslublarning oʻziga hos xususiyatlari va ifoda vositalarini oʻrgatishdir.

2. Turli janrlarning (semantik, ekspressiv – uslubistik) maʼno va tez taʼsir qilish tomonlarini hamda ogʻzaki va yozma nutq orasidagi farqni tekshiruvchi nutq stilistikaci. Uning vazifasi tilning barcha uslublar tizimi bilan birga yozma va ogʻzaki shakllari, adabiy va soʻzlashuv nutqi koʻrinishlarini tekshiradi. U til birliklaridan qaysi biri yozma va ogʻzaki nutqda koʻproq ishlatilishi, fikr ifodalashda til vositalarining toʻgʻri tanlangan Yoki notoʻgʻri olinganligi, shu vositalarni oʻrnida ishlatish yoʻllarini oʻrganadi.

3. Adabiy yoʻnalishlar, badiiy asar hamda Yozuvchi uslubini tadqiq etadigan badiiy adabiyot stilistikasi. Uning vazifasi badiiy asarlarni yaratishda Yozuvchining ifoda vositalaridan foydalanish mahorati haqida bahs yuritishdir. Stilistika fani akademik V.Vinogradov koʻrsatgan aspektlardan birinchi va ikkinchisi asosida shakllangan. Uchinchisi adabiyotshunoslikning

ob'ektidir. Aslini olganda, badiiy adabiyot stilistikasi uning bir ko'rinishidir. Bu tushunchaning alohida tur sifatida ko'rsatilishiga sabab shundan iboratki, u boshqa nutq uslublaridan anchagina farqli jihatlariga ega. Badiiy adabiyot uslubi keng qamrovliligi, Ya'ni barcha uslublarni ham o'zida ifodalashi bilan ajralib turadi.

Demak, stilistika ikki hil ko'rinishga ega:

1. Nutq stilistikasi. Bu tilning vazifadosh shakllari deb ham yuritiladi. Bunga so'zlashuv uslubi, rasmiy uslub, ilmiy uslub, publististik va badiiy uslub kiradi.

2. Lingvistik, Ya'ni til stilistikasi. Uning turlari:

a) fonetik stilistika.

b) leksik stilistika.

v) grammatik stilistika.

Nutq uslubiyati

Bu tushuncha adabiyotlarda funkstional stilistika Yoki funkstional uslub turlari deb ham yuritiladi.

Nutq uslublari bir-biriga bog'liq vositalarning tuzilishidan tashkil topadi. Ular tilning vazifasi bilan chambarchas bog'liqdir. SHuning uchun ham ular nutq uslublari deyiladi. Tilning vazifasi jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq va uning ijtimoiy mohiyatidan kelib chiqadi.

Nutq uslubi tizimini tashkil etuvchi ifodalar faqat bir uslub doirasida cheklanib qoladi. Masalan, ilmiy uslubda ishlatiladigan terminlar badiiy, publististik, rasmiy va so'zlashuv uslublarida ishlatilmasligi ham mumkin. Lekin har bir nutq uslubi o'zining barcha vositalari bilan yagona bir maqsad uchun bo'ysungan muayyan til vositalarining majmuasiga ega.

Nutq uslublari til taraqqiyotining ma'lum bir davrida asta-sekin shakllanadi va o'zgarishlarga uchraydi. Masalan, XX asr boshida nashriyot va vaqtli matbuot ishlarining kengayib ketishi bilan bog'liq tarzda O'zbekistonda publististik uslub vujudga kelgan.

Nutq uslublari og'zaki va yozma nutq shakllari bilan chambarchas bog'liq. Demak, har bir nutq uslubi og'zaki va yozma shaklda ifodalanishi mumkin. Masalan, so'zlashuv uslubi, asosan, og'zaki nutqqa hos. Lekin badiiy adabiyotda bu uslub yozma shaklga ega bo'ladi. Shuningdek, ilmiy uslubning og'zaki ko'rinishi dars jarayonida ma'ruza o'qilganda, ilmiy ma'ruzalar bayon qilinganda namoyon bo'ladi, yozma shakli esa dissertastiyalar, monografiyalar, ilmiy maqolalar tarzida ifodalanadi.

Nutq uslublari o'ziga hos belgilari va farqlaridan qat'i nazar, adabiy til me'yorlari asosida umumiylikka ega.

Adabiy me'yor nima? Adabiy me'yor atamasiga "O'zbek tilining izohli lug'ati"da sharh beriladi:

"Adabiy me'yor til tovush tizimini, grammatik ko'rinishi va lug'at tarkibidagi eng hayotiy va zaruriy vositalarni tanlab olish demakdir. Adabiy me'yor tilning eng yuksak, ishlangan, silliqlangan shaklidir".

Adabiy me'yor tilning faqat yozma ko'rinishigagina emas, balki og'zaki shakliga ham hosdir. SHuning uchun ma'ruza o'qilayotganda, radio va televideniedagi chiqishlarda ham adabiy me'yorga rioya qilish talab qilinadi. SHu bilan birga, uning adabiy me'yordan chetga chiqadigan tomonlari ham mavjud. Masalan, so'zlashuv uslubida shevaga hos so'zlar ham ishlatiladi. Bu adabiy me'yorga zid, lekin uslub me'yori hisoblanadi, Yoki badiiy uslubda Yozuvchi Yoki shoir shunday so'zlarni yaratishi mumkinki, ular hali me'yorlashtirilmagan bo'lishi mumkin, lekin uslub me'yori sifatida qolaveradi. Adabiy me'yor bilan uslub me'yorining o'zaro munosabati, Ya'ni mushtarak va farqli xususiyatlari bo'yicha dissertastiyalar yaratilgan. Masalan, A.E.Mamatov, "Hozirgi zamon o'zbek adabiy tilida leksik va frazeologik norma muammolari", doktorlik dissertastiyasi, T., 1991 yil. S.Toshaliyeva, "O'zbek tilida okkazonalizmlar", nomzodlik dissertastiyasi, T., 1998 yil kabi.

Funkstional uslub turlari quyidagilar;

1. So'zlashuv uslubi.

2. Rasmiy uslub.

3. Ilmiy uslub
4. Publististik uslub.
5. Badiiy uslub.

SAVOLLAR:

1. Uslubshunoslik fani nimalarni o`rganadi?
2. Uslub so`zi qanday ma`nolarni bildiradi?
3. Akademik V.V.Vinogradov stilistika fanining vazifalarini nechta aspektga bo`ladi va ular qaysilar?
4. Uslubshunoslik necha xil ko`rinishga ega?
5. Nutq uslubi nima?
6. Adabiy me`yor nima?

2-ma`ruza

So`zlashuv uslubi. Rasmiy uslub. Ilmiy uslub.

Reja:

1. So`zlashuv uslubining fonetik xususiyatlari.
2. Leksik – frazeologik hamda grammatik xususiyatlari.
3. Rasmiy uslubning o`ziga xos xususiyatlari.
4. Rasmiy uslubning fonetik, leksik – frazeologik hamda grammatik xususiyatlari.
5. Ilmiy uslubning turlari. Ilmiy uslubning o`ziga xos xususiyatlari.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Sub`ektiv baho – muallifning munosabati.

Ritorik so`roq gaplar- javobi mazmunidan ifodalanadigan gaplar

Stilistik bo`yoq –qaysi stilda qo`llanishini ko`rsatish belgisi.

Fraza- mazmunan tugal fikr anglatadiga gapga teng bo`lgan fonetik birlik

Takt- frazaning bir qismi bo`lib yarim to`htam bilan ajraladigan bir yoki bir necha so`zdan iborat bo`lak.

So`zlashuv uslubi nutqning dialogik shaklidir. Bu uslub yozma nutqqa qaraganda ta`sirchanligi, hissiyotga boyligi, yangi so`z qo`llashlar mavjudligi bilan ajralib turadi. Bu uslubda so`zlovchining barcha imkoniyatlari namoyon bo`ladi. U nutqiga hissiyotini ham qo`shib gapiradi. Bunda turli imo – ishora va qo`l harakatlaridan foydalanadi. Bu vositalar nutqda aytilmay qolishi mumkin bo`lgan so`z va iboralarning o`rnini to`ldiradi va bayon qilinayotgan fikrni yanada aniqlashtiradi. Bu uslubda to`liqsiz gaplar ishlatiladi, chunki tushirilgan qism boshqa bir replikada yoki boshqa bir nutq vaziyatida ifodalanishi mumkin. So`zlashuv uslubining ikki hil ko`rinishi bor;

1. Adabiy so`zlashuv uslubi.
2. Oddiy so`zlashuv uslubi.

Adabiy so`zlashuv uslubida o`qituvchilar, suhandonlar, jurnalistlar, ilmiy hodimlar, Yozuvchi va shoirlar, rahbar hodimlar, artistlar gaplashadilar. Bu uslub` dars jarayonida, sahna nuqtida, kino san`atida, telefil`mlar, ahborotlar, teleocherklar, radioinstenirovkalarda ishlatiladi. Adabiy so`zlashuv uslubida jargon va sheva so`zlari bo`lmaydi.

Oddiy so`zlashuv uslubida betakalluflik bilan erkin muomala qilinadi. Bunda shunday so`zlar ishlatiladiki, ular adabiy tilda bo`lmasligi mumkin. Lekin bunday so`zlar badiiy nutqda ayrim personajlar nutqining o`ziga hosligini ta`minlash uchun qo`llanishi mumkin. Oddiy

so`zlashuv nutqi dialektal nutqni ham aks ettiradi. So`zlovchi qaysi dialekt vakili bo`lsa, shu dialektda gapirishi mumkin. Masalan, **ashi, mashi, qaydam, qaytayin, shulaymi, jaa, bo`pti** kabilar oddiy so`zlashuv uslubiga hos.

Har bir uslub` turi fonetik, leksik – frazeologik va grammatik xususiyatlarga ega. Shuningdek, so`zlashuv uslubining ham shunday tomonlari bor.

SO`ZLASHUV USLUBINING FONETIK XUSUSIYATLARI

Bu uslubda ham adabiy tilga, ham og`zaki nutqqa hos talaffuz xususiyatlarini ko`rish mumkin. Bu uslubga hos talaffuz me`yorlarini 2 turga bo`lish mumkin:

Birinchisi - aktyorlar, o`qituvchilar, suhandonlar, notiqlar nutqiga hos bo`lib, bunda har bir so`z dona – dona talaffuz qilinishi, nutqning fonetik bo`laklari: fraza, takt to`g`ri ajratilishi lozim.

Ikkinchisi - oddiy so`zlashuv nutqiga hos bo`lib, adabiy talaffuzdan farqlanuvchi va unga qarama-qarshi bo`lgan xususiyatlar ifodalanishi mumkin.

Ular quyidagilar:

1. So`z boshidagi **i** tovushi juda qisqa talaffuz qilinishi mumkin; **(i)p, (i)lon, (i)t, (i)sh** kabi.
2. So`z ohiridagi **q** tovushi **v** tarzida aytiladi; **qoshiq-qoshuv, so`roq-so`rov, oshiq-oshuv kabi.**
3. Kishi ismlari qisqartirib aytiladi: **Muazzam – Muaz, Nozima – Nozi, Salima – Sali, Bahodir – Boho, Bahtiyor – Bahti kabi.**
4. So`z tarkibidagi tovushlarning tushib qolishi: **Bo`lsa–bo`sa, tashlamoq – tashamoq, qulflamoq – quflamoq kabi.**
5. So`z tarkibidagi tovushlarning o`rin almashishi: **La`nat – na`lat, sharpa – shapra, Sarvi – Savri, Saltanat – Santalat kabi.**
6. So`zlarda tovushlarning orttirilishi: **Ayvon – hayvon, yechmoq – chechmoq, yangidan – yangitdan, qamchi – qamchin kabi.**
7. So`zlarda bir tovush o`rniga boshqasining qo`llanishi: **nusha – nusqa, qamish – qamich, munchoq – mo`nchoq Yoki bo`nchoq, bog`lamoq – boylamoq kabi.**
8. Qo`shimchalar qo`shilishi natijasida o`zak negizlarning qisqarishi: **olibdi – opdi, kelibdi – kepti, bo`libdi – bo`pti kabi.**

Bunday holatlarni ko`plab uchratish mumkin.

SO`ZLASHUV USLUBINING LEKSIK-FRAZEOLOGIK XUSUSIYATLARI

Bu uslubda ishlatiladigan faol so`zlar lug`at tarkibining asosiy qismini tashkil etadi. Bunday so`zlar uyda, ko`chada, ishhonada, bozorda, to`y-tomoshada ishlatiladi. So`zlashuv uslubida qo`llanadigan asosiy so`zlar; **osh, non, suv, don, ovqat, tuz, shakar, go`sht, yer, osmon, quyosh, ona, bola, ota** kabilar uslubiy bo`yoqsiz bo`lgani uchun neytral so`z hisoblanadi. Lekin bu uslubda yana shunday so`zlar ishlatiladiki, ular yo ijobiy Yoki salbiy bo`yoqqa ega bo`ladi. Masalan, **churvaqa, turq, bashara, kekkaymajon, jinqarcha, qaqajon, oyimtilla, pashshaho`rda, itvachcha, tirrancha** kabilar salbiy bo`yoqqa, **jujuq, jiji, tabassum, oyim, begim, polvon, do`ndiqcha, bolatoy** kabilar ijobiy bo`yoqqa egadir.

So`zlashuv uslubida qo`llanadigan juda ko`p fe`llar salbiy bo`yoqqa ega bo`ladi: **akillamoq, ming`illamoq, to`ng`illamoq, valdiramoq, bobillamoq, do`g`illamoq, andavalamoq** kabilar.

Sifatlarning ham soʻzlashuv uslubidagina qoʻllanadigan variantlari mavjud: **poʻrim, pismiq, mumsik, isqirt, soʻtak, homkalla, humpar, zumrasha, qoqboosh, goʻrsoʻhta** kabilar.

Shuningdek, **churq etmaslik (lom-lim demaslik), kallasi gʻovlab ketdi (miyasi gʻovlab ketdi), taʻbi nomozshom (taʻbi hira)** kabi iboralar ham soʻzlashuv uslubiga hos.

SOʻZLASHUV USLUBINING GRAMMATIK XUSUSIYATLARI

Bu uslubda ritorik soʻroq gaplar, soʻroq mazmuni ifodalanadigan darak gaplar, his-hayajon gaplar koʻplab ishlatiladi. Feʼlning -i(b), -gan qoʻshimchali shakli -uvdi, -ovdi tarzida qoʻllandi. Masalan, **soʻrab edi – soʻrovdi, kelib edi – keluvdi, qolgan edi – qoluvdi, bilgan edi – biluvdi** kabi. Affikslardan **-jon, -hon, -vachcha, -tilla** kabilar bilan yasalgan subʼektiv baho bildiruvchi otlar ham soʻzlashuv uslubida koʻplab qoʻllanadi; **tirrancha, qaqajon, oyimtilla, balohoʻr, kekkaymahon, pashshahoʻrda, jinnivachcha** kabi.

- **lar** qoʻshimchasi ham soʻzlashuv uslubida -la, -na, -nar shaklida qoʻllanilishi mumkin: **oliyla (olinglar), keliyna (kelinglar), boringnar (boringlar)** kabi.

Soʻzlashuv uslubi ikki va undan ortiq odamlar orasida boʻladigan muloqotda ishlatiladi. Bunda dialog rolʼ oʻynaydi. SHuning uchun, gaplar toʻliqsiz shaklda boʻladi. ishlatilmayotgan gap boʻlaklarining oʻrnini nutq vaziyati toʻldirib turadi. Masalan, **ismingiz?, keldimi?, ketdikmi?, boshlandi kabilar sizning ismingiz nima?, ustoz keldimi?, uyga ketdikmi?, kecha boshlandi** tarzida toʻliq boʻladi. Nutq vaziyati esa, bu jummalarni toʻliq aytmaslikni taqozo qiladi.

Shuningdek, **gapirgan boʻldi, ovqatdan tatigan boʻldi, gapga quloq solgan boʻldi** kabi ifodalar ham soʻzlashuv uslubida ishlatiladi.

Diplomatik yozishmalarda, iqtisodiy, yuridik munosabatlar ifodasi boʻlgan hujjatlarda, davlat idoralari, sudlar, savdoga doir muomalalarda rasmiy uslub ishlatiladi. Rasmiy uslub ish yuritish hujjatlarida qoʻllanadi. Bunga ariza, tushuntirish hati, eʼlon, tarjimai hol, ishonch qogʻozi, tilhat, hisobot, notalar, buyruq va farmonlar, farmoyishlar, taklifnoma, rasmiy hatlar, tijorat yozishmalari kabilar kiradi. (Bu qogʻozlarning qanday yozilishi haqida M.Aminov, A.Madvaliev, N.Mahkamov, N.Mahmudovlarning «Ish yuritish» degan kitobidan har tomonlama maʼlumot olish mumkin).

Bu uslubda adabiy meʼyorga qatʼiy rioya qilinadi, shevaga hos soʻzlar, jargonlar, har hil uslubistik boʻyoqqa ega boʻlgan soʻzlar ishlatilmaydi. Bu uslub qisqa, aniq, loʻndaligi bilan oʻziga hoslikni koʻrsatib turadi. Jumlar ham inversiyasiz boʻlishi lozim. Gaplarda taʼsirchanlik boʻlmaydi. Rasmiy uslubda yoziladigan ayrim hujjatlar shtampga oʻxshash mahsus tartib va shakl bilan yoziladi. Masalan, rasmiy hatlar, ariza, tushuntirish hati, bildirgi, maʼlumotnomalar, qarorlarni koʻrsatish mumkin.

Hujjatlar uslubida ot turkumiga oid soʻzlar koʻp qoʻllanadi. Hatto, feʼl soʻzlar ishlatilganda, uning otga yaqin shakli harakat nomidan foydalaniladi. Masalan, **qabul qilishingizni soʻrayman, qarorning bajarilishi, stipendiya tayinlash, talabalar safiga tiklash** kabilar.

Feʼllar majhul nisbatda va buyruq-istak mayli shaklida qoʻllanadi. **Bajarilsin, tayinlansin, amalga oshirilsin, qaror qilindi, koʻrib chiqildi, eshitildi** kabilar. Agar pul, buyum miqdori koʻrsatilishi lozim boʻlsa, oldin raqam bilan qavs ichida harflar bilan yoziladi.

Hujjatlarda fikr aniq, loʻnda bayon qilinishi lozim. Bunda hatboshi (abzast) ning oʻrni muhimdir. Har bir yangi, alohida fikr hatboshi bilan ajratilishi, bir hatboshi bilan ikkinchi hatboshi oʻrtasidagi matn toʻrt-besh jumladan oshmasligi meʼyorga mosdir.

Hujjatchilikda imlo va tinish belgilariga alohida eʼtibor berish kerak. Hujjatning nomi bosh harf bilan yoziladi. Agar bosma matn boʻlsa, hujjat nomining har bir harfi bosh harf bilan yozilishi mumkin. Hujjatning nomidan soʻng qoʻyilmaydi.

Diplomatik hujjatlar shakliga va soʻz qoʻllanishi jihatidan oʻziga hos koʻrinishga ega. Ularni yozishda hujjatning qay shaklda boʻlishi muhimdir. Maʼlumki, diplomatik yozishmalar bir davlatdagi oddiy korxonalar yoki tashkilotlar orasida boʻlmaydi. Ular boshqa – boshqa davlatlar oʻrtasida boʻlgani uchun hujjat yuborilayotgan mamlakat anʼanalari hisobga olinadi. U Yoki bu davlatga hujjatning qaysi turi yuborilayotgan boʻlsa, huddi shu turi bilan javob qaytariladi. Diplomatik hujjatlarga bayonot, nota, rasmiy hatlar, ilova hatlar, yarimrasmiy shahsiy hatlar, diplomatik protokol qaydnomalar, memorandumlar va boshqalar kiradi.

Diplomatik yozishmalarda hujjat yuborilayotgan mamlakatning nomlanishida, shahsning ismi-sharifi va lavozimini yozishda, unga qilinayotgan murojaat ifodalarida hatoga yoʻl qoʻyilishi mumkin emas. Chunki, hatolar bepisandlik, hurmatsizlik sanaladi. Bu hujjatlar tashqi koʻrinish jihatidan ham nuqsonsiz boʻlishi, fikr aniq, toʻgʻri, mantiqiy, izchil, asosli va ikkinchi tomonning xususiyatlarini hisobga olgan holda bayon etilishi zarur.

Rasmiy uslubda fonetik xususiyatlar boʻlmaydi. Chunki unda talaffuzga hos belgilar uchramaydi, adabiy meʼyorga qatʼiy rioya qilinadi.

Rasmiy uslubning leksik xususiyatlari

Asli rasmiy uslubda boʻyoqdor soʻzlar ishlatilmaydi. Lekin diplomatik yozishmalarda boʻyoqdor soʻzlar boʻlishi taqozo qilinadi. Unda maqtov ifodalari: ***hurmatli janob, janobi oliylari, Sizga boʻlgan hurmatimga ishonch bildirgaysiz, bosh ustiga, boshimiz koʻkka yetdi, eng samimiy tabrik, ezgu tilaklar ila, Sizga chuqur hurmat bilan, minnatdorlik izhor etaman*** kabilar faol ishlatiladi.

Rasmiy uslubda jargonlar, shevaga oid soʻzlar, eskirgan soʻz va birikmalar odatda ishlatilmaydi. Oʻrni bilan arhaizm va istorizmlardan foydalaniladi: ***shahzoda, shoh, malika, janob, hazrati oliylari*** kabilar

Yuridik hujjatlarda konstitustiyada har bir soʻz, jumla, fikr va mulohazaning aniq va toʻgʻri ifodalanishiga hizmat qilishi lozim. SHuning uchun unda kasb-korga oid, yuridik, diplomatik, maʼmuriy va boshqa terminologiyaning mavjudligi bu uslubning oʻziga hosligini taʼminlab turadi: ***akt, guvohnoma, qaror, qidirish, elchi, nota, shartnoma, bayonot, deklarasiya, vizit, kodeks, qonun, modda, poshlina, protest (shikoyat), kassasiya*** kabilar.

Rasmiy uslubning grammatik xususiyatlari

Bu uslubning ariza, tushuntirish hati, tilhat, taklifnoma kabi koʻrinishlarida jumlar qisqa va aniqligi bilan ajralib turadi. Hujjatlardagi nutqiy shtamplar matnga rasmiylik belgisini kiritadi.

Yuridik qonun va hujjatlarda jumlar juda uzun, baʼzan bir fikr yarim betlik gap orqali ifodalanadi. (Qonunlardan parchalar oʻqiladi)

Konstitustiya oʻz tuzilishiga koʻra bob va boʻlimlarga boʻlinadi. Demak, har bir boʻlimdagi fikrlar bir- biri bilan mantiqan bogʻlanishi, biri ikkinchisini taqozo qilishi lozim. Shunday ekan, bunda bogʻlangan qoʻshma gaplar, bogʻlovchisiz qoʻshma gaplar va ergash gapli qoʻshma gaplarning ayrim turlari shu vazifani bajarishga hizmat qiladi. CHunki bunday qoʻshma gaplarda ketma – ket roʻy beradigan, bir vaqtda yuz berishi mumkin boʻlgan, sabab-oqibatli, ziddiyatli voqea- hodisalar ifodalanadi.

Baʼzi bir yuridik hujjatlarda shahslar oʻz nomi bilan atalmasdan ularning muhim belgilari ifodalangan birikmalar ishlatilishi mumkin: ***uyni ijaraga oluvchi, oʻgʻil qilib oluvchi, korxonalar, muassasalar va tashkilotlarning mansabdor shahslari yuqori martabali mehmon*** kabilar.

Hujjatlardan shartnomalar ham murakkab sintaktik qurilishga ega. Uning kirish qismi alohida bandlari koʻrsatuvchi matnlar hat boshlariga ajratilgan boʻladi. Bunday xususiyat matnni oʻqishni va tushunishni bir muncha yengillashtiradi.

Hujjatlarning turiga ko'ra shartli qisqartmalar turg'un birikmalar ko'p ishlatiladi. Masalan: harbiy hujjatlarda **Oliy Bosh Qo'mondon, Mudofaa vazirligi, Bosh shtab, Qurolli kuchlar, harbiy gospital** kabilarni ko'rsatish mumkin.

Ilmiy uslub, ilmiy tadqiqotlar uslubidir. Bu uslub fan, texnika sohasida yaratilgan asarlarda qo'llaniladi. SHunga ko'ra bir necha hilga bo'linadi. Ilmiy texnik, ilmiy ommabop, ilmiy- o'quv, ilmiy – publististik va ilmiy – hujjat. Ilmiy –tehnikasiy uslubda ilmiy maqola, maqola, ma'ruza va manografiya, disertasiya yoziladi. Ilmiy –ommabop uslubda ahborot ommabop qilib ilmiy jihatdan tushuntiriladi. Bunda ma'lumot sof ilmiylikdan bir oz soddalashtiriladi. Va har bir sohaning ilmiy yutuqlari ommaga ma'lum so'zlar bilan bayon qilinadi. Ilmiy –o'quv uslubida darsliklar, o'quv qo'llanmalari, uslubiy qo'llanmalar va uslubiy maqolalar yoziladi. Ular o'quvchilar uchun tushunarli so'zlar bilan ilmiy jihatdan bayon qilinishi kerak. Ilmiy- publististik uslubda ommabop risolalar, ommabop ilmiy maqolalar yoziladi. Ularda ilmiy terminlar bo'lishi bilan birga ommaning hissiyotiga ta'sir qiladigan so'zlar ishlatiladi. Ilmiy –hujjat uslubida ihtiro uchun olinadigan hujjat yoki unga tegishli adabiyotlar tasvirlanadi. Bunday hujjatlarda ilmiy ahborot to'g'risida ma'lumot beriladi va u huquqiy jihatdan himoya qilinadi. Ilmiy uslubning har bir turi bir-biridan farq qiladi. Ammo ularni birlashtiradigan umumiy xususiyatlar mavjud. Bularga boy ma'lumotlarning keltirilishi, ularning ob'ektivligi, aniqligi, ular haqidagi fikrning qisqa va lo'nda ifodalanishi hosdir. Shuningdek, ularning har birida ilmiy-terminologiyaning faol ishlatilishi muhim xususiyat sanaladi.

Ilmiy uslubning o'ziga hos xususiyati shundan iboratki, bu uslubda fikrlar mantiqiy jihatdan aniq bir ma'noli bo'lishi lozim. Ilmiy uslubda fikrlar faqat tushunchalarni ifodalaydi. Bu tushunchalarning ifodasi muhokama, munozara va hulosalar shaklida bo'lib, ular qat'iy mantiqiy izchillikka asoslangan bo'ladi. Bu uslubda mantiqiylik eng asosiy belgi bo'lsa-da, fikr qat'iy dalillanishi kerak. Tahlil va sintez bir-biridan ajralmagan holda qo'llanadi, biri ikkinchisini keltirib chiqaradi. SHu orqali qonuniyatlar ochiladi. Mana shu qonuniyatlar ochilishi jarayonida tafakkurning umumiy, mavhum bo'lishi ko'rinadi.

SHu narsani farqlash lozimki, ilmiy uslubda bir tomondan, ilmiy fikrlash xususiyati mavjud. Ikkinchi tomondan, uni ilmiy uslubda ifodalash. Ilmiy uslubda fikr berilayotganda, Ya'ni yozilayotganda, uning tadqiqot bosqichi bilan birga shakllantirish masalasi ham hisobga olinadi. Bunda isbotlash usullari, lo'ndalik darajasi, oddiy tasvir yoki muhokama ekanligi, ommalashtirish darajasi nazarda tutiladi. SHuning uchun ham ichki va tashqi nutqni bir narsa deb bo'lmaydi. Lekin ular orasida katta farq ham yo'q. Ular bir-birini to'ldirib, biri ikkinchisi uchun zamin bo'ladi. Lekin shuni e'tiborga olish lozimki, tafakkurning uzil-kesil ifodasi tashqi nutqda bo'ladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, ilmiy uslubning muhim xususiyati deb shuni ko'rsatish lozimki, ilmiy bayon umumiy va mavhum bo'lib, mantiqiylik yaqqol sezilib turadi. Bundan ikkinchi xususiyat kelib chiqadi, Ya'ni bu uslubda qo'llanadigan til birliklarining ishlatilish darajasi va uslubga hos bo'yog'idir. Ilmiy uslubning tipik bo'lgan xususiyatlari quyidagicha;

1. Terminlarning qo'llanishi.
2. Bir ma'nolilik.
3. Obrazlilikning deyarli bo'lmasligi.
4. Yashirin emostionallik.
5. Bayonning ob'ektivligi.
6. Bayonning quruq va qat'iyligi.

Ilmiy uslubda fanning turli sohalariga oid ramziy belgilar, raqamlar, jadvallar, turli chizmalar va rasmlar qo'llanishi mumkin. Masalan, kimyo fani bo'yicha turli formulalar: **Mg-magniy, Cl- hlor, $N_2+O=N_2O$ -suv** ishlatiladi.

Yuqorida ko'rsatilgan belgilar muallifning uslubiga, ilmiy uslubning mavzusiga, uni bayon qilish muhitiga bog'liq holda namoyon bo'ladi.

Ilmiy uslubda emostionallik va uslubiy bo'yoqning bo'lishi fan sohalariga bog'liq. Adabiyotshunoslik va tilshunoslik fanlarida bunday xususiyat mavjud. Tabiiy fanlarda bu nisbata kamroq uchraydi. Masalan, ***dengiz marjonlari , patsimon bulutlar, somon yo'li(yulduzlarga nisbatan), vulqon chambaragi, marjon qirg'oq, oy o'tovi, oq tuproq, qora tuproq, qizil tuproq, sariq tuproq, qush bozorlari, uchar yulduz, dumli yulduz, geografik burun kabilar.***

Butun dunyoga mashhur bo'lgan fizik olim Al'bert Eynshteyn "Fizika va reallik" degan maqolasida "men tushunchaning hissiy idrokdan mantiqan mustaqil ekanligini tan olmayman" degan edi. U ilmiy tushuntirishda hajv, hazil, askiya, qiziq o'xshatishlar qo'shib yuborardi. (R. Bekjonov. Al'bert Eynshteyn, "Fan", Toshkent, 1966) Albatta, ilmiy va badiiy uslublardagi obrazlilik farqlanadi. Ilmiy uslubda Yuqorida keltirilgan obrazli nomlar atash vazifasini, badiiy adabiyotda estetik ta'sir ko'rsatish vaifasini bajaradi. Ko'rinadiki, ilmiy - tehnik bayon ilmiy - matematik bayondan Yoki qat'iy ilmiy bayon ilmiy - ommabop bayondan farqlanadi. Masalan, ilmiy- ommabop uslubda yozilgan biror fanga oid kitob, maqola yoki ma'ruzalar shu fan bilan tanish bo'lmagan kishilarga tushunarli tarzda bayon etiladi. Fikr jonli va qiziqarli shaklda ifodalaniladi. Ilmiy terminlar kam ishlatiladi. Mavhum ma'noli jumlar va formulalar o'rniga tasviriy materiallar qo'llaniladi. Ba'zan obrazli va emostional ifodalardan foydalaniladi. SHunga qaramay, ular ilmiy uslub tushunchasining bir butunligiga, yahlitligiga putur yetkazmaydi

Ilmiy uslub ***fonetik xususiyatlarga*** ega emas. Chunki ilmiy uslub adabiy me'yorda yoziladi.

Ilmiy uslubning leksik xususiyatlari

Ilmiy uslub ilmiy terminologiya bilan bog'liq. SHuning uchun terminlar ilmiy uslubning leksikasini tashkil qiladi. Albatta, har qanday ilmiy asarda faqat termin qo'llanmaydi. Unda mavhum so'zlar, ko'p ma'nolilikka ega bo'lgan umumhalq so'zlari ham qo'llanadi.

Bu uslubda har bir so'z umumiy tushunchani Yoki mavhum narsani ifodalaydi. Masalan, tilshunoslikka oid ilmiy uslubda yozilgan quyidagi parchani tahlil qilaylik: ***Til so'ziga tilshunoslikda turlicha ma'no beriladi. Keng ma'noda til deganda hotirada mavjud ijtimoiy boylik ham, bu boylikdan foydalanish jarayoni ham , shu jarayon natijasida yuzaga keladigan matn(nutq) ham tushuniladi. Til deganda asli hotirada saqlanuvchi ijtimoiy boylikni, nutq hosil etish uchun xizmat qiladigan hodisalarni, shulardan foydalanish qoidalarini tushunish to'g'ri bo'lib, bunda til bilan nutq o'zaro chegeralanadi, tilga mansub birliklarni til birligi deb, nutqning o'zida tuziladigan birliklarni nutq birligi deb farqlash mumkin.***(U. Tursunov, J. Muhtorov, SH. Rahmatullayev. Hozirgi o'zbek adabiy tili, Toshkent, 1992, 50-b.)

Bu parchadagi ***til, so'z, nutq, matn, ijtimoiy boylik, hodisa, qoida, birlik*** kabilar ko'p ma'nolidir va ular umumiy tushunchani ifodalaydi. Jurnalistikaga oid quyidagi parchani kuzataylik:

Yangiliklar siyosiy, iqtisodiy- moliyaviy, ta'lim, ilmiy, sport, huquqiy, harbiy, ekologiya va boshqa turlarga bo'linadi. Ular matbuot nashrlari sahifalarida, tele va radio dasturlarida o'z o'rniga ega. Gazetalarda avval siyosiy Yoki shov-shuvga sabab bo'ladigan yangiliklar beriladi. Iqtisodiy va boshqa yangiliklar keyingi sahifalardan doimiy o'rin egallaydi. Tele, radio yangiliklar dasturlarida ham ketma-ketlik shu tartibda ketadi.

Gazetalardagi yangiliklar ruknida Yoki teleradioning yangiliklar dasturlarida birinchi o'rinda siyosiy mavzudagi yangiliklar beriladi.(Halim Saidov. Yangiliklar yozish va tahrir san'ati. Toshkent, 2002 yil, 38- bet)

Bu matnda ***yangilik, ta'lim, ekologiya, matbuot, dastur, tartib, rukn*** kabi so'zlar turli ma'noni bildiradi va ular umumiy tushunchani anglatadi.

Fan, texnika, san'at, siyosat, diplomatiya sohalarida borliqni mantiqiy jihatdan bilishga qaratilganligi sababli soʻz va terminlarning nihoyatda ravshan aniq boʻlishi talab qilinadi. Lekin ular qayta- qayta takrorlansa, bir hillikka olib kelishi mumkin. SHuning uchun olimlar oldida ilmiy bayonning xususiyatiga ziyor yetkazmaydigan va uning jonli ta'sirchanligini ta'minlaydigan terminlarning sinonimik variantlarini topish masalasi turadi.

Ilmiy uslubning grammatik hususiyatlari

Ilmiy uslubning grammatik qurilishi mantiqiy bogʻliqlikni, izchillikni, sintaktik aniqlikni taqozo qiladi. SHuning uchun unda ellipsis (gapdan birorta soʻzning tushib qolishi) hodisasi uchramaydi. Bu uslubda gapning kesimi koʻpincha majhul nisbatdagi fe'l bilan ifodalanadi. SHuning uchun unda shahsi noma'lum gaplar, passiv konstrukstiyalar qoʻllanadi. Misol: **1. Bir soʻz bir necha narsalarga nisbatan ishlatiladi. 2. Harakat va holatni bildirgan soʻzlar fe'l deyiladi.3. Tezkorlik ham muhim xususiyatlardan hisoblanadi.4. Ahborot olish, albatta, har qanday demokratik davlatda qonunlar bilan kafolatlanadi** kabi.

Demak, ilmiy uslub oʻrganilayotganda, aniq bir fanning: matematika, fizika, biologiya, adabiyot, ona tili, tarix kabilarning uslublariga hos xususiyatlar alohida tadqiq etilishi lozim. Albatta, ularga hos boʻlgan farqli va mushtarak tomonlar ham bor. Ularni ham namoyon etib, oʻzaro taqqoslab yoki umumlashtirib, umumiy hulosa chiqariladi. Bunda ilmiy uslubga hos boʻlgan turli matnlar tahlil qilinadi.

3-ma'ruza

Publististik uslub. Badiiy uslub

Reja:

1. Publististik uslubning oʻziga hos xususiyatlari.
2. Publististik uslubning ommaviy axborot vositalari uslubi ekanligi.
3. Badiiy uslubning oʻziga xos xususiyatlari.
4. Badiiy uslubda soʻzning oʻrni. Badiiy uslubning boshqa uslublar bilan munosabati.
5. Badiiy uslubda soʻz yaratish muammosi.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Publististik – (publikuz) ijtimoiy, ommaviy, emostiya – his-hayajon, anafora – gaplar boshida bir hil soʻzning takror kelishi, epifora – gaplar ohirida bir hil soʻzning takror kelishi, epitet - oʻhshatish, pamflet – xalqaro mavzudagi feleton, okkazonalizm – tasodifiy yaratilgan yoki bir marta ishlatiladigan soʻzlar; sillogizm – mantiqiy ifodalar, estetik vazifa – ta'sirchanlik, potensial imkoniyat – zahiradagi imkoniyat, jargonlar – buzilgan soʻzlar, argolar - ma'lum bir

guruhga tushunarli boʻlgan soʻzlar, varvarizmlar – urinsiz ishlatilgan chet tili soʻzlari, vul'garizmlar – haqorat, qarg'ish, soʻkish soʻzlari.

Publististika – lotincha “publicus” soʻzidan olingan boʻlib, ijtimoiy, ommaviy degan ma'nolarni ifodalaydi.

Publististik uslub siyosiy-g'oyaviy, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy munosabatlarni aks ettiruvchi asarlarda ishlatiladigan uslubdir. U oʻzbek adabiy tilining nutq uslublari tizimida XIX asrning ohiri va XX asrning boshlarida paydo bshldi. Bu davrda oʻzbek tilida gazetalar chop etila boshladi. Nashriyot va vaqtli matbuot ishlari yanada rivojlanib ketdi. Oʻzbek yozuvchilari badiiy publististika janirida koʻplab ijod qildilar. Vaqtli matbuot va nashriyotda zamonaviy ijtimoiy –siyosiy masalalarga bag'ishlangan materiallar koʻplab bosila boshladi.

Radio va televidenie orqali siyosat va ijtimoiy hayot masalalariga doir ma'ruza va suhbatlar muntazam eshitirildi va ko'rsatildi. Bularning hammasi publististik uslubning taraqqiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

Publististik uslubning yozma va og'zaki ko'rinishlari mavjud. Hayotning muhim ijtimoiy-siyosiy masalalariga bag'ishlangan bosh maqolalar, fel'eton va pamfletlar, murojaatnomalar, chaqiriqlar, deklarasiyalar publististikaning yozma turiga kiradi.

Og'zaki publististika - notiqlikdir. Bunga kundalik voqealar ahboroti, radio va televideniya chiqayotgan sharhlovchilar va boshlovchilarning nutqlarini misol qilib keltirish mumkin.

Publististika katta hayotiy masalalarni, mantiqiy mulohaza, dalil, asoslar bilan tushuntirishi, isbotlashi, shu bilan birga tinglovchining iroda va his-tuyg'ulariga ta'sir qilishi lozim.

Publististik uslubning asosiy vazifasi shundaki, u jamiyatdagi ilg'or g'oya va fikrlarni ajratib ko'rsatib, unga odamlarni ishontira olishdir. Ma'naviy-ma'rifiy ishimizning yutug'i publististikaning ta'sir kuchiga bog'liq.

Kimki aytayotgan fikriga o'zi ishonsa, boshqani ham ishontira oladi.

Publististikada so'z tanlash bu uslubning janr turlariga ko'ra belgilanadi. Tilning ta'sirchan vositalaridan anafora, epifora, epitet, o'xshatish, jonlantirish, ironiya, apostrofa kabilar publististik maqolalardan ishlatiladi.

Har qanday targ'ibotchi va tashviqotchining san'ati shundaki, auditoriyaga eng yuqori darajada ta'sir qila olish, odamlarga ma'lum bo'lgan haqiqatni yanada aniqroq, yanada ta'sirchanroq va ishonarliroq qilib tushuntirishdir.

Bu uslubning o'ziga hos xususiyatlaridan yana biri hissiyotga boyligi va ta'sirchanligidir. Bu xususiyat asosiy e'tiborni nimaga qaratish kerakligini ta'minlab beradi. SHu bilan birga bu xususiyat nutqning tezda tushunarli va esda qolarli bo'lishiga ta'sir etadi.

Har bir uslubning o'ziga hos nutq standarti bo'ladi. SHuning kabi publististik uslubning ham nutq standarti bor. Buni har qanday gazetaning bosh maqolalarida ko'rish mumkin.

Publististik uslubda so'zlovchi, notiqning o'zi bildirayotgan ma'lumotlarga singishib ketishi muhimdir. Publististikaning yana bir o'ziga hosligi uning ko'p janrliligidir.

Ular quyidagilar:

1. Gazeta janri.
2. Og'zaki publististika.
3. Radio va televidenie janri kabilar.

Publististika materialning ikki hil jihatini o'zida aks ettiradi.

1. Informativ, Ya'ni habar tomoni.
2. Baholash, Ya'ni materialni zamona talabidan kelib chiqqan holda tahlil qilib, bayon qilish, unga o'z munosabatini bildirish.

Publististik asarlar: habar, reportaj, maqola, ocherk, fel'eton, pamflet, bosh maqola va boshqalar o'ziga hos til xususiyatlariga ega. SHuning uchun, ular o'zaro chegaralanadilar.

Publististik uslubning fonetik xususiyatlari

Bu uslubning janrlari hilma –hil bo'lganligi uchun hamma janrda ham fonetik xususiyat bo'lavermaydi. Uning og'zaki ko'rinishi- notiqlikda ayrim tovushlar, so'zlar boshqacha talaffuz qilinishi mumkin. Ocherklarda ishtirokchilarning nutqi berilganda, ularning o'ziga hosligini ta'minlash maqsadida so'zlashuv uslubiga hos bo'lgan jumlar ishlatilishi mumkin. Bularni aniqlash uchun turli mualliflarning ocherklarini tahlil qilish joizdir.

Publististik uslubning leksik xususiyatlari

Publististikaga hos har bir janrning o'z so'zlari va jumalari bo'ladi. Habarga neytral so'zlarning ishlatilishi, bayonning ma'lumotlarga boyligi va quruqligi hosdir. Maqola qanday mavzuda yozilganiga ko'ra turli til vositalaridan foydalaniladi. Agar ilmiy-ommabop maqola bo'lsa, ularda ilmiy terminlar bilan birgalikda hissiyotga ta'sir qiladigan birliklar ishlatiladi. Agar ommabop maqolaning o'zi bo'lsa, targ'ibot va tashviqot ma'nolarini ifodalaydigan so'z va jumlar qo'llaniladi.

Pamflet fosh qilish xususiyatiga ega bo'lganligi uchun unda huddi shu ma'noni bildiradigan so'zlar ishlatiladi.

Bosh maqolada davlatning ijtimoiy va siyosiy g'oyalari ifodalanadi. SHuning uchun, unda shu ruhni beradigan so'z va jumlar tanlab qo'llanadi.

Publististik uslub ijtimoiy –siyosiy atamalarni o'zida mujassam etadi. U keng qamrovli bo'lganidan boshqa uslubda qo'llanadigan so'zlar ham uchraydi. Bu uslubda so'z tanlash mantiqiylik va emostionallik talabiga ko'ra belgilanadi. CHunki, vokelikdagi narsa va hodisalarning aniq va to'g'ri ifodalanishi taqozo qilinganda, terminologik leksikadan ham, ekspressiv – uslubistik optenka bilan bog'liq bo'lgan leksikadan ham, o'zining jonliligi, obrazliligi bilan farqlanuvchi idiomalardan ham foydalaniladi. Muallifning so'z tanlashi uning vokea va hodisalarga munosabatini, g'oyaviy nuqtai nazarini ham aks ettiradi. SHu o'rinda O'zbekiston Halq shoiri, akademik G'afur G'ulomning "Quyoshni qutlab" publististik maqolasidan parcha keltiramiz:

Jamiyat davlat tuzimi, oila halk va hukuk butun insoniyatga sheriklik. Insoniyat bu erkak va ayollardan iborat jamiyatdir. Bu ikki juft hayotda mehnatda, oilada bir –biriga mehribon va vafodor bo'lmasa, har ikki jinsda ham jahonga arzirlik, mehnatkashlik, jangovarlik, oilaparvarlik, ishq- muhabbat bo'lmas edi.

O'zbek halqi, o'z pahlavon, botir otalari bilan bir qatorda jasur, qo'rqmas, balolarning ko'ziga tik qaray oluvchi, o'z onalari bilan ham fahrlanib oladi. Bu onalar barcha qarindosh halqlar uchun onadir, yoki holadir, yoki ammadir.

Bu parchada ***jamiyat, oila, halq, davlat, huquq, hayotda, mehnatda, oilada, mehribon, vafodor, mehnatkashlik, jangovarlik, oilaparvarlik, ishq-muhabbat, jasur, qo'rqmas, balolarning ko'ziga tik qaray oluvchi*** kabi so'z va iboralar qatnashganki, ular jumalarning ko'tarinki ruhni ifodalashiga hizmat qiladi.

Ko'rinadiki, har bir janr o'z xususiyatiga ko'ra chegaralanib, yopiq bir tizim vujudga keltiradi.

Publististik uslubning grammatik xususiyatlari

Publististik uslub morfologik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Bu ayniqsa so'z yasaliish sohasiga ko'rinadi. Okkazonalizmlarning vujudga kelishi ko'pincha tildagi mavjud qo'shimchalar vositasida bo'ladi. Masalan, ***davlathona (hukumat uyi), gazetahona (muharriyat), barakahona (tug'ruqhona), qo'ng'iroqzorhona (ko'p telefonlari bor hona), shaharsozlar (quruvchilar), da'vatnoma (hukumat notasi), musibatnoma (ta'ziyanoma), dildosh, dunyodosh, ruhshunos, ziyokor kabi.***

Publististikaning qo'llanish doirasidan kelib chiqqan holda gap turlaridan foydalaniladi. Qisqa, lo'ndalikni ifodalovchi sodda gaplar har bir predmetga, tushunchaga alohida tavsif beradi. Qo'shma gaplar esa, mantiqiy bog'liqlikni ko'rsatadi, u Yoki bu voqea haqida yahlit, umumiy tasavvur hosil qiladi. SHunga ko'ra, matbuotda chop etilayotgan materialning xususiyatiga ko'ra u Yoki bu gap turidan foydalaniladi. Reportajda jumalarning juda ichchamligi, nutq vaziyatiga ko'ra gap qurilishining o'zgarib turishi kuzatiladi. Chunki reportajda bayon qilinayotgan voqealar tez-tez biri ikkinchisini almashtirib turadi. Shuning uchun, ularga ichcham jumlar tuzilishi hosdir. Shuningdek, so'z –gaplar, to'liqsiz gaplar,

atov gaplar ko`plab ishlatiladi. Radiodan beriladigan eshittirishlarda, radioocherklarda asosan qo`shma gaplar tuzish kerak bo`ladi. Televidenie orqali beriladigan ko`rsatuvlarning hiliga ko`ra u Yoki bu gap qurilishidan foydalaniladi. Teleshoular his-hayajon va so`roq gaplar bo`lishini taqozo qilsa, “Qilni qirq yorib”, “Zakovat” kabi ko`rsatuvlarda qo`shma gaplar qo`llaniladi. Bu uslubning yana bir muhim xususiyati shundaki, gazeta tili muhim o`rin egallaydi. Publististika asosan gazetada o`z ifodasini topadi va gazeta uslubi publististik uslubning bir tarmog`i hisoblanadi. Unda ba`zi gramatik vositalar; ravishdosh, sifatdosh, fe`ning shart mayli shakllarining almashinib ishlatilishi, turli murojaat ifodalari, bir bosh bo`lakli gaplarning qo`llanish darajasi boshqa uslublarga nisbatan ustunroq.

Bu uslubda nutq ko`pincha birinchi shahs nomidan beriladi, chunki, Yuqorida ta`kidlanganidek, bu uslubda yozilgan ma`lumotlarda muallifning bahosi ham ko`rinib turishi kerak. Unda odatda birgina muallifning nutqiy bayoni beriladi. Ba`zi hollarda ko`chirma gap ishlatilsa ham muallif nutqi alohida ajralib turadi. Bu xususiyat muallif nutqining to`g`ri va ochiq oydin ifodalanishiga imkoniyat yaratadi. O`rni o`rni bilan uchinchi shahs tomonidan ifodalanishi mumkin.

Ma`lumki, jumalarning qoliplangan shakli asosan rasmiy uslubga hos. Publististikada ham odati tusiga kirib qolgan so`z birikmalari ishlatiladi. Masalan, ***vaziyatni keskinlashtirish, ilg`or tajribalarni keng yoyish, iqtisodiy tejamkorlik, ilg`or an`analarga sodiqlik, O`zbekiston sportining kelajak yulduzlari, yangi ming yillik, olimpiada umidlari, yuksak darajadagi uchrashuv, Vatanni sevis, O`zbekiston shuhratini olamga yoyish, dolzarb vazifalar aniqlanib olindi, muammolar yechimi topildi, halqaro minbar, marketing hizmati, biz tanlagan yo`l kabilar.***

Bu uslubda jamiyatdagi ilg`or g`oya va fikrlarni ajratib ko`rsatib, unga odamlarni ishontira olish asosiy maqsad bo`lishi lozim. Shunday qilib, publististika shunday xususiyatlarga ega bo`lsagina, uning oldiga qo`yiladigan vazifa bajarilgan bo`ladi.

Tilning vazifadosh uslublari ijtimoiy hayotning u Yoki bu sohasini aks ettiradi. SHu sohada mehnat qilayotgan inson faoliyatining muayyan doirasiga mansubligi bilan farq qiladi. Badiiy uslub esa hayotning hamma tomonlarini qamrab olishi bilan, barcha nutq uslublarining unda qo`llanilishi bilan farqlanadi. Badiiy adabiyot turli kasb-hunar egalarining, turli kasb egalarining hayotini, ichki dunyosini, jamiyatdagi o`rnini aks ettirgani uchun unda til va nutq vositalari o`ziga hos holatda qo`llanadi. Yuqorida tavsif berilgan to`rtta uslub u Yoki bu voqea –hodisa haqida habar berish uchun hizmat qilsa, badiiy uslub ma`lumot berish bilan birga estetik va emostional ta`sirni ham ifodalaydi. Badiiy uslub hikoya, qissa, roman, she`riyat va hattoki kichkina janrdagi afandi latifalarida ham ishlatiladi. Unda til – obraz, harakter va manzaralar yaratish vositasi bo`lib hizmat qiladi. Barcha nutq uslublarining uziga hos so`zlari va iboralar mavjud. Garchi, rasmiy va ilmiy uslubda iboralar kam darajada ishlatilsada ular nisbatan “hususiy lashgan”, badiiy uslubda esa ishlatiladigan so`z va iboralar Yozuvchi va shoirning birinchi bor ishlatilganlik ohoriga ega bo`ladi. Chunki, muallif o`zi tasvirlamoqchi bo`lgan manzara, Yoki shahsni o`zi hohlagandek ifodalashi uchun mavjstd so`zlardan foydalanmay, hali hech kim qo`llamagan, birinchi marta ishlatiladigan yangi so`zlarni yaratishi mumkin. Ko`rinadiki, badiiy uslub turmushni aks ettirishning mahsus shaklidir.

Badiiy nutq uslubi adabiy tilning ifodalanishi bo`lib, ayrim hollarda ba`zi maqsadlar bilan boshqa nutq ko`rinishlaridan ham foydalanishga to`g`ri keladi.

Badiiy uslubning fonetik xususiyatlari

Badiiy uslubda ijodkor erkin faoliyat ko`rsatadi. Shuning uchun u hohlasa, so`zlashuv uslubidan, hohlasa, boshqa uslublardan foydalanadi. Ma`lumki, so`zlashuv uslubida fonetik xususiyatlar talaygina. Yozuvchi yoki shoir asar qahramonlarining faoliyatini ularning nutqi orqali ifodalaydi. Shuning uchun badiiy nutqda dialog, monolog, bayonni qamrab oluvchi

so`zlashuv nutqi keng ishlatiladi. SHunga ko`ra, so`zlashuv uslubida uchraydigan barcha fonetik xususiyatlar bu uslubga ham hosdir. Ayniqsa, asar qahramonlarining qaysi sheva vakili ekanligini ko`rsatuvchi tovushlar talaffuzi bu uslubda aniq ko`rinadi.

Badiiy uslubning leksik xususiyatlari

Yozuvchi yoki shoir tilning yashirin imkoniyatlaridan keng foydalanib, badiiy nutqda yangi so`z va yangi iboralar yaratadi. Masalan, A.Qahhorning *sinchalak*, *guldasta* so`zlarini yangi ma`noda ishlatishi, G'.G'ulomning *qopqa*, *sho`xshanlashmoq*, *qoralmasin* so`zlarini yaratishi bunga misol bo`ladi:

Sen ko`kning **qopqasin** qoqqan chog`ingda

Quyosh ko`z uqalab uyg`onar edi.

Yoki:

She`r shunday **sho`xshanlansin**, bo`lolmasin o`xshashi.

Fikr kunday ravshanlansin, **Qoralmasin** quyoshi.

«Baht tongotari» she`ridan

M.Shayhzodaning *nuriston*, *quyoshiston*, *nurobod*, *toshkentnoma* kabi so`zlarni yaratishi, mohir so`z yaratuvchi Oybekning *miljinglamoq*, *jabrkor*, *jivillamoq*, *gavharshunos*, *korsiz*, *sohibtadbir*, *darddosh*, *ozlimasin*, *lashkargoh* kabi so`zlari ham asarning badiiy estetik qiymatini ta`minlovchi muhim vosita bo`lib hizmat qiladi.

Bunday so`zlarni cheksiz keltirish mumkin. Ijodkorning imkoniyati bilan birga imkonsizligi ham bor.

Ijodkor bu nutq uslubida adabiy til doirasidan chiqib keta olmaydi. (ayniqsa so`z yasalishi va so`z qo`llash sohasida).

Bu nutqda sinonim, omonim, antonim, ko`p ma`nolilik kabi leksikaning barcha qatlamlaridan keng foydalaniladi. Bularning hammasi ijodkorning poetik fikrini ifodalashga hizmat qiladi.

Badiiy uslub ta`sirchanligi jihatidan publististik nutqqa yaqin tursa, turli jonli so`zlashuv vositalaridan foydalanishi jihatidan jonli so`zlashuv uslubiga o`xshab ketadi.

Badiiy adabiyot tilini vazifadosh uslublardan tashqari qarovchilar so`zning estetik vazifasini birinchi o`ringa chiqarishadi. So`zning eng muhim va asosiy vazifasi kommunikastiya-alloqani amalga oshirishdir. Bu xususiyatni ular ikkinchi o`ringa tushirishadi. Vaholanki, har qanday tilning, har qanday so`zning birinchi vazifasi-alloqa bo`lgach, bu birinchi bo`lishi kerak. So`z alloqa vazifasini bajargandan keyingina, estetik vazifani bajarishi mumkin. Bunda ular badiiy adabiyotning san`at turi sifatida qaralishini asos qilib olishadi. San`at turi bo`lganda ham estetik zavq so`z orqali ifodalanadi. So`zning kommunikativ vazifasi esa hamisha birinchi o`rinda bo`lishi kerak.

Badiiy uslub`ning bosh muammosi til va obraz munosabati masalasidir. Har bir funkstional uslub` ijtimoiy hayotning qaysidir tomonini aks ettirsa, badiiy uslub` hayotning hamma tomonini, Ya`ni barcha nutq uslub`larini qamrab oladi.

V.G.Belinskiy badiiy uslubni ilmiy uslub` bilan qiyoslab shunday deydi: «filosof sillogizmlar, shoir esa obraz va tasvirlar bilan gapiradi. Ikkalasi ham ishonitiradi. Lekin birinchisi - mantiqiy dalillar bilan, ikkinchisi -tasvirlar bilan iqror qiladi».

Bir habarning badiiy va ilmiy uslubda ifodalanishini ko`raylik:

Badiiy uslubda:

Kaftlaringda to`q bug`doyning kumushday doni

Yoki mehring chashmasida ungan kurtaklar.

Bu minglarning nasibasi, elu yurt noni.

Bu to`qchilik, to`kinlikdan yorqin daraklar.

Ilmiy uslubda:

Bug`doy doni O`rta Osiyoda besh ming yildan beri ekib kelinmoqda, poyasining uzunligi 30-40sm keladigan bug`doyning 9 xili bizning o`lkamizda ekiladi. O`zbek pazandachiligida texnologiya jarayoni mukammallashib, nonning hillari benihoya ko`paydi. Bu to`kinchilik, ma`murlikdan darak beradi.

Ko`rinadiki, badiiy uslubda habarning *kumushday, mehring chashmasi, yorqin daraklar* kabi obrazli ifodalar bilan ta`sirchanligi oshirilsa, ilmiy uslubda *besh ming yil, poyasining uzunligi 30-40 sm, bug`doyning 9 hili* kabi dalillar bilan quruq ma`lumot beriladi.

Til materialini qamrab olish imkoniyatiga ko`ra badiiy adabiyot adabiy til doirasidan chikib ketadi. Va umumhalk tili boyligining deyarli barcha kurinishlarini qamrab oladi. Adabiy tilda dialektizmlar, jargonlar, varvarizmlar, vulgarizmlar(dag`al so`zlar), eskirgan so`zlar, oddiy so`zlashuv vositalaridan foydalanish maqsadga muvofiq emas. Lekin ular badiiy uslubda o`rni bilan ishlatiladi. Masalan: Yozuvchi Oybek Navoiy romanida kargish, hakorat so`zlaridan foydalanib, asar qahramonlarining o`ziga hos qiyofasini yaratgan. Masalan: -*Qoch, kelma yonimga, **baloga yo`luqqur!**... Amaldor toifasiga o`zing **qirg`in yubor**, tangrim. Ha, qaydasen, **cho`loq qarg`a! Kalidni ber.***

Badiiy uslubning grammatik xususiyatlari

Tilning grammatik shakllaridan foydalanish ham badiiy adabiyotning janr turlariga bog`liq. Bunda shoir Muqimiy narsalar nomini yasaydigan affikslarni jonli predmetga nisbatan ishlatadi. Masalan:

Do`ronchaga ketdim o`tib

Yoqamni har soat tutib,

Yotdim ul oqshom g`am yutib

*Dashti **qaroqchizor** ekan.*

Muqimiy **qaroqchi** so`ziga jonsiz narsalar nomiga qo`shiladigan zor affiksini qo`shib, yangi so`z yasagan. Bu bilan bir tomondan, ko`plik, mo`llik ma`nosi ifodalansa, ikkinchi tomondan, kinoya anglatiladi, chunki qaroqchilarni jonsiz narsalar qatoriga kiritib, achchiq kinoya qiladi.

Bu uslubda gap bo`laklarining odatdagi o`rni almashtirib berilishi nasirga nisbatan ko`proq she`riyatda uchraydi. Bunda ijodkor ma`lum so`zlarni ta`kidlash, ulaning ta`sirchanligini oshirish maqsadida va she`riyat talabi bilan so`zlarning o`rnini almashtiradi.

Oybek nazarida dabdabali ifodalar, mubolag`a ham qochib qutulmagan. Masalan: *Dorug`ayi kabutarhonai humoyun (podsho kabutarhonasining boshlig`i), dorug`ayi kutubhonai humoyun, sizning ma`rifat daryongizdan bahramand bo`lmoq qadar ulug` saodatni tasavvur etmoq imkonsizdir, saltanat tojini quyosh yanglig` samovat doirasida biling, farmoni humoyun bilan bizni sarafroz qilsangiz saltanatimizning siz kabi nodir shahsini amrlik rutbai oliysi bilan sarafroz kilmaguncha kunglimiz qaror topmas kabi dabdabali, jargon ifodalarning qo`llanilishi asarning estetik qimmatini oshiradi.*

Shunday qilib, badiiy uslubning o`ziga hos tomonlarini ko`rsatadigan bunday misollarni ko`plab keltirish mumkin.

Badiiy uslubning o`ziga hos tomonlaridan yana biri shuki, bunda undov, so`roq, buyruq gaplar keng qo`llanadi. Badiiy nutq lingvistik birliklar orqali estetik ma`no ifodalaSh uchun xizmat qiladi.

Badiiy adabiyotning ko`rinishlari ham hilma-hil: She`riyat, nasr, drama kabilarning har biri o`ziga hos xususiyatga ega. She`riy nutqqa hos bo`lgan uslubiy xususiyat drama bo`lmasligi mumkin yoki aksincha. Shuning uchun badiiy uslubni o`rganish ko`lami keng, bu uslub bo`yicha ko`p ilmiy ishlar yaratilgan. Ular bilan taniShib hulosalar chiqariladi.

4-ma`ruza **Fonetik uslubshunoslik.**

Reja:

1. Fonetik stilistika nimani o`rgatadi?
2. Muallifga hos fonetik vositalar
3. Ijro etishga hos vositalar
4. Fonetik stilistikaning ijodkorlar uchun ahamiyati

Asosiy tayanch tushunchalar:

Fonetik stilistika – fonetikaning stilistik imkoniyatlarini o`rganuvchi soha.

Assonans – unli tovushlar uyg`unligi.

Alliterastiya – bir hil undov tovushlar takrori.

Qofiya - she`riy misralardagi ayrim so`zlarning, ba`zan qo`shimchalarning bir hilda o`zaro ohangdosh bo`lib kelishi.

Fonetik stilistika nutq tovushlarining uslubistik imkoniyatlarini o`rgatadi. Bu nima degani? Bunda har bir tovushning nutqni ta`sirchan, e`tiborli qiliShdagi o`rni, maqsadni aniq va to`g`ri ifodalaSh xususiyatiga ega bo`lishi tushuniladi.

Stilistikaning fonetik vositalari ikki hil bo`ladi:

1. Muallifga hos vositalar.
2. Ijro etishga hos vositalar.

Muallifga hos bo`lgan fonetik vositalarga ritmika, vazn, qofiya, alliterastiya, assonans va boshqa talaffuzga hos vositalar kiradi.

Ijro etishga hos bo`lgan vositalarga intonastiya, pauza, fraza va logik urg`u, so`zning emostional – ekspressiv xususiyatlari, to`liq va (to`liqsiz) chala talaffuzlar kiradi.

Talaffuzning to`liq va to`liqsiz xususiyatlari uslubistik vosita sifatida katta rol o`ynaydi.

Talaffuzning to`liq shakli shifokorlar, notiqar, ma`ruza o`quvchilar, radio va televideniadagi boshlovchilar, olimlar nutqi, o`qituvchilarning dars jarayonidagi nutqida namoyon bo`ladi.

To`liqsiz talaffuz odamlar orasidagi dialogik nutqda aks etadi.

To`liq talaffuzda so`zning barcha tovushlari, bo`g`inlari aniq aytilsa, to`liqsiz talaffuzda ba`zi tovushlar tortilib, qisqa aytiladi va hatto bo`g`inlar tuShib qoladi.

Masalan: Busalīma- Busalīma

Fotīma - Fotīma -Potīma

Abdujabbor - Abjappor

Muhammadqul – Mahmatqul

Toshmuhammad- Toshmat

To`liqsiz talaffuz o`zbek halq dostonlarida ham uchraydi. Masalan:

Arzim eShit, jon ota

YApaloq quShni ko`rsangiz,

Davlat quShi kelmaymi?

Yutimiz obod bo'lmaymi?

“Boltakay botir”

To'liqsiz talaffuzning yana bir ko'rinishi so'zdagi ba'zi bir tovushlarning o'zgartirib aytilishi.

Masalan: Buhojar-Buvajar (h tovushi v ga aylangan)

oq halat-ohhalat (q tovushi h ga aylangan)

tanbur-tambur (n tovushi m ga aylangan)

tramvay-tranvay (m tovushi n ga aylangan) va hokazo.

Muallifga hos bo'lgan fonetik vositalar quyidagilar:

Qofiya.

She'riy misralardagi ayrim so'zlarning, ba'zan qo'shimchalarning bir hilda o'zaro ohangdosh bo'lib keliishi qofiya deyiladi. Qofiyalar a-a-a-b, a-b-a-b,

a-b-v-b, va h.k ko'rinishlarda bo'ladi. Masalan:

Do'st bilan obod uying, a

*Gar bo'lsa u **vayrona** ham b*

Do'st qadam qo'ymas esa, v

*Vayronadir **koshona** ham b*

Fonetik stilistika, asosan, so'zlashuv uslubini qamrab oladi. So'zlashuv uslubiga hos so'zlar ko'pincha amaldagi adabiy me'yordan farq qiladigan xususiyatlarga ega:

1. So'z tarkibidagi tovushning o'rin almashuvi:

qirg'iy-qiyg'ir,

aylanayin-aynalayin,

la'nat-nalat kabi.

2. So'z tarkibidagi ba'zi tovushlarning tuShib qoliShi:

quflamoq-qulflamoq

taSha-taShla

bo'sa-bo'lsa kabi

3. So'zda biror tovushning orttiriliShi:

echmoq (chechmoq)

ayvon (hayvon)

yangidan (yangittan)

4. So'zdagi biror tovush o'rniga ikkinchisini ishlatish hollari:

munchoq (mo'nchoq)

ko'ylak (ko'nnak)

nuSha (nuSha)

bog'lamoq (boylamoq)

5. O'zak – negizda tushib qoladigan ba'zi qisqartirmalar:

Olibdi (opti)

Bo'libdi (bo'pti)

Kelibdi (kepti)

Bunday holat, ayniqsa, yozma va og'zaki nutq ifodalanadigan dostonlarda uchraydi.

Assonans-misralardagi bir-biriga yaqin unli tovushlarning ohangdoshligidir. Bunda a – o, u-o, o-o, i-e tovushlari ohangdosh bo'lib keladi. Bunday xususiyat nutqning jarangdor bo'lishini ta'minlaydi. Masalan:

Olam aro yurtlarning eng a'losi

Ona yurtim husningning men Shaydosi.

Bahtiyorman muhabbatning qozonsam

SHudir ahdim, Shudir bahtim ma'nosi. (P. Mo'min)

Alliterastiya. Lotincha Littera so'zidan olingan. She'rdagi har bir misrada bir hil undosh tovushlarning takror ishlatilishi alliterastiyadir.

Erkin Vohidovning q bilan boshlanadigan she'rini misol qilib keltirish mumkin:

Qaro qoShing, qalam qoShing, qiyiq qayrilma qoShing, qiz,

Qilur qatlimga qasd, qayrab qilich qotil qaroshing, qiz.
Qafasda qalb qushin qiynab, qanot qoqmoqqa qo`ymaysan
Qarab qo`ygil qiyoki m, qalbni qizdirsin quyoshing, qiz.

Assonans va alliterastiya birgalikda qo`llanib, nutqning ohangdorligini yanada oShiradi. Bu bilan nutq tinglovchi Yoki o`quvchiga tez ta'sir qiladi. Masalan:

Oymoma cho`milgan oy buloq,
Oy buloq, ko`nglimni yoy buloq
Kuylagan kuyingdan o`rgilay
Anvoyi kuylarga boy buloq. (T.To`la)

Fonetik stilistikani biliSh ijodkorlar uchun ahamiyatlidir. Ular yaratgan ijod mahsullarida fonetik stilistikaning xususiyatlarini qo`llasalar, o`quvchilar va tinglovchilarning e'tiborini tez jalb qiladilar. Bu bilan matnning o`qiShililigini ta'minlaydilar va o`z oldilariga qo`ygan maqsadlariga eriShadilar. Ayniqsa, jurnalistlar lavha, ocherk, adabiy portret yaratganlarida o`rnini topib, fonetik stilistikadan foydalansalar, asarlari betakror, ta'sirchan, ohangdor bo`ladi.

5-ma'ruza Leksik, frazeologik uslubshunoslik

Reja:

1. Leksik stilistikaning o`rganiSh ob'ekti.
2. Sinonimlar muhim uslubiy vosita sifatida.
3. Sinonimlarning qo`llaniliShi haqida maShhur kishilarning fikri.
4. Antonimlarning uslubiy xususiyatlari.
5. Omonimlarning uslubiy xususiyatlari.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Leksik stilistika – lug'at boyligining stilistik imkoniyatlarini o`rganuvchi soha.

Sinonimlar – ayni bir tushunchani bildirib, ma'no qirralariga ko`ra farqlanadigan so`zlar.

Antonimlar – o`zaro zid ma'noni bildiradigan til birliklari.

Omonimlar – til birliklarining shaklan teng kelib qolgan ko`rinishi.

Antiteza – qarama-qarshi ma'noli jumlarlar

Tilning leksikasi eng nozik ma'no va uslubistik ottenkalar bilan informastiya beriShda juda katta imkoniyatlarga ega.

Hozirgi o`zbek tilida yoki rus tilida necha so`z bor? Bunga javob beriSh juda qiyin. Ayniqsa, neytral va uslubistik bo`yoqli so`zlarni aniqlash undan ham qiyin. Bu vazifani amalga oshirish uchun lingvistlar lug'atlar ustida uslubistik tadqiqot olib boradilar. F.P. Filin "Rus adabiy tilining lug'ati" 7-jildini tahlil qilib, undagi 15530 so`zdan 3925 so`z uslubistik pozistiyada ekanligini aniqladi. Demak, 75% so`z neytral bo`lib, 25% uslubistik bo`yoqli ekan. Bunday iih o`zbek tilShunosligida hali amalga oShirilmagan.

Leksik stilistikada tilimizning lug'at boyligidagi birliklarning uslubiy xususiyatlari o`rganiladi. Ular ichida ayniqsa, sinonimlar, antonimlar, omonimlar uslubiy imkoniyatga boy vositalar hisoblanadi.

Sinonimlar

Leksik stilistikada sinonimiya hodisasi muhim o`rin tutadi. Uslubistik bo`yoqli so`zlar, ayniqsa, sinonimik qatorda o`z ifodasini topadi. Ma'lumki, sinonimik qatorning uzunligi turlichadir: bir tomondan, sinonimik qator faqat ikkita so`zdan tuzilgan bo`lsa, ikkinchi tomondan, bir necha so`zdan tuziliShi mumkin, masalan: ikki qismli sinonimik qator:

odam-inson, sevinmoq-hursand bo`lmoq
uysiz-joysiz, gapirmoq-so`zlamq.
Ko`p qismli sinonimik qator:
yuz, aft, baShara, turq, bet, chehra, siymo

kulmoq, tirjaymoq, irShaymoq, iljaymoq, iShShaymoq, jilmaymoq, tabassum qilmoq.

Bu sinonimik qatordagi har bir soʻz turli nutq vaziyatlarida tanlab ishlatiladi. Masalan: *shamol, sabo, yel, Shabbada, toʻfon, dovul, boʻron* soʻzlaridan taʼshkil topgan sinonimik qatorning turli oʻrinda ishlatilishiga eʼtibor beraylik.

1. Derazamning oldida bir tup
Oʻrik oppoq boʻlib gulladi,
Novdalarni bezab gʻunchalar
Tongda aytdi hayot otini
Va **shabbada** qurgʻur ilk sahar
Olib ketdi gulning totini.

2. Tinmay esar har tomonga yel
Qoʻymay sochar oʻrikning gulin...

3. Daryo toʻlqin **shamol** qoʻynida
Porillamoqdadir kemalar (H.Olimjon)
Gulshanda gullarni tebratar **sabo** (Uygʻun)

Nozik maʼnolarni ifodalaSh uchun ham sinonimlar tanlab olinadi. Masalan: Kishining hamma yeri: soʻzi ham, kiyimi ham, qalbi ham, **afti** ham goʻzal boʻlishi kerak.

Roʻparamda birvarakay uch yuz **bashara** oʻtirar edi.

Bu misollarda *aft, baShara* soʻzlari oʻz oʻrnida ishlatilmagan.

Adabiy nutqning asosiy belgilaridan biri silliqlik va ravonlikdir. Soʻzlarni oʻrinsiz qaytariSh jumlaning taʼsir kuchini kamaytiradi, gap yoqimsiz boʻladi. Masalan: *Orzu qilib yurgan orzusiga eriShdi. Uning aqli hamma narsaga yetadiki, sir saqlamoqchi boʻlgan narsalaringizga ham yetadi.*

A. Navoiy soʻzni ehtiyotsiz qaytarishga qarshi shunday degan edi:

Bir deganni ikki demak – hoʻb emas

Soʻz chu takror topdi – dilkaSh boʻlmas.

Maqsud Shayhzoda qaytariq soʻz haqida shunday fikr bildiradi:

“Qaytariq soʻz nazm uyini qiladi vayron.

MaʼnodoSh soʻzlarni ishlatish soʻz sanʼatkori uchun farz. Tilimizning Shu tovlanib turiShida Shoir uchun ne-ne bitmas-tuganmas hazinalar bor”.

Antonimlar

Antonimlar nutqda ikki hil maqsad uchun foydalaniladi:

1. Shahx, predmetlar Yoki ularning belgilari orasidagi zidlikni ifodalaSh uchun. Badiiy adabiyotda antonimlardan antiteza hosil qiliSh uchun foydalaniladi. Antiteza adabiyotshunoslikda tazod sanʼati deb ham yuritiladi, Bunday sanʼat, ayniqsa, mumtoz adabiyotda keng ishlatilgan.

Masalan:

*Charxi kajraftorning bir Shevasidin dogʻmen,
AyShni nodon surib, kulfatni dono tortadir. (Furqat)*

Har kimki, vafo qilsa, vafo topqusidir,

Har kimki, jaf qilsa jaf topqusidir.

YAhShi kishi koʻrmagay yomonligʻ hargiz,

Har kimki, yomon boʻlsa, jazo topqusidir. (Bobur)

Antiteza ayniqsa, maqol va topiShmoqlarda koʻp ishlatiladi. Masalan:

Otdan baland, itdan past. Kunduzi izzatda, kechasi hizmatda. (topiShmoqlar).

Yaxshi topib gapirar, yomon qopib. Nodon doʻstdan ziyrak duShman yahShi. (maqollar).

2. Antonimlar umumiylaShtiriSh, jamlaSh maʼnosini ifodalaSh uchun ham ishlatiladi.

Masalan:

SHunga koʻp hursandmiz **yoshu-qarimiz**. (Gʻ.Gʻulom)

Badiiy nutqda koʻp hollarda uslubistik maqsad bilan zid maʼno ifodalamaydigan, lekin qisman bir-birini inkor etadigan, bir hil xususiyatga ega boʻlgan soʻzlar antiteza hosil qiliSh uchun ishlatiladi. Masalan:

*Do'st achitib gapirar, dushman kuldirib.
Bir lavhang qon esa,
Bir lavhangmiSh zar... (G'. G'ulom).
Qilma **zolimlik** kishiga, **adl** ila rom et uni,
YAhshilik qo'ldanki kelmas, **zulm** ham qilma chunon*
(Nizomiy Ganjaviy)

Omonimlar

Omonimlar nutqda tuyuqlar, so'z o'ynlari hosil qiliSh uchun iShlatiladi.

*Bir marta gapirsang, o'yla necha **bor**
Bilmasang, bilganlar huzuriga **bor**
Burun ko'tarmoqni kim qo'ydi senga
Ahir aqlliroq o'zgalar ham **bor**. (H. Saloh).*

Ayniqsa, omofonlar so'z o'yini yaratishda katta imkoniyatga ega. Masalan:

Kungaboqar, kungaboqar. Umr bo'yi **kunga boqar**

Omonimlardan A.Navoiy, Z.M.Bobur kabi mashhur Shoirlar unumli foydalanib, tuyuqlar yaratishgan.

Kundalik hayotimizda keng qo'llanadigan, barcha uchun tushunarli bo'lgan so'zlar faol leksikani taShkil etadi.

Nofaol so'zlar esa hayotimizda kam iShlatiladi, hammaga ham tushunarli bo'lavermaydi. Shuning uchun ular qo'llanishi chegaralangan leksika qatoriga kiradi. Ular eskilik bo'yog'iga ega bo'ladi. Bunday so'zlar arhaizm va istorizmlar deyiladi.

Arhaik so'zlar badiiy asarlarda, fel'etonlarda, tanqidiy maqolalarda nutqqa kinoya, piching, mazah, maShara ruhini beriSh uchun iShlatiladi.

Masalan:

Faqir jami yozg'uvchilarimizning osor va aSh'oridin bahramand bo'lib, har dasturhon ustida odoyi janrlarini qilurmen. Bu mutoalalar hosiyatidin o'zumda ham andek tab'i nazm paydo bo'lib, bir qancha bayt-g'azallar yozdim.

A.Qahhor "Maktub"

Istorizm esa o'tmish voqeligini ataSh zaruriyati bilan ishlatiladigan so'zlar. Masalan: *Faqir muddat sakkiz yil, riyozat chekib, 15 yoShimda **Kalomi SHarifni hatm qildim** va bir jum'a nomozida imomatga o'tdim. A. Qahhor "Maktub"*

Neologizmlarning uslubistik vazifasi juda hilma-hildir.

Ma'lumki, hayotimizda yangi paydo bo'lgan so'zlar faqat ataSh vazifasini bajaradi. Masalan: *jinsi, vilvet, internet, komp'yuter, magistr, bakalavr, supermarket, holding va h.k.*

Lekin yozuvchilar tomonidan yaratiladigan neologizmlarning uslubistik xususiyati katta. Bular okkazonalizmlar deyiladi. Masalan:

G'.G'ulom –doSh so'z yasovchi affiksi yordamida quyidagi yangi so'zlarni yaratgan: *eldoSh, yerdoSh, kuraShdoSh, qalamdoSh* kabi. Mirtemir esa *yurakdoSh, to'ydoSh, soqoldoSh* kabi so'zlarni, M. Shayhzoda *nuriston, quyoShiston, nurobod, quyoShobod, halqobod* kabi so'zlarni, E. Vohidov *changiston, balchig'iston* kabilarni yaratgan.

Bunday leksikaga yana dialektizmlar, terminlar, kanstelyarizmlar, jargon va argolar ham kiradi. Bularning hammasi funkstional uslub turlaridan badiiy, publististik, so'zlashuv uslublarida uslubistik ma'no ifodalaydi.

Dialektizmlar badiiy asarlarda hayotning realistik tasvirini beriShda, personajlar nutqini individuallaShtirishda, mahalliy koloritni saqlab qolishda uslubistik figura sifatida qo'llanadi. Masalan: *Qating og'ridi?* (Oybek "Bolalik")

Bu jumlada bosh qahramon Musavoy nutqi berilgan, bu uning toShkentlik ekaniga iShora.

Lekin vaqtli matbuotda Shevaga hos so'zlarning iShlatilishi ijobiy hol emas. Masalan: *Otlar, toylar chillada **ko'taram** bo'lib, kiShnamay qo'ygani hammaga ma'lum. "Jangovar mehnat" gazetasidan.*

Dialektizmlardan taShqari, professionalizm, tehnistizm, terminlar ham badiiy uslubda ma'lum bir maqsad bilan iShlatiladi. Bunday leksika halqimizning iShlab-chiqariShi, faoliyati

ifodalangan asarlarda ko`plab qo`llanadi. Masalan:

*Ota-onasi **feodal, feodalizmning uyasi** , meni cho`ri, uy cho`risi qilmoqchi bo`liShdi!*
(A.Qahhor "Nurli cho`qqilar")

Ba`zan gazeta va jurnallarda hech qanday izohsiz iShlatiladigan terminlar nutq ko`rkini oShiriSh o`rniga uni tuShunarsiz so`zlar yig`indisiga aylantirib qo`yadi. Masalan: *Bu svecha zazorlaridan suyuqlik ichida ham uchqunlar chiqayotganligini ko`rib turibdi.*

Jargon franstuzcha so`z bo`lib, buzilgan til degan ma`noni bildiradi.

Jargonlar biror ijtimoiy guruh tomonidan yaratilib, ularning maqsadlarini ifodalaydigan mahsus so`z va iboralardir. Ularning eng muhim belgilari Shundaki, o`zaro so`zlaShuvda so`zlovchining boshqalardan ustunroq ekanligini ko`rsatiShi, buni ta`kidlaShidir. Masalan: bu kishi **niShoni oliy Shon** olib kelibdilar. Dadam **Ollahning dargohiga maqtul etildilar**.

Argolar esa ma`lum bir ijtimoiy guruh ichida iShlatiladi, faqat ularning o`ziga tuShunarli bo`ladi. Masalan: *loy, yakan – pul, bedana-to`pponcha, havoga bulut chiqdi-o`g`rilaydigan narsa bor* (o`g`rilar ichida iShlatiladi).

6-ma`ruza **Morfologik uslubshunoslik**

Reja:

Asosiy tayanch tushunchalar:

Analitik shakl – ko`makchili shakl. Pleonastik - qo`sha qo`llanish. Omoaffiks – bir qo`shimchani ikki hil ko`rinishda qo`llanilishi.

Morfologik stilistika quyidagi masalalarni o`rganadi.

1. O`zbek tilida bir grammatik kategoriyaning ikki va undan ortiq ko`rinishlarga ega bo`liShi, ya`ni **grammatik sinonimiya**.

2. Bir necha grammatik Shakllarning o`zaro zid ma`noni ifodalaShi **grammatik antonimiya**.

3. Bir hil grammatik Shakllarning bir necha hil ma`noni ifodalaShi, Ya`ni **grammatik omonimiya**.

4. Morfologik stilistikada hozirgi o`zbek tilida zamon, mayl formalarining, ayrim yasovchi affikslarning bir-biriga nisbatan sinonimik munosabatda bo`liShi, ularning biri o`rnida ikkinchisini ishlatish imkoniyati masalasi hamda har bir so`z turkumiga hos bo`lgan uslubiy xususiyatlar o`rganiladi.

Masalan: Otlarning uslubistik xususiyati bilan tanishib chiqaylik.

Ma`lumki, ot turkumiga hos kategoriyalar quyidagilar: egalik, kelishik, son. Bularning qo`llaniShida ularga hos bo`lgan sinonimik holatgina emas, balki nutqda ularning tutgan o`rni, bu formalarining o`zaro o`rin almaShib iShlatiliShi va Shunday holatda namoyon bo`ladigan uslubiy tomonlar hisobga olinadi.

Masalan: ko`plik affiksi faqat ko`plik tushunchasini ifodalamaydi. U turli hil uslubiy ma`nolarni anglatiSh uchun hizmat qiliShi mumkin.

Hozirgi o`zbek tilida ko`plik ma`nosi analitik usulda ham ifodalanadi. Masalan: *yuzta kitob, mingta qo`y kabi*.

Lekin ba`zan mana Shu so`zlarga - *lar* affiksini qo`Shib ishlatish hollari uchraydi. Bu uslubiy jihatdan hato qo`llaShdir, chunki otlarning oldidan keltirilgan sonlarning o`zi ko`plik ma`nosini beradi. Buning ustiga -*lar* affiksi qo`Shilsa ma`noda ortiqchalilik keltirib chiqaradi.

Kelishik affikslarining uslubistik xususiyatlariga e`tibor bersak, ularning biri o`rniga ikkinchisi biror uslubiy maqsadda iShlatilganining guvohi bo`lamiz. Lekin bu affikslar o`zlari qo`shilib kelgan negizlar bilan birgalikda ma`no ifodalaydi.

Masalan: *otni mindi - otga mindi*

daryoni kechib o`tdi - daryodan kechib o`tdi.

Ba'zan kelishik affikslarining tuShirib qoldiriliShi o'zgacha uslubiy ma'no kelib chiqiShiga sabab bo'ladi. Masalan: *ilon yutgan odam*.

Bu gapda qanday ma'no anglatiliShi intonastiyaga va kontekstga bog'liq. Agar *ilon* yoki *odam* so'ziga -ni affiksi qo'Shilsa, ma'no oydinlaShadi qo'yadi: *ilonni yutgan odam* – *ilon yutgan odamni*.

Morfologik stilistikada kelishik affikslarining belgisi Yoki belgisiz qo'llaniShi, ularning qo'Sha qo'llaniSh holati masalalari ham muhim rol o'ynaydi. Masalan: *bo'ri quvgan odam* gapida bo'ri odamni quvganmi yoki odam bo'rini quvganmi?, bilib bo'lmaydi. Stilistika mana Shunday gaplardagi so'zlardan birida tushum kelishigi affiksi bo'liShi shartligini o'rgatadi. Masalan: *Gul keltirmoq, hat yozmoq*.

*Juda ajoyibdir inson udumi
U suvni juda ham juda ham suyar
Deylik, biror joyda nihol ko'rdimi,
Albatta tagiga suv quyay.*

Yoki :

*Ho'Sh, undan keyin
Inson suvdan yana qanday zavq tuyar?
Bekor qolganida ba'zida sekin*

Bir-birin tagiga suv quyay. (A.Oripov)

Kelishik affikslari biror jumlada takror iShlatilsa, uslubiy aniqlikka putur yetadi. Masalan: *O'zDJTU halqaro jurnalistika fakul'tetining talabasi Norova Hosiyatning daftari*. Bu jumlada -ning affiksi bir marta iShlatiliShi kerak. SHunda jumla uslubiy jihatdan to'g'ri bo'ladi.

Kelishiklar ichida tuShum va qaratqich belgisi va belgisiz qo'llaniShiga ko'ra rang-barang uslubiy xususiyat kaShf etadi. Masalan: *gulning bargi –gul bargi. Otabekning hati - Otabek hati*.

Bu misollardan -ning iShlatilgani ta'kid ma'nosini ifodalasa, bu affiks ishlatilmaganida esa umumiylik anglaShiladi.

She'riy nutqda qaratqich va tushum kelishiklari bir hil Shaklda bo'lib, qoliShi mumkin. Mana shu o'rinda qaysi kelishik qo'llangani grammatik aloqaga ko'ra aniqlanadi. Masalan:

Er kurrasini boshini tang'idik
Va tarihnin tomirlariga quydik erigan temir. (G'. G'ulom)

Bu She'rdagi *kurrasini, boshini* so'zlari bir hil Shakldadir. Lekin ular turli kelishikka mansub. Bu misradda so'zlarning bunday iShlatiliShi She'riy ko'tarinkilikni ta'minlashni nazarda tutadi.

Misrallardagi *kurrasini, boshini* so'zlaridagi -ni affiksi o'zaro omonim bo'lib, u birinchi so'zda qaratqich kelishigi, ikkinchisida esa tuShum kelishigi Shaklini yasaydi.

Qaratqich kelishigi qaraShlilikni bildiradigan -niki, -im kabi Shakllar bilan o'zaro sinonim bo'lib keladi. Masalan:

*Qanday bahtiyorsan Vatanim endi,
YO'p-yorug' kelajak bari seniki.
Sen minglab azamat botirga doya,
Arslon yigitlarning bari seniki* (G'.G'ulom)
*Ona halqim, jon-tanim manim
O'zbekiston-Vatanim manim.* (A.Oripov)

Manim peshonamga nelar yozilgan. Saltanatning taqdiri na bo'lur, qay birini bilasiz. (O.Yoqubov)

Bu misollarda *manim* so'zidagi -im, affiksi -ning o'rnida iShlatilgan. CHunki bu o'rinda davr tilini aks ettiriSh maqsadi ko'zda tutilgan.

Misollarda *manim mening* o'rnida ishlatilgan. Bu o'rinda alliterastiya va assonans hosil qiliSh uchun va Shu orqali She'rdagi so'zlarning ohangdorligini ta'minlaSh maqsadi nazarda tutiladi.

Ot soʻz turkumining uslubiy imkoniyatlari bu soʻz turkumiga hos boʻlgan egalik, kelishik, koʻplik va subʼektiv baho Shakllarida yana ham qirraliroq koʻrinadi. Jamiyat taraqqiyoti tufayli bu kategoriyalarga hos boʻlgan Shakllarning baʼzilari eskirib, oʻrniga yangisi paydo boʻlgan, baʼzilari esa variant sifatida qoʻllanilib, maʼlum bir uslubiy vazifani bajaradi.

Masalan: oʻzbek tilida yoʻnaliShni bildiradigan *-ga, -ka, -qa*, affikslari adabiy tilga hos boʻlib, neytral Shakllarda, *-a, -gʻa* va *-na* esa maʼlum uslubga hos boʻlib, uslubiy vosita sifatida hizmat qiladi. Masalan:

*Sochiniing savdosi tuShdi **boshima** boshdin yana*

Tiyr boʻldi roʻzgʻorim ul qaro qoShdin yana.

***Jonima** oʻt soldi ul ruhsorai zebo yana*

***Koʻngluma** ul zulf boʻldi moyayi savdo yana*

Yoki

*To yor kimni istaru **koʻnglina** kim yoqar*

*TaShviShi bejihatdurur ohir **sanga, manga*** (Bobur)

Kelishik affikslari oʻzaro sinonimik munosabatga kiriShiSh bilan birga boshqa grammatik Shakllar-koʻmakchilar bilan ham sinonimik munosabatda boʻla oladi. Bular fikrning gʻaliz chiqmasligi uchun, yozuvchi yoki soʻzlovchi maʼqul shaklni tanlab ishlatishi uchun imkon beradi.

TuShum kelishigi affiksining soʻzda saqlanishi yoki tuShirib qoldiriliShi koʻp jihatdan uni boshqarib kelgan soʻzning xususiyatiga bogʻliq.

Qaratqich kelishigi affiksi *-ning* ham *-ni, -ing, -i* kabi variantlarga ega. Bu shakllarning iShlatiliShi uslub turlariga koʻra belgilanadi. Masalan: soʻzlaShuv uslubida *-ni, -i*.

*Dod **zolimni** dastidan* (Hamza Hakimzoda)

***Uni** kitobi menda. **Uzumi** mazasi Shirin.*

Oʻrin-payt kelishigi affikssi *-da* ham ***uzra, orqali*** koʻmakchisi bilan sinonimik munosabatda boʻladi. Masalan:

*SHahar **uzra** (**Shaharda**) qanot yozgan havf-hatar sababli, qalandarlarning jazava bilan hu-huvlab zikr tuShiriShlari vahimali tuyular edi.* (O.Yoqubov)

*Radioda eʻlon qildi – radio **orqali** eʻlon qildi.*

Shuningdek, ***uzra*** koʻmakchisi joʻnaliSh kelishigi affiksi *-ga, **orqali*** koʻmakchisi chiqiSh kelishigi affiksi *-dan* bilan ham sinonimik munosabat hosil qiliShi mumkin. Masalan:

***Daryo uzra** kech qoʻnmoqda*

Qirgʻoqlari hoʻp charogʻon

Sevikli yor Shunday chogʻda

Tursak biz bunda yonma-yon.

*Xorazmga **Amudaryo orqali** boriSh mumkin – Xorazmga **Amudaryodan** boriladi.*

*CHiqiSh kelishigi affiksi *-dan, -ni* bilan sinonimik munosabat hosil qiliShi mumkin.*

Lekin bunda boshqa-boshqa maqsad koʻzda tutiladi. Masalan:

***Nondan** oling – **nonni** oling, **choydan** iching – **choyni** iching*

Birinchi holatda butunning qismi nazarda tutilsa, ikkinchisida esa butun nazarda tutiladi.

***-dan** uchun, bilan, tufayli* kabi koʻmakchilar bilan ham sinonimik munosabat hosil qiladi.

Masalan:

*Zinapoyadan chiqing – zinapoya **bilan** chiqing. Bizning farovonligimiz mehnatdan – bizning farovonligimiz mehnat tufayli. Tinchlik boʻlgani **uchun** bahtiyormiz – tinchlik boʻlganidan bahtiyormiz.*

Baʼzi hollarda kelishik affikslari pleonastik holatda qoʻllanib, taʼkidni kuchaytiriSh uchun hizmat qiladi. Masalan:

- *Mana bunisinikimi? – u barmogʻini nuqib koʻrsatdi.*

Maʼlumki, egalik affikslari mavjud boʻlgan soʻz qaratqich kelishigi affiksili soʻz bilan birikma hosil qiladi. Masalan: ***gulning bargi, mening kitobim***

Bunda aniqllovchi-aniqlanmiSh munosabati ifodalanadi. Lekin qaratqich kelishigi affiksi *-niki* bilan ifodalanganda, bu munosabat buziladi: ***barg gulniki, kitob meniki.***

Bunday hollarda egalik affiksi iShlatilmaydi va endi aniqlovchi-aniqlanmiSh emas, ega-kesim munosabati ifodalanadi, lekin ma'no qaraShlilikni bildiraveradi.

Ba'zan qaratqich-qaralmish munosabatida iShlatilayotgan birikmalarda egalik affiksi tuShib qoladi. Masalan:

*Bizning hotinlarga hayo fazilat,
Vafo hunaridir, mehnat odati. (G'.G'ulom)*

Bu o'rinda hotinlarimizga deb egalik affiksi bilan qo'llanganda, poetik uslubga hos bo'lgan ko'tarinkilik, umumiylik ifodalanmas edi.

Bizning ulug' Vatanda

QiSh ham qiladi handa

Quvonamiz oppoq qor

Gupillatib yoqqanda. (Z.Diyor)

Bu to'rtlikda Vatan so'ziga egalik affiksi qo'Shilganda ham misradagi bo'g'inlar soni ortib ketardi, ham qofiya buzilar edi. Shunday bo'lmasligi uchun egalik affiksi qo'llanmagan.

Ko'plik affiksi -lar ko'plik ma'nosini ifoda qiliShdan taShqari, ta'kid kabi ma'nolarni bildiradi:

Agar jangda iSh bermasang,

Olmasang botir deb nom.

DuShmanni yengib qaytmasang,

Bergan sutlarim harom. (H.Olimjon)

Bu misolda -lar ma'noni kuchaytiriSh uchun hizmat qiladi. Bundan taShqari -lar qo'shimchasi yana ko'pgina uslubiy ma'noni ifodalaShi mumkin:

1. *Buvimlar keldilar (hurmat ma'nosi)*

2. *Kelibdilar-da (piching ma'nosi)*

3. *Senlar kimsanlar? (kamsitiSh ma'nosi)*

4. *Nimalar qilding? (noaniqlik ma'nosi)*

7-ma'ruza

Sintaktik uslubshunoslik

Reja:

1. Sintaktik stilistikaning vazifalari.
2. Sintaktik sinonimiya.
3. Gap bo'laklariga hos uslubiy xususiyatlar.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Elliptik – tushib qolish

Konnotativ – lotin «con+noto», ya'ni ma'no qo'shish

Sintaktik stilistikada sintaksisning o'rganiSh ob'ekti bo'lgan gap, uning bo'laklari, gap bo'laklarining tartibi, gapning ifoda maqsadiga ko'ra turlarining uslubiy imkoniyatlari o'rganiladi.

Stilistika uchun sintaksis juda muhim soha hisoblanadi. Yirik tilShunos olim M.Verli: «Uslub so'zga qaraganda ko'proq gapda Shakllanadi», - deb juda to'g'ri ta'kidlagan edi.

L.N.Tolstoy esa adibning mahorati eng mos, zaruriy so'zni eng mos, zaruriy o'rinda ishlatishda ko'riniShini qayd etib o'tgan edi.

Umuman, funkstional uslublarning ShakllaniShida sintaksis muhim rol o'ynaydi. Ammo ayrim sintaktik hodisalar funkstional uslub ko'riniShlari bo'yicha chegaralangan holda iShlatiliShi mumkin: sifatdoSh va raviShdoSh oborotlar, ayrim yordamchi so'zlar kitobiy nutqqa hos bo'lsa, elliptik gaplar, to'liqsiz gaplar, so'zlaShuv nutqiga hos:

Asrorqul usta Mo'minning damini bosib, bo'lak iShlarga qaraShib, do'konda yotib yurardi.

U haddan taShqari qizargan, o`zini qayerga qo`yiShini bilmayotganga o`xShardi.

Sintaktik vositalar nutqda boy uslub` imkoniyatlardan hisoblanadi.

Ayniqsa, sintaktik hodisalar sinonimiyasi muhim ahamiyatga ega.

Har bir uslub`ning o`ziga hos sintaktik belgilari bo`ladi. Ilmiy uslubga hos bo`lgan matn sintaksisini drama asariga hos bo`lgan matn sintaksisidan farqlash oson.

Masalan, ilmiy-ommabop uslubda so`zlovchi fikrini izchil va aniq ifodalashga e`tibor beradi. Dramatik asoslarda esa so`zlovchi fikrini birdaniga aniq ifodalay olmaydi. Fikrning mazmuni ikki va undan ortiq Shahslarning suhbatida davomida aniqlanadi.

Sintaktik stilistika neytral harakterdagi sintaktik vositalar emas, balki funkstional nutq uslublariga hos bo`lgan uslubiy bo`yoqli sintaktik birikmalar o`rganiladi.

Fikrning to`g`ri va ta`sirchan ifodalaniShida sintaktik sinonimiya juda keng imkoniyat beradi.

Sintaktik sinonimiya konnotativ, bir hil ma`noli sintaktik birliklar orasida bo`ladi.

KONNOTATIV – lotincha «con+noto» ma`noni qo`ShiSh degan tushunchani bildiradi.

Sintaktik sinonimiya konnotativ, bir hil ma`noni qo`ShiSh degan tushunchani bildiradi.

Sintaktik sinonimiya gap bo`laklari, so`z birikmasi, sodda va qo`Shma gaplar orasida yuz beradi. Masalan:

Har qadamda bir bo`ston

Har yerda bir guliston (H.O.)

Bu sinonimik misralarda umumlashgan grammatik ma`no sinonimik gaplarning ma`nosidan kelib chiqadi va bu ma`no turlicha usullar bilan ifodalanadi.

Ba`zi uslublarda Shunday ma`no ifodalaydigan Shakllarning biri tanlab olinsa, boshqasidan sinonim bo`lgan holatlarning hammasi ham iShlatiladi.

«Yuksak nutqiy madaniylilik, - deb yozadi tilShunos G.A.Zolotova, - fikrni turli usullar bilan ifoda qila olish, kommunikativ vazifaga ko`ra til vositalaridan aniq va maqsadga muvofiq`ini tanlay biling`dir».

Yuqorida aytganimizdek, sintaktik sinonimiya barcha sintaktik vositalar gap so`z birikmasi, ajratilgan gap bo`laklari orasida bo`lishi mumkin.

8-ma`ruza

Sintaktik figuralar. Troplar.

Raja:

1. Sintaktik figuralar va ularning turlari
2. Anafora, epifora, takror va kompozition bog`lanishlar. Sintaktik parallelizm va antiteza.
3. Ritorik so`roq va gradastiya.
4. Trop so`zining ma`nosi va mohiyati. O`xShashlikka asoslangan ko`chimlar.
5. Jonlantirish asosidagi ko`chimlar. Mubolag`a va litota.
6. Istehzodaga asoslangan ko`chimlar. Simvol.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Antiteza-qarama-qarshi qo`yish, **Anafora**- yuqoriga ko`tarilish, **Epifora**- so`zlarning ohirida unli yoki undosh tovushlarning takrorlanishi, **Sarkazm**-achchiq, zaharhanda, **Gradastiya**-kuchaytirish, Ritorik so`roq-so`roqqa javob talab qilinmaydigan gap, **Epitet**-sifatlash, **Antiteza**-o`hshatish, **Anafora**-ko`tarilish, **epifora**- so`zlarning ohirida unli yoki undosh tovushlarning takrorlanishi, **Sarkazm**-achchiq, zaharhanda, **Gradastiya**-zinapoya, **Ritorik so`roq**-so`roqqa javob talab qilinmaydi, **Epitet**-sifatlash, **Metafora** - o`hshatish, **Metonimiya**-boshqa nom berish, **Sinekdoxa**-son yoki butun qismlarni orasidagi munosabatni bildiradi, **Jonlantirish**-jonsiz narsani inson kabi harakat qiladigan qilib tasvirlash, **Apostrofa**-jonsiz narsa harakat qilmaydi, **Perifraz**- aylana, atrof, boshqacha gapiraman degan ma`noni bildiradi.

Sintaktik figuralar nutqni ohangdor, ta`sirchan va jozibali qiliSh uchun iShlatiladi. Asosan

tinglovchi tuShuniShiga osonlik yaratadi. SHu jihatdan ular nutq musiqasi deb yuritiladi. Ular quyidagi nomlar bilan ma'lum: *anafora, epifora, sintaktik parallelizm, kompozition bog'lanish, takror, antiteza, gradastiya, ritorik so'roq*

Antiteza (tazod) grekcha so'z bo'lib, qarama-qarshi qo'yiSh ma'nosini bildiradi. Antiteza ifodalikni kuchaytiriSh uchun qarama-qarshi tushunchalarni, fikr, obraz, narsalarni, Shahslarning harakterlarini qiyoslaSh Yoki bir hil narsa-hodisalarning daraja jihatidan qarama-qarshi holatini tasvirlaSh uchun foydalaniladi. Ikki qarama-qarshi holatni qo'yilgan belgi Yoki xususiyat esa biri ikkinchisini inkor etadi. Masalan,

Sen kech turding, lanjsan, senga

Olam zimiston,

Men tong bilan turdim, menga

Borliq nurafShon (E. Vohidov)

Anafora- Yuqoridaga ko'tariliSh degan ma'noni beradi. Bunda har bir misra, abzast va gap boshida bir hil takrorlanuvchi konstrukstiyalar bo'ladi. Masalan, *Birga tug'ilmoq bor, birga turmoq yo'q.*

Epifora- lotincha so'z bilib, epi-keyin, foros-ma'no degani. So'zlar ohirida unli Yoki undoSh tovushlarning takrorlanishi epifora Yoki tovushning tugallaniShi (ohiri) deyiladi. Bunda bor: *harorat, muhabbat, Shafqat va mehnat nonini ko'ramiz baham (G'. G'ulom)*

Sintaktik parallelizm. Bunda strukturasi bir hil bo'lgan ikki Yoki undan ortiq gaplar ketma-ket keladi. Bu gaplarda so'zlarning Shakllari bir hil bo'lib, simmetriya vujudga keltiriladi va ifodalilik kuchayadi. Masalan,

Bukun o'zgachadir jumlai olam,

Bukun o'zgachadir borliqda handa

Bukun ko'zlarimga go'yo quyoSh ham

SHafaq gulhaniga tarang chirmanda (E. Vohidov)

Sarkazm. Grekcha so'z bo'lib, achchiq zaharhanda, istehzoli ta'na, piching demakdir. Sarkazm so'zlovchining murojaat qilinyotgan kishiga nisbatan ustunlik hissiyotiga asoslanadi.

Ey, pastlik libosin kiygan odamzod

Qo'rqamanki, noming bo'lajak olchoq,

Kichiklar birla sen bo'lma afsunkor,

Kim ulug'lik noming so'najak mutloq.

Takror- so'zlovchi o'zi his qilayotgan tuyg'ularga so'zlarni mos emasligini angelaydi va tuyg'ularni aniq ifodalaSh uchun so'zlarni takror iShlatiladi. Masalan,

So'nggi so'z, so'nggi so'z, so'nggi bir nafas

Insonga umrdek qimmatli lahza.

(J. Jumaniyozov)

Gradastiya. Lotin tilidan olingan bo'lib, zinapoya (ifodalilikni o'sib boriShi Yoki tuShib ketiShi) ma'nosini bildiradi.

Gradastiya narsa, belgi, xususiyat Yoki harakatni biridan ikkinchisi kuchliroq Yoki kuchsizroq ma'no ottenkali sinonimiya Yoki bir hildagi so'zlar vositasida kuchaytirib boriSh orqali tasvirlaShdir.

Agar ifodalilik asta-sekin kuchayib borsa, bu hodisa klimans, pasayib borsa antiklimans deyiladi.

Kirdim dedi: - YAna bir farmon,

Bajarilsin tezda begumon:

MaShrab ahta qilib taShlasin!

Erkak ko'zi doim yoShlansin!

Ikki norg'ul bosdi MaShrabni,

Bir kasofat bilmay adabni –

Muhr bosdi o'tda qizitib,

Bandi gardon tomirin sitib,

SHavqat joyin ayladi mahkum,

Zo'r qabohat yuz berdi Shu zum. (To'lan Nizom)

Ritorik soʻroq. Bu ekspressiv funktsiya taʼshuvchi sintaktik vosita. Bunday gaplarda soʻroqqa javob talab qilinmaydi, soʻroq orqali hukm ifodalanadi. Misol,

Gʻuborlardan holi dil koʻzgusida

Ne aks ettib, nelar edi hukmron!?

Trop. Trop nutqda soʻz Yoki iboralarni koʻchma maʼnoda ishlatilishi. Qandaydir xususiyati bilan bir-biriga yaqin ikki tushunchani qiyos qiliSh troplarga asos qilib olinadi.

Quyidagi troplarning turlariga toʻhtalamiz.

Metafora. Grekcha soʻz boʻlib, koʻchim degan maʼnoni bildiradi. Nutqqa obrazlilik ekspressiv boʻyoq beriSh niyatida narsa va hodisalar oʻrtasida oʻxshashlilikka asoslanib, soʻz Yoki iboralarni koʻchma maʼnoda ishlatish metaforadir. Masalan: *“hazon boʻlmoq”*, *“bahor”*, *“gʻuncha”* kabilar. Misol:

Dunyoga keldi-yu, bir zumda soʻldi.

Metafora tuzilishiga koʻra ikki hil: sodda va kengaygan boʻladi. Sodda metafora birgina soʻzdan taʼshkil topsa, kengaygan metafora ikki Yoki undan ortiq soʻzdan taʼshkil topsa, kengaygan metafora ikki Yoki undan ortiq soʻzlardan tuziladi. Masalan, *gumbaz (osmon)*, *ilon (sovuq odam)* va h.k. metaforalar sodda; *poʻlat quSh (samolyot)*, *oq oltin (pahta)* kabilar esa kengaygan metaforalardir.

Metonimiya. Grekcha soʻz boʻlib, boshqacha nom beriSh degan maʼnoni bildiradi. Bundan taʼshqari Yoki ichki tomondan bir-biriga aloqador narsaga koʻchiriladi. Metonimiya ham soʻzlarning koʻchma maʼnosiga asoslanadi. Masalan, 1. Narsa ichidagi narsaning maʼnosi oʻsha narsaga oʻtkaziladi. Masalan: Bir tovoqni paqqos tuShirdim. 2. Muallifning nomi asarning nomi bilan qoʻllaniladi. Masalan: *Boburni oʻqidim, Navoiyni oʻqidim.*

Sinekdoxa. Sinekdoxa narsalarning son Yoki butun va qismlari orasidagi munosabat nazarda tutiladi. Sinekdoxaning quyidagi koʻrinishlari mavjud: 1. Butun oʻrnida qism. Misol: *“Gʻilay” hassasini qidira-qidira zoʻrgʻa stulining orqa tomonidan topdi.* 2. Qism oʻrnida butun: 3. Koʻplik oʻrnida birlik ishlatish: *Talabani vazifasi, domlani soʻzini yerda qoldirmaslik.* 4. Jins oʻrnida tur: *bedana-quSh, sazan-baliq, kobra-ilon, Mars-planeta.*

Epitet (sifatlaSh). Grekcha soʻz boʻlib izohlovchi degan maʼnoni anglatadi. Epitet poetik izohlovchi. U boshqa doimiy aniqlovchilardan ekspressivlik hosil qiliShi, koʻchma maʼnoda ishlatilishi bilan farq qiladi. Predmet sifatida tasvirli, obrazli ifodalaSh uchun ishlatiladigan soʻz.

Uslubiy epitetda muallif tasvirlanayotgan narsa Yoki voqeaning oʻzi zarur hisoblangan tomonini maʼlum nuqtai nazardan turib baholaydi. Masalan,

Men bir qora tunda tugʻildi,

Tugʻildimu Shu on boʻgʻildim. (Hamid Olimjon)

Oʻxshatish- bunda ikki narsa Yoki voqea –hodisa oʻrtasidagi oʻxshashlilikka asoslanib ularning biri orqali ikkinchisining belgisi, mohiyati toʻlaroq, boʻrttiribroq koʻrsatiladi. Oʻxshatishda quyidagi tushunchalar boʻladi:

1) Oʻxshatilgan predmet ;

2) Oʻxshatiladigan narsa;

3) Oʻxshatish asosi;

4) Oʻxshatish vositasi.

Ezgulikni asrang, olamda u ham

Tojdor turna kabi boʻlmasin kamyob.

...Hayoni asrangiz, kuymasin hayo

OtaShga duch kelgan polapon misol. (A. Oripov)

Bu misollarda *ezgulik* va *hayo* –oʻxshatilgan predmet, *turna* va *polapon* –oʻxshatiladigan narsa, *kamyob* va *otaShga duch keliSh*–Oʻxshatish asosi, *kabi* va *misol*–Oʻxshatish vositasi.

Oʻxshatish vositalari vazifasida *sifatida*, *kabi*, *goʻyo*, *huddi*, *misoli*, *singari*, *qadar*, *aynan*; *-day*, *-dek*, *-simon*, *-ona*, *-omus*, *-larcha*, *-chasiga* kabilar ishlatiladi. Oʻxshatish chogʻiShtiriSh orqali ham ifodalanadi. Bunda Oʻxshatish vositasi iShtirok etmaydi. Masalan:

Meni Shersiz, deding, yovlar quyondir,

Quyoning iShi senga ayondir. (Uyg'un va I. Sultonov)

Bu misolda o'xShatilgan predmet o'xShatiladigan narsaga hech qanday vositasiz nisbat berilmoqda: *Men –Sher bilan, yovlar- quyong bilan chog'iShirilmoqda.*

Ironiya –yunoncha bilib bilmaganga oliSh degan ma'noni bildiradi. Bu tropda muallif voqeani bamaylihotir, jiddiy holda hikoya qiladi, ammo so'zlarni o'z ma'nosiga nisbatan qarama-qarshi ma'noda iShlatadi. Bu bilan o'zining biror kishi yoki hodisa ustidan ustunligini ko'rsatadi. Ironiya Shunday tropki, sirdan qaralganda, so'zlovchi jiddiy gapirayotganga o'xShaydi, ammo uning tagida kesatq, piching, yaShirin kulgi yotadi. Uyg'un va Izzat Sultonlarning "AliSher Navoiy" dramasida Navoiy hizmatkorga nisbatan Shunday deydi: *"Qo'rqma! (uzukni olib tomoSha qiladi) Qimmatbaho uzuk. Katta hizmatlar evaziga mukofot qilib bersa, arziydigan uzuk. Ma!"*

Antifraza –ironiyaning bir ko'riniShi bo'lib, biror Shahs Yoki predmetga hos bo'lgan u Yoki bu xususiyat kulgili intonastiya bilan inkor qilinadi: *Ertasiga ellikboshi Qobil boboni boshlab qaynotasi –Egamberdi paxtafurushning oldiga olib bordi. Paxtafurush cholning holiga ko'p achingan bo'ldi va yerni haydab olgani bitta emas, ikkita ho'kiz berdi, lekin kichkinagina Sharti bor. Bu Shart kuzda ma'lum bo'ladi.* (A. Qahhor) Bu misolda ajratib ko'rsatilgan jumla antifrazadir.

Sarkazm –yunoncha qiynash, ozor beriSh degan ma'noni bildiradi. Bunda tasvirlanayotgan narsa yoki murojaat qilinayotgan kishidan muallifning ustunlik xususiyatiga asoslanib, achchiq zaharhanda, istehzoli ta'na, piching bilan gapiriladi. Sarkazm satirik asarlarda qo'llanib Shahsning voqea-hodisaning salbiy tomonlari foSh qilinadi. Uyg'un va Izzat Sultonning "AliSher Navoiy" dramasida Navoiy Shunday deydi: *"Rahnamo iblis bo'lgach, yangliShiSh tabiiydir. TuShgan yo'lingiz g'oyat mudhiSh yo'l. Bu yo'ldan boruvchining qonlarni kechib, kallalarni depsib o'tmay iloji yo'q."*

Perifraz – grekcha aylana, atrof, boshqacha gapiraman demakdir. Narsa va hodisaning nomlarini ularning muhim belgi yoki xususiyatini tasvirlab ko'rsatuvchi vosita yordamida bayon qiliSh perifraz deyiladi. Masalan: **Sohibqiron bobokalonimiz** – deganda ko'z oldimizga Amir Temur keladi Yoki yana bir misol : **tibbiyot olamining asoschisi** – Ibn Sino va Shu kabilar.

Bu misolda *Sohibqiron bobokalonimiz, tibbiyot olamining asoschisi* perifrazdir. Bunday perifrazlar nutqda ko'plab iShlatiladi: *g'azal mulkning sultoni- AliSher Navoiy, Shodlik va baht kuychisi – Hamid Olimjon, yor va diyor kuychisi – Z.M. Bobur, Qadimgi So'g'diyonaning markazi –Samarqand kabilar.*

Mubolag'a va litota.

Mubolag'a yunoncha giperbola so'zidan olingan bo'lib, bo'rttirish, orttirib ko'rsatiSh degan ma'noni bildiradi. Litota esa, uning aksi bo'lib haddan taShqari kichraytirish ma'nosini bildiradi. Litota termini o'rnida mumtoz adabiyotda tafrit san'ati deb iShlatiladi. "AlpomiSh" dostonida shunday mubolag'a bor.

Shomurti yoqalab har yonga ketgan, ichida sichqonlar bolalab ketgan, izidan tuShgan piShak ularga olti oyda yetgan

Litotaga misol:

*Ul sanamkim suv yaqosinda paritek o'lturur,
G'oyati nozuklukindin suv bila yutsa bo'lur. (Atoiy)*

Allegoriya –yunoncha so'z bo'lib qochiriq, kesatq degan ma'noni bildiradi. Bu trop ham so'zlarning ko'chmiya ma'nosiga asoslanadi. Ijodkor mavhum tushunchalar to'g'risida aniq tasavvur hosil qiliSh niyatida uni biror xususiyati bilan yaqinlaShadigan narsalar orqali tasvirlaydi. Mumtoz Shoir Gulhaniyning "Zarbulmasal" asari allegoriyaga asoslangan. Unda "Tuya bilan bo'taloq", "ToShbaqa bilan chayon", "Maymun bilan najjor" kabi masallardagi obrazlar allegorik obrazlardir.

Maqollarda allegoriya ko'plab uchraydi. Masalan, *ko'rpangga qarab oyoq uzat, bo'yingga qarab to'n bich, men ne deyman, qo'bizim ne deydi* kabilar.

Simvol- qadimgi yunonlarda mahfiy bir taShkilot a'zolarining bir –birlarini biliShlari uchun

qo'llangan shartli belgi.

Hayotiy voqea, tushuncha va narsalarning ifodasi uchun so'zlarni ma'lum raviShda ko'chma ma'noda ishlatishga simvol deyiladi. Ko'chma ma'noda iShlatilgan nom qanedaydir bir xususiyati bilan ma'lum hayotiy voqea va tushunchalarni eslatib turiShi kerak maalan: tong – quvnoqlik , yoShlik, baht ramzi. Akademik shoir G'afur G'ulomda tong g'alaba ramzi. U “Sen yetim emassan” She'rida

“Tong yaqin, tong yaqin, oppoq tong yaqin” deb g'alaba yaqinligiga iShoniShga chaqiradi.Hayotda simvol ko'p ishlatiladi.O'zbekiston gerbidagi Humo qushi-baht ramzi. Olimpiadadagi beSh halqa-beShta qit'a ramzi, non-to'qchilik ramzi va hakozi.

Jonlantirish- jonsiz narsalarning inson kabi harakat qiladigan, fikrlaydigan, so'zlaydigan qilib tasvirlaniShi jonlantiriSh deyiladi: Masalan:

Shamollar esmoqda sovuq, berahm.

Yaproqlar pariShon kezar darbadar

Qani kim biladi? Qani aytar kim?

Kimning yo'llarini mo'ltirab kutar

Uzilmasdan turgan uzumlar? (Xurshid Davron)

Apostrofa. Bunda jonsiz narsa harakat qilmaydi, balki unga jonli narsadek murojaat qilinadi. Ya'ni bu o'rinda jonlantirilayotgan narsa murojaat qilayotgan kishiga nisbatan nafaol holatda bo'ladi. Masalan,

Boshin eggay hamiSha

Ostonangda Abdullo

Eng oliy bahtim mening,

Onajonim, She'riyat,

Topgan toj-tahtim mening,

Jonajonim, She'riyat (A. Oripov)

Bu misolda She'riyat-apostrofa . Unga Shoir jonliday murojaat qilyapti.

Xorijiy manbalar

1. *Issledovaniye po strukturnoy tipologii.* – M., 1963.
2. *O.S.Axmanova. Slovar lingvisticheskix terminov.* – M., 1966.
3. **D.E.Rozental, M.A.Telenkova.** Slovar – spravochnik lingvisticheskix terminov. –M., 1976.
4. **YA.V.Loya.** Istoriya lingvisticheskix ucheniy. -M., 1968.
5. **V.I.Koduxov.** Obsheye yazo'koznaniye.- T., 1974.
6. **T.A.Amirova, B.A.Olxovikov, YU.V.Rojdestvenskiy.** Ocherki po istorii lingvistiki.-M.,1975.
7. **N.A.Kondrashov.** Istoriya lingvisticheskix ucheniy.- M., 1979.
8. **D.M.Nasilov.** Lingvisticheskiye vzglyado' Alishera Navai // Istoriya lingvisticheskix ucheniy. Srednevekovoy vostok. -L., 1981
- 9.**Ferdinand de Sossyur.**Trudo' po yazo'koznaniyu.-M.,1977
 - a. **Djon Layonz.** Vvedeniye v teoreticheskuyu lingvistiku.- M.,1978.
- 10.**N.A Kondrashov.** Istoriya lingvisticheskix ucheniy. -M., 1979.
1. O.C. Ахманова. Словарь лингвистических терминов. –М.
2. Д. Э. Розенталь, М.А. Теленкова. Словарь-справочник лингвистических терминов. –М.,
- 3.В.М. Солнцев. Язык как системно-структурное образование. –М., 1971.

4. Ю. С. Степанов. Основы общего языкознания –М., 1975ю
- 5.Ф.М. Березин, Б.Н. Головин.общее языковнание. – М., 1979.
6. В.И. Кодухов. Общее языкознание. –М., 1974.

ANNOTATSIYA

Umumiy tilshunoslik fani tilshunoslik tarixi, ilmiy- nazariy masalalari va tilshunoslik metodlari bilan bog'liq muammolar haqida ma'lumot beradi.

Fanni o'qitishdan maqsad - bo'lajak o'qituvchilarga tilshunoslik fanining tarixi, ilmiy- nazariy masalalari, tilshunoslik metodlari bo'yicha atroflicha bilim berish bilan birga ularning kelajakdagi ish faoliyatlarida amaliy ahamiyat kasb etuvchi lingvistik bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish va rivojlantirishdan iborat.

Fanning vazifasi - tilshunoslik fanining tarixi, ilmiy- nazariy masalalari, tilshunoslik metodlari bo'yicha bilimlarga o'rgatishdan iborat. Ushbu fan talabalarni nazariy jihatdan yetuk mutaxassis bo'lishlari uchun xizmat qiladi.

Umumiy tilshunoslik o'quv fanini o'zlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida bakalavr: jahon tilshunosligining tarixiy taraqqiyot bosqichlari, tilshunoslik maktablari, tilshunoslikning nazariy masalalari, tilshunoslik metodlarini bilishi; muayyan nazariy masalalarga oid fikrlarni bayon etishi, ayni fikrlarga nisbatan tanqidiy munosabatini shakllantirish ko'nikmalariga ega bo'lishi;o'z nuqtai nazarini ilmiy asoslab berishi va bulardan amaliy masalalarni yechishda foydalana bilish malakalariga ega bo'lishi kerak.

Umumiy tilshunoslik fani ixtisoslik fani hisoblanib, 7-semestrda o'qitiladi. Dasturni amalga oshirish o'quv rejasida rejalashtirilgan tilshunoslik asoslari, hozirgi o'zbek adabiy tili, falsafa, mantiq, informatika va axborot texnologiyalari kabi fanlardan egallagan bilimlarga tayaniladi.

Umumiy tilshunoslik fani bo'lajak o'zbek tili va adabiyoti o'qituvchilarini tilshunoslikning umumiy nazariy asoslari bilan tanishtiradi, talabalarga tilshunoslik tarixi, tilshunoslikning nazariy masalalari va metodlari bo'yicha puxta ma'lumotlarni beradi.

Talabalarning umumiy tilshunoslik fanini o'zlashtirishlari uchun o'qitishning ilg'or va zamonaviy usullaridan foydalanish, yangi informatsion-pedagogik texnologiyalarni tatbiq qilish muhim ahamiyatga egadir. Fanni o'zlashtirishda darslik va o'quv qo'llanmalar, seminar ishlanmalari, tarqatma materiallar va elektron materiallardan foydalaniladi.

Ma'lumki, bugungi kunda ta'limda ma'ruza va seminar (amaliy mashg'ulotlar)ning turli usullaridan foydalanilmoqda. Xususan, ma'ruzaning quyidagi turlari mavjud: kirish ma'ruzasi, ma'ruza-axborot, sharhlovchi ma'ruza,

muammoli ma'ruza, vizual ma'ruza, binar ma'ruza, avvaldan rejalashtirilgan xatoli ma'ruza, ma'ruza-konferensiya, maslahat ma'ruza.

Seminarlarning esa quyidagi turlari mavjud: bilimlarni chuqurlashtirish va kengaytirish, seminar-munozara, munozarali seminar, muammoli masalalarni hal qilishga yo'naltirilgan seminar, mustaqil ishlash ko'nikmasini hosil qilishga yo'naltirilgan seminar va b. Bunda o'qituvchi o'z faniga mos ravishda kerakli usullarni tanlab olishi mumkin. Xususan, umumiy tilshunoslik fani jiddiy ilmiy-nazariy fan bo'lganligi sababli unda asosan ma'ruzaning **kirish ma'ruzasi, ma'ruza-axborot, vizual ma'ruza** kabi turlaridan foydalanish mumkin. Seminarlarning ham barcha turlari ushbu fanga to'g'ri kelmaydi. SHunga ko'ra fanning mohiyatidan kelib chiqqan holda seminarning **bilimlarni chuqurlashtirish va kengaytirish, seminar-munozara** kabi turlaridan foydalangan ma'qul.

Umumiy tilshunoslik fani bo'yicha ma'ruza va seminarlarni o'tkazishda mos ravishdagi zamonaviy pedagogik texnologiyalardan ham foydalaniladi. Masalan, "Hamkorlikda ishlash", "FSMU", "Birgalikda o'qiymiz", "Arra", "Fikrlar hujumi", "Tarozi" va b.

Keltirilgan ta'lim texnologiyalariga har bir mavzu bo'yicha slaydlar alohida ilova qilinadi.

Muallif Sharopova Rano Jahonovna haqida ma'lumot

U 2004-yildan buyon

Navoiy davlat pedagogika instituti o'zbek tilshunosligi kafedrasida o'qituvchisi

Tug'ilgan yili

26.08.1974

Tug'ilgan joyi

Navoiy viloyati, Qiziltepa tumani

Millati

O'zbek

Partiyaviyligi

yo'q

Ma'lumoti

oliy

Tamomlagan

1998- yil, Navoiy davlat pedagogika instituti
(kunduzgi)

Ma'lumoti bo'yicha mutaxassisligi: filolog, o'zbek tili va adabiyoti o'qituvchisi

Ilmiy unvoni

Yo'q

Ilmiy darajasi

yoq

Qaysi chet va MDH xalqlari tillarini biladi (to'liq ko'rsatilishi lozim):

rus, ingliz tillari

Davlat mukofotlari bilan taqdirlanganmi (qanaqa)

Yo'q

Xalq deputatlari, respublika, viloyat, shahar va tuman kengashi deputatimi yoki boshqa saylanadigan organlarning a'zosimi (to'liq ko'rsatilishi lozim)

Yo'q

MEHNAT FAOLIYATI

1993-1998yy.-

Navoiy davlat pedagogika instituti talabasi

1999-2002 yy.-

Navoiy shahar 5-maktab o'zbek tili va

adabiyoti fani o'qituvchisi

2002y.

Navoiy davlat pedagogika instituti o'zbek tilshunosligi kafedrası

laboranti

Navoiy davlat pedagogika instituti o'zbek tilshunosligi kafedrası

2004 yildan

o'qituvchisi

Manzili

Navoiy shahar, I.Sino ko'chasi

36-uy 1-xonadon, tel:2250190

Foydali maslahatlar

№	O'quv-uslubiy majmuaning amaliyotga qo'llash uchun tavsiya etilgan natijalari	Tavsiyani amaliyotga tatbiq etilishidan kutilayotgan natija
1.	Mazkur o'quv-uslubiy majmuada tavsiya etilgan mavzular va ularga doir materiallar tilshunoslik asoslari fani bo'yicha oliy va o'rta maxsus ta'limi uchun qo'llanmalar yaratish, tanlanma darslar, maxsus kurs va seminarlar tashkil etishda xizmat qiladi.	Tilshunoslik asoslari fanining o'qitilishi natijasida til va jamiyat, til va tafakkur, til va nutq, til va nutq birliklarini o'rganish orqali tushuncha hosil qilish.
2.	O'quv-uslubiy majmuaning ilmiy tahlili uchun obyekt qilib olingan tilning ijtimoiyligi, jamiyatdagi ahamiyati, til va tafakkur, til va nutq til birliklarining xususiyatlari to'g'risida ilmiy-nazariy tushuncha hosil qilishga imkon beradi.	Majmua natijalarining samaradorligi va u asosda ishlab chiqilgan tavsiyalar amaliyotga tatbiq etilishi tufayli talabalarining tilshunoslik asoslari fanida til xususiyatlarini belgilashi va til va unioning ta'rigi, tilning paydo bo'lishi to'g'risidagi farazlar, tilshunoslik faning vujudga kelishi va rivojlanishi bilishda muhim ahamiyat kasb etadi.
3.	O'quv-uslubiy majmuaning ilmiy natijalaridan oliy ta'lim muassasalarining o'zbek filologiyasi ta'limi yo'nalishida foydalanish mumkin.	Tatbiq etilayotgan tavsiyalar talabalarda tilshunoslik asoslari bilan bog'liq ilmiy tushunchalarning shakllanishi va rivojiga muayyan hissa bo'lib qo'shiladi, umuminsoniy qadriyatlar, ma'naviy va madaniy merosga hurmat, tilshunoslik fanini o'rganishga intilish hissini oshirishga ko'maklashadi.

ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ СТАНДАРТИ

**Ўзбекистон узлуксиз таълимнинг
Давлат таълим стандартлари**

Олий таълимнинг Давлат таълим стандарти

**5111200 – Ўзбек тили ва адабиёти таълим йўналиши бўйича
бакалаврларнинг тайёргарлик даражаси ва зарурий билимлар
мазмунига қўйиладиган**

ТАЛАБЛАР

Расмий нашр

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ СТАНДАРТ УЗБЕКИСТАНА

**Государственные образовательные стандарты
непрерывного образования Узбекистана**

Государственный образовательный стандарт высшего образования

ТРЕБОВАНИЯ

**к необходимому содержанию и уровню
подготовленности бакалавра по направлению
5111200 – *Узбекский язык и литература***

Издание официальное

**Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
Тошкент**

ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ СТАНДАРТИ

Ўзбекистон узлуксиз таълимининг
Давлат таълим стандартлари

Олий таълимнинг Давлат таълим стандарти

5111200 – Ўзбек тили ва адабиёти таълим йўналиши бўйича
бакалаврларнинг тайёргарлик даражаси ва зарурий билимлар
мазмунига қўйиладиган

ТАЛАБЛАР

Расмий нашр

Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
Тошкент

I

СЎЗ БОШИ

1. ИШЛАБ ЧИҚИЛГАН ВА КИРИТИЛГАН:

- Олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълимини ривожлантириш маркази;
- Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети.

2. ТАСДИҚЛАНГАН ВА АМАЛГА КИРИТИЛГАН:

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг
201_ йил «___» _____ даги _____ - сонли буйруғи асосида.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудда мазкур стандартни амалга киритилиши (амал қилишининг тўхтатилиши) ва унга ўзгартиришлар киритилиши тўғрисидаги маълумотлар «Ўзстандарт» агентлиги томонидан нашр этилувчи кўрсаткичларда чоп этилади.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида мазкур стандартни расмий чоп этиш ҳукуқи Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигига тегишлидир

II

УМУМИЙ ҲОЛАТЛАР

5111200 – Ўзбек тили ва адабиёти таълим йўналиши Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ____ йил ____ даги ____ сонли қарори билан тасдиқланган.

Давлат таълим стандарти Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан ўрнатилган тартиб асосида ишлаб чиқилган.

Ушбу стандарт Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни ва Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури талабларига таълим стандарти тасдиқланган вақтда амалда бўлган тахрир талабларига жавоб беради.

МУНДАРИЖА

		бет
1	Қўлланилиш соҳаси	1
2	Атамалар, таърифлар, қисқартмалар	2
3	Таълим йўналишининг тавсифи	3
4	5111200 – Ўзбек тили ва адабиёти таълим йўналиши бўйича бакалаврлар касбий фаолиятининг тавсифи.....	3
5	5111200 – Ўзбек тили ва адабиёти таълим йўналиши бўйича бакалавр компетентлигига қўйиладиган талаблар.....	4
6	Таълим дастурининг мазмуни ва компонентлари	20
7	Бакалаврият асосий таълим дастурларини ўзлаштириш шарт-шароитларига қўйилган талаблар	28
7.1	Бакалавриятнинг асосий таълим дастурлари ўзлаштирилишига белгиланган умумий талаблар	28
7.2	Таълим дастурини амалга ошириш талаблари	29
7.3	Малакавий амалиётни ташкил этишга қўйиладиган талаблар.....	29
7.4	Ўқув жараёнини педагогик кадрлар билан таъминлашга талаблари	29
7.5	Таълим жараёнини ўқув-методик ва ахборот ресурслари билан таъминлашга талаблар.....	29
7.6	Ўқув жараёнининг моддий-техника базасига қўйилган талаблар	31
8	Бакалавриятнинг асосий таълим дастурларининг ўзлаштирилиш сифатини баҳолаш	31
9	Эслатма	32
10	Давлат таълим стандартининг амал қилиш муддати	32
11	Илова	33
12	Библиографик маълумотлар	34

Ўзбекистон узлуксиз таълимнинг
Давлат таълим стандартлари
Олий таълимнинг Давлат таълим стандарти
5111200 – Ўзбек тили ва адабиёти таълим йўналиши бўйича бакалаврларнинг тайёргарлик
даражаси ва зарурий билимлар
мазмунига қўйиладиган
ТАЛАБЛАР

Государственные образовательные стандарты
непрерывного образования Узбекистана
Государственный образовательный стандарт высшего образования
ТРЕБОВАНИЯ
к необходимому содержанию и уровню подготовленности бакалавра по направлению **5111200 –
Узбекский язык и литература**

State Educational Standards of Continuous Education of Uzbekistan
State Educational Standards of Higher Education
REQUIREMENTS
Necessary for content and level of Bachelors in **5111200 – The Uzbek language and Literature**

Амал қилиш муддати «__» _____ 201_йилдан
«__» _____ 201_йилгача

I Қўлланиш соҳаси

1.1 Олий таълимнинг мазкур давлат таълим стандарти (ОТ ДТС) **5111200 – Ўзбек тили ва адабиёти** таълим йўналиши бўйича олий маълумотли бакалаврлар тайёрлашда асосий таълим дастурларининг ўзлаштирилишини амалга оширишда Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги барча олий таълим муассасалари учун мажбурий талаблар мажмуини ифодалайди.

1.2 Мазкур таълим йўналиши бўйича кадрлар тайёрлаш ваколатига эга бўлганда Олий таълим муассасаси унинг асосий таълим дастурини амалга ошириш ҳуқуқига эга деб ҳисобланади.

1.3 ОТ ДТСнинг асосий фойдаланувчилари:

- мазкур таълим йўналиши ва тайёргарлик даражаси бўйича фан, техника ва ижтимоий соҳа ютуқларини ҳисобга олган ҳолда асосий таълим дастурларини сифатли ишлаб чиқиш, самарали амалга ошириш ва янгилашга масъул олий таълим муассасаларининг профессор-ўқитувчи жамоалари;
- таълим йўналишининг асосий таълим дастурини ўзлаштириш бўйича ўқув-тарбия фаолиятини самарали амалга оширувчи барча ходимлар ва талабалар;
- олий таълим муассасаларининг ўз ваколат доирасида битирувчиларнинг тайёргарлик даражасига жавоб берадиган бошқарув ходимлари (ректор, проректорлар, ўқув бўлими ва деканат);
- битирувчиларнинг тайёргарлик даражасининг баҳолашнишини амалга оширувчи Давлат аттестация ва имтиҳон комиссиялари;
- олий таълим муассасасини молиялаштиришни таъминловчи органлар;
- олий таълим тизимини аккредитация ва сифатини назорат қилувчи ваколатли Давлат органлари;
- таълим йўналишини ихтиёрий танлаш ҳуқуқига эга бўлган абитуриентлар ва бошқа манфаатдорлар.

2 Атамалар, таърифлар, қисқартмалар

Мазкур стандартда Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни, Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури ҳамда олий таълим соҳасидаги халқаро ҳужжатларга мос равишда атамалар ва таърифлардан фойдаланилган:

бакалавриятнинг асосий таълим дастурлари (бакалаврият дастури) – талабаларнинг тарбияси ва тайёргарлик даражаси сифатини таъминлашга йўналтирилган ўқув режаси, ўқув курслари, фанлари (модуллари)нинг дастурларини қамраб олган ўқув-услубий мажмуалари ҳамда малакавий амалиётлар дастурлари, ўқув жараёни жадвали ва мос равишдаги таълим технологияларини амалга оширилишини таъминловчи методик материаллар;

Интеграллашган курс – таълим дастуридаги ўқув фанлари мазмун жиҳатдан ўзаро боғланган, лекин ўз мустақил фанига эга бўлган фанлар модули.

касбий фаолият соҳаси – илмий, ижтимоий, иқтисодий соҳаларда, ишлаб чиқаришда намоён бўладиган касбий фаолият объектларининг мажмуаси;

касбий фаолият объекти – касбга йўналтирилган предметлар, воқеликлар, жараёнлар ва тизимлар;
касбий фаолият тури – таълим йўналишига ўзгаришлар киритиш мақсадида касбий фаолият объектига таъсир қилиш тавсифи методлари ва усуллари;

компетентлик - шахснинг муайян таълим йўналиши ёки мутахассислиги бўйича олган билим, малака ва кўникмалари ҳамда шакллланган шахсий хислатларини меҳнат фаолиятида муваффақиятли қўллай олиш қобилияти.

компетенция – билим, малака ва шахсий сифатларини маълум соҳада муваффақиятли фаолият учун қўллай олиш;

модул – таълим ва тарбиянинг муайян мақсади ва натижасига эришиш бўйича ўзаро боғланган ҳамда мантқиқий тугалликка эга бўлган ўқув фанлари ва уларнинг таркибий қисмлари.

йўналиш – асосий таълим дастурининг касбий фаолиятнинг муайян тури ва ёки объектига йўналганлиги;

таълим дастури – муайян бакалаврият таълим йўналиши ёки магистратура мутахассислигида мажбурий ва танлаб ўқитиладиган фанлар тизими, ўтказиладиган амалиёт турлари ва уларнинг мазмуни.

таълим йўналиши – битта касбий фаолият доирасидаги турли даражадаги таълим дастурларининг мажмуи;

таълим натижалари – ўзлаштирилган билим, малака ва кўникмалар ҳамда ўзлаштирилган компетенциялар;

ўқув туркуми – асосий таълим дастурининг илмий ва (ёки) касбий фаолиятнинг тегишли соҳасида билим, малакаларни ўзлаштириш ва компетенцияларни шакллантиришни таъминлайдиган фанлар (модуллари) йиғиндиси;

АРМ- ахборот ресурслари маркази;

ИТИ – илмий -тадқиқот ишлари;

ОТМ- олий таълим муассасаси;

ЎММ – ўқув - методик мажмуа.

3 Таълим йўналишининг тавсифи

3.1 Ушбу таълим йўналишини қамраб олувчи олий таълимнинг асосий таълим дастурини ўзлаштирган, якуний давлат аттестациясидан муваффақиятли ўтган шахсга «бакалавр» малакаси (даражаси) ҳамда олий маълумот тўғрисидаги давлат намунасидаги расмий хужжат(лар) берилади.

3.2 Асосий таълим дастурининг меъёрий муддати ва мос малака (даража)си 1-жадвалда келтирилган.

1-жадвал

Асосий таълим дастурининг муддати ва битирувчиларнинг малакаси

Таълим дастурининг номи	Малака (даража)	Таълим дастурини ўзлаштиришнинг меъёрий муддати
Бакалаврият таълим дастури	Бакалавр	4 йил

4 5111200 – Ўзбек тили ва адабиёти таълим йўналиши бўйича бакалаврлар касбий фаолиятининг тавсифи

4.1 Бакалаврнинг касбий фаолият соҳаси

5111200 – Ўзбек тили ва адабиёти – умумий ўрта таълим мактаблари, академик лицей ва касб-хунар коллежлари учун ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчисини тайёрлаш жараёнида фойдаланиладиган фанлар, педагогик фаолият воситалари, усуллари, методлари йиғиндисидан иборат бўлган таълим йўналишидир.

Бакалаврларнинг касбий фаолияти қуйидагиларни қамраб олади:

- Касбий таълим дидактикаси;
- Касбий таълим педагогикаси ва таъхис технологияси;
- Ўқитишнинг дидактик воситалари;
- Таълимнинг электрон воситалари;
- Умумий ўрта таълим;
- Ўрта махсус, касб-хунар таълим тизимидаги ўрни ва роли.

4.2 Бакалаврларнинг касбий фаолияти объектлари

5111200 – Ўзбек тили ва адабиёти таълим йўналиши бакалаврларнинг **касбий фаолияти объектлари** – умумтаълим мактаблари, академик лицейлар, касб-хунар коллежлари ва мактабдан ташқари

таълим муассасалари, ўқувчилар, ўқув-тарбия жараёни, ўқитишнинг педагогик технологиялари ва методлари, ўзбек тили ва адабиёти, араб графикаси.

4.3 Бакалаврларнинг касбий фаолияти турлари

5111200 – Ўзбек тили ва адабиёти таълим йўналиши бўйича бакалавр ўз психологик-педагогик, касбий тайёргарлигига мувофиқ куйидаги касбга оид фаолият турларини юритиши мумкин:

- **ўқитувчилик;**
- **тарбиячилик;**
- **ўқув-методик;**
- **илмий-тадқиқот.**

Бакалавр тайёрланадиган касбий фаолиятнинг муайян турлари таълим жараёнининг манфаатдор иштирокчилари билан ҳамкорликда олий таълим тизими томонидан аниқланади.

4.4 Бакалаврлар касбий фаолиятининг вазифалари

5111200 – Ўзбек тили ва адабиёти таълим йўналиши бўйича бакалавр ўз психологик-педагогик, касбий тайёргарлигига мувофиқ куйидаги касбга оид фаолият турлари билан шуғулланиши мумкин:

- **ўқитувчилик:** академик лицейлар, касб-хунар коллежлари, умумтаълим мактабларида ўзбек тили ва адабиёти, эски ўзбек тили ва ёзуви фани ўқитувчиси;
- **тарбиячилик:** мактабдан ташқари муассасаларда фаолият;
- **ўқув-методик:** ушбу йўналишлар бўйича таълимни амалга оширувчи вазирликлар, унинг тармок бошқармалари ва муассасаларида методист ;
- **илмий-тадқиқот:** ўқув жараёни билан боғлиқ жараёнини ўрганувчи илмий-тадқиқот ишларини бажариши мумкин.

4.5 Таълимни давом эттириш имкониятлари

Бакалавр педагогик тайёргарликдан кейин умумий ўрта таълим мактаблари, ўрта махсус, касб-хунар таълими тизими таълим муассасаларида педагогик фаолиятни амалга ошириши ҳамда турдош таълим йўналишларининг магистратура мутахассисликлари бўйича олий таълим муассасаларига ҳар йилдаги қабул режасини шакллантириладиганда таълимнинг ваколатли давлат органи томонидан аниқланадиган икки йилдан кам бўлмаган муддатли магистратурада ўқишни давом эттириши мумкин.

Педагогик фаолиятни олиб борганда ўз малакасини ҳар уч йилда ошириб туриши керак.

5 5111200 – Ўзбек тили ва адабиёти таълим йўналиши бўйича бакалавр компетентлигига қўйиладиган талаблар

5.1 5111200 – Ўзбек тили ва адабиёти таълим йўналиши бўйича битирувчи куйидаги **умумий малакавий компетенцияларга** эга бўлиши лозим:

а) умумий малакавий компетенциялар:

- дунёқараш характеридаги билимлар тизимига эга бўлиши, гуманитар ва ижтимоий-иқтисодий фанлар асосларини, жорий давлат сиёсатининг долзарб масалаларини билиши, ижтимоий муаммолар ва жараёнларни мустақил таҳлил қила олиши;
- Ватан тарихини билиши, маънавий, миллий ва умуминсоний қадриятлар масалалари юзасидан ўз фикрини баён қила олиши ва илмий асослай билиши, миллий истиклол ғоясига асосланган фаол ҳаётий нуктаи назарга эга бўлиши;
- табиат ва жамиятда кечаётган жараён ҳамда ҳодисалар ҳақида яхлит тасаввурга эга бўлиши, табиат ва жамият ривожланиши ҳақидаги билимларни эгаллаши ҳамда улардан замонавий илмий асосларда ҳаётда ва ўз касб фаолиятида фойдалана билиши;
- инсоннинг бошқа инсонга, жамиятга, атроф-муҳитга муносабатини белгиловчи ҳуқуқий ва маънавий мезонларни билиши, касбий фаолиятида уларни ҳисобга ола билиши;
- соғлом ҳаёт тарзини юритиш зарурияти бўйича илмий тасаввур ва эътиқодга эга бўлиши, ўз-ўзини жисмоний чиниқтириши;
- ахборот йиғиш, сақлаш, қайта ишлаш ва ундан фойдаланиш усуллари эгаллаган бўлиши, ўз касбий фаолиятида асосли мустақил қарорларни қабул қила олиши;
- тегишли бакалаврият йўналиши бўйича рақобатбардош умумкасбий тайёргарликка эга бўлиши;
- янги билимларни мустақил эгаллай билиши, ўз устида ишлаши ва ўз меҳнатини илмий асосда ташкил қила олиши лозим.

б) касбий компетенциялар, жумладан:

Умумкасбий компетенциялар:

- **назарияни амалиётга татбиқ этиш бўйича:** ўзбек тилшунослиги, умумий тилшунослик, ўзбек адабиёти тарихи, назарияси, қардош ва чет эл адабиётига оид билимларни эгаллаш, тил фанлари, адабиётнинг долзарб масалаларини илғай олиш ва ўқувчиларга етказа олиши;
- **метод ва технологияларни ўқув жараёнига татбиқ этиш бўйича:** анъанавий ва ноанъанавий методлар, илғор педагогик технологияларни фан ва мавзуларни ўтиш чоғида танлай олиши, ўз фанида метод

ва технологияларни ижодий қўллай олиши, фактларни таҳлил қилиши, умумлаштириш ва шу асосда хулоса чиқара олиши;

- *илмий-методик ишларни амалга ошириши бўйича*: ҳар бир мавзунинг илмий-назарий, илмий-методик, психологик хусусиятларини ёрита олиши, ўқитишнинг илмий асосларини таҳлил қилиб бориши, методик бирлашмаларда умумий ўрта таълим, ўрта махсус, касб-хунар таълими мазмунида фаннинг ўрнини белгилай олиши ва унинг илмий муаммолари бўйича педагогик ўқишларда маърузалар ўқиши, мактаб, академик лицей ва касб-хунар коллежларида дифференциал таълимни йўлга қўя олиши, ўқув жараёни билан боғлиқ барча ҳужжатларни юрита олиши;

- *маънавий-маърифий ишлар бўйича*: ҳар бир ўқувчининг руҳий, ахлоқий ҳолатини билиши, яқка тартибда ўқувчилар билан ва гуруҳ билан ишлай олиши, маънавий-маърифий ишларни режалаштира олиши, уни ташкил этиш методикасини эгаллаш, ўқувчилар онгига миллий истиклол ғоясини сингдириш, диний экстремизмга қарши иммунитетни юзага келтириш метод ва технологияларини билиши;

- *ўқув жараёнини ташкил этиши ва бошқариши бўйича*: дарс типларини билиши ва уларни мақсадга мувофиқ ташкил этиши, ўқув режа ва фан дастури, тематик режани тайёрлай олиши, таълим муассасаси методик бирлашмаси ишини режалаштириш ва раҳбарлик қила олиши, дарс жадвалининг тузилиш тамойилларини билиши, таълим муассасасига раҳбарлик қилишни **билиши керак**.

Касбий маҳорат бўйича ўз билими ва кўникмасини эгаллаган лавозимида мустақил фаолият кўрсатиш ҳамда касбий лаёқат талабларига **жавоб бериши керак**.

5.2 Таълим дастурлари бўйича билим, малака ва кўникмаларга қўйиладиган талаблар

5.2.1 Гуманитар ва ижтимоий-иқтисодий фанлар бўйича талаблар

Гуманитар ва ижтимоий-иқтисодий фанлар блок бўйича талаблар Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги тасдиқлаган «*«Гуманитар ва ижтимоий-иқтисодий фанлар»* блоки бўйича бакалаврлар тайёргарлик даражаси ва зарурий билимлар мазмунига қўйилган талаблар» асосида белгиланади.

5.2.2 Математика ва табиий-илмий фанлар бўйича талаблар

Математик коммуникатив курс

Бакалавр:

- дунёни билишнинг махсус усули бўлган математика, унинг тушунчалари ва тасаввурларининг яхлитлиги;

- ахборот технологиясининг жамиятни ривожланишидаги ўрни ва аҳамияти;

- янги ахборот технологияларидан таълим соҳасида фойдаланиш формалари *тўғрисида тасаввурга эга бўлиш*;

- математик анализ, аналитик геометрия ва математик статистиканинг асосий тушунчалари ва методлари;

- педагогик дастурлаш воситалари;

- матнларни ва график ахборотларни тайёрлаш, таҳлил қилиш ва ишлов бериш, ахборот технологияларини *билиши, малака ҳосил қилиши ва амалда қўллай олиши*;

- объектларни сифат ва миқдор муносабатларини ифодалашда математик белгилардан фойдаланиш;

- педагогик дастурлаш воситаларини ишлаб чиқиш;

- янги ахборот технологиялари воситалари билан ишлаш;

- тармоқ технологиялари (internet, электрон почта ва бошқалар) воситалари билан ишлаш;

- ахборот технологиясининг дастурий воситаларидан фойдаланиб, турли ҳужжатларни тайёрлаш ва ишлаб чиқиш *кўникмасига эга бўлиши лозим*.

Табиий-илмий курс

Бакалавр:

- коинотнинг яхлит физик объект эканлиги ва унинг эволюцияси;

- табиий фанларнинг фундаментал бирлиги, табиатни билишнинг тугалланмаслиги, унинг янада тараққий этиши;

- табиатда дискретлик ва давомийлик;

- табиатдаги тартиблилик ва тартибсизлик орасидаги нисбат ҳақида, объектлар тузилишининг тартибга солинганлиги, уларнинг тартибсизлик ҳолатига ўтиши ва аксинча ҳолатлар;

- табиатнинг динамик ва статистик қонунлари;

- табиий тизимнинг объектив тавсифи бўлган эҳтимоллик;

- табиатшуносликнинг турли бўлимларидаги ўлчамлар ва ўзига хослик;

- табиатшуносликнинг фундаментал константалари;

- мувофиқлик (симметрия) тамойили ва табиатни асраш қонунлари;

- табиатдаги ҳолатлар ва унинг вақт ўтиши билан ўзгариб туриши;

- табиатдаги объектларнинг индивидуал ва коллектив муносабатлари;

- табиатшуносликда замон;

- материя тузилишининг биологик шакли, хусусияти, тирик системаларни қайта тиклаш ва ривожлантириш тамойиллари;

- биосфера ва унинг эволюцион йўналиши;

- тирик системалар яхлитлиги ва гомеостази;

- организм ва атроф-муҳитнинг ўзаро таъсири, организмлар ҳамжамоаси, экосистемалар;
- табиатни муҳофаза қилишнинг экологик тамойиллари, табиатдан оқилона фойдаланиш, табиатни асрашга қаратилган технологиялар яратиш истикболи;
- табиатшуносликдаги энг янги кашфиётлар, улардан техник қурилмалар яратишда фойдаланиш истикболлари;
- физик ва биологик моделлаштириш;
- одам биосфераси ва ижтимоий биологияси бирлиги табиати нуқтаи назардан уларнинг касбий фаолиятдаги оқибатлари;
- Марказий Осиё мамлакатларининг географик жойлашиши, табиий-иқтисодий ва аҳоли потенциали;
- ёш физиологияси ва гигиенасининг асосий тамойиллари **тўғрисида тасаввурга эга бўлиши;**
- механика, электр ва магнетизм, тебраниш ва тўлқинлар, квант физикаси, статик физика ва термодинамика, моддаларнинг реакцияга бардошлилиги, экологиянинг асосий тушунчалари, қонунлари ва моделлари;
- физика ва экологияда назарий ва экспериментал тадқиқотлар олиб бориш усуллари;
- Марказий Осиё мамлакатларининг географик тавсифномаси, муаммолари ва ривожланиш истикболлари;
- физик ва биологик ҳодисаларнинг зарарли оқибатларидан атроф-муҳитни, инсонни муҳофаза қилиш усуллари ва методлари;
- ёш физиологияси фанининг асослари ва гигиена талабларини **билиши, малака ҳосил қилиши ва амалда қўллай олиши;**
- содда физик, кимёвий ва биологик тизим моделларидан ўқув жараёнида фойдаланиш;
- табиатшунослик фанларининг турли бўлимлари учун характери бўлган катталикларнинг тартиб рақамларини ўлчаш ва баҳолаш;
- атроф-муҳит ва одамни заҳарли моддалардан муҳофаза қилиш;
- гигиена талабларига риоя қилиш **қўникмаларига эга бўлиши лозим.**

5.2.3 Умумкасбий фанлар блоки бўйича талаблар

психология ва педагогика курси

Умумий психология

умумий психология

Бакалавр:

- психологиянинг табиий ва ижтимоий фан сифатида талқин қилиниши;
- психологиянинг соҳалари;
- психология ва фалсафанинг ўзаро алоқаси;
- психология ва илмий-техник тараққиёт;
- педагог фаолиятида психологиянинг етакчи аҳамиятга эга эканлиги **тўғрисида тасаввурга эга бўлиши;**
- психика тирик мавжудотнинг объектив борлиқни акс эттириш шакли эканлиги;
- психика ва онг муносабати;
- улуғ мутафаккирларнинг психологик қарашлари;
- психологиянинг ўрганиш методлари;
- фаолият ва мотивлар, фаолиятнинг асосий турлари;
- рефлексия назарияси;
- одам психикасининг пайдо бўлиши;
- одам психикасининг онтогенез тараққиёти;
- юксак психик функцияларининг таркиб топиши;
- мотивация соҳалари;
- иродавий ҳаракатлар ва уни бошқариш;
- индивид, шахс, индивидуаллик;
- шахс фаолияти;
- шахсни экспериментал тадқиқ қилиш методлари;
- мулоқот ва унинг қўп мақомли характери;
- нутқ ва унинг функциялари;
- диққат, унинг физиологик механизмлари, турлари;
- сезги ва идрокнинг физиологик асослари;
- хотира назарияси;
- хаёл ва унинг турлари;
- тафаккур ва ҳиссий билиш;
- темперамент назарияси, типлари;
- характер ва унинг бошқа психологик ҳодисалар билан боғлиқлиги;
- қобилиятнинг сифат ва миқдор характеристикасини **билиши, малака ҳосил қилиши ва амалда қўллай олиши;**
- шахс (ўқувчи)нинг психологик хусусиятларини ўрганувчи метод ва технологиялар;
- ўқув жараёнини бошқариш;

- экспериментлар ўтказиш;
- шахс (ўқувчи) психикасининг ўзига хос хусусиятларини кузатиш;
- ўқув жараёнида турли анкета ва бошқа усулларни қўллай олиш;
- психологик маърифий ишларни ташкил этиш **қўникмаларига эга бўлиши лозим.**

ёш ва педагогик психология

Бакалавр:

- умумий психология ва ёш психологияси;
- умумий психология ва педагогик психология;
- физиологик ва психологик ривожланиш жараёни;
- ёш ва педагогик психологиянинг ўқитувчи фаолиятида тутган ўрни тўғрисида **тасаввурга эга**

бўлиши;

- иқтидорли болалар ва уларни танлаш;
- ёш психологиясининг пайдо бўлиши;
- ёш психологиясини ўрганиш методлари;
- таълимнинг ёш психологияси тараққиётида тутган ўрни;
- мактабгача ёш даврининг ўзига хос хусусиятлари;
- кичик мактаб ёши болалар психологияси;
- ўсмир ва ўспиринлар психологияси;
- таълим ва ақлий тараққиёт;
- педагогик қобиляят ва унинг турлари;
- ўқитувчи шахсига қўйиладиган психологик талабларни **билиши, малака ҳосил қилиши ва амалда**

қўллай олиши;

- болаларнинг психологиясига хос хусусиятларни ўрганиш бўйича экспериментлар ўтказиш;
- болаларнинг мактабга тайёргарлиги бўйича хулоса бера олиш;
- инсоннинг ривожланиш босқичларидаги психологик ўзгаришларини тадқиқ қилиш;
- педагогик фаолиятда ўқувчиларнинг психологик хусусиятлари, улардаги турли жараёнлар бўйича

маслаҳатлар олиб бориш;

- ёш психологияси бўйича олиб борилган эксперимент ва кузатувларни расмийлаштириш

қўникмаларига эга бўлиши лозим.

Умумий педагогика

педагогика назарияси ва тарихи

Бакалавр:

- илмий тадқиқот объектлари ва методлари;
- педагогиканинг ижтимоий фан эканлиги;
- педагогика фанининг методологияси;
- педагогиканинг жамиятдаги ўрни;
- таълимни инсонпарварлаштириш ва демократлаштириш, унинг узвийлиги, узлуксизлиги;
- педагогика фанининг асосий ривожланиш босқичлари.
- ўтмиш ва замонавий педагогиканинг асосий йўналишлари;
- илғор педагогик қарашлар;
- жаҳон таълим тизими;
- педагогиканинг мақсадига кўра турлари;
- педагогик жараёндаги интеграциялар **тўғрисида тасаввурга эга бўлиши;**
- Ўзбекистон Республикасининг таълим соҳасидаги сиёсати, кадрлар тайёрлаш миллий модели;
- таълим ва тарбиянинг ўзига хос хусусиятлари, бирлиги, дифференциацияси, ягона педагогик жараён;
- XXI аср педагоги образи;
- педагогик антропология;
- таълим назарияси (дидактика)нинг асосий компонентлари: концепциялари, парадигмалари;
- таълим принциплари;
- таълим методлари, технологиялари;
- таълим турлари ва босқичлари;
- таълимни ташхис қилиш;
- тарбия назариясининг моҳияти;
- тарбиянинг мазмуни, принциплари;
- тарбияда муҳит (социум), руҳият(психология);
- тарбия методлари ва технологиялари;
- махсус педагогиканинг ўзига хос хусусиятлари;
- тарбия турлари;
- жамоада, оиладаги тарбия ҳамда ўз-ўзини тарбиялашнинг ўзига хос хусусиятлари;
- Ўзбекистон Республикаси таълим тизими;
- таълимни бошқариш шакллари;
- шахсга таълим ва тарбия бериш ғоясининг пайдо бўлиши;
- таълим ва тарбия тўғрисида Шарқ ва Ғарб мутафаккирларининг қарашлари;

- тарбия, мактаб ва педагогик фикрнинг тараққий этиш тарихи;
- жаҳон педагогик жараёни;
- Ўзбекистон Республикасида педагогика фанининг ривожланишини **билиши, малака ҳосил қилиши ва амалда қўллай олиши;**

- таълим ва тарбия жараёнида миллий ғоя ва маънавиятимизнинг бой меросларидан фойдаланиш;
- ўз педагогик фаолиятини режалаштириш;
- таълим муассасаларида ўқитиш ва тарбиялашнинг замонавий метод ва технологияларини қўллаш;
- ўқувчини рағбатлантириш, унинг фаолиятини назорат қилиш, истеъдоди, иқтидорини рўёбга чиқариш бўйича тадбирлар ишлаб чиқиш, айна замонда жазолашнинг замонавий шаклларида фойдаланиш;
- ўқувчилар билимини баҳолаш;
- ота-оналар, жамоа, ўқувчилар билан якка ва гуруҳ бўлиб ишлаш;
- ўқувчилар гуруҳларини бошқариш **қўникмаларига эга бўлиши лозим.**

педагогик технологиялар

Бакалавр:

- анаънавий ўқитиш методлари ва педагогик технологиялар;
- таълим жараёни ва технологик жараён;
- педагогик фаолият ва ижод;
- таълимда новаторлик;
- педагог шахсининг имкониятлари;
- билиш жараёнини оптималлаштиришда педагогик технологиянинг аҳамияти;
- педагогик технология тушунчаси ва унинг таърифлари;
- педагогик технология ва ахборот технологиялари **тўғрисида тасаввурга эга бўлиши;**
- педагогик технология жараёни, уни лойиҳалаш;
- педагогик технологияни таъминловчи жиҳозлар, воситалар;
- технологик жараёнларнинг такомиллашиб бориш тарихи;
- ўқувчи шахси ва педагогик жараён;
- педагогик технологияларнинг илмий-назарий асослари;
- анъанавий таълим методлари ва технологиялари;
- педагогик жараённи шахсга йўналтирилган педагогик технологиялар: ҳамкорлик педагогикаси ва б.;
- таълим олувчиларнинг фаолиятини жонлантирувчи педагогик технологиялар;
- лойиҳалаштириш асосида ўқув жараёнини бошқариш технологиялари;
- модулли, интерактив, ўйинли ва бошқа технологиялар;
- ривожлантирувчи таълим технологияларини **билиши, малака ҳосил қилиши ва амалда қўллай олиши;**

- таълим олувчиларнинг билиш қобилиятларини баҳолай олиш;
- конкрет вазиятни ҳисобга олиб, зарур бўлган технологияларни танлаш;
- технологик жараённи лойиҳалаш;
- замонавий педагогик технологияларни таҳлил қилиш, ўқув жараёнига татбиқ этиш;
- технологик жараённи сифатли ташкил этиш;
- педагогик технология лойиҳалари, технологик карталарни ишлаб чиқиш;
- таълим олувчилар билимини аниқлаш бўйича эксперимент ўтказиш, қайта алоқани таъминлаш

қўникмаларига эга бўлиши лозим.

педагогик маҳорат

Бакалавр:

- педагог касбининг ўзига хос хусусиятлари;
- педагог шахси, унинг жамиятда тутган ўрни;
- педагог фаолиятининг асосий йўналишлари;
- касбий маҳорат тушунчаси;
- педагог ва таълим соҳасидаги ахборот технологиялар;
- XXI аср педагогига қўйиладиган асосий талаблар **тўғрисида тасаввурга эга бўлиши;**
- педагогик фикр тарихида маҳорат масалалари;
- педагогик қобилият, унинг турлари;
- педагогнинг коммуникатив қобилияти, унинг воситалари;
- педагогнинг мулоқот маданияти ва психологияси;
- педагог ва таълим олувчи ўртасидаги мулоқотнинг ўзига хос хусусиятлари;
- педагогик назокат ва одоб-ахлоқ меъёрлари;
- педагогик техника ва уни шакллантириш усуллари;
- таълим жараёнидаги педагогнинг маҳорати;
- педагог маҳоратини такомиллаштириш шарт-шароитларини **билиши, малака ҳосил қилиши ва амалда қўллай олиши;**
- танланган метод ва технологияларни жорий қилишда муҳитни, вазиятни баҳолай олиш;
- таълим ва тарбия жараёнида талаб қилинган иродани намойиш қилиш, сабр-тоқат, қатъият, кайфиятни ўзгартира олиш, жавобгарликни ҳис қилиш;

- юз берган нохуш вазиятдан чиқиб кета олиш;
- педагогик жараёнда ҳар қандай низоларнинг олдини олиш;
- ўз хатти-ҳаракатларини бошқара олиш ва бунда гўзалликка эришиш;
- ўз педагогик назокати ва одобини такомиллаштириб бориш;
- назокат билан сўзлаш техникасига риоя қилиш;
- таълим ва тарбия жараёнида санъаткорлик унсурларидан фойдаланиш;
- ўз меҳнатини расмий ва ижодий ташкил эта олиш: вақтдан унумли фойдаланиш;
- ўз маҳоратини тинмай ошириб бориш;
- илғор тажрибаларни ўз фаолиятига сингдириш **қўникмаларига эга бўлиши лозим.**

Ўқитувчи нутқи маданияти

Бакалавр:

- маданият ва унинг инсон ижтимоий ҳаётида тутган ўрни;
- нутқ ва унинг шакллари;
- нутқ техникаси;
- нутқ маданиятининг бошқа тилшунослик фанлари билан алоқаси;
- нутқий фаолият **тўғрисида тасаввурга эга бўлиши;**
- нутқ маданиятининг назарий асослари;
- нутқ маданиятининг коммуникатив белгилари;
- нутқ маданияти ва стилистик нормалари;
- нутқ маданияти ва адабий тил;
- нутқ маданиятининг таълим тараққиётидаги ўрни;
- илмий-техник терминология ва нутқ маданияти;
- нотиклик санъати асослари;
- нутқ маданиятини такомиллаштириш йўллари **билиши, малака ҳосил қилиши ва амалда қўллай**

олиши;

- ифодаларни тўғри тузиш;
- нутқни мантиқли, аниқ ифода қилиш;
- соҳа терминларини билиш;
- адабий тилда соф гаплаша олиш;
- таълим жараёни этикетларига риоя қилиш;
- нотиклик санъатини намойиш қила олиш **қўникмаларига эга бўлиши лозим.**

Ўзбек тили ва адабиётини ўқитиш методикаси

Ўзбек тили ўқитиш методикаси

Бакалавр:

- ўзбек тилининг таълим тизимида тутган ўрни;
- ўзбек тилини ўқитиш методикасининг педагогика, психология фанлари билан боғлиқлиги;
- ўзбек тилини ўқитиш методлари ва технологиялари тарихи;
- ўзбек тили бўйича яратилган дарсликлар, қўлланмаларнинг хусусиятлари **тўғрисида тасаввурга эга**

бўлиши;

- ўзбек тилини ўқитиш методикасининг тилшунослик фанлари билан боғлиқлиги;
- ўзбек тилини ўқитиш методлари, технологиялари, уларнинг назарий асослари;
- умумий ўрта таълим ўзбек тили мазмуни;
- ўрта махсус, касб-ҳунар таълими ўзбек тили мазмуни;
- ўзбек тилини ўқитишда дидактик принциплар;
- ўзбек тилини ўқитишда унинг қисмлари, бобларига хос хусусиятлари;
- ўзбек тили бўйича дарсдан ташқари ишларни **билиши, малака ҳосил қилиши ва амалда қўллай**

олиши;

- ўзбек тилига ўқувчиларда меҳр уйғота олиш;
- ўзбек тилини ўқитишнинг метод ва технологияларини қўллай олиш;
- ўзбек тили бўйича мустақил таҳсил олишга ўқувчиларни йўллаш;
- ўзбек тили бўйича ўқувчилар билимини баҳолай олиш;
- ўзбек тили дарслари, тарбиявий ишлар бўйича талаб қилинган барча ҳужжатларни юритиш;
- ўзбек тили дарсларини режалаштириш **қўникмаларига эга бўлиши лозим.**

Ўзбек адабиётини ўқитиш методикаси

Бакалавр:

- ўзбек адабиётининг таълим тизимида тутган ўрни;
- ўзбек адабиётини ўқитиш методикасининг педагогика, психология фанлари билан боғлиқлиги;
- ўзбек адабиётини ўқитиш методлари ва технологиялари тарихи;
- ўзбек адабиёти бўйича яратилган ўқув адабиётларининг хусусиятлари **тўғрисида тасаввурга эга**

бўлиши;

- ўзбек адабиётини ўқитиш методикаси фанининг адабиёт фанлари билан боғлиқлиги;
- ўзбек адабиётини ўқитиш методлари ва технологиялари, уларнинг назарий асослари;
- адабиётни ўқитишнинг дидактик принциплари;

- умумий ўрта таълим адабиёт фани мазмуни;
- ўрта махсус, касб-ҳунар таълими адабиёт фани мазмуни;
- ўзбек адабиёти бўйича дарсдан ташқари ишларни **билиши, малака ҳосил қилиши ва амалда қўллай**

олиши;

- адабиёт ўқитишда замонавий метод ва технологияларни қўллай олиш;
- адабиётга ўқувчида меҳр уйғота олиш;
- ўқув-тарбия жараёнида адабиёт материалларидан фойдалана олиш;
- адабиёт бўйича билимларини баҳолаш;
- адабиётни ўқитиш бўйича талаб қилинган ҳужжатларни тайёрлаш;
- бадиий асарни мустақил таҳлил қилиш, китобхонлар конференциясини ўтказиш;
- адабиёт дарсларини режалаштириш;
- ёзма ишларни текшириш ва баҳолаш;
- ифодали ўқишни ўргатиш **қўникмаларига эга бўлиши лозим.**
- адабиёт назариясига оид қоидаларни бадиий адабиётни таҳлил қилишда қўллаш;
- чет эл, ҳамдўстлик мамлакатлари адабий асарларини таҳлил қила олиш **қўникмасига эга бўлиши**

лозим.

Тилшунослик курси

Бакалавр:

- тилнинг жамиятда тутган ўрни;
- тилшунослик ва унинг фанлар тизимидаги ўрни;
- ўзбек тилининг давлат тили сифатида ривожланиш омиллари;
- ўзбек тил билими фанининг юзага келиши;
- ўзбек тилининг туркий тиллардан бири эканлиги;
- ўзбек тилининг ўзига хос хусусиятлари ва унинг график системаси **тўғрисида тасаввурга эга**

бўлиши;

- тилнинг структураси ва системаси;
- тил ва ёзувнинг пайдо бўлиши;
- жаҳон тилларининг классификацияси;
- тилшунослик тарихи;
- тилшунослик мактаблари;
- тил ва нутқ, тил ва тафаккур, тил ва ахборот муносабатлари;
- ҳозирги ўзбек тилининг фонетик ва фонологик тизими;
- ўзбек тилининг имло ва талаффуз қонуниятлари;
- ўзбек тилининг луғат таркиби ва сўз семантикаси;
- ўзбек тилидаги турғун иборалари;
- ўзбек тили лексикологияси;
- ўзбек тилидаги сўзларнинг морфемик ва морфологик таҳлили;
- ўзбек тили морфологияси категориялари;
- сўз ясашиш тизими;
- сўз туркумлари ва унинг ички категориялари;
- ўзбек тилидаги сўз бирикмалари синтаксиси;
- ўзбек тилининг содда ва қўшма гап синтаксиси;
- ўзбек тилидаги мураккаб синтактик бутунликлар;
- ўзбек пунктуацияси асослари;
- ўзбек тилининг тарихий илдизлари: қадимги туркий тил, ўзбек тилининг тарихий грамматикаси,

ўзбек адабий тили тарихининг тараққиёт давлари;

- ўзбек тилининг диалектал таркиби;
- эски ўзбек ёзуви ва унинг хусусиятлари;
- форс ва араб тилларининг асосий хусусиятлари;
- ўзбек адабий тилининг функционал услублари;
- матннинг коммуникатив бўлаклари;
- матн синтагматикаси;
- матннинг прагматик хусусиятлари;
- матннинг лингвистик таҳлили;
- ўзбек тилининг функционал услубларини **билиши, малака ҳосил қилиши ва амалда қўллай олиши;**
- ўзбек тилшунослиги фанлари орасидаги назарий ва амалий билимларни боғлай олиши;
- ўзбек тил структураси ва системасини ажрата олиш;
- ўзбек тилининг ўз ва ўзлашган қатламини фарқлай олиши;
- ўзбек тилидаги матнни фонетик, лексик ва грамматик жиҳатдан таҳлил қилиш;
- ўзбек тилининг жаҳон тиллари классификациясида тутган ўрнини белгилаш;
- ўзбек тилининг услубига хос асосий хусусиятларини фарқлаш;
- тилнинг тараққиёт босқичлари ва жараёнларини фарқлаш;
- шарқ тилларидаги матнларни ўқий олиш, таржима қилиш ва оғзаки баён қилиш;

- ўзбек тили графикаси, орфоэпияси, орфографияси, пунктуацияси қоидаларини ҳаётда қўллаш, уни ўз фаолиятида ижодий ривожлантира билиш **қўникмаларига эга бўлиши лозим.**

Адабиётшунослик курси

Бакалавр:

- адабиётнинг филологик фан эканлиги;
- ўзбек адабиётининг тараққий этиш омиллари;
- ўзбек адабиёти жаҳон адабиётининг бир қисми эканлиги;
- адабиётда миллий ва умуминсоний қадриятларнинг акс этиши;
- адабиёт ва санъат муносабатлари тўғрисида
 - ифодали ўқишнинг таълим тизимида аҳамияти;
 - ифодали ўқиш ва адабий жанрлар;
 - ифодали ўқиш ва шеърый санъатлар **тўғрисида тасаввурга эга бўлиши;**
- адабиётшуносликнинг таркибий қисмлари;
- адабиёт назариясининг асослари;
- ўзбек адабиёти ва уни даврлаштириш;
- ўзбек адабиёти жанрлари тараққиёти;
- ўзбек классик адабиёти ва уларнинг намояндалари асарлари таҳлили;
- замонавий ўзбек адабиёти, унинг тематик ва жанрлар йўналиши, уларнинг намояндалари асарларининг таҳлили;
 - ўзбек адабиёти жанрларининг тараққиёти;
 - ҳозирги адабиёт вакилларининг ижоди;
 - ўзбек болалар адабиётининг ўзига хос хусусиятлари;
 - ўзбек халқ оғзаки ижоди намуналари;
 - чет эл адабиёти тарихи, жаҳон адабиётида таниқли бўлган адиблар ижоди;
 - мустақил ҳамдўстликка кирган мамлакатлар адабиётининг хусусиятлари ва уларнинг таниқли адиблари ижоди;
 - ўзбек адабий танқидчилигининг пайдо бўлиши ва тараққиёти;
 - XX аср ўзбек танқидчилиқ тарихи;
 - миллий истиқлол даври танқидчилиги;
 - ўзбек адабий танқидчилиги намояндалари;
 - ҳозирги адабий жараённинг адабий-назарий қонунларини;
 - ифодали ўқишнинг предмет ива вазифаси;
 - интонация (оҳанг) компонентлари;
 - ритм, темп, риторика, тушунчалари;
 - шеърый асарлар ва уни ифодали ўқиш;
 - шеър санъатлари ва уларга риоя қилган ҳолда ўқиш;
 - насрий ва гарматик жанрларнинг хусусиятлари ва уларни ифодали ўқиш;
 - аруз ва бармоқ вазнидаги шеърларни ифодали ўқишни **билиши, малака ҳосил қилиши ва амалда қўллай олиши;**
 - ўзбек адабиёти намуналарини ғоявий-эстетик жиҳатдан таҳлил қилиш;
 - бадий адабиётнинг турлари ва жанрларини фарқлаш;
 - ҳар бир адабиёт намояндасининг асарларига давр нуқтаи назардан ёндошиб баҳолай олиш;
 - ўзбек адабиётини миллий истиқлол ғояси асосида таҳлил қилиш;
 - бадий асарни муҳокама қила олиш;
 - ифодали ўқишни баҳолай олиш;
 - жанрлар бўйича ифодали ўқиш намуналарини кўрсата олиш **қўникмаларига эга бўлиши лозим;**

5.2.4 Ихтисослик фанлари блоки бўйича талаблар

Бакалавр:

- ихтисосликка мос таълим соҳасининг асосий илмий-методик муаммолари ва ривожининг истиқболини ҳамда уларнинг турдош соҳалар билан ўзаро алоқасини тушуниши;
 - ихтисосликнинг муайян соҳаси билан боғлиқ бўлган асосий объектларни, ҳодиса ва жараёнларни билиши, уларни илмий-тадқиқ қилиш усулларида фойдалана билиши;
 - ўрганилаётган фан, метод ва технологияларга қўйиладиган илмий-методик талабларни таърифлаб беришни уддалаши, уларни амалга оширишнинг мавжуд илмий-методик воситаларини билиши керак.
- Бакалавр ихтисослигига қўйиладиган муайян талаблар ихтисослик фанлари туркумидан танланган вариантдаги ўқув фанларининг мазмуни бўйича олий таълим муассасаси томонидан белгиланади.

5.2.5 Битирув малакавий ишларига қўйиладиган талаблар

Битирув малакавий ишида бакалавр тугалланган касбий вазифаларни ҳал қилади ва бунда барча блок фанлари бўйича олинган билимлардан фойдаланилади.

Бу ишда бакалавр:

- ўрганилаётган масаланинг ҳолати ва тарихини таҳлил қилади;
- илмий-назарий, илмий-методик масалани аниқлаб олади, унинг ечилишидаги бир неча вариантларни кўзда тутди ва улардан энг муҳим вариантини танлайди;

- хулосани шакллантиради ва ҳал қилинган масала натижалари бўйича тавсиялар беради ва тегишли фан соҳасида қўлланиши имкониятларини белгилайди.

5.2.6 Малакавий амалиёт бўйича талаблар

педагогик амалиёт

Бакалавр:

- умумий ўрта таълим ва ўрта махсус таълимдаги ўзбек тили ва адабиёти таълими мазмуни, давлат таълим стандартлари, фан дастурлари бўйича иш юритиш;
- ўзбек тили ва адабиёти фанларининг синфлар ва курслар бўйича ўқув режаларида жойлаштирилиш;
- синф-дарс тизимида риоя қилган ҳолда ўзбек тили ва адабиёти фанлари бўйича план-конспект, календар-план асосида дарс ўтиш;
- анъанавий ва замонавий метод ҳамда технологияларни дарс жараёнида қўллаш;
- ўзбек тили ва адабиёти дарсларини ўтиш чоғида тарбиявий ишларни олиб боришни **билиши ва улардан фойдалана олиши лозим.**

ўқув амалиёти.

Бакалавр:

- ўзбек шеваларининг ўзига хос хусусиятларини ҳис қила олиш;
- шева вакиллари билан илмий-амалий мулоқот ўрната олиш;
- шева фактларини таҳлил қила олиш;
- ўзбек фольклори намуналарини ёзиб ола билиш;
- ёзиб олинган халқ оғзаки ижоди намуналарини мавжуд материалларга қиёслаш олиш;
- ўзбек шевалари ва фольклорини ёзиб олиш методларини қўллашни **билиши ва улардан фойдалана олиши лозим.**

5.2.7 Бакалаврларнинг стажерлик фаолияти мазмуни ва уни ташкил этишга қўйиладиган талаблар.

Бакалаврларнинг стажерлик фаолияти ёш педагогнинг педагогик касбга киришиб кетишини амалий жиҳатдан таъминлайдиган жараёндир.

Стажерлик фаолиятининг мақсади – педагогик ишга қабул қилинган ҳар бир бакалаврнинг педагогик жараёни амалга ошириш учун фаол киришиб кетиши ва унга қўникиши, педагогик касбни давом эттириш учун унинг назарий билимлари асосида амалий фаолиятини ташкил этишни тизимга солишдир.

Стажерлик фаолиятининг вазифаси – бакалаврнинг педагог сифатида шаклланиши, унинг ўқув-методик ва илмий-методик жараёни ташкил этиши ҳамда уни амалга ошириш қўникмаларини ривожлантириш.

Бу вазифа қуйидаги мазмунни ўз ичига олади:

Ўқув жараёни бўйича:

умумий ўрта таълим ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълими ДТСларини ўқув жараёнига боғлаб синчиклаб ўрганиб чиқиш;

ўзи машғулот ўтказадиган фаннинг ўқув дастурини таҳлил қилиш ва шу асосда ишчи ўқув дастурини тайёрлаш;

календар-тематик режани шакллантириш;

синф журналининг расмийлаштирилишини ўрганиш;

ўқувчилар билимини назорат қилишнинг рейтинг низомини ўрганиш ва амалда татбиқ этиш, ўқувчилар билимини баҳолай олиш;

фан кабинети, унинг замонавийлигини таъминлаш, жиҳозларни ишлатиш бўйича ишланмалар билан танишиш ва уни бойитиш;

фанлар бўйича метод бирлашмалар иш мазмунини ўрганиш ва ундаги ўзининг мажбуриятларини белгилаб олиш;

машғулотларга тайёргарлик кўриш ва режа-конспект тузилмасини таҳлил қилиш ва шу асосда ўзининг кунлик режа-конспектларини тузиш;

дарсликлар устида ишлаш;

қўлланмалар, ўқув-методик тавсияномалар устида ишлаш;

тарқатма материаллар тайёрлаш малакаларини эгаллаш;

ўқитиш методлари ва педагогик технологияларни таснифлаш ва ўқув жараёнида қўллаш;

турли даражада ўзлаштирувчи ўқувчилар билан ишлаш методикасини эгаллаш;

ўқувчиларда фанни ўрганишга бўлган мотивациясини кучайтириш;

глобал тармоқлар орқали ўқитиш методлари ва технологияларини қабул қила олиш, уни қайта ишлаш ва ўқув жараёнига олиб кириш.

Тарбиявий ва ташкилий ишлар бўйича:

умумий ўрта таълим, ўрта махсус, касб-ҳунар таълими тизимида олиб бориладиган маънавий-ахлоқий тадбирлар мажмуасини ўрганиб чиқиш ва бундай тадбирларни ташкил этиш ва ўқитиш технологиясини ишлаб чиқиш ҳамда уларни ўз амалий фаолиятида фойдаланиш;

синф раҳбарига юклатиладиган вазифаларни аниқлаш ва иш режасини тузиш;

ота-оналар билан ишлаш тажрибаларини ўрганиш ва унинг режасини ишлаб чиқиш;

ўқувчиларга ахлоқ, айниқса, шарқона одоб нормаларини сингдириш;

ўқувчилар шахсини, жамоа аъзолари, раҳбариятни ҳурмат қилиш тамойилларига амал қилиш;
ўқувчилар орасида миллий ғояни тарғиб қилувчи ва маънавиятини бойитувчи маърифий-тарбиявий ишларни олиб бориш;

санъат ва халқаро ижтимоий ҳаётда юз бераётган воқеаларнинг миллий тарбияга салбий таъсирини тез англаш ва маърифий йўллар билан уларнинг олдини олиш.

Бакалаврларнинг стажерлик фаолиятига масъул органлар ва шахсларга қўйиладиган талаблар.

Бакалаврга қўйиладиган талаблар:

стажерлик фаолияти бўйича йиллик иш режасини («устоз» билан ҳамкорликда) тузиш ва уни изчил амалга ошириш;

умумий ўрта таълим, ўрта махсус, касб-хунар таълими ва тарбия жараёнини норматив ҳужжатлар асосида ўрганиб чиқиш;

амалдаги ҳужжатлар асосида ўз шахсий режаларини ишлаб чиқиш;

интернетдан янги ахборотларни олиш ва уни ўқув жараёнига киритиш;

ўқитиш методлари ва технологияларини эгаллаш ва ўқувчи шахси хусусиятларига мос равишда метод ва технологияларни танлай олиш;

ўқув адабиётлари (асосий ва қўшимча)даги материалларни ижодий қайта ишлай олиш;

таълим муассасаси ички тартиб-қоидаларига амал қилиш;

ўзининг фаолиятига баҳо бера олиш ва ҳисобот тайёрлаш.

Кадр тайёрлаган олий таълим муассасаси раҳбариятига қўйиладиган талаблар:

олий таълим ахборот-ресурс маркази базасидан, шунингдек, олий таълим муассасасининг интернетдаги порталидан бепул фойдаланишга имконият яратиш;

бакалаврнинг ўқув-методик ва илмий-методик ишларига раҳбарлик қилиш учун мутахассис тайинлаш;

бакалаврларнинг стажерлик фаолияти натижаларини умумлаштириш, илмий-тадқиқотлар олиб бориш ва такомиллаштириш.

Иш берувчи таълим муассасаси раҳбариятига қўйиладиган талаблар:

бакалаврга таълим муассасасининг ахборот-ресурс маркази базасидан тўлиқ фойдаланишга рухсат бериш;

муассасанинг интернетга уланган компютерида ҳар куни камида бир соат ишлашига шароит яратиш;
йиллик стажерлик фаолияти режасини шакллантиришга ёрдам бериш ва уни метод бирлашмада ҳамда педагогик кенгашда тасдиқлаш;

йиллик иш режасининг бажарилишини педагогик кенгашда ҳар чоракда муҳокама қилиб бориш ва методик ёрдам ташкил этиш;

бакалаврга тажрибали мутахассисни «устоз» сифатида бириктириш ва унинг ҳам фаолияти ахборотини педагогик кенгашда муҳокама қилиб бориш ва баҳо бериш;

ўрнатилган намунада вазирликка ва олий таълим муассасасига маълумотнома йўллаш (электрон почта орқали).

Кадрларга буюртмачи бўлган таълимни бошқаришга ваколатли давлат органи раҳбариятига қўйиладиган талаблар:

таълим муассасаларида бакалаврларнинг ўқув-методик таъминотини таҳлил қилиб бориш ва уни йўлга қўйишнинг зарур чораларини кўриш;

халқ таълими, ўрта махсус, касб-хунар таълими бошқармаларининг ёш кадрларнинг фаолиятини такомиллаштириш бўйича амалга ошираётган тадбирларини вазирлик Ҳайъати ёки бошқарма кенгашларида муҳокама қилиш;

бакалаврларнинг педагогик кўникишларига қаратилган чора-тадбирлар кўриш, улар фаолиятини мувофиқлаштириш.

6 Таълим дастурининг мазмуни ва компонентлари

6.1 5111200 – Ўзбек тили ва адабиёти таълим йўналиши бўйича бакалаврларни тайёрлаш таълим дастури таълимнинг кундузги шакли бўйича 4 йил ўқишга мўлжалланган бўлиб, қуйидаги вақт тақсимотига эга:

Назарий, амалий ўқитиш, шу жумладан: жорий, оралик ва якуний аттестациялар	136 ҳафта
Малакавий амалиётлар	15 ҳафта
Битирув малакавий иши	4 ҳафта
Жорий ва якуний давлат аттестациялари	17 ҳафта
Таътиллار	32 ҳафта
Жами	204 ҳафта

6.2 Талаба ҳафталик ўқув юклавасининг максимал ҳажми 54 соат, шундан аудиториядаги ўқув юклаваси – 30 соатгача, қолган соатлар ҳажми мустақил таълим учун ажратилади.

6.3 Жорий, оралиқ ва якуний аттестацияларни ҳисобга олган ҳолда таълим дастурининг умумий ҳажми 4 йиллик ўқув даври учун 9288 соатни ташкил этади.

6.4 Таълим дастурини ўзлаштиришда бир қатор масалалар ёки интеграллаштирилган курслар муаммолари бўйича талабаларнинг мустақил таълими кўзда тутилади.

6.5 5111200 – Ўзбек тили ва адабиёти таълим йўналиши бўйича таълим дастурининг зарурий мазмуни

6.5.1 Гуманитар ва ижтимоий-иқтисодий фанлар

Гуманитар ва ижтимоий-иқтисодий фанларнинг зарурий мазмуни «Гуманитар ва ижтимоий-иқтисодий фанлар» блоки бўйича бакалаврлар тайёргарлик даражаси ва зарурий билимлар мазмунига қўйилган талаблар» асосида белгиланади.

6.5.2 Математик ва табиий-илмий фанлар

Математик коммуникатив курс

6.5.2.1 Олий математика асослари:

асосий алгебраик тузилмалар, вектор фазо ва чизикли акслантириш, аналитик геометрия, кўп ўлчовли евклид геометрияси, топология элементлари, мантикий ҳисоблашлар, алгоритмлар назарияси, комбинаторика, дифференциал ва интеграл ҳисоблаш, дифференциал тенгламалар, эҳтимолликлар назариясининг математик асослари, тасодифий ҳодисалар моделлари, гипотезаларни текшириш, энг катта ўхшашлик принципи, эксперимент натижаларини қайта ишлашнинг статистик методлари.

6.5.2.2 Информатика ва ахборот технологиялари:

ахборотларни йиғиш жараёни, узатиш, қайта ишлаш ва тўплаш ҳақида умумий тавсифнома; ахборотларни тарқатиш жараёнида техник ва дастурлаш воситалари.

Технология тушунчаси. Ахборот технологиялари, уларнинг кўринишлари ва классификацияси. Янги ахборот технологиялари. Янги ахборот технологиялари воситалари. Шахснинг ўқишида, тарбияланишида ва ривожланишида янги ахборот технологияларидан фойдаланиш. Педагогик дастурий воситалар. Матн ва график ахборотларни тайёрлаш, таҳлил қилиш ва қайта ишлаш технологияси. Мультимедиа технологияси. Тармоқ технологиялари. Internet технологияси. Масофадан ўқитиш.

Табиий-илмий курс

6.5.2.3 Марказий Осиё географияси:

«Марказий Осиё» атамаси моҳияти, Марказий Осиёнинг чегаралари, ўлчамлари, географик ўрни, қўшни мамлакатлар билан тарихий географик қўнлиги, табиий-демографик потенциали; ҳозирги вақтдаги сиёсий-иқтисодий ҳолати, Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркменистон республикалари – Марказий Осиёнинг муҳим сиёсий-иқтисодий географик субъектлари сифатида, Марказий Осиё республикаларининг географик характеристикаси, ривожланиш муаммо ва истиқболлари, ташқи иқтисодий алоқалари ва иқтисодий районлари.

6.5.2.4 Ҳозирги замон табиий фанлар концепцияси:

Моддий дунё ва уни ўрганиш методологияси. Дунёнинг умумий илмий манзараси. Дунёнинг физик, кимёвий ва биологик манзараси, замонавий дунёқарашнинг таркиби, микро ва макро дунё, улардаги эволюцион ва революцион ўзгаришлар. Табиий цикллар. Биосфера ва ноосфера. Антропоген омиллар ва уларнинг жонли ва жонсиз табиатга таъсири. Ўзаро яқин фанларнинг табиатни ўрганишдаги роли ва аҳамияти (физикавий, кимёвий физика, геолгик кимё ва б.).

Ер ва коинот. Геологик жараёнлар ва уларнинг жонли табиат вакилларига таъсири. Модда ва энергиялар ўзаро алмашинувининг умумий қонуниятлари. Организмларнинг ташқи муҳит билан диалектик боғлиқлиги. Реал дунёнинг моддий бирлиги. Инсон табиатнинг, дунё эволюциясининг энг олий маҳсули сифатида. Умуминсоний, табиий-илмий муаммолар ва уларни ҳал қилиш йўллари, реал воқелик, имкониятлар ва прогноз.

6.5.2.5 Ёш физиологияси ва гигиена:

организмнинг ёш хусусиятлари ва органлар ҳамда тизимларнинг турли вазибалари. Организм-яхлит бир тизим. Одамнинг ўсиш ва ривожланиши. Организмнинг атроф-муҳит билан алоқадорлиги. Ирсий касалликларнинг генезиси ва уларни профилактика қилиш масалалари. Ёш организмнинг ўсиши ва ривожланишининг ўзига хослиги. Ички секреция безларининг фаолияти. Гармонлар муҳим биостимулятор ва регулятор сифатида. Тўқима, орган ва организмлар вазибаларининг гуморал бошқаруви, организмлар ҳаёт фаолиятида нерв тизимининг аҳамияти. Ҳар томонлама тараққий этган шахсни тарбиялашда соғлом турмуш тарзининг аҳамияти. Болалар соғлиғини химоя қилишда оиланинг ўрни. Соғлом организмни таъминлашда овқатланиш кун режими ва бошқа омилларнинг аҳамияти. Инсон организмнинг жисмоний ва руҳий соғлом бўлишида гигиенанинг аҳамияти. Шахсий гигиенага қўйиладиган талаблар ва гигиена меъёрлари.

6.5.2.6 Экология ва табиатни муҳофаза қилиш:

одам ва биосфера: биосферанинг тузилмаси, экосистемалар, организм ва муҳитнинг ўзаро муносабатлари, одамнинг соғломлиги ва экология. Атроф-муҳитнинг глобал муаммолари.

табиатдан фойдаланиш: табиий ресурслардан оқилона фойдаланишнинг экологик тамойиллари ва табиатни муҳофаза қилиш, табиатдан оқилона фойдаланишнинг иқтисодий асослари. Атроф-муҳитни

муҳофаза қилиш техника ва технологиялари. Экологик ҳуқуқ асослари ва касбий масъулият. Атроф-муҳит соҳасида халқаро алоқалар.

6.5.3 Касбий фанлар бўйича

Педагогика ва психология курси

6.5.3.1 Умумий психология:

умумий психология: умумий психологиянинг объекти, вазифалари. Психология табиий ва ижтимоий фан сифатида. Психика ҳақида тушунча, психиканинг ориентировка қилувчанлик ва бошқарувчанлик вазифаси. Бош мия ва психика. Психика ва онг. Психология ва фалсафа. Шарқ мутафаккирларининг психологик қарашлари. Психика ва онгни таҳлил қилиш принциплари. Ҳозирги замон психологиясининг тузилмаси ва унинг принциплари. Психологиянинг соҳалари. Психологиянинг методлари ва унинг таҳлили. Фаолиятнинг психологик таҳлили. Мотивлар ва фаолият. Психиканинг тараққиёти. Мотивация ва эмоция психологияси. Ирода психологияси. Шахс психологияси. Шахс, индивид, индивидуаллик тушунчалари. Фрустрация ва шахснинг истикбол режалари. Конформизм. Дунёқараш ва эътиқод. Мулоқот психологияси ва нутқ. Диққат ва унинг турлари. Сизги ва идрок. Хотира ва ҳаёл. Тафаккур. Муаммоли вазият ва уни ҳал қилиш. Темперамент, унинг ўзига хос хусусиятлари.

Ёш ва педагогик психология: ёш ва педагогик психологиянинг предмети, унинг ривожланиш тарихи, Шарқ мутафаккирларининг қарашлари. Ёш психологиясидаги мактаблар. Ёш психологиясини ўрганиш методлари. Таълим мазмуни ва психик тараққиёт. Ёшнинг умумий характеристикаси. Ёш тараққиётини даврлаштириш. Мактабгача ёш даври характеристикаси. Кичик мактаб ёши даври психологияси. Ўсмир психологияси, ўспирин психологияси. Таълимни ва билимларни ўзлаштиришни бошқариш психологияси. Таълим ва ақлий тараққиёт. Тарбия методлари ва формалари. Бўлғуси ўқитувчи шахси сифатлари. Педагогик қобилият: назария ва амалиёт.

6.5.3.2 Умумий педагогика

Педагогика назарияси: педагогика фани, унинг предмети, методологияси, илмий-тадқиқот объекти, методлари. «Таълим тўғрисида Қонун» ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури». Таълимнинг узвийлиги ва узлуксизлиги. Узлуксиз таълим. Педагог кадр тавсифномаси. Педагогика фанининг мақсадига кўра тармоқлари, бошқа фанлар, шу жумладан фалсафа, психология фанлари билан алоқаси. Педагогик антропология. Шахс, таълим ва тарбия. Хорижий мамлакатлардаги тарбияга қисқача изоҳ. Ягона педагогик жараён. Дидактика – таълим назарияси. Дидактиканинг вазифалари. Таълимнинг ривожланиш йўналишлари: узлуксиз таълим концепцияси, технологизация концепцияси, таълим парадигмалари. Дидактик принциплар(тамоийиллар). Ўқитиш жараёни, ўқитишнинг таълимий, тарбиявий ва ривожлантирувчи вазифалари. Таълимнинг психологик, физиологик асослари. Таълимда илмийлик, изчиллик, мувофиқлик, ижодийлик ва бошқа принциплар. Таълим жараёнида мотивация. Таълим методлари, воситалари ва технологиялари. Умумий ва хусусий методлар. Ўқувчиларни мустақил фикрлашга қаратилган метод ва технологиялар. Метод танлаш ва мотивация. Ўқув адабиётлари ва уларнинг турлари. Электрон ўқув адабиётлари. Таълим турларининг ўзига хос хусусиятлари. Педагогик технологиялар. Таълим шакллари. Таълимни ташхис этиш. Тарбия назарияси. Тарбия жараёни, муҳити(социум), тарбия принциплари, тарбияга қўйиладиган талаблар. Тарбия метод ва технологиялари. Миллий тарбия масаласи. Тарбия турлари. Тарбия ва миллий ғоя. Тарбия ва маънавият. Оила тарбияси.

Таълим тизимини бошқариш. Ўзбекистон Республикасида таълим тизими. Таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий принциплари. Таълим муассасаси, уни бошқариш. Бошқарувда васийлик ва ҳомийлик масалалари. Махсус(коррекцион) педагогика, унинг мақсад ва вазифалари, унинг педагог фаолияти учун аҳамияти.

Педагогика тарихи. Таълим, тарбия ва таълим муассасаси тўғрисидаги ғоянинг пайдо бўлиши. Энг қадимги, ўрта, янги ва энг янги даврларда тарбия, мактаб ва педагогик фикрлаш тараққиёти. Ислон маданияти ва тарбия. Тарбия тўғрисида Шарқ мутафаккирларининг қарашлари. Туркистонда таълим ва тарбия. Ўзбекистонда мактаб, маориф, таълим ва тарбиянинг ривожланиш тарихи. Мустақиллик даврида таълим ва тарбия. Жаҳоннинг ривожланган мамлакатларида педагогик фикрларнинг хусусиятлари.

Педагогик технологиялар: педагогик технология тушунчаси ва таърифи. «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» ва педагогик технологиялар. Педагогик технология тушунчаси, ўқув жараёни, ўқув муассасаларида ўқув жараёнини ташкил этишнинг янги метод ва формаларига қўйиладиган замонавий талаблар. Ўзбекистон Республикасида таълимнинг ривожланиши ва кадрлар тайёрлашнинг миллий дастури. Таълим жараёнида ўқувчи шахси, шахснинг сифат тизими. Ўқитиш жараёнида билим олиш, малака ва кўникма ҳосил қилиш. Инновацион фаолият тизими ва педагогнинг инновацион фаолияти. Педагогик технологияларга илмий-назарий ёндашув. Педагогик технологиялар ҳақидаги қарашлар. Педагогик технологиянинг ЮНЕСКО эътироф этган тавсифи, классификацияси ва илмий асослари. Шахсга йўналтирилган технология, муаммоли ўқитиш, дастурли ўқитиш, ўқитишнинг ахборот технологияси, муаллифлик технологияси, ривожланувчан таълим, ўйинли технологиялар, модул технологияси, интерактив технологиялар, билимларни назорат қилиш технологияси. Технологик карта.

Педагогик маҳорат: педагогик маҳорат ва педагогик технология, педагогик маҳоратнинг назарий асослари. Педагог шахси таълим амалиётида ва педагогик фикр тарихида педагогнинг маҳорати масалалари. Педагогик қобилият. Педагогнинг коммуникатив қобилияти. Мулоқот маданияти ва таълим олувчининг психологик фаолияти. Педагогик техника ва уни шакллантириш усуллари. Ўқув ва тарбия жараёнида

педагог маҳорати. Педагог меҳнатини ташкил этишининг илмий асослари. Педагогик тажриба орттириш тизими, тадқиқот методлари, ҳозирги таълим муассасаларида илғор педагогик ғоялар, тажрибаларнинг тараққиёти ва уни ҳаётга татбиқ этиш йўллари. Педагогик маҳорат тараққиёт тарихи. Мустақил малака ошириш ва ўз-ўзини назорат қилиш. Ўқув-тарбия жараёнида педагогик мулоқот маҳорати, педагогик тажриба ва уни татбиқ этиш, педагог фаолиятида шарқона муомала маданияти асослари.

6.5.3.4 Ўқитувчи нутқи маданияти:

Нутқ маданияти ҳақида тушунча. Нутқ маданиятининг назарий асослари. «Нутқ маданияти»нинг бошқа тилшунослик фанлари билан алоқаси. Нутқ маданияти тарихи. Нутқ маданиятининг коммуникатив белгилари: тўғрилиқ, аниқлик, мантиқийлик, софлик, ифодалиқ, бойлик ва бошқалар. Нутқ маданияти ва стилистик норма. Нутқ маданияти ва адабий тил. Нутқ маданияти ва нотиклик санъати. Таълим жараёнидаги нутқ маданиятининг ўрни ва аҳамияти. Нутқ техникасини такомиллаштириш йўллари.

6.5.3.5 Ўзбек тили ва адабиётини ўқитиш методикаси:

Ўзбек тилини ўқитиш методикаси: ўзбек тили ўқитишининг хусусий ва умумий методикаси. Ўзбек тили ўқитиш методикасининг тилшунослик фанлари билан алоқаси. Умумий ўрта таълим, ўрта махсус касб-хунари таълими она тили мазмуни. Таълимнинг илғор методлари ва усуллари. Дарс типлари ва бўлимлари. Дарслик, ўқув қўлланмаси, дастур, дарс режасига қўйиладиган талаблар ва ўқитиш принциплари. Замонавий педагогик технологиялар. Ўқитишнинг анъанавий ва ноанъанавий методлари, фонетика, лексика, морфология, синтаксис ва пунктуация ўқитиш методикаси. Ўзбек тили бўйича дарсдан ташқари ишлар.

Ўзбек адабиётини ўқитиш методикаси: ўзбек адабиётининг ўқитишнинг умумий ва хусусий методика тушунчаси, ўзбек адабиётини ўқитиш методикаси тарихи. Ўзбек адабиётини ўқитиш усуллари ва йўллари. Ўқитиш методикаси нуктаи назаридан бадиий асар таҳлили назарияси. Ўзбек адабиёти бўйича умумий ўрта таълим, ўрта махсус, касб-хунари таълими ўзбек адабиёти мазмуни, ўқув режаси, мактаб дастурлари ва дарсликларининг мазмуни. Таълим муассасаларида бадиий асарни ўрганиш босқичлари. Дарс турлари. Адабиёт дарсларининг режалари ва конспектлари. Ўқувчилар билимларини баҳолаш мезонлари. Оғзаки ва ёзма нутқни ривожлантириш. Замонавий педагогик технологиялар, ўзбек адабиётини ўқитишнинг умумназарий ва хусусий хусусиятлари. Адабиёт дарсларида кўргазмалиқ. Адабиёт бўйича дарсдан ташқари ишлар

Тилшунослик курси

6.5.3.6 Тилшунослик асослари:

Тил ҳақидаги фаннинг предмети. Тилшунослик фанининг бошқа табиий ва ижтимоий фанлар билан алоқаси. Тилнинг моҳияти ва вазифалари. Тил ва жамият, тил ва миллат. Тил тизими ва тузилиши, унинг сатҳлари, бирликлари ва уларнинг намоён бўлиш қонуниятлари. Тилнинг пайдо бўлиш назарияси. Ёзувнинг асосий тараққиёт даврлари. Алфавит. Тилни ўрганиш методлари. Қиёсий-тарихий метод ҳақида тушунча. Жаҳон тиллари таснифи. Жаҳон тилларининг гениалогик ва типологик таснифи.

6.5.3.7 Умумий тилшунослик:

Тилшунослик асослари ва умумий тилшунослик. Тилшунослик тарихи: қадимги Хитой ва Ҳиндистоннинг тилшунослиги, Грек ва Рим тилшунослиги, Араб тилшунослиги, Европа уйғониш давридаги тилшунослик. Қиёсий-тарихий тилшунослик ва унинг оқимлари. Ўрта Осиёда тилшунослик. Тилшуносликнинг ҳозирги замон мактаблари ва йўналишлари, уларнинг назарий асослари. Тил тизими ва тузилиши. Тил ва ахборот. Тилни ўрганиш методлари.

6.5.3.8 Ўзбек тили практикуми:

Ўзбек тили норматив грамматикасининг предмети, мақсади ва вазифалари. Сўзнинг фонетик, лексик ва грамматик таҳлили. Орфоэпик ва имловий хатоларни аниқлаш ва уларни бартараф этиш йўллари. Оғзаки ва ёзма нутқда грамматик хатолар ва уларни бартараф этиш. Пунктуация, пунктуацион хатолар.

6.5.3.9 Ҳозирги ўзбек адабий тили:

Ҳозирги ўзбек адабий тили курсининг мақсад, вазифалари ва тузилиши. Ўзбек тилининг ижтимоий вазифа, давлат тили эканлиги. Ўзбек тили – туркий тиллардан бири. Адабий тил. Ўзбек тилининг фонетик ва фонологик тизими. Нутқ аппарати, тилнинг артикуляцион базаси, нутқ товушлари ва фонема, фонемаларнинг вариация ва вариантлари, унли ва ундош фонемалар классификацияси, нутқ товушлари талаффузидаги фонетик хусусиятлар, бўгин, ургу.

Орфоэпия ҳақида тушунча. Алоҳида товуш ва сўзларнинг ҳамда ўзлашган сўзларнинг талаффуз қоидалари. Нутқ маданиятининг шаклланишида орфоэпиянинг роли ва ўрни. Ҳарфлар, алфавит, графемалар. Ўзбек орфографиясининг принциплари, орфография қоидалари. Орфография ва транскрипция, орфография ва транслитерация, орфография ва пунктуация, орфография ва орфоэпия. Ўзбек ёзувлари тарихи.

Лексикология, фразеология ва лексикография. Лексикология – ўзбек тилшунослиги бўлимларидан бири. Ўзбек тилининг луғат таркиби. Луғат таркибининг асосий бирликлари ва тараққиётининг қонунийлиги. Сўзнинг семантик тузилиши. Лексик маъно турлари. Омоним, синоним, антоним ва уларнинг турлари. Омоним ва унинг ёндош ҳодисаларга мунасабати. Луғавий бирликларнинг тарихий, замонавий, семасеологик, экспрессив нуктаи назардан тавсифи, ўзбек тили луғат таркибини бойитиш усуллари.

Фразеологик бирликларнинг семантикаси ва структураси. Фразеологик бирликлар компонентларининг семантик бирикувчанлик даражасига кўра классификацияси. Фразеологизм ва сўзларнинг ўзаро алоқаси, уларнинг умумий ва фарқли томонлари, тил ва нутқдаги ўрни.

Лексикография, луғатларнинг турлари; луғат тузишнинг принциплари. Ўзбек лексикографияси

тарихи.

Морфема ва унинг турлари: ўзак, аффиксал, содда, мураккаб, монофункционал, полифункционал сўз ўзгартирувчи, форма ясовчи, категориал ва нокатегориал. Тарихий ва замонавий нуқтаи назардан ўзак ва аффикслар. Сўзларнинг морфемик таҳлили. Сўз таркибида морфеманинг ўрни ва роли.

Сўз ясалиш – янги лексик бирликларнинг пайдо бўлиши синхром ва диахрон сўз ясалиш. Сўз ясалишининг турлари: фонетик, лексик-семантик, аффиксал, композицион. Ясама сўзларнинг структураси. Сўз ясовчи ўзак, сўз ясовчи аффикс. Аффиксоитлар. Сўз туркумларининг ясалиши. Отлар, сифатлар, равишлар, феълларнинг ясалиши.

Грамматик маъно, форма, категориялар; категориал ва функционал формалар.

Ўзбек тилида сўз туркумларининг ажратилиш принципи. От ва унинг лексик ва грамматик хусусиятлари. Отнинг ички категориялари. Сифат. Сифатнинг лексик-грамматик хусусияти, ички категориялар. Сон ва олмош ва уларнинг маъно турлари. Феъл, унинг грамматик категориялари ва функционал формалари. Феълларнинг тусланиш. Равиш ва унинг маъно турлари. Кўмакчилар, уларнинг грамматик ва функционал хусусиятлари. Модал сўзлар, ундовлар, мимемалар ва уларнинг хусусиятлари.

Синтаксис аспектлари: формал, коммуникатив ва семантик томони. Синтактик бирликлар ва ўзбек тилининг грамматик маъно ифодалаш воситалари. Синтактик алоқа турлари. Эргаш алоқаларининг турлари. Сўз бирикмаси ва унинг турлари. Содда гап ва унинг структур ва семантик белгилари. Гапнинг ифода мақсадига кўра турлари. Гапда парадигма ва синтигма тушунчаси.

Гап бўлаклари ва уларнинг турлари. Гап бўлақларининг тартиби. Гапнинг уюшиқ ва ажратилган бўлаклари. Бир бош бўлакли гапларнинг структур-семантик турлари. Ундалма, кириш сўзлар, кириш конструкциялар (бирикмалар). Кўшма гапларнинг структур-семантик турлари. Кўчирма ва ўзлаштира гап. Пунктуация, тиниш белгилари системаси ва уларнинг функциялари. Синтаксис ва пунктуация. Матн синтаксиси.

6.5.3.10 Ўзбек тили стилистикаси:

амалий стилистика предмети, ўзбек тилининг функционал услублари тизими. Ўзбек тили стилистикасининг тилшунослик ва адабиётшунослик фанлари билан алоқаси. Услубий норма ва услубий хатолар тушунчаси. Матн услублари устида ишлаш.

6.5.3.11 Эски ўзбек тили ва ёзуви практикуми:

эски ўзбек тили ва ёзуви ҳақидаги тушунча. Эски ўзбек ёзувини ўрганишнинг тикланиши. Эски ёзувининг пайдо бўлиши, унинг роли, яқин Шарқ ва Марказий Осиё маданияти тараққиётидаги ўрни. Эски ўзбек ёзувининг график, фонетик, имло ва семантик хусусиятлари. Ҳарфлар ва диакритик белгилар.

Форс ва араб изофаси. Эски ўзбек ёзувининг такомиллашуви, пунктуация тизими. Эски ўзбек тилида арабча рақамлар, абжод ҳисоби, ҳижрий йил ҳисоби. Ҳарфий санъатлар. Араб ёзувида нашр қилинаётган ўзбек матбуоти тилининг имло хусусиятлари.

6.5.3.12 Қадимги туркий тил:

ўзбек тили туркий тиллар оиласи системасидаги тил сифатида. Қадимги туркий тилнинг манбалари ва уни даврлаштириш. Қадимги туркий ёзув ёдгорликлари ва уларнинг график хусусиятлари, уйғур ва рун ёзуви ёдгорликлари. Қадимги туркий тилнинг фонетик қонунлари. Қадимги туркий тилнинг фонетик системаси: вокализм, консонантизм ва уларнинг кейинги даврда ва ҳозирги туркий тилларда акс этиши. Қадимги туркий тилнинг лексик тартиби. Қадимги туркий тилнинг асосий морфологик ва синтактик хусусиятлари ва пунктуация системаси. Қадимги туркий матнларнинг ўқилиши ва интерпретацияси.

6.5.3.13 Ўзбек тили тарихи:

ўзбек тилининг тарихий грамматикаси: ўзбек тилининг тарихий грамматикаси манбалари ва ёдгорликлари тилини ўрганиш методлари. Ўзбек ёзув ёдгорликларининг лексик таркиби ва унинг ривожланиши. Ўзбек тили фонетик системасининг ривожланиш тарихи: вокализм, фонетик қонун, ўз ва ўзлашган фонемалар, сингармонизмнинг хусусиятлари. Ўзбек тили грамматик қурилишининг ривожланиш даврлари. Сўз туркумлари ва уларнинг грамматик категорияси. Ўзбек ёзуви ёдгорликлари тилининг синтаксиси. Сўз бирикмаси, ўзбек тилида туркий, форсий ва арабий сўз бирикмалари. Содда, кўшма ва мураккаб гапларнинг структураси ва семантикаси. Пунктуация тизимининг ривожланиш қонуниятлари.

Ўзбек адабий тили тарихи: ўзбек адабий тили, унинг ёзма ва оғзаки формаси, таянч диалекти. Услубий тарихий нуқтаи назаридан адабий тилни ўрганиш. Ўзбек адабий тили тарихи ва форс-тожик, араб, рус тили. Ўзбек адабий тилини даврлаштириш, ўзбек адабий тилининг манбалари. Ўзбек халқи тилининг номланиш тарихи. Ўзбек халқ адабий тилининг қадимги, ўрта ва кейинги даври. Ўзбек миллий адабий тили ривожланишида буюк сўз усталарининг роли. Ўзбек адабий тилининг шаклланишида турли оқимлар ва назариялар. Ўзбек адабий тили ва давлат тили.

6.5.3.14 Ўзбек диалектологияси:

ўзбек тилининг диалектал таркиби ва унинг мураккаблиги. Шева, диалект, лаҳжа тушунчалари. Лингвистик география, Ўзбек лаҳжаларининг таснифи: К.Юдахин, Ғози Олим, Е.Д.Поливанов, В.В.Решетов каби олимларнинг таснифи. Ўзбек шеваларининг фонетик, лексик ва морфологик хусусиятлари. Ўзбек шеваларини ўрганиш методикаси. Шева, миллий тил ва адабий тил. Шевага хос камчиликлар ва уларни бартараф этиш йўллари.

6.5.3.15 Шарқ тиллари:

араб тили: эски ўзбек тилида араб тилидан ўзлашган сўзлар. Араб тили ислом тили сифатида. Эски

ўзбек тилига араб тилидан ўзлашган сўз ва ибораларнинг асосий график, семантик, лексик, морфологик ва синтактик хусусиятлари. Араб тилида сўз ясашиш тизими. Эски ўзбек ва ҳозирги ўзбек тилидаги араб тили ўзлашмаларининг қиёсий таҳлили.

форс тили: форс тили ҳинд-европа тилларининг бири сифатида. Ўзбек тилида форс тилидан ўзлашган сўзлар. Эски ўзбек тили ва форс тили, форс тилининг график ва фонетик хусусиятлари. Форс тили луғати устида ишлаш. Форс тили грамматик қурилишининг асосий хусусиятлари.

Адабиётшунослик курси

6.5.3.16 Адабиётшунослик асослари:

адабиёт ҳақидаги фан. Адабиётшунослик фанини ўрганишнинг асосий соҳалари ва объектлари. Адабиёт – сўз санъати. Адабиётда мазмун ва шакл хусусиятлари. Мавзу, ғоя ва уларнинг ўзаро боғланиши. Адабий образ, уни яратиш йўллари ва усуллари. Композиция ва сюжетнинг ривожланиш таснифи. Сўзнинг кўп қирраллиги. Ўзбек шеърлари тизими. Адабий тур ва манбалар. Адабий услуб, усул ва йўналишлар.

6.5.3.17 Адабиёт назарияси:

бадий адабиёт ва адабиёт назарияси. Адабий-назрий билим тарихи. Европада адабий-эстетик оқимлар. Билиш назарияси ва бадий адабиёт. Бадий адабиётда воқелик ва характер, карама-қаршилик, композиция, асар мазмуни, эстетика ва трагедия (фожеа), типиклик ва тип, миллийлик ва байналминаллик, анъана ва янгилик, шакл ва мазмун. Адабий жанрлар, турлар ва услублар. Ижодий услублар ва оқимлар. Лирика, шеърят ҳақида тушунча, уларни таҳлил ва тадқиқ қилиш принциплари.

6.5.3.18 Ўзбек адабиёти тарихи:

ўзбек адабиёти, унинг шаклланиш ва ривожланиш босқичлари, унинг халқ тараққиёти тарихи билан боғлиқлиги, жаҳон адабиётида тутган ўрни. Адабий мерос, унга бўлган муносабат. Ўзбек адабиёти тарихини даврлаштириш. Ўзбек ва туркий халқлар адабиёти манбалари. Қадимги туркий адабиёт. Ўзбек адабиёти тарихи ва халқ оғзаки ижоди. Миф ва афсоналар. Ўзбек адабиёти ва форс-тожик адабиёти. XI-XIV асрлардаги ўзбек адабиётининг тематик ва жанр хусусиятлари, намояндалари. М.Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Юғнакий, А.Яссавий, Хоразмий, Рабғузий, Саккокий, Лутфий ва бошқа адиблар асарларининг адабий-эстетик талқини.

Ўзбек адабиётининг ўрта даврлари. Классик адабиётининг пайдо бўлиши. Классик адабиётдаги адабий-назарий қарашлар, вазн масаласи. Ўзбек классик адабиётининг ривожланишида Алишер Навоий, Ҳусайний, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳамда XV-XIX асрларда ижод этган адибларнинг роли, улар асарларининг бадий-эстетик таҳлили.

Маърифатпарварлик адабиёти, унинг йирик вакиллари ижодининг аҳамияти ва таҳлили.

XX аср адабиёти ва уни даврлаштириш. Туркистондаги XIX аср охири ва XX аср бошларидаги ижтимоий ва маданий ҳаёт. Жадид адабиёти. Адабиётда янги тур ва жанрларнинг пайдо бўлиши. Ўзбек матбуоти ва адабиёт. Таржима адабиёти. Танқидчилик. Адабиётда мафкуравий кураш. Ҳоким мафкура масаласи. Жадид адабиёти намояндалари ва улар асарларининг илмий-назарий ва бадий-эстетик таҳлили.

Миллий уйғониш адабиёти, унинг вакиллари. А.Фитрат, Ҳ.Ҳ.Ниёзий, Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон ҳаёти ва ижоди.

30-50-йиллар ўзбек адабиёти ва унда мафкуравий кураш. Ғофур Ғулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳор, Усмон Носир ҳаёти ва ижоди.

Фашизмга қарши кураш даври адабиёти, унинг тематик ва жанр хусусиятлари. Мақсуд Шайхзода, Уйғун, Комил Яшин, Миртемир, Зулфия ва бошқа шоир ёзувчилар ҳаёти ва ижоди.

60-90-йиллар ўзбек адабиёти, унинг ўзига хос хусусиятлари, бу даврда ижод этган шоир ва ёзувчиларнинг ҳаёти ва ижоди.

Мустақиллик давридаги ўзбек адабиёти. Адабиётда янги йўналишларнинг пайдо бўлиши.

6.5.3.19 Ўзбек болалар адабиёти:

болалар ва катталар адабиётининг ўзига хос томонлари, болалар адабиётининг пайдо бўлиши, болалар адабиётининг фольклор билан боғлиқлиги, ўзбек болалар адабиётининг ривожланиш даврлари, ҳар бир давр болалар адабиётининг ўзига хос хусусиятлари, ўзбек болалар адабиётининг таниқли вакиллари ҳаёти ва ижоди.

6.5.3.20 Ўзбек халқ оғзаки ижоди:

халқ оғзаки ижодининг пайдо бўлиши ва тарихий ривожланиши. Халқ оғзаки ижодининг қадимийлиги ва жанрлари; қўшиқлар ва лирик шеърлар, афсоналар ва ривоятлар, эртақлар. Ўзбек ишқий-сарғузашт достони. Достонларда умумийлик ва дoston хусусиятлари. Қўшиқлар ва шеър турлари. Халқ оғзаки ижоди жанрларининг мавзулари, ғоявий йўналишлари. Аския, латифалар, масаллар.

6.5.3.21 Ҳозирги адабий жараён:

адабий жараён миллий ва маданий мероснинг ажралмас қисми сифатида. Адабий жараён ва адабий танқид, адабий-назарий қонуниятлар ва йўналишлар. Адабий жараён ва таржима адабиёти, бадий адабиёт ва назарий адабиётнинг ўзаро алоқаси ва бир-бирини бойитиши. Бадий адабиёт жанрларининг ўзига хос хусусиятлари. Бадиийлик ва замонавийлик принциплари.

6.5.3.22 Ифодали ўқиш практикуми:

«Ифодали ўқиш практикуми» курсининг предмети ва вазифаси, шеъринг интонация, ритм, темп, риторика. Шеъринг, насрий ва драматик жанрларнинг хусусиятлари. Аруз ва бармоқ вази хусусиятлари. Ифодали ўқишни баҳолаш.

6.5.3.23 Жаҳон адабиёти:

чет эл адабиёти: антик жамият ва унинг инсоният тарихида тутган ўрни. Грек адабиёти, унинг мифологик асоси. Қаҳрамонлик эпоси. Грек трагедияси ва комедияси. Рим адабиёти. Кулдорлик Рим тарихи. Ўрта асрлар эпоси. Рицар адабиёти. Прованс ва унинг рицар лирикасининг ривождаги ўрни.

Ўрта асрлар шаҳар адабиёти. Классицизм, сентиментализм – XV-XVII асрлари асосий адабий йўналишлари. Маърифат даврининг хусусияти. Атоқли адиблар ижоди. Романизм – XVIII аср охири ва XIX аср бошларидаги адабий оқим. Жанрлар ривож. Ғарбий Европа мамлакатларида реализм оқимининг пайдо бўлиши ва тараққий этиши. Шу аср ёзувчиларининг ижоди. XIX аср охири ва XX аср бошларидаги чет эл адабиётининг ўзига хос хусусиятлари. Адабий йўналишларнинг турли-туманлиги: натурализм, импрессионизм, символизм, модернизм ва бошқалар. Чет эл адабиётини акс эттирувчи Ўзбекистон Республикаси матбуоти – «Жаҳон адабиёти».

МДХ халқлари адабиёти: МДХ халқлари адабиётининг юзага келиши, уни даврлаштириш, классик ва замонавий адабиётнинг узвий алоқаси ва узвийлиги. Ҳозирги замон адабиётининг жанр, мавзу, ғоявий жиҳатдан таҳлили. МДХ халқлари адабиёти машҳур намоёндаларининг ҳаёти ва ижоди, уларнинг ижодий меросини баҳолаш, айрим асарларнинг илмий-назарий таҳлили. Ўзбек адабиёти ва МДХ халқлари адабиёти. Адабий алоқлар. Адабий таъсир. Таржима ва унинг адабий алоқалардаги роли. Халқлар орасидаги ҳамкорлик ишида адабиётнинг роли.

6.5.4 Ихтисослик фанлари

ОЎЮ томонидан ўрнатиладиган ихтисослик фанлари

Ихтисослик фанларининг рўйхати ва мазмуни кадрлар буюртмачиларининг талаблари ҳамда бакалаврлар тайёрланадиган ушбу йўналиш фан, таълим методлари ва технологияларининг замонавий ютуқларини ҳисобга олган ҳолда олий таълим муассасаси томонидан белгиланади.

6.5.5 Малакавий амалиёт

педагогик амалиёт: умумий ўрта таълим, ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасаларида ўтказилади ва унда талабалар олий таълим муассасаларида таълим дастури бўйича олган назарий билимларини илк бор ҳаётга татбиқ этиш малакаларини ҳосил қилади. Унинг мазмуни махсус Низом билан белгиланади.

ўқув амалиёти: умумий ўрта, ўрта махсус, касб-хунар ҳамда олий таълим муассасаларида ўтказилади унинг мазмуни тегишли фанлар ўқув дастурларида келтирилади ва унинг мазмуни махсус Низом билан белгиланади.

6.5.6 Битирув малакавий иши

битирув малакавий ишлари мавзулари таълим муассасасининг битиртирувчи кафедралари томонидан кадрларга талабгорларнинг талабларини, шунингдек замонавий фан, таълим методлари ва технологиялари ютуқларини ҳисобга олган ҳолда белгиланади.

Битирув малакавий ишларининг мавзуси илмий-методик ёки илмий-тадқиқот йўналишида бўлиши мумкин.

Талабага битирув малакавий иши топшириғи, одатда, у учинчи курсни тугатгандан сўнг берилади. Иш касбий ва махсус фанларни талаба ўзлаштириб боргани сари тўртинчи курс мобайнида, шунингдек, мазкур стандартда бажариш учун ажратилган вақт мобайнида бажарилади.

Битирув малакавий ишининг ҳажмини кафедра белгилайди.

7 Бакалаврият асосий таълим дастурларини ўзлаштириш шарт-шароитларга қўйилган талаблар

7.1 Бакалавриятнинг асосий таълим дастурлари ўзлаштирилишига белгиланган умумий талаблар

7.1.1 Таълим дастурини ишлаб чиқишда ОТМ асосий таълим дастурининг ҳам тарбия, ҳам таълим соҳасидаги, ўзига хослиги, таълим йўналиши ва ихтисослиги, илмий мактаблар хусусиятлари, меҳнат бозори эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда бош мақсадини белгилаб олиши лозим.

Олий таълим муассасалари асосий таълим дастурини фан, техника, маданият, иқтисодиёт, технологиялар ва ижтимоий соҳа ривожланишини ҳисобга олган ҳолда мунтазам янгилаб бориши керак.

7.1.2 Бакалаврият дастурини ишлаб чиқишда ОТМ битирувчиларининг умуммаданий компетенцияларини (ижтимоий ҳамкорлик, ўз-ўзини ташкил қилиш ва бошқариш, тизимли-фаолиятли характерларини) шакллантириш имкониятлари белгилаб олиниши керак.

ОТМ ўқув жараёнининг ижтимоий-тарбиявий компонентини ривожлантириш таълим олувчиларнинг жамоат ташкилотлари, спорт, ижодий клублар, талабалар жамиятлари ишида иштирокини ривожлантиришга қўмаклашиши лозим.

7.1.3 Таълим олувчиларнинг касбий кўникмаларини шакллантириш ва ривожлантириш мақсадида компетентли ёндашувни амалга ошириш ўқув жараёнида машғулот ўтказишнинг фаол ва интерактив шакллари (компьютерли симуляция, иш ўйинлари, аниқ вазиятлар таҳлили ва ш.к.), дунё педагогик амалиётида қўлланиладиган замонавий таълим технологиялар, ўқитишнинг стратегиялари, методлари ва усулларини аудиториядан ташқари ишлар билан биргаликда кўзда тутиши лозим.

Фаол ва интерактив шаклларда ўтказиладиган машғулотларнинг ялпи улуши дастурнинг асосий

мақсади, таълим олувчилар контингентининг ўзига хослиги, аниқ фанлар мазмуни билан белгиланади. Талабаларнинг тегишли гуруҳлари учун лекция машғулоти аудитория машғулотларининг 50%идан ошмаслиги лозим.

7.1.4 Ҳар бир фан (модуль, курс) ўқув дастурида таълимнинг приовард натижалари ўзлаштириладиган билим, малака ва эгалланадиган компетенциялар билан уйғун боғлиқликда аниқ шакллантирилган бўлиши лозим.

7.1.5 Таълим олувчиларнинг ўқув юкламаси, жумладан, асосий таълим дастурини ва ОТМ томонидан таълим дастурига қўшимча тарзда киритиладиган фанларни ўзлаштириш бўйича аудитори ва аудиториядан ташқари (мустақил) ўқув ишларининг барча турларининг максимал ҳажми ҳафтасига 54 академик соатдан ошмаслиги лозим.

7.1.6 ОТМ таълим олувчиларга ўз таълим дастурини учун, жумладан, яқка тартибдаги таълим дастурларини шакллантиришда иштирок этиш учун реал имкониятларни таъминлаши лозим.

7.1.7 ОТМ таълим олувчиларни уларнинг таълим дастурини шакллантиришдаги ҳуқуқ ва мажбуриятлари билан таништириши, таълим олувчилар томонидан танланган фанлар (модуллер, курслар) улар учун мажбурий бўлишини тушунтириши лозим.

7.1.8 ОТМ бакалавриати дастури таълим олувчиларда информатика ва таълимда ахборот технологиялари ҳамда амалий чет тили соҳасидаги кўникма ва малакаларни шакллантирадиган фанлар (модуллер) бўйича лаборатория практикумлари ва ёки амалий машғулотларни ўз ичига олиши керак.

7.2 Таълим дастурини амалга ошириш талаблари

5111200 – Ўзбек тили ва адабиёти таълим йўналиши бўйича бакалаврлар тайёрлаш таълим дастури бўйича аккредитация қилинган олий таълим муассасаларида ривожлантирувчи таълим, ахборот технологиялари ва ўқитишнинг замонавий техник воситаларидан фойдаланиб амалга оширилиши лозим.

Талабаларнинг чет тилини ўзлаштириши, ўқитувчиларнинг чет тилини ўқитиши, шунингдек, бунинг учун зарур шароитларни яратиш бакалаврлар тайёрлашда устивор саналиши лозим.

Малакавий амалиётлар замонавий умумий ўрта таълим, ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасаларида ўтказилади, улар талабаларни амалиёт дастурларида кўзда тутилган иш ўринлари билан таъминлаши лозим.

Таълим даври мобайнида талаба камида иккита Давлат аттестацияси (гуманитар ва ижтимоий-иқтисодий ва чет тили фанларидан) топширади ва битирув малакавий ишини ҳимоя қилади. Давлат аттестацияси тегишли интеграциялаштирилган курс бўйича ўқув жараёни тугаши билан ўтказилади.

7.3 Малакавий амалиётни ташкил этишга қўйиладиган талаблар

Малакавий амалиёт талабани касбий тайёрлашга йўллайдиган ўқув жараёнининг узвий қисмидир. Унинг мазмуни махсус ўқув фан дастурларидаги махсус бўлимларда ёки малакавий амалиёт Низомида акс эттирилади.

Малакавий амалиёт талабанинг аудиторияда олган билимларини педагогик жараёнда синаб кўриш, дастлабки малака ва кўникма ҳосил қилиш ҳамда провард натижада кадрнинг компетентлигини шакллантиришга хизмат қилади. У намунали, таянч умумий ўрта таълим, ўрта махсус ва касб-хунар таълими муассасаларида ўтказилади.

Ўқув амалиётига ўрнатилган тартибларда тегишли кафедраларда яқун ясалади Педагогик амалиётга битирувчи кафедралар ва педагогик амалиёт бўлими ҳамда факультет ўқув-методик комиссиялари ташкилотчилигида ҳисобот конференцияси ёки тақдимот шаклида яқун ясалади.

Амалиётчи талабаларнинг аттестацияси ўрнатилган тартиб (баҳо, рейтинг баллари, кредит бирлиги)ларда амалга оширилади. Амалиётчи талабаларни баҳолашда уларнинг касбий кўникмалари ва ижтимоийлашув хислатларининг шаклланиши билан боғлиқ компетентлиги асос қилиб олинади

7.4 Ўқув жараёнини педагогик кадрлар билан таъминлаш талаблари

Бакалавриятнинг асосий таълим дастурини амалга ошириш, одатда, ўқитиладиган фан йўналишига мувофиқ базавий маълумотга эга бўлган ва илмий ёки илмий-методик фаолият билан шуғулланадиган илмий-педагогик кадрлар билан таъминланиши лозим.

Ўқув жараёнига халқ таълими, ўрта махсус, касб-хунар таълимида педагогик фаолият юритаётган новатор, тажрибали ўқитувчилардан (ўқитиш технологиялари, ўқитиш методикаси, педагогик амалиётда) фойдаланиш мумкин.

7.5 Таълим жараёнини ўқув-методик ва ахборот ресурслари билан таъминлашга талаблар

Асосий таълим дастурининг барча курслари, фанлари (модуллари) бўйича ўқув-методик хужжатлар ва материаллар билан таъминланиши лозим.

Таълим олувчиларнинг аудиториядан ташқари ишлари методик таъминланиши ва уни бажаришга сарфланадиган вақтга асосланиши лозим.

Асосий таълим дастурини амалга ошириш ҳар бир таълим олувчининг асосий таълим дастури фанлари (модуллари) тўлиқ рўйхат бўйича шакллантириладиган маълумотлар базаси ва АРМ фондларига кириши билан таъминланиши лозим.

Ҳар бир таълим олувчи асосий таълим дастурига кирган касбий туркумнинг ҳар бир фани бўйича ўқув ва ўқув-методик босма ёки электрон нашрлар (жумладан, вақтли нашрлар электрон базалари) билан белгиланган меъёрларга мувофиқ таъминланган бўлиши лозим.

АРМнинг асосий фонди барча туркумлар базавий қисми фанлари бўйича асосий адабиётларнинг

кейинги 10 йил (гуманитар ва ижтимоий-иқтисодий фанлари учун – кейинги 5 йил) давомида нашр қилинган босма ёки электрон нашрлари билан таъминланган бўлиши лозим.

Қўшимча адабиётлар фонди ўқув адабиётларидан ташқари расмий маълумот-библиографик ва даврий нашрларни ўз ичига олиши керак.

Таълим дастурини тўлиқ амалга ошириш учун ОТМнинг АРМда таълим йўналиши ўқув режасида келтирилган фанлар бўйича яратилган ўқув-услубий адабиётлар ва чет элда chop этилган ҳамда интернет тизимидаги ахборот манбалари ҳар бир талабага етарли даражада бўлиши керак.

Таълим олувчилар учун маҳаллий ва хорижий ОТМ, корхона ва ташкилотлар билан тезкор ахборот алмашиш имконияти, замонавий касбий маълумотлар базалари, ахборот ва излаш тизимларига киришни таъминланиши лозим.

Талабаларнинг билиш фаолиятини самарали бошқариш учун педагогик технология талаблари ва қоидалари асосида машғулотларни режалаштиришнинг қуйидаги изчиллиги тавсия қилинади:

- ўқишнинг қутиладиган натижалари ва талабаларнинг билиш, талаба қўйилган мақсадларга эришгандан кейин ёки Б.Блумнинг таксонимиясига мувофиқ билиш соҳасидаги ўқув мақсадларининг 6 асосий категорияси (билиш, тушуниш, қўллаш, таҳлил, синтез, баҳолаш) орқали ҳаракат (хулқ)га мос келадиган феъл ёрдамида намоён бўладиган ўқув мақсадлари шаклидаги психомотор ва аффектив соҳалардаги вазифаларини шакллантириш;

- ўқитувчининг мазкур машғулотдаги ўқув-тарбиявий мақсадларини белгилаш;

- таянч ўқув саволларини аниқлаш;

- ҳар бир қутиладиган натижага мувофиқ тренинг учун ўқув ва назорат топшириқларини (савол, масала, тест топшириқлари), ўрганилган материални мустақамлаш учун зарур ҳажмда машқларни ишлаб чиқиш;

- машғулотдан қутиладиган натижани кафолат учун ишчи дастур, ўқитувчининг мақсадлари, талабаларнинг вазифалари ва назорат топшириқлари мазмунига мувофиқ мазмунини ишлаб чиқиш;

- машғулотнинг жараёнини ўқитувчи фаолияти (асосий ўринлар) ва у билан ўзаро боғлиқ талабаларнинг фаолият тавсифи асосида, шу машғулот учун тобора самарали (жумладан, интерактив) методлар, дидактик воситалар ва жиҳозларни танлаш билан лойиҳалаштириш.

5111200 – Ўзбек тили ва адабиёти таълим йўналиши бўйича бакалаврни тайёрлаш жараёнида асосан қуйидаги таълим технологиялар ва ўқитиш методларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ:

- ўқитишнинг интерактив методи,

- муаммоли ўқитиш технологияси,

- ўйинли технологиялар,

- танкидий фикрлашни ривожлантиришнинг педагогик стратегиялари,

- шахсий йўналтирилган таълим,

- табақалаштирилган таълим,

- дастурлаштирилган таълим,

- ўқитишни индивидуаллаштириш технологияси,

- ўқитишнинг комплекс методлари (лойиҳалаш методи, тармокли режалаштириш методи, ақлий хужум, ассоциогаммалар методи ва ҳ.к.)

7.6 Ўқув жараёнининг моддий-техника базасига қўйилган талаблар

Бакалаврлар тайёрлаш асосий таълим дастурини амалга ошираётган олий таълим муассасаси фанлар бўйича ва фанлараро тайёргарликнинг барча турларини (лаборатория, амалий ва илмий-тадқиқотчилик ишини) таълим олувчиларнинг ОТМ ўқув режасида кўзда тутилган ва санитария ҳамда амалдаги ёнғин хавфсизлиги қоидалари ва меъёрларига мувофиқ ўтказишни таъминлайдиган моддий-техник базага эга бўлиши керак.

Бакалаврлик дастурини амалга ошириш учун минимал зарур моддий-техник таъминот рўйхати:

- лекция (поток ва гуруҳ) аудиториялари;

- семинар машғулотлари учун аудиториялар;

- илмий-тадқиқот ишларини ўтказиш учун лабораторияларни ўз ичига олади.

Мавжуд моддий база:

- лекциялар ўтказишни – иллюстратив материални намоёниш этиш учун турли жиҳозлар;

- асосий фанларнинг амалий-лаборатория ишларини бажариш учун лаборатория ишлари дастурига мувофиқ жиҳозлар;

- ихтисослик фанларининг лаборатория ишлари учун лабораторияларнинг амалга оширилаётган илмий тематикасига мувофиқ жиҳозлар;

- семинар машғулотларини ўтказиш учун ҳисоблашлар ва ахборот тизимларидан фойдаланиш учун компьютерлар ҳамда чет тили машғулотлари учун лингафон хоналари билан таъминлаши керак.

8 Бакалавриятнинг асосий таълим дастурлари ўзлаштирилиш сифатини баҳолаш

8.1 Олий таълим муассасаси тайёргарликнинг кафолатли сифатини, жумладан:

- иш берувчилар вакилларини жалб қилиш билан битирувчиларнинг тайёргарлик сифатини

таъминлаш бўйича стратегияни ишлаб чиқиш;

- таълим дастурлари вақт-вақти билан тақризлаш, мониторинги;

- таълим олувчиларнинг билим ва малакалари даражасини, битирувчиларнинг компетенцияларини баҳолашнинг объектив жараёнини ишлаб чиқиш;

- ўқитувчилар таркиби компетентлигини таъминлаш;

- фаолиятни (стратегияни) келиштирилган мезонлар бўйича баҳолаш учун мунтазам таҳлиллар ва бошқа таълим муассасалари билан иш берувчилар вакиллари жалб қилган ҳолда таққослаш йўли билан таъминлаш лозим.

8.2 Бакалаврият йўналишлари бўйича кадрлар тайёрлаш сифатини назорат қилиш қуйидагилардан иборат:

ички назорат – олий таълим муассасаси томонидан амалга оширилади. Ички назорат олий таълимнинг бошқарувчи ваколатли давлат идораси томонидан тасдиқланган назорат рейтинг тизими тўғрисидаги Низом асосида ўтказилади;

якуний давлат назорати давлат таълим стандартларига мувофиқ фанлар бўйича Давлат аттестациялари ва битирув малакавий иши ҳимоясини ўз ичига олади;

давлат-жамоат назорати олий таълимнинг бошқарувчи ваколатли давлат идораси, жамоат ташкилотлари ва кадрлар буюртмачилари томонидан белгиланган тартибда амалга оширилади;

ташқи назорат Вазирлар Маҳкамаси қошидаги Давлат тест маркази Кадрлар тайёрлаш сифатини назорат қилиш, педагог кадрлар ва таълим муассасаларини аттестация қилиш Бошқармаси томонидан белгиланган тартибда амалга оширилади.

Тайёрланган кадрлар сифатини баҳолаш кадрлар истеъмолчилари томонидан уларнинг меҳнат фаолияти жараёнида амалга оширилади.

8.3 Ҳар бир фан бўйича билимларни жорий ва оралиқ назорат қилишнинг муайян шакллари ОТМ томонидан мустақил ишлаб чиқилади ва таълимнинг биринчи ойи давомида таълим олувчилар диққатига ҳавола этилади.

8.4 ОТМ таълим олувчиларнинг ўзлаштиришини жорий назорат ва оралиқ аттестациялаш дастурларини уларнинг бўлажак касбий фаолияти шароитларига максимал яқинлаштириш учун шароит яратиш лозим. Бунинг учун аниқ фан ўқитувчиларидан ташқари, ташқи экспертлар сифатида иш берувчилар, турдош фанларни ўқитадиган ўқитувчилар ва ш.к. фаол жалб қилиниши лозим.

8.5 Якуний давлат аттестацияси бакалаврлик битирув малакавий иши ҳимоясини ўз ичига олади.

Битирув ишларни бажариш тартиби, ҳажми ва мазмуни тасдиқланган талабларга мувофиқ битирувчиларининг якуний давлат аттестацияси ҳақидаги амалдаги Низом асосида олий таълим муассасалари томонидан белгиланади.

8.6 Олий таълим муассасаси:

- олий таълим муассасалари давлат аттестацияси ва аккредитацияси тўғрисидаги Низомга мувофиқ ушбу стандарт талабларига ва бакалавр тайёрлаш сифатига риоя қилиш;

- профессор-ўқитувчилар таркиби ва ўқув-ёрдамчи ходимлар савиясининг малака талабларига мос келиши;

- ҳар бир интеграциялаштирилган фанни ўқув дастурида кўзда тутилган ўқув-методик адабиётлар, ЎММ, шунингдек, мустақил таълим ва мустақил тайёргарлик учун материаллар билан таъминлаш;

- ўқув жараёнининг моддий-техникавий таъминланганлиги учун тўла масъулдир.

9 Эслатма

9.1 Олий таълим муассасасига:

- ушбу стандартда назарда тутилган минимал мазмунни таъминлаган ҳолда талабанинг ҳафталик максимал юкмасини оширмасдан ўқув материални ўзлаштиришга ажратилган соатлар ҳажмини ўқув фанлари блоклари учун 5% оралиғида, блокга кирувчи ўқув фанлари учун 10% оралиғида ўзгартириш;

- ўқув фанлари мазмунига, техника ва технологияларнинг ютуқларини ҳисобга олган ҳолда ўзгартиришлар киритиш ҳуқуқи берилади;

- Битирув малакавий иш мавзуси олий таълим муассасаси ректори томонидан расмийлаштирилади.

9.2 Курс ишлари муайян ўқув фаолиятининг бир тури сифатида қаралади ва ушбу ўқув фанини ўзлаштириш учун ажратилган соатлар доирасида бажарилади.

9.3 Давлат таълим стандартини билиш профессор-ўқитувчилар таркибини танлов асосида саралаш шартларидан бири ҳисобланади.

10 Давлат таълим стандартининг амал қилиш муддати

10.1 Давлат таълим стандарти ўрнатилган тартибда тасдиқланиб, “Ўзстандарт” агентлигида давлат рўйхатидан ўтгандан кейин амал қилиш муддати – 5 йил.

10.2 Давлат бошқарувининг ваколатли органлари томонидан давлат таълим стандартларини ишлаб чиқиш, такомиллаштириш ва жорий этиш тўғрисида янги тартиб-қоидалар қабул қилинса ДТСларнинг амал қилиш муддати ўзгариши мумкин.

Илова

5111200 – Ўзбек тили ва адабиёти таълим йўналиши бўйича таълим дастурининг тузилиши

№	Ўқув фанлари, интеграллаштирилган курслар ва блокларининг номлари	Умумий юкламанинг ҳажми
		соатларда
1.	2	3
1.00	Гуманитар ва ижтимоий-иқтисодий фанлар	1704
2.00	Математика ва табиий-илмий фанлар	756
	<i>Математик коммуникатив курс</i>	446
2.01	Олий математика асослари	104
2.02	Информатика ва ахборот технологиялари	342
	<i>Табиий-илмий курс</i>	310
2.03	Марказий Осиё географияси	104
2.04	Ҳозирги замон табиий фанлар концепцияси	68
2.05.	Ёш физиологияси ва гигиена.	70
2.06.	Экология ва табиатни муҳофаза қилиш	68
3.00	Умумқасбий фанлар	3736
	<i>Психология ва педагогика курси</i>	864
3.01	Умумий психология	240
3.02	Умумий педагогика	378
3.03.	Ўқитувчининг нутқ маданияти	70
3.04	Ўзбек тили ва адабиётини ўқитиш методикаси	176
	<i>Тилшунослик курси</i>	1782
3.05	Тилшунослик асослари	104
3.06	Умумий тилшунослик	104
3.07	Ўзбек тили практикуми	104
3.08	Ҳозирги ўзбек адабий тили	528
3.09	Ўзбек тили стилистикаси	68
3.10	Эски ўзбек тили ва ёзуви практикуми	136
3.11	Қадимги туркий тил	68
3.12	Ўзбек тили тарихи	204
3.13	Ўзбек диалектологияси	68
3.14	Шарқ тиллари	398
	<i>Адабиётшунослик курси</i>	1090
3.15	Адабиётшунослик асослари.	104
3.16	Адабиёт назарияси	68
3.17	Ўзбек адабиёти тарихи.	476
3.18	Ўзбек болалар адабиёти.	68
3.19	Ўзбек халқ оғзаки ижоди.	68
3.20	Ҳозирги адабий жараён	68
3.21	Ифодали ўқиш практикуми	68
3.22	Жаҳон адабиёти	170
4.00	Ихтисослик фанлари	698
5.00	Қўшимча фанлар	450
	Жами	7344
	Малакавий амалиёт	810
	Битирув малакавий иши	216
	Жорий ва Давлат аттестациялари	918
	Жами	1944
	Ҳаммаси	9288

Библиографик маълумотлар

УДК: 002:651.1/7

Гуруҳ Т 55

ОКС 01.040.01

Таянч сўзлар:

Касбий фаолият тури, компетенция, модуль, таълим йўналиши, касбий фаолият объекти, касбий фаолият соҳаси, йўналиш, ўрганиш натижалари, касб таълими, психология, касбий педагогика, таълимда ахборот технологиялар, педагогик маҳорат, педагогик технологиялар, методика, олий таълимнинг давлат таълим стандарти, бакалаврият, магистратура, малакавий талаблар, таълим дастури, таълим фанлари блоки, ўқув режа, ўқув фани, малакавий амалиёт, стандартлар категорияси, умумий малакавий талаблар, якуний давлат аттестацияси, таълим сифатини назорат қилиш, таълим дастурининг мазмуни ва компонентлари, йўналишнинг умумий тавсифи.

ИШЛАБ ЧИҚИЛГАН:

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим
вазирлиги
Олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълимини ривожлантириш
маркази

Директор _____ **проф. Раҳимов Б.Х.**

201_ йил «__» _____

М.Ў.

Тошкент давлат педагогика университети

Ректор _____ **проф. Иноятов У.И.**

201_ йил «__» _____

М.Ў.

КЕЛИШИЛГАН:

ЎзР Халқ таълими вазири

Вазир _____ **проф. Т.Ширинов**

201_й. «__» _____
М.Ў.

Гулистон давлат университети

Ректор _____ **проф.Эминов А.**

201_й. «__» _____
М. Ў.

Жиззах давлат педагогика институти

Ректор _____ **проф.Дўстматов О.**

201_й. «__» _____
М. Ў.

О`zbek filologiyasi fakulteti O`zbek tilshunosligi kafedrasida o`tiladigan fanlardan talabalar bilimini reyting tizimi asosida oraliq baholash (OB) va joriy baholash (JB) shakllari bo'yicha

BAHOLASH MEZONLARI

Talabalar o`rganilaётган fan yuzasidan o`zlashtirishini baholash doimiy ravishda olib boriladi. har bir fan bo'yicha belgilangan oraliq va joriy nazoratlarni o`qitilaётган fanning xususiyatlaridan kelib chiqqan holda turli shakllardan foydalaniladi, ya'ni oo'zaki, yozma, test, kollektivium kabi shakllarida amalga oshiriladi.

Talabalar bilimini baholash shakllari bo'yicha quyidagi mezonlar asosida baholash ko'zda tutiladi.

Ta'lim yo'nalishi: **O`zbek tili** Fan: **Umumiy tilshunoslik** Kurs: **III**
Semestr **VI**

Σ O.B. – 35 ball

Σ O.B. + J.B. =70 ball

Ya.baholash – 30 ball

Σ J.B. – 35 ball

Saralash bali – 39 ball

Saralash bali – 17 ball

Baholash shakli	Bitta savolg a ajratil gan ball	Bitta savolga ajratilgan ball miqdorini belgilovchi talablar	Nazorat shakli va ballar yig'indisi
-----------------	---------------------------------	--	-------------------------------------

Og'zaki Og'zaki savol-jabob orqali nazorat olish uchun o'tilgan mavzular yuzasidan 50-100 tagacha savollar ishtirokida 5 tadan savolli variantlar tuziladi. Variantdagi har bir savolga "0" balldan "7" ballgacha baholanadi.	7-ball	O'qituvchining fan yuzasidan tuzgan savolnomasidan har bir talaba uchun tayërlangan savol variantlari tuzilishi kerak. Unda 4-5 gacha savol bo'lishi maqsadga muvofiqdir. Talaba oo'zaki savollarning mohiyatini tushunishi, tasavvurga ega bo'lishi, bilishi bilan birgalikda savol mazmunini ilmiy ma'lumotlar asosida ëritib bera olishi kerak. Talabaning baëni aniq, nutqi ravon, mustaqil fikrlab, izchillik bilan, ilmiy terminlarga ijodiy ëndoshgan holda javob berishi kerak. Ma'lumotlarni taqqoslab aniq xulosalar chiqara olishi lozim. Talaba 5 ta oo'zaki savolga ham shu mezon asosida javob bergan bo'lsa maksimal 35 ball (5x7 ball) qo'yiladi. Talabaning fan bo'yicha o'zlashtirish korsatgichini nazorat qilishda quyidagi namunaviy mezonlar (keyingi o'rinlarda namunaviy mezonlar deb yuritiladi) tavsiya etiladi: 31-35-ball ball uchun talabaning bilim darajasi qo'yidagilarga javob berishi lozim: • xulosa va qaror qabul qilish: ijodiy fikrlay olish; mustaqil mushohada yurita olish; • olgan bilimlarni amalda qo'llay olish; mohiyatini tushunish; bilish, aytib berish; • tasavvurga ega bo'lish.	OB=35 ball 31-35-ball. A'lo, (86-100 %). 25-30-ball. Yaxshi (71-85 %). 20-24-ball. Qoniqarli, (55-70 %)
	5-6-ball	Og'zaki savollar yuzasidan tasavvurga ega bo'lishi, mohiyatini tushuna olishi, ilmiy ma'lumotlarni bilishi kerak. Mustaqil fikrlay oladi, lekin ma'lumotlarni taqqoslay olmaydi. materialni baën qilishda izchillikka rioya qilmaydi. Xulosalari saëz, savol mazmunini umumlashtirishga qiyinaladi. Talaba 5 ta savolga ham shu mezon asosida javob bergan bo'lsa 25 ball (5x5 ball), 30 ball (5x6 ball) qo'yiladi. 25-30-ball uchun talabaning bilim darajasi quyidagilarga javob berishi lozim; • mustaqil mushohada yurita olish; olgan bilimlarini amalda qo'llay olish; • mohiyatini tushunish; bilish, aytib berish; tasavvurga ega bulish.	
	4-ball	Talaba oo'zaki savollar mohiyatini tushunadi, tasavvurga ega, savolga javob berishda izchillikka rioya qilmaydi. Ilmiy ma'lumotlarni qisman biladi. Mustaqil mushohada yurita olmaydi. Savol mazmunini qisman baën qilib beradi. Xulosa chiqara olmaydi. Ilmiy terminlarni izohlay olmaydi. Talaba 5 ta oo'zaki savolga ham shu mezon asosida javob bergan bo'lsa 20 ball (5x4 ball) qo'yiladi. 20-24 ball uchun talabaning bilim darajasi quyidagilarga javob berishi lozim; • mohiyatini tushunish; bilish, aytib berish; tasavvurga ega bo'lish.	
	3-2-ball	Talaba oo'zaki savollar mohiyatini qisman tushinishi, tasavvurga ega bo'lmasligi, ilmiy ma'lumotlarni baën etishda xatoliklarga yo'l qo'ygan. Mustaqil fikr va xulosalar ëritilmagan bo'lsa, jami 15 ball (5x3 ball), 10	

		ball (5x2 ball)qo'yiladi.	
	1-ball	Talaba oo'zaki savollar mohiyatini tushunmasa, ilmiy ma'lumotlarni baen etishda qupol xatoliklarga yo'l qo'yilsa, ma'lumotlar asosida mustaqil fikr qisman eritilgan bo'lsa, jami 5 ball (5x1 ball) qo'yiladi.	
	0-ball	Savol mazmunini tushunmaydi. Bilim va tasavvurga ega emas. Javob bera olmaydi. Talaba baholanmaydi.	
Kollekviu m Nazoratnin g bu shaklida talabalar 4-5 ta mavzu yuzasidan ko'rgazma lar, gerbariylar , kolleksiyal ar va texnika vositalari yordamida o'qituvchi tomonidan berilgan savollarlar ga javob berishi talab etiladi.	7-ball	Nazoratning bu turida talabalar laboratoriya, amaliy masho'ulot jaraenida berilgan topshiriqlar, uy vazifalari, mustaqil ta'lim topshiriqlarida belgilangan–vazifalar yuzasidan –referat, fanga oid sxemalar, chizmalar, rasmlar, plakatlari, kartochka savollarini tayirlash va shu asosida tushuntirib berishlari kerak. Laboratoriya va amaliy masho'ulotlarni bajarib ko'rsatishlari kerak. Berilgan topshiriqlar barchasi bajarilgan bo'lishi shart. SHu asosida erkin, mustaqil fikrlab, so'zlab berishi kerak. Bajargan ishlarini bir-biriga taqqoslay olishi, ahamiyatini eritib bera olishi kerak. Amaliy topshiriq va laboratoriya masho'ulotlarini tajribada o'qituvchi ishtirokisiz bajara olishi va mustaqil xulosalarni chiqara olishi lozim. Talaba 5 ta topshihiqqa shu mezon asosida javob bergan bo'lsa 35 ball (5x7 ball) qo'yiladi. Talabaning fan bo'yicha o'zlashtirish korsatgichini nazorat qilishda quyidagi namunaviy mezonlar (keyingi o'rinlarda namunaviy mezonlar deb yuritiladi) tavsiya etiladi: 31-35 ball uchun talabaning bilim darajasi qo'yidagilarga javob berishi lozim: • xulosa va qaror qabul qilish: ijodiy fikrlay olish; mustaqil mushohada yurita olish; • olgan bilimlarni amalda qo'llay olish; mohiyatini tushunish; bilish, aytib berish; • tasavvurga ega bo'lish.	JB=35 ball 31-35-ball. A'lo, (86-100 %). 25-30-ball. Yaxshi (71-85 %). 20-24-ball. Qoniqarli, (55-70 %)
	5-6-ball	Talaba berilgan topshiriqlarni yaxshi bajargan bolishi kerak. Taqqoslay oladi, mustaqil so'slab berishga harakat qiladi. Vazifalar yuzasidan –referat, fanga oid chizmalar, rasmlar va savollarni tushuntirib berishlari kerak. Laboratoriya va amaliy topshiriqlarni o'qituvchi erdamida bajaradi, xulosa chiqarishga qiynaladi. Talaba 5 ta topshihiqqa ham shu mezon asosida javob bergan bo'lsa 25 ball (5x5 ball), eki 30 ball (5x6 ball) qo'yiladi. 25-30 ball uchun talabaning bilim darajasi quyidagilarga javob berishi lozim; • mustaqil mushohada yurita olish; olgan bilimlarini amalda qo'llay olish; • mohiyatini tushunish; bilish, aytib berish; tasavvurga ega bulish.	
	4-ball	Talaba topshiriqlar qisman bajarilgan. Bajarilgan ishlar bo'yicha ma'lumotlarni qisman baen qila oladi. Taqqoslay olmaydi. Vazifalar yuzasidan–fanga oid chizmalar, rasmlar chala bajarilgan. Laboratoriya va amaliy topshiriqlarni o'qituvchi ishtirokida, uning	

		ko'rsatmasi orqali bajaradi, xulosalarni qayd eta olmaydi. Talaba 5 ta topshiriqqa ham shu mezon asosida javob bergan bo'lsa 20 ball (5x4 ball) qo'yiladi. 20-24 ball uchun talabaniing bilim darajasi quyidagilarga javob berishi lozim; • mohiyatini tushunish; bilish, aytib berish; tasavvurga ega bo'lish.	
	3-2-ball	Talaba berilgan topshiriqlar bo'yicha ma'lumotlarni baen qila olmaydi. Vazifalarga oid chizmalar, rasmlar va plakatlatlarga to'o'risida tushunchaga ega emas. Laboratoriya va amaliy masho'ulot topshiriqlarini o'qituvchi erdamida qisman bajaradi. Mazmunini tushunmaydi va xulosa qila olmaganida jami 15 ball (5x3 ball), 10 ball (5x2 ball) qo'yiladi.	
	1-ball	Berilgan topshiriqlar yuzasidan fanga oid chizmalar rasmlar, plakat va slaydlarni umuman tushuntirib bera olmaydi. Laboratoriya va amaliy masho'ulot topshiriqlarini o'qituvchi erdamida ham bajara olmasa, berilgan topshiriqlarni chalkash, noto'o'ri bajarib kelsa jami 5 ball (5x1 ball) qo'yiladi.	
	0-ball	Topshiriqlarni umuman bajarmagan, berilgan topshiriq bo'yicha so'zlab bera olmaydi. Tajribalarni bajara olmaydi. Talaba baholanmaydi.	
		Yakuniy nazorat- 30 ball	
Yozma ish Yozma ish uchun 5 tadan savol tuziladi va har bir savolga "0" balldan "6" ballgacha baholanadi.	6-ball	Talaba berilgan ezma ishdagi 5 ta savolning har birini mohiyatini tushunishi, bilishi, tasavvurga ega bo'lishi lozim. Uni ilmiy asoslagan holda ijodiy fikrlab, mustaqil mushohada yuritib, imloviy xatosiz eritib berishi hamda shu sovellarda berilgan ma'lumotlarni taqqoslay olishi, xulosa va qarorlar chiqargan holda, amalda qo'llay bilihi kerak. Talaba 5 ta savolga ham shu mezon asosida javob bergan bo'lsa, ezma ishga maksimal 30 ball (5x6 ball) qo'yiladi. Talabaniing fan bo'yicha o'zlashtirish korsatgichini nazorat qilishda quyidagi namunaviy mezonlar (keyingi o'rinlarda namunaviy mezonlar deb yuritiladi) tavsiya etiladi: 27-30 ball uchun talabaniing bilim darajasi qo'yidagilarga javob berishi lozim: xulosa va qaror qabul qilish: ijodiy fikrlay olish; mustaqil mushohada yurita olish; olgan bilimlarni amalda qo'llay olish; mohiyatini tushunish; bilish, aytib berish; tasavvurga ega bo'lish.	YAN =30 ball Saralash ball- 17 ball. 27-30-ball. A'lo, (86-100 %).
	5-ball	Talaba berilgan ezma ishdagi 5 ta savol to'o'risida bilim va tasavvurga ega bo'lishi lozim. Savolni mohiyatini tushgungan holda mustaqil mushohada yuritib, savol mazmunini eritib berishi kerak. Berilgan ilmiy ma'lumotlarni o'zaro taqqoshga qiynaladi, xulosalar yakuniga etmagan. Talaba 5 ta savolga ham shu mezon asosida javob bergan bo'lsa, ezma ishga 25 ball (5x5 ball) qo'yiladi. 22-26-ball ball uchun talabaniing bilim darajasi quyidagilarga javob berishi lozim; • mustaqil mushohada yurita olish; olgan	22-26-ball. Yaxshi (71-85 %).

		bilimlarini amalda qo'llay olish; • mohiyatini tushunish; bilish, aytib berish; tasavvurga ega bulish.	17-21-ball. Qoniqarli, (55-70 %)
	4-ball	Talaba ëzma ishdagi 5ta savolni mohiyatini tushunishi, tasavvurga ega bo'lishi, qisman bilishi hisobga olinadi. Ilmiy ma'lumotlar qisman ëzilgan, bu ma'lumotlar asosida mustaqil fikr va xulosalar yurita olmaydi. Talaba 5 ta savolga ham shu mezon asosida javob bergan bo'lsa, ëzma ishga 20 ball (5x4 ball)qo'yiladi. 17-21-ball uchun talabaning bilim darajasi quyidagilarga javob berishi lozim; • mohiyatini tushunish; bilish, aytib berish; tasavvurga ega bo'lish.	
	3-2-ball	Talaba 5-ta savolning mohiyatini qisman tushinsa, ilmiy ma'lumotlarni ëzishda xatoliklarga yo'l qo'ysa. Mustaqil fikr va xulosalar ëritilmagan bo'lsa, ëzma ishga jami 15 ball (5x3 ball), 10 ball (5x2 ball) qo'yiladi.	
	1-ball	Talaba 5-ta savolni mohiyatini tushunmasa, ilmiy ma'lumotlarni baën etishda qupol xatoliklarga yo'l qo'yilsa, ma'lumotlar asosida mustaqil fikr yurita olmasa, ëzma ishga jami 5 ball (5x1 ball) qo'yiladi.	
	0-ball	Talaba savol mazmunini tushunmaydi. Bilim va tasavvurga ega emas. Javob bera olmaydi. Talaba baholanmaydi.	

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi 25.08.2010 dagi 333-sonli "OTM da talabalar bilimini nazorat qilish va baholashning reyting tizimi to'g'risidagi nizomga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish haqida" gi buyrug'i asosida tuzildi.

Kafedra mudiri:
Tuzuvchi :

f.f.n. R. Nuritdinova
R.Sharopova
G.Ernazarova

